AL. OPREA

PANAIT ISTRATI

DOSAR AL VIEȚII ȘI AL OPEREI

EDITURA MINERVA
BUCUREȘTI — 1976

Toate drepturile rezervate Editurii Minerva

AVERTISMENT

Această nouă ediție a monografiei — mă grăbesc s-o spun — nu reprezintă o simplă reproducere a textului tipărit în 1964, ci, propriu-zis, o altă carte. Ediția primă îmi servește mai mult ca un punct de plecare ori ca un termen posibil al discuției, în raport cu care pot să măsor valoarea noilor documente descoperite, să precizez noi impresii și judecăți provenite în urma unor alte lecturi, ca și a confruntării cu comentariile critice apărute în răstimp.

Noi documente? Nu mi-aș fi putut închipui că, după ce în monografie prelucrasem deja un material vast, mai pot ieși la iveală alte și alte surse de documente, de la noi și din străinătate, într-un șir parcă fără capăt (astfel încît comparația cu basmele Șeherazadei, făcută odată, riscă să-și piardă funcția pur metaforică); materiale, firește, de o valoare diferită, dar unele, prin semnificațiile implicate, obligînd la o îmbogățire a unghiului cercetării, la reconfirmarea și, în anumite cazuri, la revizuirea aprecierilor. (Un exemplu: cele peste două sute de scrisori adresate de Panait Istrati lui Romain Rolland și pe care doar în ultimii ani le-am putut cunoaște ne permit nu numai să verificăm amănunte episodice de pe o arie foarte întinsă, dar și să înaintăm — pe căi mai directe — în cunoașterea seismelor lumii sale sufletești. Practic, dispunem de acel jurnal intim pe care n-am visat să-l obținem vreodată, pe Istrati

neinteresîndu-l asemenea îndeletniciri, trecute în categoria mofturilor de domnişoară.)

După cum se ştie, reluarea problemei Panait Istrati în cîmpul publicisticii europene de după cel de-al doilea război mondial a fost marcată de timiditate şi improvizaţie (dacă putem menţiona, sub beneficiu de inventar, un număr de însemnări, rătăcite ici şi colo). În anii din urmă, situaţia s-a schimbat însă în chip neaşteptat, chiar spectaculos. Nu numai pentru că, în Franţa, au apărut primele cărţi despre Panait Istrati — studiul lui E. Raydon : Panaït Istrati. Vagabond de génie *(1968) şi monografia* Panaït Istrati. Un chardon déraciné *de Monique Jutrin-Klener (1970) — sau că scriitori de o largă notorietate precum academicianul Joseph Kessel îi dedică prefeţe elogioase. Mai important decît toate mi se pare simplul fapt că despre scriitorul nostru a început să se scrie în chip constant şi firesc în cele mai diverse publicaţii (de la* Le Monde *la* Les Nouvelles Littéraires [1] *şi de aici — pentru a sugera cît de larg este registrul revistelor incitate de „redescoperirea" lui Panait Istrati — la* Le Nouveau Planète) [2]. *S-ar zice că, după ce se rătăcise pe cine ştie ce tărîmuri necunoscute, incurabilul vagabond reapare miraculos în empireul gloriilor literare. (O contribuţie hotărîtoare a avut-o evenimentul*

---

[1] *Anul trecut,* Les Nouvelles Littéraires, *apărînd sub noi auspicii, dar dorind să facă act de fidelitate faţă de trecutu-i publicistic, a republicat eseul lui Panait Istrati trimis, în 1933, de la Sanatoriul Filaret :* Témoignage sur la liberté. L'homme qui n'adhère a rien. *Totodată, se putea citi un comentariu al lui André Laude care se întreba dacă nu cumva Parisul vădeşte apetituri „imperialiste" avînd darul de a „aclimatiza" „d'autres voix venant d'autres horizons, parfois farouches tels ceux qu'a connus Panaït Istrati révélé dans* Les Nouvelles Littéraires *par Frédéric Lefèvre, arrivé en France depuis sa lointaine Roumanie". Reconstituindu-se istoria debutului său se emiteau astfel de consideraţii generale menite să formuleze o concluzie şi un verdict : „l'inconnu" „va prendre la langue française à pleines mains, la brutaliser, lui insuffler une violence — mais aussi une douceur, une tendresse — enracinées là-bas dans les foubourgs miséreux de Braïla. Et la littérature française va s'enrichir de quelques livres que le temps ne saurait épuiser :* Les chardons du Baragan, Kyra-Kyralina, Les Haïdouks." (Les Nouvelles Littéraires, *numărul din 29 dec. 1975.)*

[2] Le Nouveau Planète, *numărul din iunie 1969 (articolul :* La vie tourmentée de Panaït Istrati *de Jean Le Marchand).*

transferării drepturilor de autor de la Presse Universitaire de France — care și din pricina profilului ei special, nepublicînd, pe o durată de circa trei decenii, decît două sau trei cărți, practic îl înmormîntase ca scriitor pe Panait Istrati — la prestigioasa editură Gallimard, unde a fost reeditată întreaga-i operă, în condiții grafice excepționale.)

Sînt deschise, nici vorbă, în prezent, largi posibilități dezbaterii critice, ca și dezvăluirii și confruntării de mărturii și documente.

Tot acest material nou acumulat aș fi putut să-l topesc în textul primei ediții, reașezînd, modificînd, lipind ș.a.m.d. — așa cum se procedează, îndeobște. Mi s-a părut însă că aș comite, cumva, o mistificare. Pe toată această durată au avut loc reevaluări firești în înțelegerea uneia sau alteia dintre probleme, legate de exegeza istratiană. Unele opinii nu mi s-au precizat dintr-o dată, ci în stadii succesive, unele ipoteze au fost confirmate, altele nu, și, în sfîrșit, mai rămîn încă destule aspecte sub semnul incertitudinii. Și atunci, m-am gîndit că ar fi bine (mai corect) să nu escamotez dificultățile, ci să prezint, cu toată sinceritatea, întregul grafic al acestor investigații și mutații de optică, o hartă — în mișcare — a noilor insule, progresiv descoperite, din misteriosul arhipelag, niciodată cunoscut pe deplin, reprezentat de viața și opera lui Panait Istrati.

La o distanță de doisprezece ani, textul inițial a reclamat, inevitabil, o recitire și o filtrare, fie chiar și numai sub raport strict stilistic. M-am străduit însă ca aceste operații să nu afecteze dezvoltarea dialectică a cercetării, astfel încît să se realizeze un continuu dialog cu alții și cu mine însumi (cu textul ediției din 1964), ceea ce în planul compoziției cărții se soldează cu variate și, desigur, abuziv de multe note de subsol.[1] *Dar*

---

[1] *Folosind acest procedeu aiurea, am întîmpinat reticența unor colegi, care, chiar binevoitori fiind, s-au simțit obligați să-mi semnaleze că m-am lăsat furat de „lungile caravane" ale notelor de subsol. Apreciind frumusețea metaforei, îmi rămîne să fac precizarea că n-am fost nici furat, nici sedus ș.a.m.d., ci am apelat conștient la această formulă, care-mi permite să situez textul de bază într-un context mai dinamic, impunîndu-l unei continue con-*

nu consună oare mai bine o astfel de metodă obiectului în studiu — drumurile biografiei și creației lui Panait Istrati reprezentînd un material teribil de instabil, de fluid, schimbător pînă la sfidarea paradoxului sau, altfel spus, adevărate nisipuri mișcătoare? Destinul aventuros al acestui scriitor obligă, am impresia, la aventuri (și avataruri) ale comentariului critic.

---

fruntări și pe multiple planuri sau, pentru a-mi trăda ambiția pînă la capăt, dublîndu-l, pe alocuri, cu însuși jurnalul investigației critice.

CAZUL PANAIT ISTRATI

Panait Istrati a avut un destin neobişnuit, chiar paradoxal. Fiul unei spălătorese dintr-un port dunărean, vagabondul cu nenumărate meserii la activul său (zugrav, fotograf ambulant, purtător de reclame, ziarist, servitor, mecanic, hamal etc.), împins de vicisitudinile vieţii la o tentativă de sinucidere, ajunge, după vîrsta de patruzeci de ani, „prozator francez", tradus în peste 25 de ţări şi elogiat în termeni înflăcăraţi de Romain Rolland, sau, dintre critici, de Georg Brandes.[1] Cărţile sale, scrise în secolul al XX-lea, amintesc comentatorilor de poveştile din *O mie şi una de nopţi* sau de *Odiseea*.

Împrejurările au aşezat figura lui Panait Istrati sub semnul miracolului, al aventurii şi, totodată, al poeziei. Se părea că nu se poate scrie despre Panait Istrati fără a se evoca azurul, Orientul, neliniştea marilor plecări, misterul depărtărilor etc. A devenit şi muza unor poeţi mediocri de la noi[2],

---

[1] *„Eu recunosc — mărturisea Brandes, într-un articol din* Social-demokraten, *numărul din 2-4 iunie 1926 — că Panait Istrati este de mai multă vreme, dintre povestitorii europeni, favoritul meu."*

[2] *La data cînd făceam afirmaţia, nu cunoşteam toate poeziile închinate acestui... prozator. Astfel se explică generalizarea aspră şi, nici vorbă, nedreaptă, deoarece între cei care se lăsaseră seduşi de destinul fascinant al lui Panait Istrati figurau şi poeţi de o reală valoare. Este, în primul rînd, cazul lui Mihu Dragomir (bineînţeles, şi în numele unei obîrşii comune, brăilene). In placheta* Edgar Allan Poe, *scoasă în cadrul colecţiei „Adonis" (1940), găsim versuri de un farmec ingenuu (explicabil dacă ţinem seama de vîrsta adolescentină a autorului) prin care autorul* Chirei Chiralina *este celebrat între sorii pămîntului românesc. Poetul american era invitat să-i cunoască pe Creangă, pe Eminescu şi pe Istrati, colegii lui de drept în*

după cum îl întîlnim ca erou literar în romanul *Toda-Raba*, al ilustrului scriitor grec Nikos Kazantzakis.

Dar paralel cu aceste exerciții poetizante, Panait Istrati și-a atras antipatiile cele mai vehemente. Putem să afirmăm că este de-a dreptul straniu cazul acestui scriitor, îmbrățișat cu fervoare, pînă la idolatrizare și, în același timp, urît cu atîta înverșunare. (Cunoscuta publicație *Cuvîntul liber* semnala la patru ani de la moartea lui Istrati că el concurează în a fi „figura cea mai atacată" nu numai din literatură, dar și din viața politică a vechii Românii.)

Prin structura ființei sale un pasionat, trăind totdeauna în chip absolut fiecare nouă aventură a existenței sale, Istrati a provocat, de-a lungul anilor, caracterizări derutante, imposibil de conciliat. Cînd un „Gorki balcanic" (titulatură dată de Romain Rolland), sau un scriitor al proletariatului, cînd „haiduc al Siguranței", cum l-a numit Henri Barbusse, sau, și mai brutal, cu epitetul dat de Francisc Jourdain : „cîine de pază al regalo-fasciștilor din România".

Activist sindical în tinerețe, mai apoi autor de cărți interzise și confiscate de autoritățile polițienești din România [1] ca reprezentînd o literatură subversivă, iar în ultimii ani,

---

regatul boemiei și al poeziei : „Trebuia să vii vara, cînd Dunărea clipocește ciudat, / pe șoseaua Baldovineștilor, la celălalt, Istrati / sau să privești filtrarea soarelui prin arbori, ca prin gratii, / în pădurea sinucigașilor din Lacu-Sărat..."

Într-o scrisoare, N. Vrînceanu, din Mediaș, fost coleg de gazetărie cu Mihu Dragomir, mă informa că tot în colecția „Adonis", în 1933, apăruse și o remarcabilă poezie intitulată : Nerantula. *Dealtfel, revista brăileană* Flamura, *din acești ani, este plină de astfel de omagii lirice semnate de Mihu Dragomir (sub numele inițial sau sub diverse pseudonime).*

Să-l amintim apoi pe Cristian Sîrbu (de astă dată, se revendică descendența comună bărăgăneană și „proletară"). Într-o frumoasă poezie, inclusă și în volumul de versuri alese, el provoca un dialog al brazilor și al vîntului, care clamau : „Dormi, Panait Istrati ! / Îmbarcați pe locomotivele istoriei, / plecate-n zadar la drum, / Idealiștii vagabonzi ai lumii / Te vor căta de-acum / Cu inima-n mînă, / Ca să le-o speli de bubă și țărînă, / Și raza ta va crește-n fiecare / grădini de zări albastre, grădini de meri în floare..."

Nu este însă mai puțin adevărat că mitul lui Panait Istrati a generat și o sumedenie de versuri proaste, publicate de autori obscuri în reviste tot atît de obscure (ca acestea apărute în Hotar *— la moartea scriitorului : „Ca și floarea moartă înainte de vreme, / Așișderea, acesta de timpuriu s-a dus").*

[1] Este, bunăoară, cazul *Domniței din Snagov* (vezi, *Galații noi* din 19 septembrie 1926, nota : *Roman confiscat*).

un ins care ar fi fost cumpărat de burghezie, un fascist și un antisemit. Și, cu toate acestea, în timpul ocupației naziste, în Franța, opera lui Panait Istrati avea să fie pusă la index și arsă laolaltă cu cea a marilor scriitori democrați și revoluționari. [1]

O asemenea stare de lucruri era firesc să favorizeze exagerările, interpretările părtinitoare și chiar legendele cele mai prăpăstioase. [2] Ceea ce nu izbuteau să facă detractorii reușea uneori furia celor care-l idolatrizau. (Au fost scrise articole în care, pe un ton evlavios, Istrati era comparat cu Isus Hristos !) Să mai observăm că forța acaparatoare a povestirilor istratiene te face adesea să iei drept fapt real ceea ce poate fi doar produsul invenției romanești sau chiar numai al proiectării în lumina evanescentă a poeziei.

Punînd cap la cap toate acestea, vom înțelege de ce un cercetător scrupulos, în fața biografiei lui Panait Istrati, este cuprins de o suspiciune endemică ; urmărindu-i destinul, are mereu sentimentul că merge pe un teren nesigur, în care la fiecare pas trebuie să facă apel la fapte verificate și răzverificate, fiecare document cerîndu-se a fi cunoscut nemijlocit, din surse directe și confruntate cu altele.

Nici opera nu se prezintă cu aspecte mai puțin controversate, cu mai puține enigme. Cum se explică apariția în secolul nostru a unui astfel de povestitor de natură populară ? În ce constau valențele moderne ale artei acestui scriitor de atîtea ori comparat cu aezii homerici ? Se datorește succesul operei istratiene unor rațiuni de conjunctură favorabilă, sau unor valori intrinseci care-i asigură durabilitatea în scurgerea timpului ? Iată doar cîteva întrebări care stimulează altele, întrucît există părți însemnate ale activității sale de creație care n-au fost încă luate în considerație pentru compunerea unui profil literar real.

Să recunoaștem că Panait Istrati, ani de zile, a constituit mai mult motiv de elogiu sau de osîndă, decît propriu-zis obiect de analiză. Este adevărat, personalități literare prestigioase din diverse țări au emis, cu diferite ocazii, observații

---

[1] Apud *L'Humanité*, 12 martie 1960.

[2] Preuves *(numărul 6, din iunie 1964) menționează versiunea absurdă, în circulație aiurea, conform căreia Istrati n-ar fi murit decît în... 1940, în care timp ar fi activat, sub un nume fals, în serviciul poliției secrete !*

pătrunzătoare, de mare importanţă pentru orientarea muncii unui cercetător. Aprecierile privesc însă aspecte limitate ale operei, o creaţie sau alta, înscriindu-se în aria unor impresii de moment. A lipsit oricum efortul aplicat şi sistematic al studiilor de specialitate.

S-a răzbunat aici situaţia de excepţie a lui Panait Istrati. Căci între aspectele menite să sporească impresia de neobişnuit de care beneficiază biografia, nu trebuie uitat şi acesta: el creează într-o limbă străină o operă inspirată exclusiv de realităţile şi tradiţiile din ţara de origină. Unele istorii literare franceze îl menţionează, în chip mult prea succint (poate şi pentru că înţeleg că Istrati reprezintă un fenomen alături de drumurile obişnuite ale culturii lor naţionale). În schimb, istoriile literare româneşti din epocă nu-şi asumă sarcina elucidării cazului său, trecîndu-l simplu în categoria „scriitori români de limbă străină".

Putem menţiona, totuşi, cîteva lucrări meritorii dedicate special figurii lui Panait Istrati [1], care au, de regulă, un caracter memorialistic. Este cazul cărţii Elenei Samios (viitoarea soţie a lui Nikos Kazantzakis): *La verdadera tragedia de Panait Istrati* (Santiago de Chile, 1938) sau al aceleia a unui gazetar evreu, originar din România, Isac Horovitz: *Tag und Nacht mit Panait Istrati. (Days and Nights with Panait Istrati)*, New York, 1940.

Ceea ce se cerea însă era studiul de sinteză critică, monografia care să fixeze omul şi opera într-o viziune cuprinzătoare. [2]

---

[1] *Destinul lui Panait Istrati a captat şi interesul unei eminente personalităţi politice, cum e Amir Abbas Hoveida, actualul prim-ministru al Iranului, care i-a închinat (în perioada interbelică) o teză de doctorat.*

[2] *În 1968, a apărut studiul lui Edouard Raydon:* Panaït Istrati. Vagabond de génie *(Edition Municipale).*

Merită apreciat curajul (aproape disperat) cu care acest admirator al lui Panait Istrati, lipsit de posibilitatea de a se informa direct de la surse (necunoscînd România şi cercetările de aici), folosind ca primordiale izvoare documentare amintirile fostului prieten al scriitorului, George Ionescu, şi lucrările lui Ion Căpăţînă (ambii de origine română), a realizat prima evocare biografică din Franţa, dedicată „Vagabondului genial".

Din păcate, studiul suferă sub aspectul unei viziuni insuficient critice, de unde un şir de naivităţi şi inadvertenţe şocante. Autorul comite eroarea de a conferi povestirilor istratiene valoarea unor documente autobiografice. (A se vedea, în acest sens, articolul meu Redescoperirea lui Panait Istrati, *din* Secolul XX, *nr. 1, 1970.)*

Iar dacă o asemenea primă încercare se consemnează în România, este aceasta o dovadă în plus a legăturilor afective care n-au încetat niciodată să existe între autorul *Chirei Chiralina* şi locurile sale natale. [1]

Au trecut cîteva decenii de la moartea lui Panait Istrati. Timpul scurs va fi contribuit la potolirea patimilor, la „sedimentarea" unor aspecte îndelung tulburi, exacerbate de diverse momente de conjunctură. Dispunem, aşadar, de distanţa necesară pentru a-i putea contempla destinul cu un ochi calm, în spiritul celei mai drepte obiectivităţi.

A sosit de mult ceasul să fie clasat dosarul acestui „caz", delimitîndu-se existenţa reală de cea fictivă, punîndu-se capăt diferitelor legende, ca şi unor nedrepte acuze care-l urmăresc pe Panait Istrati cu o înverşunare de neînţeles. [2]

Condiţiile speciale legate de cercetarea destinului acestui scriitor ne-au impus şi o metodă de lucru adecvată, solicitînd deshumarea de documente, investigaţii în presa timpului (română şi străină), ca şi în diverse arhive particulare sau

---

Nu putem însă să nu folosim acest prilej pentru a omagia activitatea dusă, cu o rară abnegaţie, de Edouard Raydon, întru perpetuarea amintirii scriitorului nostru în Franţa. Lui i se datoreşte înfiinţarea asociaţiei pariziene „Amis de Panaït Istrati", ca şi editarea buletinului acestei asociaţii.

In 1970, editura Maspero a tipărit teza de doctorat a unei belgience, Monique Jutrin-Klener : Panaït Istrati. Un chardon déraciné.

Folosind din abundenţă cercetările întreprinse în România (chiar şi fără a face totdeauna menţiunile de rigoare), această carte se prezintă ca lucrarea cea mai bine informată apărută pînă acum în străinătate. Ceea ce i-am putea reproşa ar fi o viziune prea didacticistă în analiza povestirilor istratiene — preocupare esenţială a autoarei —, ca şi anumite prejudecăţi ideologice care o împiedică să înţeleagă, în toată complexitatea sa, destinul tragic al lui Panait Istrati.

[1] *Monografia mea a apărut în 1964 (Editura pentru literatură). O versiune a ei pentru uzul cititorilor străini am publicat-o în limba franceză, în 1973 :* Panaït Istrati. Un chevalier errant moderne *(Editura Eminescu).*

In 1975, Editura Cartea românească a tipărit volumul Panait Istrati *de Gabriela-Maria Pintea. Deşi reprezintă o lucrare de doctorat, volumul poate fi apreciat pentru calităţile-i eseistice. In privinţa concluziilor, ca şi a unor aprecieri de fond, după cum se va vedea, mă situez pe o altă poziţie.*

[2] *Acuzaţia (prin nimic întemeiată) de aderare la fascism o găsim repetată şi într-o scrisoare reprodusă de* Figaro Littéraire, *în anul de graţie 1969 (numărul din 27 ianuarie).*

de stat. O muncă dificilă, de ani de zile, și care, în lipsa unor indicații fundamentale, deseori ne dădea senzația unor aruncări în gol.

Iar dacă i-am făcut cît de cît față, e pentru că am beneficiat nu numai de concursul familiei scriitorului, dar și al numeroșilor prieteni și admiratori ai lui Panait Istrati din țară și de peste hotare.

Refuzînd principial caracterul apologetic, cartea de față nu se sfiește ca adesea în locul tonului narativ să folosească unul dialectic, de discuție, verificînd minuțios autenticitatea informațiilor și, cînd e cazul, aventurîndu-se pe căile (totdeauna abrupte) ale polemicii [1]. Am intercalat în text — iar

---

[1] *Un cuvînt menit să justifice structura cărții. Unii au opinat că s-ar fi cuvenit să fi analizat viața și opera scriitorului în compartimente separate. Mărturisesc că nu înțeleg de ce ar fi trebuit să procedez așa, și nu altfel. Să existe cumva — și noi n-am aflat pînă acum — o schemă sacrosantă a monografiei care se aplică obligatoriu oricărui scriitor, indiferent de particularitățile destinului respectiv? Îmi vin în minte cele notate de Ion Biberi atunci cînd s-a apucat să redacteze interesantul său volum:* Lev Tolstoi — omul și opera *(1947): „Alăturarea în compartimente separate a vieții autorului și a analizei operei, așa cum au procedat cea mai mare parte a autorilor de monografii critice, nu poate conduce la o înțelegere centrală a procesului creației". Drept care, sub imperiul specificității subiectului abordat, criticul alege o altă cale: „A urmări înfiriparea unei opere, punînd-o în legătură cu viața lăuntrică a scriitorului, cu evenimentele sale biografice sau cu datele concrete pe care i le-a oferit observația realității înconjurătoare, mai ales familiale, înseamnă a lega opera de creator, a o înțelege în izvoarele sale vii și în plămădirea ei treptată. Critica genetică ne apare ca o obligație esențială a cercetătorului literar."*

În ce ne privește, nu ridicăm la rang de principiu absolut prerogativele criticii genetice, ci doar apărăm dreptul lor la existență, în activitatea cercetătorului, mai ales atunci cînd concordă cu tema în dezbatere, așa cum e cazul aici. Căci, la Panait Istrati, între biografie și operă există multiple corespondențe, interdeterminări în forme neașteptat de directe. La unii scriitori, opera constituie posibilitatea unor travestiri sau o formă de exteriorizare a unor refulări. Istrati ignoră însă asemenea subtilități, la el comunicarea cu creația se face în chip rectiliniu și total. Povestirile — nici vorbă, cu complicațiile impuse de legile specifice ale scrisului — îi prelungesc, s-ar zice, aventurile existenței, sau inaugurează un alt tip de aventuri care le îmbogățesc pe cele existente. Seismele sufletești ale autorului își transmit adesea nemijlocit vibrația în operă (provocînd părăsirea unor proiecte, îmbrățișarea altora ș a.m.d.). Raportul este și invers, biografia capătă înțelesuri noi în lumina creației, ba, în chip surprinzător, se lasă influențată de aceasta (către sfîrșit, Istrati ajunge să imite destinul unora dintre eroii săi).

nu în addendă —, din abundență, documente și referiri istorico-literare, chiar cu riscul ca astfel lectura cărții să fie mai greoaie, căci scopul nostru fundamental este acela de a aduna și cerne bogatul și complicatul material care se referă la viața și opera lui Panait Istrati, sau, așa cum am spus, de a alcătui un „dosar" cu toate datele „cazului".

POUR AVOIR AIMÉ LA TERRE

Atracţia către poetizare şi senzaţional a îmbrăcat formele cele mai evidente în relatarea începuturilor biografice ale autorului *Chirei Chiralina*. Faptul că era fiul nelegitim al unui negustor grec care se ocupase cu contrabanda a făcut să se fabuleze excesiv pe tema gustului înnăscut către aventură, a instinctului migrator predestinat. [1]

Cît priveşte rudele dinspre mamă, literaturismul putea să se desfăşoare în voie, dată fiind existenţa literară a unchilor săi Anghel şi Dumitru. Dealtfel, vrînd să reconstituie viaţa lui Panait Istrati, unii biografi s-au mulţumit să reproducă simplu faptele înfăţişate în povestiri. Trebuie adăugat că însuşi scriitorul, prin unele mărturisiri, contribuie la estomparea conturului existenţei sale adevărate, astfel încît planul vieţii reale se întrepătrunde cu cel al realităţii transfigurate în chip poetic. (Bunăoară, într-o scrisoare către N. Iorga, încîntat de faptul că povestirile sale pitoreşti, cu un intens parfum exotic, conţin elemente autobiografice, ajunge să declare că pînă şi Chira Chiralina — eroina baladei populare —, prin nu ştim ce curioase fire genealogice, ar fi aparţinut neamului său.)

[1] *Un portret publicat în* Le Mois — Synthèse de l'activité mondiale *(1 aprilie 1935) emite această observaţie: „Avînd un tată contrabandist, ştiind de mic că plinea pe care o mînca era cîştigată prin fraudă (!?), asta nu-i va crea un spirit prea puţin apt pentru supunere în faţa legilor ?"*

Pentru a nu lipsi nimic din ceea ce poate să mărească impresia de extraordinar, adăugăm amănuntul că biografii zeloși ar fi putut să încingă dispute academice și asupra exactității zilei sale de naștere, ba pînă și asupra transcrierii reale a numelui său de familie. Într-adevăr, deși se născuse într-o perioadă cînd civilizația progresase cel puțin pe latura birocrației arhivistice, Panait Istrati dovedește destulă nesiguranță, și în repetate rînduri, față de data exactă a venirii lui pe lume. (Într-o scrisoare trimisă prietenului său N. Constantinescu, la 5 iunie 1924, cerînd o copie după un act oficial, dă următoarea informație: „...sînt născut la Brăila, în anul 1884, luna august, ziua 11 sau 12".) Din fericire, dispunem de certificatul său de naștere, înregistrat la Primăria Brăila în anul 1884, luna august, ziua 11. [1]

În ceea ce privește numele, cine a cercetat cu suficientă atenție debutul gazetăresc al scriitorului știe că unele articole sînt semnate Istrati, altele Istrate. Explicația e simplă: debutantul pe tărîmul publicisticii modifică ultima vocală (probabil din motive de sonoritate). Numele real de familie e Istrate. [2]

Acestea fiind amintite, putem trece la examinarea datelor principale ale biografiei sale.

Despre tatăl nelegitim al lui Panait, informațiile de care dispunem sînt, cu adevărat, întristător de puține. Se știe doar că era un negustor grec, pe nume Valsamos, care se ocupa și cu contrabanda, îndeosebi de tutun turcesc. (Brăila era pe atunci „raia". Mărfurile erau trecute clandestin din Brăila în celelalte regiuni ale țării.) [3] Valsamos s-a folosit în afacerile

---

[1] *Atenție, e vorba de vechiul stil, al calendarului Iulian. În excursul autobiografic trimis lui Romain Rolland la 22 martie 1923 (sursă documentară a prefeței din* Europe*), Istrati precizează: „M-am născut la Brăila, 24 august (11, pe vechiul stil, 1884)". În cronica publicată la versiunea franceză a acestei monografii (*România literară*, nr. 22, 31 mai 1973), Șerban Cioculescu corectează această notă a lui Panait Istrati, după cum urmează: „În calendarul gregorian, în secolul trecut, se adăugau 12 zile, pentru corespondența cu cel iulian, iar nu 13, ca în secolul nostru (deci Istrati s-a născut la 12/24/, iar nu la 11/24/ august 1884...)".* Ergo: *11/23 august.*

[2] *La Arhivele Statului din Brăila există actul de naștere al mamei scriitorului, din care aflăm că numele tatălui Joiței era Stoica Istrate (Dosarul nr. 38, pe anul 1855, din satul Cazasu).*

[3] *În cronica citată, cu cunoscuta-i acribie, Șerban Cioculescu, sesizează confuzia de datare istorică pe care o conține formularea mea,*

sale de unii țărani din satele învecinate Brăilei, între care și Stoica Istrate, bunicul scriitorului. Astfel ar fi cunoscut-o pe Joița, cu care a trăit apoi, nelegitim, un număr de ani. Lăsînd-o pe Joița cu copilul mic, Valsamos s-a reîntors în Grecia, unde în scurtă vreme se pare că a murit.[1]

Care e mediul din care provenea tatăl lui Panait? Care e biografia lui Valsamos? Acestor întrebări nu le putem da un răspuns complet. În 1927, sosind în Grecia, împreună cu prietenul său Nikos Kazantzakis, Istrati, după cum mărturisea în suita de reportaje din *Le Monde* (9 iunie 1928), *Notes et reportages d'un vagabond du monde*, ar fi avut această dorință: „...să cunosc Cefalonia și să merg la Faraclata, locurile tatălui meu, să mă documentez asupra originii mele paterne, despre care nu știu nimic". Dar Istrati, datorită atitudinii sale politice, a fost repede expulzat, iar altă dată nu a mai revenit pe-acolo, ceea ce face ca asupra acestui punct din biografie să plutească pentru totdeauna misterul.[2]

---

avertizîndu-mă: „Amicului Al. Oprea, pe care-l felicit pentru textul românesc de bază, îi atrag atenția că tatăl lui Panait făcea contrabandă în Brăila, oraș românesc liber, care nu mai era raia (pag. 15) de mult, după pacea de la Adrianopol (1829). Contrabanda se făcea însă și pe teritoriul țării libere, frustrînd statul de taxele vamale."

[1] *D. Raydon folosește altă versiune: „Une nuit où, avec deux camarades il attend sur la côte, à une vingtaine de kilomètres de Braïla un chargement de tabac, les gardes-côtes surprennent le petit groupe. Des coups de fusil claquent et deux contrebandiers tombent." Unul dintre ei — cel ucis — ar fi fost Valsamos. Nu știu ce surse documentare va fi folosit biograful francez pentru compunerea acestei scene desprinsă parcă din cadrele unei povestiri romantice. Ne e teamă că la mijloc e vorba de o confuzie. În scrisoarea către Nicolae Iorga, Panait Istrati, referindu-se la interferențele existente între opera beletristică și biografie, evocă o întîmplare cu împușcături din timpul contrabandei tatălui său, dar victima era altcineva: „un bunic Istrati, român neaoș, să nu vă fie cu supărare, d-le Iorga, tatăl mamei mele", și care fusese „împușcat de poteraș în spate, într-o fugă dramatică cu contrabanda tatălui meu — grecoteiul cefalonit".*

[2] *Cu cîtă forță — de-a dreptul de ordinul predestinării — a fost atașat destinul lui Panait Istrati aspectelor enigmatice! Am consemnat, în* Manuscriptum *(nr. 1 [6], ianuarie 1972), faptul senzațional că varianta biografică în care a crezut o viață întreagă Istrati — și o dată cu el toți biografii săi — nu pare exactă, fiind mai mult menită să împingă în imperiul poeziei, dacă nu al mitului nașterea scriitorului (așa cum se întîmplă cu toți cei sortiți unui destin de excepție), mascîndu-se o realitate mai obișnuită, dar poate mai dramatică.*

Referitor la familia Joiței Istrati, informațiile sînt destul de bogate, provenind din diverse surse. Problema care se pune este aceea a unei cerneri, cu delimitările de rigoare.

Tatăl său, Valsamos, se pare că n-ar fi părăsit niciodată România, ci numai Brăila, stabilindu-se la Buzău, unde s-ar fi căsătorit (legal) și ar fi avut un copil.

Nu ar fi murit pe cînd Panait era mic și nici — cum scrie un biograf — pe vaporul care-l apropia de iubita lui Cefalonie natală, ci mult mai tîrziu, după primul război mondial, într-o căsuță de la marginea Bucureștilor...

Aceste informații mi le-a comunicat Memache Valsamos-Tănăsescu („fratele vitreg" al lui Istrati), care, între timp, s-a înarmat cu toate actele doveditoare și le-a expus în numărul 4(21) 1974 al Manuscriptum-*ului.*

Așadar, Gherasim Valsamos s-a născut în 1862, satul Faraclata, plasa Cranin, județul Cefalonia din Grecia. Profilul schițat este cel al unui „condotier" sau, mai bine zis, al unui palicar focos care, de foarte tînăr, încearcă să-și facă norocul pe meleagurile României, manevrînd, în tot felul de afaceri, banii împrumutați de la un mare afacerist și potentat politic grec. Un an secetos — dar, probabil, și speculații nefericite — îl pun în situația unui falit. Urmărit judiciar în patrie, rămîne definitiv pe aceste locuri, trăind din variate expediente — contrabanda numărîndu-se pe primul plan. O trecere de la o ocupație la alta, încurajată și de fratele său sosit la rîndul lui, la Brăila — și care era „închiriator de nave".

Emoționant — și de ce să n-o spunem —, de necrezut e faptul că drumurile sale se vor fi încrucișat cu cele ale fiului nelegitim, Panait. Căci Valsamos continuă să trăiască un timp în Brăila — la 31 octombrie 1907, locuia pe strada Sfînta Maria, atunci recunoscîndu-l drept fiu pe Memache, rod al unei conviețuiri (tot nelegitime) cu Irina-Amalia. Este drept că, ocupîndu-se cu arendarea de suprafețe agricole peregrinează continuu în localitățile din jur. Memache povestește (destul de imprecis) că și atunci cînd s-a mutat lîngă Galați „Gherasim mergea deseori la Brăila, sub diferite pretexte, ceea ce provoca, la întoarcere, discuții aprinse cu Irina-Amalia, care-i reproșa că a reluat legăturile cu Joița".

În 1912, se stabilește (temporar) la Buzău, unde dă o formă legală conviețuirii cu Irina-Amalia (mai tînără ca el cu 20 de ani). În anii următori, neșansa urmărindu-l, se reîntoarce la Brăila, lucrînd, între altele, ca „epistat", pontator la descărcarea vapoarelor și a vagoanelor, înscriindu-se chiar în sindicatul muncitorilor portuari — acel sindicat în care Panait Istrati era o figură cunoscută, contînd ca unul dintre primii secretari!

Cum va fi reușit Valsamos, în asemenea condiții, să păstreze atît de bine taina? Cum de nu a ajuns la urechile lui Panait nimic — nici atunci, nici altădată — de la rude sau cunoscuții din mahala? Lucrurile par cu atît mai stranii, cu cît, în certificatul de naștere al lui Panait este trecut drept martor și un „Gheorghe Valsamis, de ani treizeci și nouă, profesia precupeț, domiciliat într-o casă cu muma copilului". Neconcordanțele între nume indică o altă persoană sau e o simplă eroare de

În *Moș Anghel* se afirmă că părinții Joiței ar fi fost „țărani iobagi pe pămîntul boieresc". Alte mărturii directe ale autorului ne previn că țăranii din Baldovinești, aflîndu-se în imediata apropiere de Brăila, important port fluvial, se pot bucura de o relativ mai mare independență în raport cu cei din alte sate. Mai de mult, se încurcau în spectaculoase și uneori dramatice afaceri cu contrabandiștii. În timpuri mai noi, moderne, se vor emancipa, în forme adecvate, comercializîndu-și produsele pe piața orașului.

Putem să credem însă ceea ce se desprinde din *Moș Anghel*, și anume că familia lui Stoica Istrate era de condiție modestă. Așa se face că la moartea tatălui lor, Joița și Antonica sînt „luate", în condiții neprecizate legal, de doi negustori greci, iar Anghel, în vîrstă de nouă ani, pleacă la Galați, ca băiat de prăvălie. Rămîne în casa părintească, îngrijind de mamă-sa, numai Dumitru. (La acești copii ai lui Stoica și ai Nedelei Istrate trebuie să adăugăm și un altul, Ștefanache, despre care Panait Istrati spune într-o scrisoare

---

copist? (Se pare că e vorba de o altă persoană, deoarece Valsamos, conform actelor, avea pe-atunci 22 de ani.)

Oricum, nu putem să nu rămînem stupefiați: în 1927, cînd Istrati caută cu înfrigurare să reînvie amintirile tatălui, făcînd investigații în Grecia, acesta se afla „bine merci" în București. Va muri în 1929, cînd fiul său era în culmea gloriei, numele aflîndu-i-se în atenția lumii întregi! Sau coincidențele de nume și de împrejurări biografice ne joacă o festă? Să nu uităm că varianta expusă de Istrati — și care era varianta susținută de mama lui — nu se bizuie pe nici un document și chiar el a încercat să înlăture misterul (fără succes).

În scrisoarea trimisă lui Romain Rolland, la 22 martie 1923, încercînd să transcrie cele mai vechi amintiri pe care le deținea din perioada copilăriei, develepează aceste secvențe autobiografice: „...aveam șase ani. Un bărbat, înalt și puternic, apărea în casa noastră. Nu era frumos, fiind ciupit de vărsat, dar bine îmbrăcat și foarte bun. El mă ia cu trăsura și mă îmbracă din cap pînă-n picioare și cheltuie enorm cu noi, oferindu-ne foarte scumpe lucruri de mîncat și de băut. Cîntă și o face să cînte și pe mama. Sînt veseli amîndoi. Ne plimbăm la Galați cu vaporul și asta mă delectează pînă la leșin. Ne fotografiem, el stînd pe scaun, mama în picioare, încremenită; eu, cu un deget într-o carte, în genunchi pe un taburet și cu ceafa țeapănă. Sînt cît se poate de mulțumit, dar cîteva luni apoi, văd că mama plînge adesea și bărbatul țipă la ea. În fine, o aud pe mama spunîndu-i: «Ești căsătorit, mergi la nevastă-ta»."

*Să fie vorba de vreuna din reaparițiile lui Valsamos? Sau este evocată o prietenie temporară a Joiței — părăsită de bărbat la o vîrstă **cînd se afla în deplinătatea atributelor** ei fizice atrăgătoare?*

că „și-a lăsat oasele la Plevna", ceea ce explică faptul că nu păstrează despre el nici o amintire.) [1]

---

[1] *Relatările mele privind familia mamei sînt totuși sumare. Pentru a le completa, mă servesc de un instructiv studiu care mi-a fost pus la dispoziție, după apariția monografiei, de Jordan I. Tacu, „fost învățător și publicist" (cum singur se recomandă), rodul mai multor ani de documentare, între altele, în problema „neamului din care se trage Panait Istrati".*

Ipoteza este aceasta: strămoșii dinspre mamă s-ar trage din ciobanii transilvăneni statorniciți pe malurile Dunării în cadrul transhumanței: „Locuitorii ardeleni, transhumanți vreme de veacuri, veneau aici la iernatul vitelor, cu tîrbatul pe măgăruș, cu fluierul la brîu și mîncarea-n desagi, erau singuri și foarte puțini cu nevestele lor. Erau cei mai mulți slugi mocănești, nu stăpîni ori antreprenori de tîrle, cum trebuie să fi fost acel sas, Baldovin, *ce a întemeiat tîrla de la* Baldovinești, *care n-are nimic cu acel sat* nemțesc *(sublinierile îi aparțin lui J.I.T., n.n.) ce-a existat și pînă la 1916, la vest de Baldovineștii actuali, datorit unor refugiați religioși germani..."*

În sprijinul afirmațiilor de mai sus, sînt citate monografii și catagrafii ale timpului. „Ștefan Istrati (eroare: Stoica Istrate, n.n.) s-a însurat în 1854 în comuna Cazasu, *fiind venit aici din altă localitate, fiindcă neamul Istrate, în statistica din 1828, păstrată în Arhivele Statului București și tipărită de prof. M. Popescu, în 1933,* nu figurează nici în com. Cazasu, *nici în acest sat și* nici la Baldovinești."

Numele Istrate figurează la 1828 în comuna Osmanu. *Iată ce arată catagrafia lui I. Slătineanu (rezumatul este al lui J.I.T.): „Acest sat se afla în plasa Vădeni, la sud de orașul Brăila, 24 km, și avea următorii locuitori: 6* fruntași *cu 36 boi, 22 vaci, 15 cai și 150 oi, aparținînd numai la trei locuitori, 13* mijlocași, *cu 46 boi, 41 vaci și 220 oi.* Codași: *31, cu 87 boi, 65 vaci, 15 cai și 177 oi.* În fruntea codașilor află-m neamul Istrati, *cu porecla Doxă: Istrate Doxă (se observă cum J.I.T. transcrie cînd Istrate, cînd Istrati, n.n.), Gheorghiță Istrati și Ion Istrati, toți trei aveau 6 boi, 9 vaci, 6 cai și 45 oi... Unul dintre cei doi feciori, Gheorghiță sau Ion, trebuie să fi fost tatăl lui Ștefan Istrati, bunicul scriitorului, iar* Istrati Doxă *îi era* răs-străbunic."

Neamurile lui Istrati nu dispuneau de pămînt arabil, ocupația de bază fiind creșterea vitelor. „Iar caracteristica că ei aveau și oi ne îndreptățește în susținerea noastră că ei proveneau din Ardeal, de unde veniseră aici ca slugi mocănești, ceea ce ne-o dovedește numărul redus de oi ce-l posedau."

În sfîrșit, mai reținem amănuntul că, pe la 1906, Baldovineștii se vor numi și Istrățeștii — numele, deși neoficial, e consemnat ca atare de geologul Radu Sevastos în studiul său despre terasa *de la dreapta Siretului.*

Sînt acestea pure ipoteze — menite să îngroașe aura poetică legată de instinctul migratoriu moștenit și prin această ramură genealogică de Panait Istrati? Cercetînd fondul de documente achiziționat de Muzeul literaturii române de la familia Cioflec, am dat peste acest pasaj dintr-o conferință ținută de Romulus Cioflec, în 1936: „Întrebat de mine dacă

Viaţa unchilor lui Panait ne este cunoscută din diverse povestiri. Singurul la care se simte nevoia stabilirii unor caracterizări mai precise este Anghel, deoarece în cunoscuta povestire, prin tragica luptă cu destinul, eroul se ridică la o măreţie care nu ne îngăduie să-i observăm trăsăturile de toate zilele.

Nu avem posibilitatea să folosim portretizări directe ale scriitorului, ci numai să confruntăm consideraţii împrăştiate de-a lungul diverşilor ani, în lucrările sale beletristice. În ultima carte, *În lumea Mediteranei. Apus de soare,* descoperim un detaliu : moş Anghel, deşi reumatic, nu se ducea decît o singură dată pe an la Lacul Sărat din vecinătatea Brăilei, ca şi Joiţa Istrati ; motivele sînt însă diferite : mama scriitorului nu mergea din cauza sărăciei, pe cînd fratele ei, „din pofta de a face avere". Dealtfel, chiar în povestirea căreia îi împrumută numele, se spune că Anghel ajunsese să se încaiere cu fratele său pentru că ţinuse morţiş să împartă toate bulendrele rămase după moartea mamei lor. (La fel îşi ceruse partea Antonica, şi cu această ocazie, aflăm că şi ea ar fi ajuns la un trai „înlesnit".)

Sîntem îndreptăţiţi poate să credem că moş Anghel dădea dovadă în viaţa de toate zilele de un caracter mai meschin decît cel al eroului literar. Izbutind să devină un gospodar înstărit — cîrciuma sa avea un bun vad pe drumul Galaţilor —, el se va găsi în vrajbă cu fratele său mai sărac, Dumitru, şi pînă şi faţă de sora sa mai mare, Joiţa, spălătoreasa de la Brăila, arăta o bunăvoinţă rece, parcă obligată. Oricum, nevoită să-şi lase copilul să crească în sat, Joiţa îl va duce la Dumitru, şi nu la Anghel (un motiv fiind probabil şi acela că fratele mai mic locuieşte în casa părintească).[1]

Istrăteştii din Baldovineşti sînt de baştină din judeţul Brăila, mi-a spus că unchii lui, adică Moş Anghel şi Moş Dumitru, ca şi maică-sa îi spuseseră că se trag dintr-un străbunic venit cu oile din Ardeal...".

[1] *Moş Anghel moare în 1909. Moş Dumitru, în 1937 — la doi ani după moartea scriitorului —, în vîrstă de 78 de ani.*

În 1925 (1 iulie), înaintea venirii în ţară cu aureola de scriitor consacrat la Paris, Istrati îi adresează această rugăminte prietenului său, frizerul N. Constantinescu : „Măi Nicule, măi ! Multe buclucuri mi-ai descurcat tu : n-ai putea să afli ce-o fi devenit un biet unchi al meu, Dumitru Istrati, fratele mamei şi al lui Moş Anghel ? Era ţăran în satu nemţesc la izbucnirea războiului. Mi s-a spus apoi că s-ar fi mutat la

În Baldovineşti, Panait va sta pînă la vîrsta de şapte ani. Apoi va reveni aci în timpul vacanţelor şcolare. Mai tîrziu, cînd va vorbi despre frumuseţile pămîntului, care de la bun început au pătruns în inima lui cu violenţa dragostei (*Pour avoir aimé la terre*), el va aminti, în primul rînd, „cătunul Baldovineşti de la revărsarea Siretului".

Aceste locuri capătă, în povestirile sale, trăsături fabuloase. Ţinutul mlăştinos apare ca o întindere nesfîrşită, în care omul se poate rătăci, unde solul e „trădător", cînd năpădit de o vegetaţie acvatică rece şi lipicioasă, cînd de bungeturi stufoase şi ghimpoase, în care nu cutează să intre nici cetele hămesite de lupi. Aici ar fi fost, cum se spune în *Ţaţa Minca*, „imperiul naturalei nepăsări", unde îşi găseau adăpost sigur, altădată, haiducii şi contrabandiştii. Pe meleagurile Baldovineştilor, altfel decît în altă parte, „Orizontul e mai aproape de om, bolta cerească mai sus" etc.

Confruntate cu realitatea de azi, priveliştile din povestiri îşi pierd, într-un sens, din vrajă. Cu o albie mult prea vastă pentru debitul său de apă, cu balta pe care se chinuie s-o resfire la revărsare, Siretul îţi apare aici ca surprins într-un gest de o ambiţie zadarnică, o inutilă încercare de a imita Dunărea, cu spontanele şi luxuriantele ei bălţi. Şi chiar dacă ar fi să ne imaginăm cum va fi arătat fosta baltă a Vădenilor, pe vremea în care, în lipsa digului, Dunărea umfla apele Siretului şi inunda satele din jur, la proporţiile sugerate de povestitor, tot n-am putea ajunge nici în ceea ce priveşte peisajul, nici „cataclismele". Locul însuşi are un anumit aer de mîndrie exagerată, de vanitate afişată, ca şi cum s-ar forţa steril să mimeze monumentalul. Dealurile Baldovineştilor, simplă punte între platoul Brăilei şi al Galaţilor, au creştet golaş, povîrnişuri surprinzătoare, ca şi cum s-ar înrudi milenar cu străvechii munţi ai Măcinului, de dincolo de Dunăre. Într-un singur loc ţi se transmite total sentimentul imensităţii şi al forţei telurice evocate în cărţile sale : stepa, Bărăganul.

Chiţcani. Dacă prefectul Brăilei ar vrea să-i caute urma şi să-ţi dea rezultatul, mare pomană şi-ar face! Ia vezi! Tu eşti un bun ogar!"

Iar la 30.X.1925, anunţîndu-l pe acelaşi prieten că va veni la el Moş Dumitru, se simte obligat să adauge: „Te rog să-l ierţi dacă ţi se va părea mai ursuz: e un om bun şi drept, dar a suferit foarte mult. El m-a crescut pînă la etatea de 7 ani..."

Lîngă unchiul său Dumitru, Panait a putut să cunoască viaţa obişnuită a „cojanilor". Îl întovărăşeşte cînd merge să tragă cu puşca după grauri, prin viile căţărate pe deal, sau cînd duce caii la păscut. Îi place să mănînce porumb copt la focurile din cîmpie şi mai ales să păzească noaptea caii pe marginea bălţii, învelit în gheba unchiului său, admirînd frumuseţea mirifică a cerului şi orăcăitul broaştelor (pe care îl va exalta în multe povestiri, numindu-l „dumnezeiescul cîntec al broaştelor").

Panait a putut să ia cunoştinţă de viaţa grea a ţăranilor. Sînt autentice faptele prezentate în O *noapte în bălţi* şi, incidental, în *Ţaţa Minca*. Boierul se declarase stăpîn pînă şi pe balta Siretului, neîngăduind tăierea stufului decît acelora care aveau permise eliberate de el în schimbul unor taxe. (Nopţile în care Dimi fura stuf din baltă sînt amintite şi în *Pour avoir aimé la terre*.)

De asemenea trebuie să credem în amănuntele pe care scriitorul le dă în O *noapte în bălţi*, cu privire la dificultăţile de ordin material în care se zbate familia lui Dumitru Istrate, nevoită uneori să se mulţumească la masă cu puţină ciorbă şi cu susai verde cu oţet, care, precizează autorul, „este o excelentă hrană pentru porci şi pentru iepurii de casă".

Panait nu se află însă în situaţia obişnuită a unui copil de ţărani săraci. La unchiul său este privit ca un fel de musafir (în fiecare duminică mama lui venea să-l vadă, aducîndu-i cîte ceva de la oraş). Iar apoi, cînd vrea, poate să stea şi la celălalt unchi, cîrciumar. La acesta din urmă se va duce mai tîrziu, cu deosebire în vacanţele şcolare. Lui Anghel îi plăcea să-l pună să istorisească muşteriilor ce citise prin cărţi, totodată obligîndu-l să dea şi ceva ajutor, ca să deprindă cîrciumăritul.

În serile de la Baldovineşti — la şezători, ori la cîrciuma lui Anghel —, va fi ascultat viitorul scriitor poveşti cu haiduci sau contrabandişti. [1]

---

[1] *Din aceeaşi* Scrisoare deschisă D-lui N. Iorga: *„ultima cîrciumă a lui «Angheluţă», ale cărei ruini se mai pot vedea şi azi, era un focar de poveşti de pe vremea ocupaţiei. Şi ca şi cum destinul ar fi avînd legi precise, moş Anghel nu scapă nici un prilej de a-mi face cunoscut «încă o poveste turcească» mie, «ţîncu pămîntului»..."*

De la vîrsta de şapte ani, Panait Istrati locuieşte în cea mai mare parte a timpului la oraş (unde urmează cursurile şcolii primare).

Pentru a înţelege atmosfera Brăilei din anii aceia, ne putem adresa cu încredere cărţilor lui Panait Istrati, care zugrăvesc poetic, dar extrem de veridic, aşezarea dunăreană.

În *Neranţula* găsim descrierea planului topografic al Brăilei: „Este ca un evantai aproape în întregime desfăşurat. De la cazarma care-i formează centrul, opt străzi şi două bulevarde formează tot atîtea braţe care îi înlănţuie talia şi-o arată Dunării ca pe o ofrandă ispititoare, dar, fără ca frumoasa să fie cu nimic jenată, patru străzi sfărîmă elanul celor zece braţe, traversîndu-le exact ca legăturile unui evantai." Panorama, „poate este unică în lume". Iată Brăila, oraş bătrîn, cu salcîmi şi castani şi, primăvara, cu parfum de baltă renăscută. Brăila, care are ca prieten Dunărea, „cea cu trupul de argint şi părul verde", şi se învecinează cu nesfîrşita întindere a bălţilor, domeniul stufărişului sălbatic, cu tuneluri de frunze sau canale naturale care vibrează ca argintul viu în lumina zilei. În plus, unele dintre cartierele Brăilei mai păstrau, pe vremea cînd Istrati era copil, un intens colorit patriarhal: mahalaua Cetăţuii — locuri descrise în *Chira*, cu case de lemn şi cafenele turceşti —, cartierul grecesc Karakioi —, cu uliţe în care, în nopţile de vară, palicarii fredonează melodiile tînguitoare ale arhipelagului mediteranean. Pot fi întîlnite „cadîne indolente, sfioase, privind printre uluci şi gata să-şi coboare vălul aruncat pe creştet", greci visători şi afemeiaţi, cheflii şi guralivi.

Alături se află mahalalele cu tristă faimă, precum Comorofca, în care-şi punea amprenta — contradictorie şi aspră — portul modern. În Comorofca, furturile, crimele se ţineau lanţ, banii se aruncau cu încrîncenare în chefuri pînă la ziuă, cînd „berbanţii", dacă nu se stîlceau în încăierări, se plimbau cu lăutarii după ei. Munca în port o acaparau „gîtoşii", cei puternici, care alcătuiau, împreună cu prietenii lor, cu finii şi cumetrii, caste închise, spre nenorocirea celor slabi şi răzleţi. Acest amestec strident de Brăilă patriarhală şi port modern e bine zugrăvit de Panait Istrati într-un articol din *România muncitoare* (29 aprilie 1914): „Mai trăiesc şi astăzi bătrînii, foşti muncitori ai portului, care şi-au încovoiat spinarea sub greutatea sacilor, pe vremea cînd nici nu se pome-

nea de vagoane în portul Brăilei, cînd corăbiile cu pînze ţineau locul bastimentelor de azi şi cînd cheiurile, docurile şi întreg şinalul Dunării formau o băltoacă desfundată, în care înota îmbulzeala de muncitorime străină, la un loc cu bogătaşii turci, greci şi arabi, încărcătorii de pe vremuri cu chimirurile pline de galbeni şi poli imperiali. Şi iată cum... astăzi portul nostru este inundat de mari vase de tonaj, de sute de vagoane ce sosesc zilnic în locul căruţelor ţărăneşti, de docuri moderne, elevatoare de apă şi de uscat, care fură pîinea hamalului, iar mîine, poimîine, vom vedea alergînd pe cheiul Dunării acele nimicitoare camioane automobile, care vor încărca dintr-o dată o jumătate de vagon şi vor desfiinţa pentru totdeauna căruţele sau ghiocurile brăilene, unice în felul lor, şi pe care nu le-am mai întîlnit în nici un oraş din cîte cunosc."

Acesta este oraşul în care mama lui Panait munceşte ca spălătoreasă. Surprinzător e că şi ea a avut de suferit de pe urma practicilor idealizante exercitate în jurul fiului ei. S-au scris articole în care Joiţa Istrati era proiectată într-un cadru de un sentimentalism exultant, aproape mistic.

Este semnificativă ascunderea amănuntului — considerat, desigur, nepoetic — că Panait Istrati a avut un tată vitreg, pe vătaful de hamali Zainea.[1] Nici scriitorul — desigur, din alte motive — nu va vorbi despre această rudenie, deşi se pare că, prin 1910, i-ar fi pricinuit supărări mamei sale, datorită campaniilor înverşunate dezlănţuite împotriva vătafilor.

Informaţiile culese ne-o arată pe Joiţa Istrati ca o fire deschisă şi plină de viaţă, care, în tinereţe, însufleţea cu prezenţa ei petrecerile familiale din sat.[2] Rămînînd văduvă,

---

[1] *Afirmaţia am făcut-o luîndu-mă după cele ce consemna un articol apărut în ziarul* Curierul *din Brăila (nr. din 14 septembrie 1925). Văduva scriitorului, Margareta Istrati, mi-a atras atenţia, la apariţia monografiei, că nu se poate vorbi de un tată vitreg cîtă vreme Joiţa n-a fost căsătorită legal cu Zainea. Făcînd precizarea de rigoare, ţin să relev că fostul vătaf de hamali a avut grijă de mama scriitorului pînă în ultimele ei clipe de viaţă. Întorcîndu-se în ţară după răsunătorul lui triumf literar din Apus, Istrati — conform altei ştiri din* Curierul *— i-a făcut, în semn de recunoştinţă, o vizită protocolară.*

[2] *Iată descrierea pe care i-o face Gheorghe Ionescu cizmarul român stabilit la Paris, reclamînd, firește, cele ce i le relatase Istrati: „Era voinică, frumoasă... Grecul, tatăl lui Panait, a văzut-o dansînd hora la*

refuză cu mîndrie să stea pe capul rudelor din Baldovineşti, şi, pentru a-şi creşte aşa cum vrea ea unicul copil, îndeplineşte munci istovitoare la oraş. Anumite planuri de mariaj — de pildă, cu un pescar, Nicolae, descris incidental în *Moş Anghel şi Ţaţa Minca* — sînt curmate de îndată ce ameninţă să pericliteze dragostea acaparatoare faţă de micul odor, care devine singuru-i scop al existenţei. Eforturile ei de a-şi asigura traiul sînt de-a dreptul dramatice — uneori se întorcea acasă împleticindu-se, astfel încît poliţiştii ajungeau s-o creadă beată (notează un biograf). Băiatului ei nu trebuia să-i lipsească nimic, el nu trebuia să simtă apăsarea mizeriei.

Faţă de stăpînii la care spăla rufe păstra o atitudine rezervată şi umilă. În *Pour avoir aimé la terre*, Istrati afirmă că, în copilărie, el ar fi fost o fiinţă slabă, fiindcă o vedea pe mama lui cum, „pe cînd lua masa, închidea gura la apropierea stăpînului, al cărui jeg îl spăla pentru 30 de bani pe zi şi hrană".

Aceasta n-o împiedica pe Joiţa să-şi păstreze intacte mîndria şi prejudecăţile de ţărancă. Atunci cînd Panait o va anunţa că a găsit unde să intre ca băiat de prăvălie, spălătoreasa plînge să i se rupă „rărunchii", îngrozită de ideea că şi-a irosit de pomană tinereţile, muncind ca o roabă, dacă îşi lasă fiul să intre la „stăpîn".

Desigur, jucau un rol şi idealurile pe care şi le făcuse devotata mamă în legătură cu viitorul fiului ei, idealuri de parvenire la o bună stare materială (de aci sfaturile pe care i le da : să fie supus şi respectuos cu mai marii săi, pentru că numai aşa poate răzbi în viaţă). Dar mai intervenea şi alt aspect important : Joiţa mai privea şi judeca lucrurile prin prisma vechii sale poziţii sociale, de fiică a gospodarului Stoica Istrate.

---

o sărbătoare din sat şi a cerut-o părinţilor. Aceştia au refuzat. Atunci el a furat-o noaptea cu o trăsură." Grecul era bolnăvicios şi nu dansa. „Ea dansa însă ca o regină. În timpul sărbătorilor, el rămînea la masă, fuma, bea şi o privea cum dansa. Şi cînd vedea că dansatorul o strîngea puţin la piept, el lua în mînă paharul şi-l strîngea, îl strîngea, pînă cînd se spărgea şi mîna îi era plină de sînge..." (Marianne, *24 aprilie 1935.*) *Evocarea poate fi suspectată de anumite ambiţii literaturiste. Să reproducem însă caracterizarea Joiţei din* Moş Anghel : *„femeia din pricina căreia multe capete s-au spart în tinereţea ei". „La treizeci de ani era frumoasă ca o fată care atunci se măritase ; plăcută şi veselă din fire, cînta şi dansa ca nimeni alta..."*

Comportamentul ei reprezintă un caz tipic de inadaptare. Părăsind lumea satului strămoşesc, Joiţa se simte ca o străină în viaţa de oraş, unde nu va reuşi să se integreze definitiv niciodată. Este plină de tîlc neîncetata mutare dintr-o mahala în alta (momente de adînci satisfacţii pentru micul Panait, inaugurînd primele rătăciri, în imaginaţia sa cu peripeţii de aventură), ca şi sfaturile pe care se grăbeşte să le dea, de fiecare dată, copilului: „vezi să fii cuminte, dragul mamii... În mahalaua asta lumea e rea, să nu te împrieteneşti cu nimeni.“ [1]

---

[1] *Într-un articol din* Viaţa românească, *10-11/1928, întîlnim o interesantă încercare de aplicare a metodei psihanalitice în investigarea universului copilăriei lui Panait Istrati. Autorul (Petru Marcu-Balş — alias Petre Pandrea) caută să „radiografieze“ diverse imagini ale mediului familial care justifică ideea unei „fixaţii materne“. Absenţele prelungite de-acasă ale soţului, întreprinderile sale de contrabandist — sub semnul unor perpetue primejdii —, în sfîrşit, părăsirea definitivă a căminului conjugal, toate sînt de natură să intensifice şi să dramatizeze dragostea mamei pentru copil. Se adugă carenţele adaptabilităţii la viaţa de oraş — unde Joiţa se află departe de rude şi în cazul căreia defecţiunile relaţiilor cu mediul înconjurător caută compensaţii în sporirea afectivităţii materne. P. M. Balş afirmă: „Această acaparantă preocupare maternă a modelat trăsăturile sufleteşti ale scriitorului conform acelor legi general-omeneşti care definesc complexul lui Oedip“ (articolul se intitulează:* Complexul lui Oedip la Panait Istrati).

Sînt, nici vorbă, un şir de caracteristici care se dezvăluie, convingător, sub acest unghi al cercetării: instabilitatea (blestemul feminismului), orientarea nu spre exterior (tipurile „obiective“), ci spre interioritate psihică (tipurile „subiective“), anumite predispoziţii „socratice“ (e interesant că şi André Gide şi Marcel Proust au beneficiat de acelaşi fixaj exclusiv matern), necesitatea vitală a unei prietenii („amicomania“) etc...

Cînd însă autorul articolului încearcă să supraliciteze semnificaţiile de ordin psihanalitic ale unor detalii — cum ar fi faptul că Istrati reţine din veşnicile lor mutări dintr-o mahala în alta spargerea unei lămpi şi a ceasornicului, ceea ce ar simboliza în subconştient nostalgia după „somnul dulce şi cald de la sînul matern“ — se ajunge la acele exagerări puerile care apar inevitabil ori de cîte ori metode adiacente cercetării literare sînt aplicate abuziv.

Menţin totuşi ca plauzibilă explicarea prin complexul lui Oedip a neistovitei sete a lui Panait Istrati de a vagabonda mereu sub alte ceruri. Într-adevăr, o excesivă afecţiune maternă (explicabil psihologiceşte) provoacă un sentiment de saţietate sufletească, de unde, inevitabil, dorinţa de îndepărtare, mai precis, dorinţa orgolioasă de evadare de sub aripa ocrotitoare, de realizare în afară a unui destin bărbătesc. În Codin, *găsim această mărturisire cu valoare de test psihanalitic: „Joia era singura zi din viaţa mea de şcolar mai frumoasă ca duminica. Nu erau în toată săptămîna momente la fel de dulci în care să mă simt stăpîn pe mine*

Aşadar nu e greu să-ţi închipui — pe aceste coordonate — cît de însingurată a fost copilăria scriitorului. Putînd să „evadeze" oricînd voia la unchii săi din Baldovineşti, avînd o ţinută vestimentară îngrijită, datorită eforturilor dramatice ale mamei sale, Panait se află într-o situaţie puţin diferită de a celorlalţi copii de la periferia Brăilei. Scriitorul va mărturisi că nu legase niciodată prietenie cu băieţii de vîrsta lui, murdari şi bătăioşi, care îi inspirau teamă, simţindu-se atras numai de persoane mai în vîrstă, precum Călin — viitorul Codin —, despre care va spune că era „başbuzuc cu inimă de aur". În timpul său liber, în loc să se pasioneze după jocurile specifice vîrstei, preferă să citească fascicole de roman popular pe care caută să le confrunte cu poveştile auzite în cîrciuma lui Moş Anghel, ori să hoinărească prin cartierele vechi ale Brăilei, care ofereau un cadru adecvat visării — cu „cetatea ascunsă", cu hrubele misterioase care făceau să se scufunde peste noapte clădiri întregi, cu faimoasele „maluri" năpădite acum de muşeţel aromitor, cu vadurile pe care se îmbulzeau cetele de căruţaşi, cu rada portului unde catargele se amestecau cu ceaţa negurilor... E uşor de înţeles că şcoala, cu restricţiile ei fireşti, îi va apărea ca o carceră. (În autobiografia pe care şi-o scrie în 1934, aminteşte „constrîngerea şcolii, după frumoşii ani de libertate totală".)

Fapt e că, înscris la şcoala primară „Tudor Vladimirescu", o frecventează în primul an numai timp de trei luni, iar în cel de al doilea şase, rămînînd de două ori repetent. Reuşeşte să absolve patru clase, mai mult datorită bunăvoinţei directorului de atunci, Petre Moisescu. *În lumea Mediteranei. Răsărit de soare,* Adrian, alter-ego-ul lui Panait, declară cu o sinceritate dezarmantă: „...am un creier îndărătnic faţă de orice îmbogăţire de cunoştinţe care vin de pe urma cititului. Dacă maică-mea m-ar fi putut trimite la liceu, aş fi fost de o mediocritate îngrozitoare." Într-adevăr, era şcolar bun numai la scris şi la citit, fiind refractar în genere asimilării de cunoştinţe abstracte.

şi pe universul meu." Motivul? „Duminica şi zilele de sărbătoare trebuia să fiu totdeauna în compania mamei, eu îmi petreceam aşadar duminicile mele lîngă ea, nu era decît joia pentru a-mi umple pieptul cu acel suflu divin care este conştiinţa de a fi în întregime liber, liber chiar de dragostea mamei."

Într-un interviu din *Rampa* (16 martie 1925), va căuta să îndulcească asemenea amănunte biografice, găsind unele explicaţii şi în asprimea unor învăţători antecesori lui Moisescu.

Cauza principală rezidă însă în deprinderea lui Panait de a face numai ce îi e pe plac, dispreţuind obligaţiile pe care le impune, în chip constant, viaţa. Cînd i se ura cu şcoala, fugea fie la Baldovineşti, fie pe malul Dunării, şi nu se ducea din nou la învăţătură decît după multe stăruinţi şi plînsete ale mamei. După absolvirea şcolii, din dorinţa de a uşura greutăţile familiale, dar şi pentru a se emancipa de excesiva ocrotire maternă, intră băiat de prăvălie la locanda lui Kir Leonida de pe strada Malului, în Karakioi. Panait are, în primul moment, sentimentul că a comis un act de mare bărbăţie. Dar, muncind cîte 19—20 ore pe zi, bătut, batjocorit de „ţoapa" de tejghetar, perioada aceasta îi va lăsa amintiri dureroase, pe care nu le va uita toată viaţa.

În paginile autobiografice din *La stăpîn*, citim: „... în fiecare seară mă culcam cu gîndul să fug a doua zi, să nu mai dau pe acasă şi să mă fac gozorar, ca atîţia copii care foiau prin port". O întîmplare fericită — tejghetarul este dat afară, fiind prins că fura din stocul de vin rezervat numai patronului —, şi Panait îl înlocuieşte, spre lauda mahalalei, care-i prezice un viitor strălucit. Dar Istrati nu e făcut să urmeze o astfel de carieră, între altele, şi pentru că ocupaţia aceasta i se precizează ca fiind istovitoare şi plicticoasă. Un pretext (moare singurul său prieten din locandă, „căpitanul" Mavromati, iar „barba" Zanetos are o ieşire brutală faţă de el), şi Panait fuge de la stăpîn. [1]

[1] *În prima scrisoare adresată lui Romain Rolland (20 august 1919), Panait Istrati relatează astfel acest moment autobiografic: „Eram angajat la un birtaş grec, negustor de vinuri în imediata vecinătate a portului dunărean. Aveam marea fericire de a trebui să livrez vinul rece la prînz şi seara, cu puţin înainte de ora mesei. Aceste ore erau pentru mine o plăcere rafinată şi o mare încurajare. Terminam corvoada repede; apoi, fără să-mi mai pese de ceea ce voi păţi, mă tolăneam pe marginea podişului pe care e aşezat oraşul şi care domina toată întinderea bălţii, şi, din acest loc preferat, mă lăsam în voia tuturor plăcerilor pe care ochii mei, urechile şi simţurile mele le culegeau cu miile lor antene invizibile, în faţa panoramei unice, poate, în genul ei. La întoarcere, încasam palmele reglementare, dar eram mai departe ţinut în slujbă, şi eu asta vroiam. Eram foarte iubit de muşterii, oameni cumsecade, toţi greci,*

Urmează cîţiva ani în care trece prin tot felul de slujbe : plăcintar la Kir Nicola, vînzător într-o mare băcănie, ucenic în atelierele docurilor, unde dorea să devină lăcătuş, băiat de alergătură la un mare armator şi, în sfîrşit, zugrav. [1]

Trecerea prin toate slujbele face ca mahalaua să-l declare haimana. Şi erau într-adevăr pentru aceasta suficiente motive. Panait dispărea de-acasă cu lunile şi se întorcea flămînd, cu hainele zdrenţuite.

Sfidarea grijilor materiale, a primejdiilor imprevizibile pe care le ascundeau aceste aruncări în necunoscut, alcătuieşte plăcerea şi chiar voluptatea actelor sale de vagabondaj. Să pleci fără să ştii unde vei ajunge şi care-ţi vor fi mijloacele de trai, să cheltuieşti pentru satisfacerea unor capricii imediate bruma de bani cu greu cîştigată — el care-şi văzuse mama tremurînd pentru fiecare bănuţ din greu economisit [2], să te descoperi pe

---

care, ştiindu-mă de aceeaşi obîrşie, mă învăţaseră limba din orgoliu şi ca să poată sta cu mine de vorbă («o, timp nepăsător, tu n-ai nostalgia trecutului...»).“

În privinţa finalului acestei prime aventuri care-i marchează începuturile adolescenţei se fac mărturisiri ce vin în contradicţie cu povestirea autobiografică de mai tîrziu. Gestul brutal al bătrînului Zanetos este menţionat, dar iată care ar fi fost urmarea : „Furios, m-am hotărît să nu mă mai întorc la el, cu toată durerea pe care ştiam că o să i-o pricinuiesc mamei şi, timp de două zile, înainte de a mă înapoia acasă, m-am lăsat în voia fanteziei şi a prea-plinului vieţii din mine. Dar stăpînul meu a pus un copoi pe urmele mele şi iată-mă înşfăcat şi adus din nou la serviciu !... Şi ce fel de serviciu ! Dumnezeule nemilos ! Toată ziua cu mîinile în zoaie ! S-a zis cu plimbările, cu visurile consolatoare, s-a zis cu Dunărea — interzisă, interzisă pe vecie ! Atunci, într-o clipă de nebunie, uitînd de mama şi de bucuria mea de a trăi, am atîrnat o frînghie în pod şi, tocmai cînd eram pe punctul de a-mi vîrî gîtul în laţ, sînt surprins de jupîn ; speriat, m-a dat pe loc afară. Uf !...“

[1] *Iată-i propria enumerare (din aceeaşi scrisoare către Romain Rolland de la 22 martie 1923), cu informaţii suplimentare, unele neaşteptate prin sinceritatea dezvăluirilor : „Băiat de cabaret şi de băcănie ; plăcintar la Kir Nicola (...), ucenic mecanic la docurile Statului (dat afară pentru furt, doi ani după aceea, ceea ce era să-mi ucidă mama), ucenic lăcătuş şi... ucenic pescar (vis şi fericire) ; ucenic la o fabrică de frînghii (am putut să mă spînzur). În sfîrşit, în derivă, o sută de meserii, nici o stabilitate, dezolare pentru mama.“*

[2] *Din* Pagini de carnet intim : *„Ceva mai grav pentru mama, care era o femeie econoamă, banul ce-l cîştigam nu ţinea în mîna mea nici cît ţine un bulgăre de ghiaţă, şi nici nu-l dădeam pe lucruri folositoare, ci numai pe cărţi, pe tutun, lăsînd în grija mamei să mă îmbrace şi să mă încalţe. Ba, uneori, schimbam şi această îmbrăcăminte nouă pe una jerpelită, numai ca să-mi pot procura cărţi şi tutun.“*

tine însuți singur în fața universului întreg — iată o existență palpitantă pe care adolescentul Panait o îmbrățișează cu sentimentul că, în fond, comite isprăvi la fel de temerare ca și străbunii tatălui său (palicarul), cînd cutreierau lumea în căutarea lînii de aur. Această autoînfrumusețare și exaltare a traiului vagabond îi e necesară ca un reazim sufletesc, ca o sursă de neîncetată susținere a entuziasmului în fața unor firești momente de descumpănire, ca și a nemiloaselor, brutalelor încercări ale mizeriei. Iată un fragment din singura scrisoare pe care o cunoaștem, adresată mamei : „Dar poți spune matale că din răutate fug de acasă ? Nu ! mamă. Așa e soarta mea. Și soarta e inima noastră. Sîntem mari sau mici sau mediocri, prin inima noastră, căreia ne supunem orbește. Ea ne duce și la bine și la rău. Unde mă va duce a mea ? Cine poate ști ? De dimineață pînă seara, nu mă gîndesc decît la lucruri mari, frumoase. Aș vrea să fiu de folos omenirii acesteia care suferă, din vina ei, datorită egoismului ei. Dar gîndul meu se înecă în propria mea mizerie. Dar nu moare omul de foame... Și află că în mizeria asta a mea eu nu sînt nefericit decît pe jumătate... Aș fi total nefericit dacă, chiar dacă aș mînca numai pui fripți, aș fi nevoit să trăiesc călcîndu-mi pe suflet..." Să fi fost Panait Istrati conștient încă din adolescență că viața lui este hărăzită unui destin aparte ? („De dimineața pînă seara, nu mă gîndesc decît la lucruri mari, frumoase.") Să-și fi imaginat el că acest destin se va împlini pe tărîmul scrisului ? Ceea ce se poate spune sigur e că în stimularea respectivelor disponibilități de autoiluzionare un rol important îl joacă lecturile, în care Istrati își regăsește nostalgiile și aspirațiile încarnate în destinul unor fascinanți eroi. Sustrăgîndu-se cît poate îndatoririlor practice ale existenței, el se cufundă pînă la uitare de sine în lumea cărților — practicînd acest „viciu", cum numea un literat patima pentru lectură, ceea ce face ca mahalaua să creadă că s-ar putea pînă la urmă să ajungă, totuși, „popă" (vezi aceleași *Pagini de carnet intim*). Citește la întîmplare, fără selecție, „istorii cu haiducii noștri" sau traduceri din Dostoievski, Balzac, Hugo etc. În *Mihail* povestește că a alergat multă vreme după o biografie a lui Dostoievski și a găsit una cu semnătura lui Georg Brandes (faptul îl va relata și într-o scrisoare intimă către criticul danez).

În autobiografiile sale, Istrati va acorda o deosebită importanţă „întîlnirii" cu operele marilor scriitori, în care a făcut cunoştinţă cu înaltele principii umanitare ale „Binelui", „Adevărului" şi „Frumosului". Lectura acestor cărţi îl ameţeşte, predispunîndu-l la nesfîrşite peroraţii în faţa întîmplătorilor săi tovarăşi de masă din ceainării sau cîrciumi (bineînţeles, fantaza pe marginea celor citite).

Pentru pătrunderea lui în toate tainele vieţii boeme, Istrati îl are ca iniţiator pe vagabondul rus, Mihail. Provenind dintr-o familie de nobili de care se rupsese din pricina convingerilor politice radicale profesate în tinereţe, declasat tipic, dar păstrînd în cele mai negre momente de mizerie un aer distins, cu îmbrăcămintea foind de păduchi, citind însă direct în franceză opere clasice, este uşor de înţeles de ce Mihail devine pentru adolescentul Panait un idol. Alături de el, Panait va descifra codul moral nescris, aristocratic al vagabondului. Ei, vagabonzii autentici, sînt altfel decît ceilalţi oameni, eliberaţi de imediatele griji materiale, cunosc adevărata libertate spirituală, se pot contopi total (pentru că sînt pe deplin dezinteresaţi) cu splendorile şi mişcarea eternă a universului etc., etc.

Prietenia celor doi nu va decurge în chip idilic. Sînt temperamente prea diferite. Panait este rob al impulsului imediat, nestatornic, cu aprinderi zgomotoase şi răciri fără pricină, limbut. Se vor certa şi despărţi, primul care va alerga spre împăcare fiind Panait (pentru el prietenia este o necesitate, trăind profund sentimentul însingurării, va căuta, cu o atît mai mare ardoare — uneori cu disperare — să descopere de fiecare dată, în primul cunoscut, pe „adevăratul" şi „unicul" prieten).

Itinerariul vagabondajului lor în comun se cunoaşte, fiind evocat pe larg în povestirile de mai tîrziu. După Brăila—Bucureşti (1903), „ramazangii" în „Biroul de plasare", apoi oameni de serviciu la „Hotel English". (Mai înainte, Istrati fusese fecior în casă la un avocat.) În iarna lui 1906 : portari la „Hotel Regina" din Constanţa. Îmbarcarea (Istrati clandestin) — cu destinaţia Cairo. În ţările Orientului Apropiat, Istrati va reveni deseori şi după ce prietenul său, bolnav în ultimul grad de tuberculoză, se întoarce pentru totdeauna în Rusia. Într-un interviu „despre oameni şi despre pietrele oraşelor", dat cu cîteva luni înainte de moarte, Panait Istrati îşi

va reaminti cu emoție de „Pireul tatălui meu, Atena, Constantinopol cu minunatul Bosfor, Alexandria, Cairo..." (*Gazeta municipală*, 27 ian. 1935.) [1]

---

[1] *Să încercăm să precizăm traseul călătoriilor sale în Orientul Apropiat adresîndu-ne unor mărturii directe, cu atît mai mult, cu cît unii biografi au schițat itinerarii aproximative, ghidîndu-se strict după povestiri (care oricît ar porni de la un material faptic real, nu pot fi identificate documentului autobiografic).*

Vom apela iarăși la scrisoarea lui Panait Istrati redactată în vederea prefeței lui Romain Rolland din Europe *și în care el își rezumă, într-un stil de scenariu, momentele importante ale vieții.*

1906 : Mihail a plecat spre Egipt singur. „Cris, douleur ! Et retour à Braïla, juste pour mettre la mère les yeux sur le feu pour me laisser aller joindre Mikhaïl au Caire..." (Sic.)

După unele necazuri cu o „petite putain", „Départ pour le Caire !"

O altă perioadă (22-24 ani) : „Alexandrie-Caire et retour, puis, séparation de Mikhaïl qui s'en va (touché par un chagrin que j'ignore) devenir moine au Mont-Athos — séparation dans le port de Pirée".

Istrati se ascunde pe un vapor, sperînd să ajungă la Marsilia. Este debarcat la Neapole, de unde un alt vapor (cu complicitatea marinarilor) îl readuce la Alexandria. Iată ce existență ducea : „Misère à Alexandrie et Caire. Propositions séduisantes de devenir maquereau ! Merci ! — Peintre, domestique, distributeur d'affiches et presque sandwich (je gardais une lanterne, place de l'Esbekich, portant une indication lumineuse : Cinema Mignon ! *et conversais [sic !] avec le queux, mais pas avec celle de Sotir !). Vie riche en misère et événements. Départ pour Port-Saïd (essai d'aller dans l'Inde), Jaffa, Beyrouth". Referitor la încercarea de a ajunge în India, sedus de cele ce auzise și citise referitor la „ascetismul iluminat" al brahmanilor, Istrati dă amănunte, pline de culoare, într-o scrisoare trimisă anterior lui Romain Rolland.*

Să continuăm însă firul aventurilor sale : „Enfin Damas, le Damas riche en souvenirs. Je suis peintre d'enseignes (borgne empereur dans les pays des aveugles), choyé par les Arabes, ce qui me fait allonger le nez vers leur femmes et je risque d'être pris moi-même pour une chose de harem. Je m'amourache d'une actrice de pantomime, je deviens prince muet et bourreau inoffensif, je gagne deux bechliks, *la soirée 1 fr., 05 centimes, je mange chez le Consul russe et suis [sic !] débarqué pitoyablement à Beyrouth". Se află în căutarea unui prieten, „vieux d'âge, jeune de tempérament, bon peintre et père malheureux (sa fille était prostituée dans le région)." Este vorba de Musa, un evreu român care vine pe aceste meleaguri pentru a aduce la mai bune sentimente fiica fugită, dar care ajunge la rîndul său victima „mirajului" Orientului. Fapte ce, cu minime și firești modificări, vor fi înfățișate în* Mediteranée. Lever du soleil, *după ce fuseseră incidental evocate și în* Chira Chiralina. *Finalul aventurii însă, necunoscut, este acesta : „Ma mère et Mikhaïl, qui est près d'elle, m'envoient de l'argent pour rentrer à la maison. J'annonce mon départ par tel bateau partant à telle date de Beyrouth, mais je dépense l'argent et le bateau part avec ma lettre qui les avertit de la gaffe." Din fericire, căci vaporul naufragiază. Mihail, îngrozit,*

Este cert că frumusețea de basm oriental a unor priveliști din Egipt (ca cele de la Ramleh), „imensul imperiu al singurătății pietroase, învîrstat de mari pete de verdeață" (portocali, lămîi, rodii etc.) din munții Libanului, oglinda întunecată a Bosforului, „unde soarele în amurg așterne umbrele palatelor și ale chiparoșilor", sînt tot atîtea imagini, reflectate în mii de nuanțe, de apele „de safir și de smarald" ale Mediteranei, care își lasă pentru totdeauna amprenta imaginii lor în sufletul vagabondului.

Soarele Orientului va fi aprins acel sînge negru al „poeților blestemați", care curge în vinele lui Panait Istrati, va fi răscolit instinctele sale secrete de pasăre sălbatică, rătăcitoare. „Plus d'aromes volupteaux pour mes narines de bête", va fi strigătul său din înflăcăratul eseu *Pour avoir aimé la terre.* Și, în îmbrățișarea realității sub aspectul ei pasional, Panait Istrati nu va cunoaște reticențe sau moderații, extremismul este nota lui obișnuită, nedîndu-se în lături nici de la anumite forme inferioare ale exploziei simțurilor. [1]

Nici vorbă că pentru înțelegerea freneziei cu care se dăruie furtunii pasiunilor (mai tîrziu el se va numi „cîrtiță incandescentă"), trebuie să adăugăm întreaga atenție ftiziei pe care o contractează încă din adolescență (la început, sub o formă benignă, apoi, cu dese și grave recidive, care-l fac clientul mai multor sanatorii, și îi e, pînă la urmă, fatală).

---

cere vești de la vechea gazdă și dă de Panait teafăr „joie à la maison, nouvel argent de retour, et rétour à la maison au printemps de 1908".

Perioada: 24-25 ani. Același an — toamna, din nou plecare în Egipt cu Mihail. „Autre misère. Des hommes, des faits. Printemps 1909: Mikhaïl, phtisique galopant, part pour Roumanie et je le suis. En Juin: séparation à jamais au débarcadère de Braïla! Seul!"

Perioada următoare, 25-27 ani, cuprinde referiri la activitatea sa în mișcarea socialistă — vezi capitolul următor —, fără a fi uitat însă visul oriental: „Nostalgie de l'Egypte" (notează sec Istrati).

[1] *Într-o scrisoare către Romain Rolland mărturisea: „Numai că eu vreau să deschid ochii mari de tot, să văd întreaga oroare și să strig oamenilor care încearcă să-l scuze (e vorba de viciul pederastiei, n.n.), să le strig cu toată pasiunea senzuală a trupului, cum firea noastră e mai bogată și mai voluptuoasă cînd e sănătoasă decît cînd o îmbolnăvim", nesfiindu-se să precizeze: „Am oroare de viciul lui (viciul lui Stavru - n.n.) care, cu toată împotrivirea mea, mi-a dat tîrcoale de două ori în viață și pe care-l consider una din marile calamități ale omenirii noastre nefericite".*

Toate aceste aventuri şi rătăciri (nu numai pe îndepărtate meridiane ale pămîntului, dar şi în labirintul sufletului) vor accentua, desigur, morbul însingurării, vor slăbi progresiv punţile de legătură cu mediul familial şi social. Cartea *În lumea Mediteranei. Apus de soare,* reproduce această meditaţie a adolescentului: „Eram trist ca de moarte... Iată-mă la o distanţă de numai 12 ceasuri de amărîta mea ţară, unde nu era loc pentru mine şi pentru planurile mele — unde mahalaua mea mă aşteaptă ca să mă batjocorească, iar buna mea mamă, ca să-mi descînte veşnicile ei îndemnuri la însurătoare."

Declaraţia e prea categorică pentru ca noi să mai avem îndoieli asupra sensurilor ei: Istrati e un „dezrădăcinat"; el se simte un „străin" în propriul său oraş şi în propria sa familie. Ajunşi aici, se cuvine să abordăm un unghi de vedere mai circumspect, pentru a putea descoperi determinantele obiective ale structurii sale psihologice — dincolo de reprezentările personale totdeauna ideale, poetizante. (Ori de cîte ori îşi va analiza condiţia de vagabond, el va apela la cele mai adulatoare comparaţii şi metafore. În povestirea *Între un prieten şi o tutungerie* se serveşte de următorii termeni simbolici: viaţa ar fi asemenea unui strălucit echipaj, care galopează nebuneşte pe drumurile Universului, iar vagabonzii, gonacii care-i fac alai şi cad istoviţi, înălţîndu-i imnuri de slavă, în vreme ce oamenii obişnuiţi sfîrşesc sub roţile măreţului echipaj, fără ca măcar să-i vadă şi să-i înţeleagă frumuseţea.)

Trebuie, aşadar, să facem o distincţie între trăsăturile reale ale vagabondului şi cele care sînt rezultatul autoiluzionării sale.

Să începem prin a aminti că societatea împărţită în clase antagonice nu creează condiţii favorabile dezvoltării unui om întreg. Lupta pentru trai face să fie cerute şi folosite numai anumite însuşiri, care devin un lucru prozaic, obişnuit, pe cînd celelalte rămîn „de lux", ceva de care-ţi aminteşti numai în zilele de sărbătoare. Dar la inadaptabilii de felul vagabonzilor — cum a demonstrat admirabil criticul rus V. Vorovski, în studiile sale închinate povestirilor lui M. Gorki —, datorită faptului că aceştia nu ocupă un loc stabil în procesul muncii, sînt amplificate tocmai trăsăturile festive, iar celelalte, necesare, esenţiale, ajung să fie depreciate

și chiar privite cu dezgust. Așadar, conformația psihică a vagabonzilor poartă și ea pecetea alienării, numai că în sens invers celei obișnuite.

Istrati adolescent își face un punct de onoare din a repudia obligații sociale obișnuite, între care intră și munca cotidiană. Tot ceea ce reprezintă efort constant, act repetabil îl obosește, sufletul îi e cotropit de urît, și chiar pentru a nu mai fi silit să vadă aceleași chipuri, aceleași străzi, aceleași case, pleacă în alte locuri, schimbă profesiile, trece necurmat prin toate... Firește, fără un anumit coeficient de constanță și disciplină, nu poate exista nici o formă de viață în comun. Și adevărul e că tipurile umane de categoria lui Istrati, ridicîndu-se împotriva condițiilor sociale care încătușează individul, tind să se ridice în același timp împotriva oricărui mod de organizare socială, specific unei societăți civilizate. [1]

Ar fi însă total greșit să se subaprecieze semnificația etică pozitivă pe care o degajă, în condițiile istorice de atunci, acest fel de revoltă. Tot Vorovski, în eseul închinat povestirilor lui Gorki, sublinia că tipurile de acest fel, pe lîngă instincte antisociale, dezvăluie și o seamă de însușiri pozitive — pe care zadarnic scriitorul rus căutase să le găsească, în forme atît de absolute, la păturile culte ale societății — ca disprețul față de forța banului, veșnica nemulțumire în fața mediocrității cenușii, setea neistovită după ceva mai bun, dorul chinuitor de „altceva", de ceva mai nou, strălucitor, neobișnuit etc.

Reținem, așadar, că disprețul adolescentului față de mediul social și familial, acea „înstrăinare" ascundea și revolta

---

[1] *Din cele arătate reiese că nu mă pot asocia părerii acelor biografi care au exaltat calitatea de „proletar" a lui Panait Istrati. Dealtfel, însuși scriitorul nu părea convins de justețea unui asemenea calificativ, zicînd cu umor că, în fond, a dus un trai de boier și răspunzînd celor care-l căinau pentru tinerețea lui de muncitor exploatat: „Dacă am rămas de multe ori nemîncat și fără adăpost, iarăși corespondența mea de atunci va dovedi că a fost din cauză că n-am voit să mă privez de nimic la care mi-a poftit inima; acum 20 de ani nu mă sfiam să intru să ascult o orchestră bună, acolo unde nu era de nasul meu, nici să iau trenul ori vaporul și să văd țări pe care numai milionarii puteau să le vadă". Există aici multă fanfaronadă, dar și un adevăr simplu: Istrati practica, la întîmplare, meserii pe care le putea abandona cînd voia, ținîndu-se departe de munca organizată, etalînd caracteristici ce-l apropie mai mult de categoria de lumpen decît de aceea de „proletar".*

împotriva unei existențe rutiniere, a orizontului strîmt, antipoetic al vieții. Nu o singură dată, în opera sa, Istrati va satiriza singurul ideal pe care i-l oferea lumea înconjurătoare : „să faci ca fiul șefului de gară, să studiezi pentru a deveni procuror și, mai clar, să rămîi în turmă, să muncești, să te căsătorești, să faci copii și să mori". [1] El caută să se emancipeze de sub jugul acestei sclavii (tot atît de obișnuită și monotonă ca și rotirea pămîntului), să scape de sub acțiunea legilor ei de gravitație, să atingă starea libertății pure, a imponderabilității spirituale, putîndu-se identifica astfel total cu frumusețea mirifică a universului. Îndrăgostit de pămînt cu infinitele și voluptuoasele-i frumuseți, Istrati vrea să aibă o mie de fețe, infinite simțuri cu care să-l îmbrățișeze avid. (Cuiva care-l acuzase că are o dublă față îi va răspunde înfuriat : „Double face. Pauvre racaille ! Des faces, j'en ai moi, trente-six mille.")

Această sete de a vedea, de a simți, de a iubi, nostalgia și aviditatea de „exilat" după imaginile candide, feerice, paradisiace ale universului nu-l împing pe Istrati către o concepție idealizatoare. El are conștiința răului, a nedreptăților care bîntuie lumea și împotriva cărora se ridică cu o atît mai mare violență cu cît, datorită condiției sale sociale, acestea îl afectează direct, lăsîndu-i amintiri pe care nu poate să le uite o viață întreagă. Într-o corespondență apărută în *România muncitoare (Din lumea servitorilor)* [2] face publice date zguduitoare privind mizeria și condițiile înjositoare în care omul este silit să „devină inferior omului".

Sensibilitatea și elementara-i demnitate îi vor fi fost adînc rănite dacă în niște însemnări din 1911, trimise dintr-un sanatoriu — sanatoriul era al Societății pentru profilaxia tuberculozei și asistența tuberculoșilor săraci —, scrie, am spune,

---

[1] *Într-o interesantă prefață la un volum de povestiri al lui Istrati (Ed. Rencontre — Lausanne, 1961), Pierre-André Rieben alătura acest citat frazei lui Camus din* Mythe de Sisyphe : *„Ainsi je ne saurais plus agir autrement que comme le père de famille (ou l'ingénieur, ou le conducteur de peuples, ou le surnuméraire aux P.T.T.) que je me prépare à être", dezvoltînd teza unei înrudiri între cei doi scriitori, cu precizarea că, la unul, contradicțiile „omului absurdului" sînt stabilite prin reflexie la nivelul rațiunii, iar la celălalt, ajunge să invadeze domeniul sensibilității. Atrăgătoare ipoteză, asupra căreia ne vom pronunța în alte capitole ale cărții.*

[2] *România muncitoare,* 24 mai 1909.

cu lacrimi în ochi : „Pînă ieri nu eram decît o biată otreapă. N-aș fi putut trece pe dinaintea nimănui, fiindcă toți m-ar fi luat în picioare și huiduit ca pe un paria, ca pe un cîine."

În viața sa de vagabond, Istrati a convieţuit adesea cu formele atroce ale mizeriei. Nu poți să nu fi zguduit citind în *Pagini de carnet intim :* „Cît despre mîncare, puteam trăi luni întregi cu pîine și tomate, o varză acră, ca să nu mai vorbesc de zilele în care flămînzeam cu totul !" Dacă mai adăugăm că, prin destinul mamei, el avusese dureros de statornic înaintea ochilor imaginea vieții grele a oamenilor săraci, acceptăm declarația sa imperioasă din *Trecut și viitor* : „Eu n-am trecut prin viață mirosind trandafiri și cîntînd galeș la stele. Tovărășia unei mame care venea seara acasă cu mîinile crăpate de ger și leșie, care punea petec peste petec, care se lipsea de pîinea ei ca să-mi cumpere mie haine și cărți, această primă tovărășie m-a înrăjbit pentru totdeauna cu o lume păgînă, care a făcut din viața mamelor noastre un iad pămîntesc."

Elanul generos de contopire cu toate formele creației, cu toate splendorile universului și răzvrătirea perpetuă contra mizeriei, a nedreptății ca și a absurdului conținut de existența umană, iată cele două elemente care alcătuiesc pivotul vieții lui Istrati (cum ar spune Camus : „J'ai été placé à mi-distance de la misère et du soleil"). Prin aceasta de-abia se conturează mai pregnant destinul lui Panait Istrati ca al unui pasionat (scrisorile și le va semna mai tîrziu „Pan foutu"), aspirația sa supremă fiind aceea de a epuiza la modul incandescent vastul cîmp de experiențe pe care-l oferă realitatea cu infinitele ei fețe. „Quand les vers auront fini de se repaître de ma carcasse — de ces yeux qui ont tant vu, de ce coeur qui a tant aimé, de toute cette chair, frénétiquement dévastée par les passions...", astfel psalmodiază un capitol al uneia dintre zbuciumatele sale confesiuni.

UVERTURA EROICĂ A TINEREȚII

GAZETAR ȘI MILITANT SOCIALIST

În mai toate destăinuirile sale autobiografice, Panait Istrati nu uită să amintească perioada contactelor cu mișcarea socialistă din România. Momentul ca atare va fi consemnat de diverși biografi, dar, uneori, doar cu titlul de curiozitate (pentru a mări impresia de senzațional), înmulțind numărul activităților „pitorești" care l-au atras, pentru o clipă, pe pasionatul și nestatornicul hoinar. Cercetătorului care investighează toate documentele legate de acești ani i se relevă însă o realitate mult mai complexă, care atestă că Panait Istrati a jucat un anumit rol în mișcarea muncitorească din România, mult mai important chiar decît s-ar putea crede din înseși afirmațiile sale.

În prima scrisoare prin care-l abordează pe Romain Rolland (Geneva, 20 august 1919), Istrati, autoprezentîndu-se, mărturisește că „la un moment dat am fost atras de vîrtejul revoluționar... Am fost secretarul unei organizații, apoi corespondent, redactor, administrator al unei edituri socialiste, secretarul unei reviste literare etc." Enumerarea atribuțiilor pare a avea o funcție retorică, dar se sprijină totuși pe date reale. Istrati a fost secretarul sindicatului muncitorilor din portul Brăilei, corespondent și redactor al ziarului *România muncitoare* (oficiosul mișcării socialiste), secretarul Cercului de editură socialistă (titulatură nesigură, care poate o cuprindea și pe aceea de administrator).

Pentru a putea fi înțeleasă participarea sa înflăcărată și precoce la diverse activități din cadrul mișcării muncitorești,

trebuie să ne amintim faptul că Brăila — orașul copilăriei și adolescenței sale — se înscrie între marile porturi românești de la Dunăre devenite de timpuriu scena unor răsunătoare manifestații și greve sindicale. [1]

Fiul spălătoresei, vagabondul în atîtea rînduri înfometat și umilit, se va simți, firește, atras și entuziasmat de lupta curajoasă a socialiștilor, care proclamau instaurarea unei noi lumi, realizarea idealurilor de dreptate universală etc. În *Pagini de carnet intim*, Istrati va mărturisi : „Despre socialism nu citisem încă nimic, dar, în urma unei mari mișcări muncitorești în portul nostru, auzisem că el înseamnă dreptate pentru cei obidiți și văzusem un om ucis în bătaie, la poliție, fiindcă fusese socialist. Puțin după aceasta, am asistat la cîteva întruniri socialiste și am înțeles că socialismul cuprinde în sînul lui toate virtuțile, pe care în zadar le căutam în faptele servitorilor lui Dumnezeu : dreptate, bunătate, cinste, cumpătare, cultul frumosului și, mai presus de orice, o adevărată înfrățire cu cel învins în viață."

Data exactă cînd Istrati a intrat în legătură cu mișcarea socialistă n-o cunoaștem. În *Însemnările unui vagabond al lumii* apărute în *Le Monde*, Istrati va evoca anul 1905, și anume uriașa manifestație organizată la București, în cinstea

---

[1] *D. Edouard Raydon, acordînd în mod abuziv valoare de document celor relatate în* Casa Thüringer *— care e totuși un roman —, simplifică enorm lucrurile atunci cînd îi prezintă pe muncitorii brăileni, în anii de dinaintea intrării lui Istrati în arena gazetăriei, drept : „Entièrement inorganisés...", care n-aveau altă plăcere în zilele de plată „que boire et se battre", sau : „Il n'existe pas d'organisations syndicales, ni aucune possibilité immédiate d'en créer une..." etc.*

Documentele epocii impun o altă imagine, substanțial diferită. Încă în 1875, în Brăila are loc o mare grevă, care atrage atenția întregii țări. La 19 martie 1895, ia ființă Clubul muncitorilor. Un istoric, I. C. Atanasiu, avînd pe deasupra calitatea de martor ocular, descrie în lucrarea sa (Mișcarea socialistă) *avîntul pe care-l luase în acest oraș mișcarea socialistă, care devenise „o adevărată forță, față de care și autoritățile și elementele conducătoare din cele două partide burgheze au fost obligate să ție socoteală. Numeroase întruniri publice pe care social-democrații le-au ținut în acest însemnat port la Dunăre au impresionat profund prin numărul mare de participanți."*

Cît privește articolele lui Panait Istrati din Dimineața, *ele nu apar, cum crede d. Raydon, înainte de 1905, ci în 1910 — ceea ce cere o cu totul altă așezare cronologică a faptelor.*

revoluției ruse, în ziua de 24 ianuarie.[1] „Eu mă găseam acolo", declară Istrati, „tînăr prozelit". Cu această ocazie, între manifestanți și polițiști „avu loc un copios schimb de ghionturi și acesta — adaugă el, mîndru — fu botezul meu revoluționar".

În anii care au urmat, legăturile cu mișcarea muncitorească trebuie să fi avut un caracter sporadic și din cauza deselor peregrinări prin țări străine — de unde sărăcia informațiilor de care dispunem. Perioada care se impune cercetătorului biografiei lui Istrati începe cu 1909. În acel an, la 19 octombrie, Istrati are ocazia să cunoască și plăcerile închisorii. Se afla pe atunci la București și lua parte la o

---

[1] *În schița de excurs autobiografic pe care o conține scrisoarea trimisă lui Romain Rolland, la 22 martie 1923 — cu un scrupul mărit al exactității, fiind vorba de informații în vederea prezentării în* Europe —, *Istrati fixează ca dată a contactului cu mișcarea socialistă perioada imediat următoare sosirii la București (1901—1902) : „17—22 ani : départ à Bucarest avec Mikhaïl... Contact avec le mouvement socialiste. Adepte ardent." Momentul 1905 este amintit mai tîrziu după alte escapade prin alte orașe : Giurgiu, Sinaia : „Retour a Bucarest (1905). Révolution russe. Enthousiasme. Batailles dans les rues. Petit militant..."*

Așa trebuie să se fi petrecut lucrurile. Inițierea în lupta politică i-a făcut-o Gheorghe Cristescu, la al cărui „birou de plasare" găsește adăpost. (Vizitîndu-l, după apariția monografiei, l-am găsit pe acest strălucit veteran al mișcării noastre muncitorești, întocmai cum îl arată mărturiile de epocă : de o vioiciune exuberantă, etalîndu-și cu gesturi mari virtuțile oratorice — își păstra și acum o lavalieră roșie la gît —, în fața cercului de devotați prieteni și admiratori. Își amintea, cu o exactitate uluitoare — pe care o au uneori bătrînii —, de clipa cînd „un tînăr slăbănog" și cu „ochi flămînzi" — în toate sensurile — i-a cerut să-l ajute în găsirea unui rost în viață. Pomenirea altor tineri pe care i-a ajutat. Disputele cu Panait. Vizita — plină de amănunte picante — pe care i-a făcut-o la Paris (după „ungerea cu mir", ca scriitor, a „elevului" său).

Iată portretul pe care i-l face Istrati : „Vaillant, batailleur, courageux dans toute l'acception du mot, Cristescou était mon seul ami intime parmi les socialistes et mon initiateur dans «les idées.»" (*Articolul* Christian Rakowsky).

Să facem loc și unei alte evocări a lui Istrati, din 1924 (Omul liber) : *„Înainte de a da peste iubirea pribeagului Ștefan (Ștefan Gheorghiu, n.n.), am avut doi dascăli în mișcare. Amîndoi, însă, m-au luat prin latura iubirii amicale. Cel dintîi, Gheorghe Cristescu, înainte de a mă duce la club, crease în biroul lui de plasare din strada Sfinților, apoi în atelierul de plăpumărie, un adevărat focar de afecție." „Dacă ar fi să mă las într-o zi tîrît de șivoiul (sic) amintirilor, numai epoca aceea ar da naștere unui gingaș roman, cu caracter local, e drept, dar unde ar putea clocoti sentimente și idei universal împărtășite..."*

întrunire a cercului „România muncitoare", care protesta împotriva prigonirii socialiștilor. La ieșirea din sediu, poliția, provocînd un scandal, arestează un grup de muncitori, printre care I. C. Frimu (conducătorul titrat al mișcării socialiste) și Panait Istrati.[1] (Fotografia făcută după ieșirea din închisoare ne înfățișează un Istrati june, iar ca amănunt epatant: mustăți arcuite, după cum era moda zilei. Trăsăturile ascuțite ale feței accentuînd paloarea de candidat la tuberculoză i-ar fi dat un aer ascetic, dacă n-ar fi contrastat cu gura bine desenată, cu buze cărnoase, senzuale. Trăsătura de unire între aceste elemente divergente o constituie ochii îndrăzneți, pînă la impertinență, și, în același timp, calzi, sentimentali.)

S-ar putea spune că, de acum înainte, începe activitatea sa efectivă în cadrul mișcării socialiste[2]. În *România muncitoare* găsim, din cînd în cînd, note asupra conferințelor pe care le ținea la clubul sindicatului din Brăila, toate caracterizîndu-se prin apostrofe vehemente, de un retorism cam pueril.

Modul său de a reacționa violent, discursurile sale fulminante vor atrage amenințările autorităților locale. În

---

[1] *Întîmplarea o va relata Panait Istrati într-un articol publicat în* L'Humanité: Pour Christian Racovski *(mai 1922), și, mai tîrziu — februarie 1927 — în niște însemnări dedicate aceleiași figuri:* Christian Racovski. *Citățm din a doua mărturie: „On nous battit atrocement pendant toute la nuit. Le matin, les corps meurtris, nous passames par le service anthropometrique, puis on nous diriger sur la prison de Vacaresti."*

Dar să citățm din chiar documentele vremii: Calendarul muncii *pe anul 1910: „Octombrie 1909. Guvernul pune la cale cu poliția o cursă la Cercul «România muncitoare» din București. La ieșirea de la întrunirea pentru Rakovski, poliția provoacă scandal. Are loc o încăierare grozavă, sînt o sumedenie de răniți și se fac arestări. Cu tot cuvîntul de onoare al procurorului Ferichide, tov. I. C. Frimu, D. Marinescu, Gh. Cristescu, P. Istrati, Stănescu, Ilie Matec și Țenescu sînt arestați și duși la poliție. Acolo ei sînt torturați — 20.* Adevărul *și* Dimineața *denunță grozăviile din beciurile poliției. O mișcare de indignare se pornește în public. La cercul «România muncitoare» este un adevărat pelerinaj (...)". În toiul tragicelor evenimente,* România muncitoare *apare zilnic. „22.* La Galați se proclamă grevă generală de o zi, *ca simpatie pentru Rakovski și tovarășii arestați, și înfierarea guvernului nesocotit. Încetarea lucrului e completă — 23. Tribunalul infirmă mandatele celor arestați. 24. Camera de punere sub acuzare le confirmă..."* etc.

[2] *În articolul menționat, Istrati se laudă că ar fi îndeplinit și unele misiuni secrete, ducîndu-i lui Rakovsky, în Bulgaria, cîteva scrisori confidențiale din partea Comitetului Executiv al Partidului.*

România muncitoare, din 17 decembrie 1909, citim : „Tovarășul P. Istrati ne comunică din Brăila că d-nul comisar Cîrjan a declarat, față de alte două persoane, că la prima ocazie cînd îi va cădea în mînă nu va scăpa viu. O amenințare identică i-a făcut-o personal, în localul circumscripției sale. Prevenim parchetul din Brăila."

La Congresul de constituire a Partidului Social-Democrat (1910), ia parte și Istrati ca delegat al unei fabrici din Brăila, făcînd parte dintre cei patru secretari ai prezidiului. Din relatarea lucrărilor Congresului aflăm că s-au încins vii discuții, cu participarea a numeroși delegați, între care este trecut de multe ori și numele său.

După cum se știe, Panait Istrati a ajuns „secretarul sindicatului muncitorilor din portul Brăila", numele lui se va face cunoscut, în această calitate, mai ales datorită marii greve a hamalilor, din iunie 1910, în fruntea căreia s-a aflat.

Cu acest prilej, el a avut din nou de suferit persecuții din partea autorităților. (Pe parcursul desfășurării grevei, *România muncitoare* ne aduce la cunoștință că „tov. P. Istrati a fost arestat din nou de parchet, apoi pus din nou în libertate".)

Dar o activitate prodigioasă desfășoară Panait Istrati, în respectiva perioadă, mai ales ca gazetar. Într-un articol trimis din Franța revistei românești *Rampa : Cum am debutat eu*, proaspătul scriitor își fixează debutul gazetăresc în 1908 (un foileton apărut în *România muncitoare* și avînd ca țintă de atac naționalismul). Panait Istrati greșea. Primul său articol apăruse cu un an mai înainte, în 1907 (tot în *România muncitoare*), numărul din 4-11 februarie, intitulat *Biserică și popi*. Iar colaborarea sa în presa muncitorească română antebelică ia sfîrșit după nouă ani (ultimul articol a apărut în *Lupta zilnică*, ziar ce ia locul *României muncitoare*, la 13 martie 1916). [1]

---

[1] *Aceste precizări de ordin documentar le va include în cartea ei și Monique Jutrin-Klener. Se întîmplă însă cu această carte o întreagă istorie. Autoarea nu a putut, în chip firesc, ca, în scurtul ei voiaj în România, să cerceteze direct la sursă întregul material documentar referitor la viața și creația lui Panait Istrati (mai ales în condițiile insuficientei cunoașteri a limbii române). Ca atare, s-a servit din plin de lucrările apărute la noi. Victimă însă a unei ambiții copilărești — maladie a debutanților —, vrînd probabil să ia ochii cititorului francez arătînd*

Cu excepţia unor perioade mai puţin reprezentate, publicistica sa este neaşteptat de fecundă, oferindu-ne un material preţios, care ne permite să distingem, o dată mai mult, în fazele ei incipiente, fizionomia spirituală a viitorului scriitor.[1]

Folosindu-se de diferite întîmplări (unele luate din coloanele ziarelor), Panait Istrati îşi asuma rolul de anchetator public al diverselor crime sociale. Un discurs rostit de I. C. Brătianu (şeful statului) despre „tulburătorii ordinei sociale", demisia unui inspector în semn de protest faţă de modul abuziv în care este aplicată „legea tocmelilor agricole", arestarea şi schingiuirea activiştilor sindicali, ori simple fapte

---

că stăpîneşte tainele arhivelor din România chiar mai bine ca românii, nu a indicat — cum cer bunele moravuri ştiinţifice — documentele studiate de ea însăşi la sursă şi pe cele cunoscute prin intermediul investigaţiilor altor cercetători. Drept urmare, a căzut uşor în plasa unor contradicţii.

Bunăoară, la pagina 25, afirmă — ca un adevăr indubitabil — că Istrati colaborează în presa muncitorească română antebelică „entre 1907 et 1916" (teză demonstrată pe larg în monografia mea). Mai mult, în bibliografia (destul de incompletă) a articolelor publicate în România muncitoare *— p. 273 — menţionează debutul gazetăresc (ce e drept, cu o mică inexactitate: numărul din 4 februarie 1907, data exactă fiind: 4—11 februarie).*

Dar la pagina 197 aflăm: „Istrati n'était pas en Roumanie en 1907"; la pagina 28, precizarea că el nu revine din peregrinările-i orientale decît la începutul lui 1908 şi, în sfîrşit, tabelul cronologic trece în dreptul anului 1907: „Passe toute l'année en Egypte et au Proche-Orient". Să creadă Monique Jutrin-Klener că Istrati a colaborat apelind la oficiile poştei? Dacă citea însă articolul cu pricina — aşa cum se lasă impresia —, ar fi ştiut că, la începutul anului 1907, viitorul autor al Ciulinilor Bărăganului *se aflase în ţară, întreprinzînd, în comuna Cotu-Lung de lîngă Brăila, o mică anchetă legată de faptele unui popă hapsîn şi asta în compania unui „tovarăş binecunoscut", desigur un fruntaş al mişcării socialiste (după toate probabilităţile: N. D. Cocea).*

N-aş fi dat importanţă acestui exemplu, dacă n-aş fi întîlnit şi alte cazuri cînd autorii străini se folosesc de rezultatele cercetărilor întreprinse în România (mergînd pînă la a copia fraze întregi), fără a se simţi obligaţi să menţioneze sursele sau, cu abilitate, după ce se înfruptă neştiinţific, au grijă să citeze undeva pe la urmă, lucrările româneşti şi cu un vădit aer de complezenţă.

[1] *Nu dispunem, din această perioadă, de însemnări cu caracter intim ale lui Panait Istrati (am spus că, spre deosebire de alţi scriitori, el n-a avut obiceiul, nici măcar în anii exuberanţi ai adolescenţei, de a se autocontempla în paginile unui jurnal). Articolele din presa vremii rămîn aşadar pentru noi* unicul *mijloc de reconstituire — în datele autentice, nevoalate de trecerea timpului — a personalităţii sale în formare.*

diverse, ca seducerea unei fete sărace de către un ofiţer şi transformarea ei în prostituată, sînt scîntei care produc explozii de indignare, în articole zgomotoase, vuind de imprecaţii şi ameninţări.

Intervenţiile sale gazetăreşti se încadrează, în fond, în jurnalistica de atitudine pe care o stimula, în acei ani, presa socialistă. După exemplul altora, Istrati va publica şi el „reportaje-anchetă", dintre care unul (despre exploatarea hamalilor) s-a bucurat de un deosebit răsunet. Respectiva anchetă a apărut în cîteva numere ale ziarului *Dimineaţa* (primul : 17 martie 1910) şi impresionează nu atît prin dezvăluirea de fapte (cum erau spoliaţi de produsul muncii lor hamalii datorită unor cîrdăşii între vătafi şi antreprenori), cît prin vehemenţa şi frusteţea comentariului. Istrati are un temperament prea febril pentru a adopta un ton obiectiv, de „anchetă", adevărata plăcere simţind-o în descărcări verbale, în tumultul erupţiei de invective.

Este curios faptul că publicistica sa din aceşti ani nu divulgă opera de mai tîrziu — cu atmosfera impalpabilă şi suavă, dintre vis şi realitate, cu proiecţiile feerice desprinse parcă din atmosfera de basm a acelor *O mie şi una de nopţi*. Rareori e atras de evocarea poetică, dar şi atunci pentru scurtă durată, ca într-o clipă de slăbire a vigilenţei, pentru că reapare imediat pe prim-plan spiritul exploziv şi grav, „iacobin". [1]

Dealtfel, specia în care va excela nu va fi atît foiletonul — care cere o anumită graţie şi totodată acuitatea înţepăturii de viespe —, ci pamfletul. Un pamflet care nu agreează nuanţele şi subînţelesurile, care spune pe şleau ce are de spus. Formularea e neglijentă, ca dintr-o primă redactare. Crezul estetic profesat e pe măsură : „Omul sincer, pătruns de învăţăturile drepte, de un ideal sfînt lui..., se simte puternic şi cu-

---

[1] *Publicistica lui Panait Istrati este, în aceşti ani, de regulă, retorică şi cu un caracter destul de abstract. Cîntăreţul inspirat de mai tîrziu al Dunării şi al Bărăganului n-a descoperit încă — s-ar spune — sentimentul frumuseţilor naturii.*

Nici portrete de oameni nu vom întîlni în articolele sale decît fragmentar şi subordonate aceleiaşi pasiuni pamfletare. Adevărul e că Panait Istrati nu se arată a fi preocupat, la ora actuală, să cuprindă realitatea în aspectele ei concrete şi plastice, aceasta pentru că nici nu scrie animat de niscaiva ambiţii estetice, ci exclusiv supunîndu-se ţelului imediat, agitatoric, de a trezi conştiinţele, a demasca, a mobiliza.

vintele lui pătrund în adîncul sufletului fără lux de vorbe meşteşugite". La Panait Istrati, strigătul e strigăt, chiotul e chiot, fără ornamente de stil. Firește, în timpurile noastre, cînd publicistica s-a constituit ca un gen literar cu toate prerogativele (şi rafinamentele) de rigoare, aceste articole impun anumite dificultăţi la lectură prin stilul lor neplivit, cu expresii şchioape sau forme naiv-rudimentare din punct de vedere gramatical. Dar să nu omitem faptul că intervenţiile sale gazetăreşti nu acuză atît un stil scriptic, cît unul oral, sînt făcute să fie rostite — de la înălţimea tribunei. De aici gustul frazelor răsunătoare, nu o dată grandilocvente, gesticulaţia de un retorism pasional, ca şi vivacitatea, spontaneitatea şi impetuozitatea frazei în care musteşte seva vorbirii populare.

Trebuie însă ca acest ton protestatar radical, această intensă combustiune sufletească să ne facă să vedem în respectivele articole — cum s-a întîmplat cu unii biografi — expresia unui crez socialist, în accepţia riguroasă a cuvîntului? Un lector avizat uşor îşi dă seama că asemenea prezumţii sînt fără obiect.

Echivalentul teoretic al concepţiilor lui Panait Istrati se reduce în fond la un umanitarism cu aspiraţii ideale. Formule iluminist-romantice vor primi infuzia unui spirit protestatar plebeian. Va condamna biserica deoarece se opune „progresului" şi „emancipării". Adept al „înfrăţirii universale", va repudia naţionalismul şi conflictele beligerante. Articolele sale întreprind mistica acţiunii de „luminare" [1], prin care ar dis-

---

[1] *Modul în care, în monografie, foloseam termenul de iluminism — în dorinţa de a aproxima „socialismul" lui Istrati — a stîrnit nedumerirea unor colegi (Ion Lungu, în* Tribuna, *nr. 15, 1965, şi Ion Vitner, în* Luceafărul, *nr. 9, 1965).*

Panait Istrati şi iluminismul? (Asta îmi aminteşte că, într-un articol din Cuvîntul liber, *din 1924, Paul Zarifopol, combătînd teza intelectualităţii ca o grupare socială omogenă, observa ironic că atunci ar trebui ca o solidaritate oţelită să-i unească pe „Robert de Montesquieu şi... domnul Panait Istrati, intelectuali, se înţelege, şi unul şi altul".)*

Nu înţelegeam însă, în nici un caz, o preluare ad litteram *a concepţiilor iluministe, ci prezenţa unor caracteristici ca: setea de „dezvăluiri", un patos sentimental ş.a.m.d., dezvoltate mai apoi în cadrul literaturii socialiste.*

Ion Vitner afirma că mistica „luminării" maselor, „cu înlocuirea eforturilor complexe ale luptei revoluţionare prin educaţie şi culturalizare", nu constituie dovezi ale unui iluminism, ci, doar, influenţa „programului

părea automat toate relele sociale etc. Firește, frecventînd medii socialiste, va folosi un limbaj adecvat, dar reprezentările sale politice nu depășesc locurile comune ale unei literaturi de vulgarizare, cu acces în cercurile muncitorești de-atunci.

Ceea ce e important de reținut e însă faptul că atmosfera de luptă, campaniile răsunătoare organizate de socialiști împotriva abuzurilor și nedreptății claselor stăpînitoare îl fac pe Panait Istrati să vibreze la un înalt diapazon sufletesc. El declară război întregii societăți în numele Adevărului, Binelui și Dreptății, erijîndu-se în arhanghelul și răzbunătorul celor împilați. Aceste atitudini drapate presupuneau o mare capacitate de iluzionare, de care, trebuie spus, el beneficia din plin. Pentru Istrati greva pe care o conduce, din Brăila, „e poate cea mai măreață grevă din cîte a văzut țara românească" ș.a.m.d. Tonul articolelor este plin de emfază și de accente profetice. În articolele despre munca din porturi vestește, în postura unui răzbunător biblic, că pe fruntea vătafilor „voi pune cu fierul roșu pecetea infamiei" etc.

Această gesticulație patetică și absolutistă se justifică și prin aura de apostolat civic pe care o căpăta în ochii săi militantismul mișcării socialiste. În momentele sale de exaltare, Istrati ajunge să se creadă unul dintre apostolii chemați

---

social-democrației române, supus, în multe privințe, ideilor reformiste ale social-democrației germane, asupra fostului sindicalist brăilean".

Desigur. Mă întreb numai cît de bun cunoscător al programului social-democrației române va fi fost Istrati și în ce măsură a putut fi influențat de ideile reformiste ale social-democrației germane, el culegîndu-și ideile de aiurea și într-o ciudată devălmășie cu reprezentări ideologice pe cît de naive, pe atît de vechi. (Într-un articol din Calendarul muncii *pe anul 1910 — vrînd să sperie burghezia cu spectrul revoluției proletare —, rămîne la aceste aspecte exterioare, facile, ale Revoluției Franceze: „Dar să știți că, atunci cînd veți hotărî să începeți acest nou mijloc de ucidere, atunci... Versailles va arde pentru ultima oară, sîngele vostru va murdări pe al nostru, curs în lungul atîtor veacuri, iar mașina infernală a doctorului Guilletin va funcționa pentru ultima oară: mulți dintre voi vor gusta atunci din cupa amară a lui Ludovic al XVI-lea".)*

Acum îmi apare clar că eroarea pe care o comiteam nu sta atît în manipularea termenului de iluminism — probabil și sub impresia unui articol din Gîndirea *(15 aprilie 1935), unde era denunțată, ca o crimă de neiertat, tocmai conformația* iluministă *a gîndirii scriitorului —, cît în solemnitatea fastidioasă cu care analizam ideile lui Panait Istrati, ca și cum aș fi avut de-a face cu un gînditor ziaristic, calitate ce nu i se potrivea, între altele, și datorită dezinteresului său afișat față de latura speculativă, teoretică a problemelor.*

să propovăduiască noua „religie" a socialismului. Afirmația nu trebuie să surprindă, se va vedea că, pe tot parcursul vieții sale, îi va plăcea să-și vadă încarnată propria condiție umană în cîte un mit stimulator. Cu privire la actuala ipostază a autoiluzionării sale, iată ce declară în *Pagini de carnet intim :* „Și deodată m-a lovit un orgoliu nemăsurat : mă simțeam chemat să fiu apostol al acestei religii, poate chiar un martir, ca acel muncitor ucis în bătaie. Aveam să-mi răzbun mama umilită și clasa din care mă trăgeam, deși această clasă nu era decît mahalaua mea bîrfitoare și pe care o disprețuiam." Sau : „Iată care avea să fie, de-acum încolo, noua mea religie, singurul meu dumnezeu". Istrati aspiră, într-un sens, să concilieze socialismul cu creștinismul primitiv. În articolul *După grevă,* în fața spiritului de sacrificiu al greviștilor și a solidarității lor colective, exclamă : „Iată-i pe destrăbălații de ieri deveniți muncitori-conștienți, iubindu-se și ajutîndu-se între dînșii, întocmai ca creștinii de la începutul erei noastre".

Nu se trădează aici doar o înflăcărare temperamentală, ci și un element important de viziune : Panait Istrati subapreciază, în fond, factorul concret social, punînd pe primul plan factorul moral (pare chiar a-l considera pe primul drept un rezultat al ultimului). Chiar și greva din 1910 l-a entuziasmat, în primul rînd, pentru că a provocat acel moment cînd se manifestă „religiosul", elementul „sublim", ființa umană „uitînd de materialismul prozaic ce o înconjoară și de care e strîns legată..." (Totuși, greva a avut ca scop îmbunătățirea condițiilor material-prozaice !)

Începem, așadar, să înțelegem mai adînc configurația viziunii sale, care, după primele momente de euforie, de entuziasm nediferențiat, încearcă să se precizeze, să se „individualizeze", acordînd diferite concepții — unele împrumutate, desigur, și sub impresia evenimentelor timpului — cu structura sa psihologică.

Descoperim, firește, destulă naivitate în ardoarea cu care Panait Istrati reduce întregul complex de factori ai muncii revoluționare la simpla acțiune de „luminare" a maselor. Aspectul important este însă acesta : dacă *totul* depinde de acțiunea de „luminare", atunci izbăvirea ține de „luminători". Drept care se face cultul „făclierilor", al „barzilor adevărului și binelui" care, „uzînd de ceea ce natura i-a înzestrat — calitățile lor «sublime», n.n. — propovăduiesc cuvîntul sfînt".

În schimb, masele vor fi numite în unele articole „colos inert", atunci cînd la adresa lor nu se folosește un limbaj și mai violent.

Să precizăm că asemenea polemici se justifică în perioada de atunci, cînd existau serioase diferențieri între masele abrutizate de niște condiții de trai subumane, ținute într-o mare înapoiere spirituală, și acele elemente avansate, posesoare ale luminilor „evangheliei" socialismului, dar esențial rămîne cultul eroului, care nu este lipsit la rîndul său de anumite determinante istorice dacă ținem seama de rolul jucat de concepțiile narodnice în primele cercuri socialiste din România. Plehanov făcea următoarea observație pătrunzătoare: „Oricît de mult ar iubi eroul gloata, oricît de mare ar fi simpatia lui pentru mizeria ei seculară și pentru suferințele ei continue, el nu poate să n-o privească de sus în jos, să nu înțeleagă că totul depinde de el, eroul, în timp ce gloata este o masă lipsită de orice element creator, ceva în sensul unui mare număr de zerouri, care capătă importanță binefăcătoare numai în cazul cînd în fruntea lor binevoiește să se instaleze".

Ajungem astfel la originea acelui individualism anarhic de care s-a făcut mare caz totdeauna cînd s-a pomenit numele lui Istrati. Adevărul e că, în climatul ideologic al vremii, existau suficiente încurajări și justificări teoretice în direcția celui mai clasic anarhism. Nu încape însă discuție că elementul determinant la Panait Istrati rămîne însuși temperamentul său rebel, ostil oricărei discipline raționale. După el, socialismul ar fi trebuit să ofere condițiile unei libertăți absolute, dincolo de însuși modul de a fi al oricărei colectivități într-o societate modernă. Pentru Panait Istrati, în mișcarea socialistă n-ar trebui să existe, cum spunea cineva, nici oameni conduși, nici conducători.

Nu e de mirare că, cercetate dintr-un punct de vedere riguros, „ortodox" al doctrinei socialiste, atitudinile lui Panait Istrati stîrnesc obiecții, declanșează unele discuții în coloanele publicației oficioase.

Chiar și modul în care conduce greva din 1910 nu este absolvit de critici. Un articol din *România muncitoare*, comentînd cele petrecute, apreciază că oameni ca Istrati sînt „tineri încă în pătrunderea afacerilor sociale".

Ni s-ar părea fastidioasă o discuție care și-ar propune să stabilească cu exactitate dacă Istrati a greșit sau nu. E un

fapt cert că activitatea sa militantă de sindicalist ascunde mult diletantism. [1] Spunînd aceasta nu trebuie să subapreciem eforturile sufleteşti prin care Istrati încearcă să facă faţă contradicţiilor gîndirii sale şi care apar cu atît mai acute, cu cît sînt uneori şi ale epocii (ne aflăm în anii cînd în mişcarea socialistă au putere de circulaţie cele mai diferite şi mai contradictorii teorii privind caracterul revoluţiei, strategia şi tactica proletariatului etc.). Important e că Panait Istrati trăieşte cu sinceritate dilemele existenţei sale, preocupat nu atît de caracterul politic al programelor, cît de sensul lor moral, sforţîndu-se să adopte o atitudine generală care să-i servească drept îndreptar etic. Să încercăm să privim mai îndeaproape acest aspect. Am spus că, în primele momente, el a cunoscut stări de avîntat entuziasm. Adevărul e că activitatea socialistă îi satisface năzuinţele sale de a avea o viaţă plină de sens — şi pe care, pînă atunci, o descoperise în trăirea emoţiilor unui vagabondaj „eroic". A ţine discursuri incendiatoare la întruniri publice, a se erija, prin articolele sale, în neînfricat cavaler al Dreptăţii şi Adevărului — toate acestea îi canalizau, într-un sens plin de satisfacţii morale, sălbaticele, nepotolitele forţe, pasiunile devoratoare pe care le simte clocotind înlăuntrul său. [2]

În ce măsură caracterul mesianic, de apostol al activităţii socialiste îl stimula în această conduită şi cum anume constituia un puternic factor de autosugestie, predispunîndu-l la acte de exemplaritate umană, am arătat. Nu putem trece însă mai departe fără a menţiona un exemplu care prin radicalismul său etic îl onorează pe Istrati. Este vorba de conflictul

---

[1] *Este termenul pe care-l foloseşte autocritic chiar Istrati, în scrisoarea către Romain Rolland, din 22 martie 1923.*

[2] *Îşi va fi dat oare seama Panait Istrati că toate aceste forţe devoratoare din adîncul fiinţei sale se vor converti, odată, în planul operei de creaţie? Va fi fost el conştient de darurile sale literare şi va fi visat să le desăvîrşească? Deocamdată, experienţa pe care o trăieşte în cadrul mişcării socialiste pare a-l satisface prin ea însăşi. Totuşi, unele articole trădează faptul că Istrati ştie deja ce înseamnă otrava plăcută a scrisului, chiar dacă totul se reduce la redactarea articolelor de ziar: „te munceşti ceasuri întregi la lumina lampei ca să-ţi concentrezi ideile asupra unui eveniment — de multe ori — începînd tîrziu — să te apuce zorii zilei cu faţa palidă..." El simte nevoia unei comunicări mai ample şi mai eficiente cu publicul, declarînd sec: totul e „să scrii la un ziar mare sau deloc".*

cu Constantin Mille, prin care proaspătul neofit în mişcarea socialistă îşi ratează, fără ezitări şi cu superbie, posibilitatea de a-şi face o „situaţie".

Împrejurările au fost următoarele : după ce a publicat articolele despre „lipitorile porturilor", care au stîrnit vîlvă, Istrati a fost numit corespondentul *Adevărului* la Brăila. Dar exercită această funcţiune numai cîteva săptămîni. Cauza ? Descoperind că un dascăl din Tulcea a violat o fetiţă de doisprezece ani, face să apară în *Dimineaţa* un reportaj-anchetă de felul celor analizate anterior. Dascălul este însă ginerele unui popă bogat din Brăila, care, vorbind cu episcopul Dunării-de-jos, iar respectivul cu Mille, afacerea se muşamalizează. Naivul corespondent, care nu ştie nimic, citind în celălalt număr al *Dimineţii* dezminţirea ştirii pe care o trimisese, face o nouă anchetă, se înarmează cu dovezi şi mai categorice, dar la telefon i se transmite că nu se mai poate scrie nimic despre această istorie, date fiind interesele politice ale ziarului. Istrati totuşi publică rezultatul noii sale anchete în *România muncitoare* (28 martie 1910) şi se consideră demis din postul de corespondent al ziarului condus de Mille.

Peste trei ani, la jubileul *Adevărului* — 25 de ani de la apariţie —, publică în *România muncitoare* (3 noiembrie 1910) articolul *O amintire banală. Pentru istoricul „Adevărului"*, în care reaminteşte cele întîmplate şi notează cu amărăciune, dar şi cu mîndrie : „pe cînd aceşti doi conducători de opinie publică (Mille şi episcopul Dunării-de-jos, n.n.) aranjau afacerea între cele două strîngeri de mînă, un nenorocit de corespondent, înghemuit ca un cotoi, străbătea în miez de noapte munţii Măcinului, să-şi facă datoria cu un ceas mai devreme. Ce virtuoasă deşertăciune !"

Întîlnim aici mai mult decît o simplă atitudine, şi anume proclamarea unei concepţii etice spre care aspiră. Înflăcărat de propria-i himeră — un apostol al noii religii —, Panait Istrati, vagabondul, adept al satisfacerii plăcerilor imediate, ajunge la îmbrăţişarea exigenţelor unui „ascetism noduros" — ca să folosim expresia lui Engels referitoare la unele cercuri meşteşugăreşti germane —, ale unui stoicism rigid moral, care-l împinge chiar la intoleranţă faţă de cei din jur. [1]

[1] *Ori de cîte ori colegii din mişcarea socialistă vor să-l folosească pe Istrati în vreo problemă cu caracter tactic, o vor face cu*

Cine studiază această perioadă a biografiei lui Istrati observă că, nu o dată, el nutrea suspiciuni față de tovarășii săi din mișcarea sindicală, bănuindu-i că ar urmări interese strict personale, că n-ar fi în stare de un devotament pînă la capăt, în slujba cauzei.

Spune multe, în acest sens, scrisoarea trimisă *României muncitoare* din Cairo (7 aprilie 1913) la vestea morții lui Ștefan Grigoriu, cu care împărțise conducerea sindicatului muncitorilor portuari din Brăila. Vor fi fost motive speciale pentru a se simți obligat să-și facă *mea culpa* în mod public: „Și dacă vreodată am crezut că dînsul are gînduri ascunse, timpul m-a dezmințit, și în sufletul meu cer iertare moșneagului".

Este de presupus că asemenea atitudini cunosc un regim de fluctuație, în funcție de conjunctură, după cum, în timp, momentele de exaltare[1] vor fi urmate de altele, de apatie, expresie a unei crize sufletești determinate de conflictul cu realitatea. Acest ultim aspect este explicat de însuși Panait

---

maximum de precauție. Dinu Apostolache, un prieten al său, depănînd amintiri din această perioadă, relatează cum cu ocazia unor alegeri, neexistînd perspectiva impunerii unui deputat al muncitorilor, s-a căzut de acord ca Istrati să discute cu deputatul liberal Periețeanu pentru ca voturile să fie date aceluia din opoziție cu cele mai mari șanse de reușită. Dinu a avut însă grijă ca mai înainte să-l prevină pe Periețeanu să nu încerce cumva să-i cîștige bunăvoința promițîndu-i bani sau altceva, că va rata totul.

[1] *În legătură cu această ambiție a reprimării simțămintelor „epicureice" în orientarea unor aspirații către ascetism, poate nu e lipsit de interes să amintesc că, în cadrul peregrinărilor sale prin Orient, Istrati, la un moment dat, luase hotărîrea energică de a pleca în India și a se face... „brahman sau fachir". Motivarea acestei tentative (eșuate din pricina lipsei de mijloace materiale, precum și datorită severei supravegheri a vapoarelor cu această destinație) o dă Istrati în prima scrisoare către Romain Rolland: „Istoria legendară a Prințului care-și părăsește palatul la vîrsta plăcerilor și merge singur să se piardă în singurătatea pădurilor milenare pentru a medita la suferințele Umanității și la mijloacele de a le remedia, repurtînd victoria asupra slăbiciunilor corpului și cucerind Adevărul Etern pe care merge să-l predice pe jos fiecărei ființe umane în timp de aproape o jumătate de secol, mă fermecă pînă la punctul de a-mi pierde capul..."*

(Profesorul Ovidiu Papadima, care a avut amabilitatea să-mi citească această nouă ediție a monografiei, observa că, în fond, Istrati nu era atît de îndrăgostit de exemplul „brahmanilor", cît de cel rezultat din lectura cărții populare Varlaam și Ioasaf.)

Istrati, într-un articol scris după Congresul de înfiinţare al P.S.D.R. La început are loc „o uitare de sine", după care urmează trezirea : „încetul cu încetul, entuziasmul natural începe să scadă. Ca să fac o comparaţie — să zic aşa —, întocmai ca după o nuntă : după ce a trecut beţia, te trezeşti a doua zi, îţi treci mîna prin păr (dacă ai păr) şi te uiţi împrejur să vezi ce ai de făcut". Alt articol reia problema conflictului dintre real şi ideal, la fel de sincer şi cu destulă pătrundere în analizarea procesului psihologic. Întrebarea e de ce momentele sublime, sărbătoreşti din viaţa oamenilor „nu pot să fie durabile, ca să nu zic nesfîrşite". Cotidianul „îţi smulge cu cruzime toate frumoasele impresiuni ce le-ai avut, întreaga îmbrăcăminte diafană cu care imaginaţia ta învăluise anumite lucruri şi ţi le arată aşa cum sînt, cu părţile lor bune şi rele, cu calităţile şi defectele proprii. În închipuirea ta de vizionar ţi-l creezi pe om aşa cum ar trebui să fie, şi nu-l vezi la început aşa cum este ! Şi prinzi fotografia atunci cînd s-a manifestat religiosul, fiinţa sublimă care se contopeşte cu aproapele său şi formează trunchiul de care tu îl crezi inseparabil, uitînd că într-însul zace şi răutatea, care e inerentă omului. Iar cînd flacăra care izbucnise începe în urmă să pîlpîie, cînd entuziasmul face loc firii normale, iată-l pe om şi cu faţa lui cealaltă : rău, intrigant şi pervers."

Opoziţia este de ordin tipic romantic. Şi de acest romantism ţine, credem, substructura sa sufletească. Elogiul cunoaşterii „ştiinţifice" a lumii din atîtea articole este şi un efect de contagiune a ideilor predominante în epocă (deşi contagiunea va fi atît de puternică, încît în basmul iluminist al unui „imperiu al raţiunii" romanticul Istrati va crede şi îşi va lega de el nădejdi pe tot parcursul vieţii sale). Drept urmare, în forul său lăuntric se iscă conflicte, făcînd să coabiteze gînduri şi dispoziţii sufleteşti contrarii. Pe de o parte, Istrati va reclama o devoţiune absolută, în care orice gînd la persoana proprie înseamnă o maculare a idealului, iar pe de alta, în faţa principialităţii rigide, strict cerebrale, el nu va putea să nu ia apărarea „sentimentelor intime", care, cum spune el cu ocazia unei polemici, „pot fi egalate cu orice ideal, cît de măreţ ar fi el".[1] Altruism moral absolutist, efor-

[1] *În articolul din* Omul liber *(numărul 15—16, 1924), evocînd această perioadă, el va reveni asupra problemei, plîngîndu-se, firește, și în nu-*

tul de identificare cu idealurile sociale ale omenirii, pe de o parte, pe de alta, sentimentul unicității, un organic egotism, iată polii a căror dinamică contradictorie schițează încă de-acum spectacolul unei perpetue și, nu de puține ori, dramatice căutări de sine.

Nu vom putea însă înțelege multiplele nuanțe, atît de schimbătoare, ale atitudinii lui Panait Istrati, dacă nu vom ține seamă de firea lui ușor impresionabilă, de marea sa disponibilitate sufletească. Era teribil de sensibil la sugestia evenimentelor al căror martor era sau la puterea exemplului celor din jur. Astfel, la orientarea într-un sens just și în forme radicale a revoltei sale instinctive, într-o mare măsură a contribuit prietenia lui cu Ștefan Gheorghiu, care făcea parte din aripa de stînga a Partidului Muncitoresc Social-Democrat. [1]

---

mele experiențe acumulate între timp, că „luptătorul socialist e redus la rolul de mașină rotativă, care să sforăie discursuri sau să dea drumul la nesfîrșite panglici ziaristice după un calapod anumit. Că acest luptător s-ar putea să aibă temperament propriu, sentimente și zvîcniri ale unei inimi aprinse, care să-l abată de pe drumul uscat și bătătorit al unor principii șovăielnice, asta e o nelegiuire."

[1] *Panait Istrati, așa cum îl știm, se atașează profund de Ștefan Gheorghiu, mai ales că prietenia acestuia venea să umple un dureros gol lăsat de dispariția lui Mihail.*

La 20.I.1912, îi scria lui M. Gh. Bujor pe o ilustrată trimisă din Alexandria : „Am ajuns cu bine, dar e tare cald, aștept pe Ștefan să vie cu primul vapor din Arhipelag. Nu știu cum va suporta marea, căci era tare rău..." Și, după unele mărturisiri personale sau referiri la evenimentele politice ale zilei („Adevărul s-a stricat cu noi după cum văd, de cînd cu «compensațiile», zău că a înnebunit Mille"), revine la starea sănătății prietenului său : „Gheorghiu e rău bolnav, știi ? Cred că se duce, săracul ! Ce să-i fac... Eu am încercat să-l aduc și anul acesta încoace, dar dacă-i prost !

Am să fac lucruri mari pe terenul mișcării — cît voi mai avea de trăit — îmi scrie. Iată, o să dea de dracul..."

Ștefan Gheorghiu, la insistențele lui Istrati, va veni în Egipt. Vor locui împreună la Alexandria, trebuind să facă față unor condiții de trai extrem de precare. După zece ani de la moartea prietenului său, Panait Istrati își va aminti cu o indignare neîmblînzită de trecerea timpului, stigmatizînd indiferența celor din conducerea mișcării socialiste : „Nepăsarea condamnabilă a unor «șefi» de atunci, și în special a nababului nostru Gherea, a pricinuit moartea lui Ștefan. L-am văzut pe Gherea la Zürich și i-am reproșat-o din nou. Mi-a răspuns că «boala era prea înaintată». Bineînțeles că era, *fiindcă* au lăsat-o să înainteze...

Într-o scrisoare trimisă *Faclei* (4 iunie 1925), Istrati va aminti cu emoție de serile petrecute la Ploiești, „cu bunul Ștefan Gheorghiu", în odaia unui pictor, Alexandru Vodă, mîncînd brînză cu pîine, bînd ceai și discutînd pînă la ore tîrzii din noapte.

Influența pe care a exercitat-o asupra sa acest remarcabil militant socialist este multiplă, afectînd și exercițiul propriu-zis al gazetăriei (publicistica lui Ștefan Gheorghiu producea un puternic efect în rîndul sindicaliștilor prin patosu-i plebeian, ca și printr-un umor bizuit pe anecdotică și locuțiuni populare).

Istrati mărturisește că a scris reportajul *Pe urmele capitalului* avînd ca model anchetele publicate de Ștefan Gheorghiu. Este demn de relevat că în acest articol el se mișcă cu mai multă siguranță în caracterizările sociale. Istrati descrie noua formă de sclavie în care intră un sat întreg, tăind piatră cu mijloace primitive și primind un salariu de batjocură (este vorba de cariera de piatră din Măcin). Dar, spune Istrati, folosind expresii ale vocabularului marxist, „oriunde s-ar ascunde și opera capitalul, poartă cu el în spate germenul organizării". Relatează apoi munca de organizare a tăietorilor în piatră, care veneau tocmai la Brăila să ia broșuri socialiste și se furișau noaptea din casă în casă, pentru a le comenta. Istrati declară : „Dacă ei au de învățat de la noi ce trebuie să facă, noi să învățăm de la ei cum trebuie să fim".

Curvele și rafianii din Alexandria au fost mai mișcați de tragedia lui Ștefan și au făcut mai mult pentru el decît mișcarea socialistă, care i-a trimis în total... 70 de lei, în două luni. Așa că, în loc să-l duc la Cairo, unde climatul e generos, ne-am înțepenit amîndoi la Alexandria, unde ploua în toate zilele.

Reduși la mizerie cu cei trei șilingi pe zi ce cîștigam cu văruitul și văzîndu-l cum murea în odăița din strada Hamamil, am fost atunci zguduit de una dintre acele crize sufletești care schimbă axa vieții unui om." În timpul unui acces, cînd Ștefan Gheorghiu „stropea odaia cu sînge și puroi", Istrati și-ar fi sfîșiat manuscrisele în care „proslăvea mișcarea muncitorească".

Nu poate fi pusă la îndoială devoțiunea sinceră care a animat prietenia lui Istrati față de Ștefan Gheorghiu. Apare, de aceea, de neînțeles acuzația pe care i-o aduce M. Gh. Bujor în micromonografia Ștefan Gheorghiu și epoca sa *(Editura Politică, 1968), numindu-l pe Istrati „piază rea" și afirmînd că l-ar fi „tîrît" cu el, prostește, în peregrinările-i prin Extremul Orient.*

S-a văzut că nu puține sînt campaniile mișcării socialiste la care participă cu patos și febrilitate Istrati. Din păcate, era ca o pulbere de pușcă, se aprindea repede și zgomotos, dar efectul exploziei înceta brusc. Procesul psihologic al unor asemenea reacții disproporționate l-am explicat mai înainte. Aceasta a făcut ca activitatea lui Panait Istrati în mișcarea muncitorească să urmeze o linie sinuoasă : cînd participă cu elanuri pasionate, cînd are perioade de totală absență. Din articolul publicat la 3 iulie 1911 aflăm : „Sînt cîteva luni de cînd, departe de orice activitate militantă în mișcarea noastră..." Nu va fi singurul caz.[1] Dealtfel, în acești ani, Istrati nu-și conține peregrinările. În 1913, *România muncitoare* primește din Cairo, în afara articolului despre fostul său coleg, și *Note din Egipt* pentru rubrica *Însemnări de călătorie*. În schimb, cu o jumătate de an înainte, îl găsim semnînd în *România muncitoare* (12 august 1912) ca „Secretar al Cercului de Editură socialistă".[2] Este o scrisoare deschisă, adresată lui I. C. Vissarion, care, în paginile *Adevărului*, se plînsese că Editura socialistă, al cărei colaborator fusese, nu s-ar pricepe să aprecieze valoarea creațiilor sale, drept care solicită protecția lui Mille. Istrati îl va contrazice pe cel care

---

[1] *Vor fi intervenit însă și motive de alt ordin : înrăutățirea sănătății. În cartea ei, Monique Jutrin-Klener se arată neîncrezătoare față de afirmația lui Istrati că ar fi contractat tuberculoza în tinerețe, invocînd lipsa unor dovezi certe (p. 27). Nu înțelegem rațiunea unor astfel de atitudini ale unui Toma necredinciosul. Documentele ni-l arată cu certitudine pe Istrati, la 3 noiembrie 1911, internat în „Sanatoriul Societății pentru profilaxia tuberculozii și asistența tuberculoșilor săraci", de unde trimite* României muncitoare *articolul* : Din Sanatoriu. Reflecțiile unui ofticos.

[2] *Din scrisoarea către Romain Rolland : „27—30 ans... Retour dans le pays. Le Congrès socialiste de 1912, sous la proposition de Racovski, malgré que mauvais cotisant, — me nomme administrateur de l'Editure Soc. puis redacteur, puis secretaire au syndicat du port de Brăila (eroare ! ultima calitate este adăugată aici, uitînd s-o menționeze la perioada respectivă, n.n.), mais je passe par tous ces postes comme le chat dans l'eau, et le 25 decembre 1919 je descends, enfin, dans ce Paris tant desiré..."*

Această trecere prin toate „ca pisica prin apă" nu are loc, totuși, fără a-i stîrni anumite frămîntări : începe să fie chinuit de gîndul că se împrăștie inutil, că nu izbutește să concentreze în ceva calitățile pe care simte că le-ar avea... Scrisoarea către M. Gh. Bujor conține în plus aceste precizări : „M-am făcut de rușine față de niște oameni care au vrut să mă ajute. Am văzut că nu fac nimic cu editura și, ca să nu dau de rușine — Egiptul, scăparea. Numai o muncă rodnică mă poate salva..."

dăduse explicația că editura nu are bani să publice lucrări literare. „Nu, nu din cauza aceasta nu se editează *Lupii* (piesa lui Vissarion, n.n.), ci din aceea că nu e nici dramă socială în 4 acte, nici dramă, și nici măcar piesă." Urmează o execuție severă, care dovedește intuiții juste în materie de literatură.

La sfîrșitul anului 1913 și începutul lui 1914, ajunsese în Franța, la Paris. Mai înainte, după cum consemna Istrati în *Trecut și viitor*, fusese redactor la *România muncitoare*, de unde plecase spre Franța, plictisit de scrisul indescifrabil al colaboratorilor, de „peltelele" care-i picau pe cap din provincie.

Va reveni cu mai multă ardoare în liniile de luptă ale presei muncitorești, cu ocazia evenimentelor care premerg primul război mondial. Cel care condamnase războiul pentru că nimicește vieți „folositoare progresului", în aceste condiții, cînd se pregătea „marele măcel", își regăsește verva pamfletară. *Disprețul de viață la literații noștri*, *Excese de imaginație*, *Regele păcii*, *Prostituații condeiului* sînt articole care denunță cu vehemență atentatele la adresa umanității. *Prostituații condeiului* (*România muncitoare*, 1 august 1913) este scris cu talentul publicistic de zile mari al lui Istrati. Alternînd expresia pamfletară cu ironia vitriolantă, se demască măsura de nebunie cu care așa-zisa presă democrată atîțase „flagelul războiului", cînd cu intervenția României în războiul balcanic, și care „nu era departe de a lua proporții... indiferente unor prostituați ai condeiului". Va polemiza și cu un articol al lui T. Arghezi, apărut în *Seara*, și cu o violență de limbaj... argheziană.[1]

---

[1] *O dată cu radicalizarea atitudinilor sale antirăzboinice, lui Istrati începe să i se ducă vestea că ar fi „stîngist", recalcitrant dispozițiilor venite de la centru etc. În amintitul excurs autobiografic, găsim această mențiune: „Et la grande guerre éclate. Je me brouille avec le Centre socialiste, me trouvant trop à gauche."*

Afirmația nu ascunde intenții de bravadă. Chiar așa stau lucrurile. Dovadă, între altele, cele două scrisori trimise lui C. Dobrogeanu-Gherea, la 10 mai 1915 și la 2 martie 1916 (comunicate de Augustin Z. N. Pop, în Tînărul scriitor, *nr. 12, 1956).*

Adresînd felicitări „dascălului mișcării" cu ocazia sărbătoririi sale (felicitări tardive, dat fiind că banii destinați telegramei fuseseră cheltuiți

O notă particulară înscrie în jurnalistica lui Istrati articolul trimis din Franţa, despre cimitirul Père Lachaise (*România muncitoare,* 16 ianuarie 1914). Vizitarea zidului federaţiilor, unde fuseseră împuşcaţi douăzeci de mii de comunarzi,

---

pe ceai şi pesmeţi), Istrati îl pune în temă în legătură cu acuzaţiile ce i se aduc: „Poate ştii şi d-ta că îndrăzneala de a fi spus unele adevăruri (după mine) şi de-a fi mărturisit cultul unor anumite sentimente cu prilejul împlinirii unui an de la moartea lui Ştefan Gheorghiu mi-a atras anatema Sfîntului Sinod (expresia este a iubitului dispărut). Un act oficial adresat Uniunei de Transport *spune că eu am bîrfit pe mai mulţi membri ai mişcării, iar tov. dr. Racovski a adăugat că numărul comemorativ din* Tribuna *este un pamflet direct la adresa centrului.“*

Tribuna *este* Tribuna transporturilor *care apărea la Brăila, iar numărul comemorativ poartă data de 6 martie 1915.*

De acest număr ştiam mai de mult, dar nu reuşisem să-l citesc, lipsind din colecţiile Bibliotecii Academiei, ca şi ale altor instituţii publice. Am putut lua cunoştinţă de textul ca atare, graţie unei lucrări a lui N. N. Matheescu: Panait Istrati — ziarist şi pamfletar, *citită în manuscris. N. N. Matheescu — vechi participant la luptele muncitoreşti din Brăila — primise, la rîndul său, acest număr al* Tribunei transporturilor *de la Lucian Enescu, un brăilean posesor şi al altor documente preţioase legate de Istrati (pe unele le-a comunicat în buletinul Asociaţiei „Amis de Panaït Istrati“).*

Articolul cu pricina (excelent sub raportul artei gazetăreşti, pe care şi-o însuşise, la acea dată, Istrati) nu şochează prin cine ştie ce erezii. Critici aduse conducătorilor mişcării socialiste pentru puţina grijă manifestată în cazul sănătăţii lui Ştefan Gheorghiu (dar mult mai puţin violente decît cele ce vor fi proferate în 1924), ironii cu adresă la imitarea servilă a tacticii socialiştilor germani (tactică total compromisă o dată cu izbucnirea războiului)... După cum se vede, atitudini deloc injuste. Este drept, concomitent cu expunerea de principii, în apărarea „sindicalismului revoluţionar“ al lui Ştefan Gheorghiu, sînt citaţi cu nume unii dintre conducători, dar fără a întrece măsura, iar faţă de Dobrogeanu-Gherea, cu grijă în nuanţarea punctului de vedere: „Nu sînt pornit pe gîlceavă şi mai ales am atîta bun-simţ să nu mă răţoiesc cu teorii de caporal la tov. Gherea, căruia îi păstrez anumite sentimente“.

Probabil de aceea îl va şi lua pe acesta drept martor al disculpării sale. El îi declară puţin spăsit şi speriat: „Iartă, iubite maestre, pe cei care ştiu să iubească prea mult, oricîte greşeli ar face aceştia, ei nu sînt dintre oamenii cărora d-ta nu le-ai mai putea întinde mîna“.

Scrisoarea se încheie cu asigurări absolute că în ziua revoluţiei „de pe înălţimea imenselor baricade vor trosni şi flintele noastre revoltate de lungimea acestor ani de doliu“.

Cealaltă scrisoare, dincolo de mobilul principal financiar — conţine o cerere de ajutor bănesc —, nu poate să nu mărturisească iarăşi, fie chiar şi în treacăt, adînca-i amărăciune în faţa etichetării de „oportunist“ cu care se vede calificat: „şi cred că nu mă vei lăsa pradă nevoiei, oricît de mare ar fi oportunismul (?) ce-l cultiv (?) la Brăila“.

are efectul unui şoc electric asupra lui Istrati. Cuvintele vibrează sub tensiunea emoţiei, dovedind că cel care se specializase în a blestema poate să înalţe şi ode: „Care socialist înnăscut, care muncitor cu pieptul aprins de flacăra marii şi mult doritei libertăţi ar putea să rămînă rece în faţa acestui zid mucegăit?... Să nu se simtă zguduit, înduioşat şi mîndru pînă la nebunie de acest petec de zid, care e al nostru. Douăzeci de paşi ziditi nu cu piatră, nu cu cărămidă, ci cu inimile a douăzeci de mii de eroi, douăzeci de mii de sfinţi."

Articolul, care va marca finalul activităţii sale în presa socialistă română de dinaintea primului război mondial — *Epilogul unei lupte. Scene şi fapte de reţinut în urma grevei din Brăila* (*Lupta zilnică*, 30 august şi 2 septembrie 1915) —, se ocupă de ciocnirea sîngeroasă ce a avut loc între poliţişti şi grevişti. Un articol care poartă caracterul unui epilog, al unei severe autoscopii sufleteşti. S-ar spune că Istrati vrea să-şi facă un bilanţ al vieţii de pînă acum, să preia tot ceea ce a fost mai bun pentru viitoarele lupte cu propriu-i destin. „Iată cîteva pilde — declară el — desprinse din vîltoarea luptei de aci şi dintre care unele trebuie să rămînă nestinse din sufletele noastre, ca nişte talismane apărătoare de ceasul rău al îndoielii în victoria definitivă".

CUM AM DEBUTAT EU

M-am lăsat antrenat într-o investigare amănunţită a acestei etape biografice nu numai din dorinţa de a-l surprinde pe Panait Istrati într-o altă ipostază caracterologică, ci şi — urmînd severul itinerariu pe care-l impun documentele — pentru a contribui la împrăştierea ceţii aproximaţiilor şi chiar a misterului ce înconjoară anii de dinaintea consacrării sale literare.

Proiectarea neaşteptată din anonimat în rîndurile prozatorilor francezi de renume internaţional a unui vagabond care

scria şi într-o altă limbă decît a ţării sale de obîrşie era de natură să surprindă. Diverşi comentatori au folosit cuvîntul „miracol", ba cîţiva au văzut în Panait Istrati travestirea unui cîntăreţ de pe vremea lui Homer, ori, cum declara şi mai curajos un ziarist francez, a unui „povestitor născut din timpurile biblice, care nu cunoaşte gramatica pentru simplul motiv că... o precede cu secole".

Noi am văzut însă că „povestitorul născut din timpurile biblice" nu era chiar aşa de străin de legile scrisului, lăsînd în urma sa o prodigioasă activitate de gazetar în presa muncitorească din România şi pe o durată nu mai mică de nouă ani. Articolele sale, deşi de o factură diferită de a operei sale beletristice de mai tîrziu, atrăseseră atenţia prin o seamă de calităţi literare. Al. Constantinescu, în amintirile sale, menţionează activitatea publicistică de atunci a lui Panait Istrati, care ilustra „un particular simţ de mînuitor al condeiului", iar Ion Pas, în prezentarea pe care i-o face autorului *Chirei Chiralina*, în *Omul liber* (1924), nu uita să amintească articolele din *România muncitoare*, remarcabile „prin turnura lor literară".

În acei ani, dealtfel, Panait Istrati abordează direct domeniul literaturii, publicînd schiţele : *Întîi Mai, Calul lui Bălan, Mîntuitorul* (*Amintire de la un Crăciun*), *Nostra famiglia* (*Dintr-o scrisoare veche*).

Citite după consacrarea literară a autorului, asupra bucăţilor a trecut ceva din strălucirea creaţiilor ulterioare (*Cuvîntul liber*, republicînd două dintre ele, în 1936, trimitea *Calul lui Bălan* la un moment din *Crimă şi pedeapsă*).

Realitatea e că aceste schiţe nu prevestesc farmecul povestirilor care vor impune numele lui Panait Istrati. Cordonul ombilical care le leagă de jurnalistică n-a fost rupt definitiv ; ele transcriu, fără evidente eforturi de prelucrare poetică, întîmplări reale. Despre *Întîi Mai* tot *Cuvîntul liber* spune că „reprezintă o pagină autobiografică" : pe malul Nilului, Istrati este smuls din euforia în care-l cufundase frumuseţea peisajului de un neamţ care plecase de la lucru şi băuse zdravăn, aflînd că era ziua de Întîi mai. Vor organiza în doi, în acel loc pustiu, o manifestaţie, cîntînd fiecare în limba lui marşuri muncitoreşti şi bătînd pasul ca la defilare. „Aleea răsuna parcă ne-am fi aflat sub o boltă de metal", notează Istrati,

cu o ușoară intenție de a hiperboliza semnificațiile incidentului.

În *Mîntuitorul (Amintire de la un Crăciun)*, reîntîlnim figura muncitorului neamț, socialist. (Schița n-a fost înregistrată de biografii lui Istrati, fiind publicată sub pseudonimul Istrian.) [1]

În noaptea de Crăciun, fiul unui tinichigiu, într-un acces de filantropie, adună de pe străzile orașului Bagdad inși înfometați (dintre cei care nu mîncau decît de trei ori pe săptămînă) și într-o magazie îi îndoapă cu mîncare. Către sfîrșit, într-o postură simbolică, apare neamțul cîntînd popește : „Primiți-mă și pe mine la masa voastră, porcilor și orbilor ! Căci, amin vă zic vouă ! Veți avea nevoie și de Hans în ziua cînd Mîntuitorul... cel mare vă va chema cu trîmbițe de foc să cereți celor sătui dreptul vostru la un culcuș mai bun decît paiele lui Hună și la o masă mai ticnită decît cea de astăzi.

Amin vă zic vouă !

Nici unul n-a înțeles ce-a vrut să spună Hans" — termină Istrati.

Compunerea are destulă cursivitate în stil, și cîteodată scoate la iveală tablouri de un pitoresc nostim, ca această descripție a vînzolelii înfometaților de diferite nații din Bagdad : „În mijlocul acestei magazii era un banc mare, cu o minghine la una din laturi, și-n minghine sta prinsă o lumînare de spermanțet, luminînd spectrele a vreo 10—12 înfometați care începură să urle și să gesticuleze în momentul apariției mele, de credeai că e curată babilonie :

— Încă unul ! Încă unul ! Bravos ! Hans, unde-o fi Hans ! ? Hans neamțul mai lipsește ! O să facem un Crăciun care să ne ție cald o săptămînă. Hună ! Îl mîncăm fript pe Hună, dacă ne lasă flămînzi.

Începură să danseze în jurul meu ca niște draci ; dar trebuie să fi fost tare flămînzi, căci li se scofîlcise obrajii și nasurile le ieșiseră afară ca la niște cucuvele. Mă întindeau de

[1] *Identificarea a făcut-o S. Semilian :* Panait Istrati la „România muncitoare", Opinia liberă, *19 aprilie 1936.*

toate părțile și nu știam ce să mai îngîn : toate limbile din Europa se amestecau aici."

Schițele n-au rezonanțe mai adînci, poate și din pricina atmosferei puțin festiviste, talentul lui Istrati vibrînd cu precădere în fața subiectelor grave, care lasă să se întrevadă abisul suferințelor umane.

Mai apropiate de tonalitatea creațiilor de mai tîrziu sînt schițele *Calul lui Bălan* și *Nostra famiglia.*

Prima pornește de la un fapt anodin — moartea unui cal —, proiectat pe fundalul vieții triste dintr-o mahala a Brăilei. Calul murise de foame. Stăpînul lui, disperat de mizerie, își luase lumea în cap, lăsîndu-și în voia soartei nevasta și cei opt copii.

Autorul manifestă voința de a zugrăvi viața așa cum e, fără a ocoli aspectele crude, dizgrațioase. Ne este descris stîrvul calului : „Șira spinării părea o pînză de ferăstrău, și coastele niște vergele încovoiate" ș.a.m.d. La strigătele vecinilor își face apariția femeia părăsită, care are această înfățișare : „Capul, înfipt între doi umeri cocoșați, părea a fi al unei maimuțe ofticoase". Auzind că i-a murit calul, „rînjește ca o pisică" și le spune oamenilor să-și vadă de treabă. „Nu-i nimica... vedeți-vă de treabă... de el tot e bine că a putut să moară... Noi... noi ce ne facem că... nici nu putem să murim."

S-ar putea vorbi de aplicarea preceptelor naturalismului dacă n-ar fi evidentă prezența caldă a povestitorului, mergînd pînă la gesturi de un sentimentalism exaltat. În fața calului mort de foame, povestitorul ar fi vrut să cadă în genunchi, spre a se închina „ca în fața unui adevărat mucenic". În cealaltă schiță, *Nostra famiglia,* Istrati intercalează tirade umanitariste cu privire la „lumea flămîndă", la „sfîșietorul geamăt al copiilor adormiți și îndureratul suspin al mamelor nemîngîiate".

Cu un plus de violență în dezvăluirea mizeriei, aceste schițe se încadrează în tradiția literaturii promovate de presa socialistă din trecut, literatură plină de compasiune directă față de suferințele „sărmanilor" și „obiditilor" societății.

Nostra famiglia, deși e pomenită de toți biografii lui Panait Istrati, avem impresia că a fost citită de puțini, nefiind publicată în *România muncitoare,* cum se crede, ci în *Lumea*

nouă [1], cu pseudonimul care nu mai e folosit în altă parte, Andrei Scutaru.

Sub forma unei scrisori adresată lui M. (desigur Mihail), se înfăţişează antiteza care există între frumuseţea paradisiacă a naturii din Neapole şi viaţa abrutizată, de infern, a celor săraci. Totul serveşte drept cadru pentru întîmplarea care va fi povestită şi în vederea căreia autorul apelează la formulele clasice de naraţie, făcînd anticipări menite să aţîţe curiozitatea, sau prevenindu-l din capul locului pe interlocutor : „Aşază-te liniştit pe molceluşa-ţi canapea, aprinde o ţigară bună şi lasă pe fericitul tău prieten să-ţi povestească la ureche o întîmplare de toate zilele, un lucru de nimic, dar care, nu mai puţin, a fost primul văl negru ce s-a întins peste poezia din jurul lui".

În peregrinările sale, la colţul unei străzi, a dat peste un bătrîn cerşetor orb care cînta din vioară, în vreme ce un copil de 10—11 ani făcea acrobaţie cu doi cîini. Împreună cu ei se afla şi o „fiinţă uscăţivă ce semăna a femeie". Portretul trădează acelaşi gust al diformităţilor : „Picioarele desculţe şi subţiri ca nişte fuse ce ieşeau de sub rochie erau brăzdate de crăpături şi scorţoase ca un capac de broască ţestoasă". Faţa îi era acoperită de o basma trasă pe ochi, şi cînd povestitorul se apleacă s-o privească, sare ca ars. „Nenorocita avea faţa pungită de o arsură veche, un ochi închis de tot şi unul pe jumătate..."

Deznodămîntul este conceput în gustul prozei încărcate a unor romantici care iubesc contrastele violente, coincidenţele epatante etc. Pe cînd se înapoia, noaptea tîrziu, pe o stradelă întunecoasă, o femeie îi aţine calea. După cum se va dovedi mai apoi, era tocmai sluta, care îl duce într-o cameră dărăpănată, unde dormeau, de-a valma, bătrînul cerşetor, copilul şi cîinii. Ea caută să-l liniştească, să nu se sperie, spunîndu-i că e... „nostra famiglia".

Dincolo de exagerarea unor situaţii, rămîne lumina violentă proiectată asupra mizeriei umane, care ajunge să acapareze şi să degradeze nu numai domeniul socialului, ci şi al biologicului — trăsătură care va deveni una din coordonatele

[1] Lumea nouă, *nr. 5, 15 iulie 1911.*

principale ale operei lui Panait Istrati. (*Nostra famiglia* este singura bucată pe care scriitorul o va relua — eliminînd episodul cu femeia desfigurată şi amplificînd alte laturi — sub titlul *Diretissimo.*)

Aceste schiţe, aşadar, fără să constituie o etapă pregătitoare şi chiar fără să ofere semne certe care să anunţe viitoarea operă, nu sînt lipsite de unele trăsături ce vor fi încorporate în sinteza creaţiilor de mai tîrziu.

Ce a determinat însă explozia tîrzie a talentului poetic al lui Panait Istrati, încît a trebuit să treacă mai mult de un deceniu de la aceste experienţe, pînă să ia naştere povestirile care l-au făcut cunoscut în Franţa şi în alte ţări ? (La vîrsta de aproape 40 de ani !)

Incontestabil, un rol important se cuvine acordat întîmplării, ca şi condiţiilor nefavorabile scrisului, în care s-a zbătut tot timpul Panait Istrati. Au intervenit însă şi particularităţi ale talentului său. Panait Istrati în ceea ce va scrie va pleca totdeauna de la un material autobiografic. (Nu doar o singură dată a subliniat că e incapabil să nareze ceva ce n-a trăit, ce n-a cunoscut, fie chiar şi în linii generale.) Dar materialul brut recoltat nemijlocit din realitate, în pofida a ceea ce pretind adepţii poeticii naturaliste, ridică tot felul de obstacole (şi capcane) în calea receptării esenţialului poetic. Trebuie ca zgomotul produs de evenimentele reale să se atenueze, să dispară, pentru a se putea auzi vocea poeziei, sau, altfel spus, întîmplările trebuie uitate pentru ca amintirea lor să reînvie, căpătînd forţa unei obsesii, îmbrăcînd veşmîntul ireal al unui vis... Atragem atenţia asupra declaraţiilor făcute de Panait Istrati că povestirile şi le-a purtat mulţi ani de-a rîndul în tainiţele inimii. Un exemplu semnificativ : imaginea Chirei Chiralina şi a hoţilor Brăilei îl interesase încă din 1914, după cum ne probează un articol publicat în acel an în *România muncitoare,* unde se fac referiri la „epoca" respectivă, „cînd negustorii de poveşti îngrozitoare descriau pe Chira Chiralina sau hoţii Brăilei..."

Vrem oare să dovedim că, pînă la vîrsta de patruzeci de ani, Panait Istrati n-a făcut decît să rămînă într-un stadiu de voluntar noviciat, întreprinzînd eforturi laborioase, treptate şi tainice, neîncetate repetiţii înainte de a apărea pe

scena literaturii ? Ar fi total fals. Panait Istrati era, aşa cum îl ştim, lipsit de perseverenţă, capricios, rob al împrejurărilor imediate.[1] Pînă la succesul cunoscut şi-a ignorat, propriu-zis, valoarea talentului. Răsunetul de care se bucura *Chira Chiralina* îi provoacă o sinceră uimire. „Aici toată presa franceză publică fragmente din *Kyra* — îi scrie lui Constantinescu. Măi, drăcia dracului ! Am făcut dintr-un chiot simfonie ?"

Să nu se uite că Panait Istrati se numără printre puţinii scriitori care au fost ignoraţi de muze în perioada adolescenţei. În articolul *Cum am debutat eu,* căutînd antecedente mai vechi ale creaţiei sale, se vede silit să amintească scrisorile focoase, de amor, pe care le scria la cererea ibovnicilor mahalalei.

Schiţele pe care le-am analizat nu credem că le-ar fi scris dacă n-ar fi fost stimulat de activitatea sa de gazetar. Cît priveşte reîntoarcerea la uneltele scrisului, ea se datoreşte în mare măsură impulsului pe care i l-a dat lectura lui *Jean Cristophe.*[2] Istrati s-a apucat să scrie literatură dorind să creeze, după modelul romanului lui Romain Rolland, un roman-fluviu autobiografic, în 10 volume, iar povestirile sale minunate le-a realizat, se poate spune, cu deplin temei, fără să vrea, împotriva planului iniţial, luat pe sus de forţa talentului. În literatură, ca şi în viaţa de toate zilele, Istrati a rămas un boem, care şi-a cheltuit talentul, ca şi banii, fără nici un calcul, la voia întîmplării.

Toate acestea nu trebuie să ne facă însă să credem că, de-a lungul vremii, involuntar, n-au putut să acţioneze procese de sublimare a amintirilor, de potenţare sau combinare a lor potrivit legilor secrete ale artei. Un proces mai îndelungat, cu curbe capricioase în cazul lui Panait Istrati, tocmai

---

[1] *Volumul lui Fernand Divoire :* Les miracles de la volonté *cuprinde acest răspuns al lui Istrati : miracolul voinţei lui a fost acela de a nu avea nici o voinţă. „M-am lăsat dus numai de ceea ce convenea firii mele, toată voinţa mea a fost să nu mă împotrivesc legilor care decideau, în orice împrejurare, ce trebuie şi ce nu trebuie să fac. Dacă prin voinţă se înţelege să asuzi tinzînd către un ţel bine definit, atunci eu n-am nici un merit de a fi ajuns unde sînt, căci am trăit fără să mă încurc în ţeluri şi n-am asudat decît... descărcînd lăzi."*

[2] *În realitate, lucrurile nu sînt atît de simple. A se vedea notele de subsol la capitolul „Naşterea unui scriitor".*

pentru că lipsea efortul metodic, caracteristic literaturii de profesie. Trebuia să apară doar prilejul fericit care să înteţească focul creaţiei şi la a cărui temperatură tot acest material să ia chipul unor plăsmuiri poetice. Este sigur că şi depărtarea de patrie a contribuit la amplificarea vrajei pe care o exercitau asupra sa amintirile de pe meleagurile natale. [1]

---

[1] *Nu cred că e vorba doar de o sensibilizare poetică a amintirilor datorită depărtării de patrie, ci şi de rodul unei confruntări cu realitatea din Occident, care i-a impus o diferenţiere psihologică în forme acute. Ne putem întreba dacă rămînînd să trăiască într-un mediu cvasipatriarhal, mai puţin cristalizat în forme de viaţă moderne, Istrati ar mai fi realizat opera sa, în proporţiile şi cu semnificaţiile cunoscute. (Este ceea ce s-a spus şi despre J.-J. Rousseau.)*

Lumea de aici, stratificată riguros, subordonată unui mecanism social implacabil, îl supune pe sentimentalul „oriental" unui şoc, unei crize de adaptare (care-l împinge pînă la încercarea de sinucidere), într-un cuvînt, îl obligă la o opoziţie vehementă creîndu-i o stare de tensiune, de efervescenţă interioară. Dar acesta constituie climatul cel mai propice actului de creaţie la Panait Istrati, el reprezentîndu-se în ceea ce are caracteristic printr-un contrast activ cu ceva sau cu cineva.

Avem în vedere, bineînţeles, o opoziţie creatoare de valori specifice, particularităţile vieţii din Occident din faza aşa-numitului „capitalism finit" (expresia lui G. Lukács), cu conformismul social, cu depersonalizarea indivizilor ajutîndu-l să înţeleagă mai bine (citeşte : şi în forme mai expresive) comportările originale ale oamenilor de pe meleagurile natale care prelungeau atitudini şi stări de spirit caracteristice unei „vîrste de aur" a umanităţii.

Faptul că are loc un proces sinuos, în cadrul căruia momentelor de avînt le urmează altele de acalmie şi chiar de renunţare temporară, este ceea ce vor dovedi capitolele ce urmează.

ELVEȚIA, FRANȚA. „SINUCIGAȘUL" DE LA NISA

După ce, în primii ani ai tinereții, Istrati se desfătase cu frumusețea priveliștilor Orientului (atras aici și prin obîrșia tatălui și prin vădite particularități de temperament), îi rămînea nedomolitului peregrin să investigheze orizonturile Occidentului (pe care-l va stigmatiza, în dese rînduri, acuzîndu-l, la modul romantic, că acolo oamenii sînt reci, lipsiți de „stări sufletești"), și unde totuși legile capricioase ale destinului vor face să se realizeze ca scriitor.

Am menționat în capitolul anterior, articolele trimise din Paris *României muncitoare*. Meritul de a-l „smulge din nisipurile Egiptului ca să-l trimită în lumea mai complicată a Occidentului" și-l revendică Alecu Constantinescu (articolul: *O lămurire necesară. Prietenia mea cu Panait Istrati*). El, „după îndelungate insistențe", l-ar fi convins să plece în Franța, dîndu-i o scrisoare de recomandație către un prieten, fost socialist, cizmarul Gheorghe Ionescu. „Acesta îl primește frățește, dar nu întîrzie să vadă că Istrati începe să devie o greutate imposibilă pentru punga lui, fapt ce l-a făcut să-i dea bani de drum și să-l expedieze în țară." [1] Nu știm de vor fi fost necesare atîtea stăruințe în vederea provocării voiajului, fapt e că Istrati întreprinsese și mai înainte tenta-

[1] *Iată propria relatare a lui Istrati: ...le 25 decembre 1913 je descends, enfin, dans ce Paris tant desiré. Connaissance avec Ionesco, qui devient amitié dans trois jours. Paris visité dans quatre mois, je m'ennuie et je le quitte."* (*Scrisoarea către Romain Rolland, din 22 martie 1923.*)

tiva de-a ajunge în Franţa, îmbarcîndu-se (clandestin), în 1907, pe un vapor cu destinaţia Marsilia, dar a fost dat jos la Neapoli. (Amănuntele acestei peripeţii sînt expuse uşor romanţat în schiţa *Nostra famiglia,* iar sub veşmîntul direct al confesiunii, în povestirea, scrisă peste ani, *Diretissimo.*) [1]

În martie 1916, Istrati părăseşte din nou ţara şi ajunge în Elveţia. Se pare că atunci cînd era în U.R.S.S. îi plăcea să lege acest exod de unele motive politice. Al. Constantinescu, în articolul său, se vede obligat să precizeze că Istrati a plecat în Apus „de teama războiului, nu ca emigrant politic (cum credea Panait Istrati cînd era în Rusia)".

Cine citeşte articolele sale scrise în perioada antebelică se convinge, într-adevăr, că apropierea cumplitei conflagraţii mondiale îi crea spaime. (În *Scrisoarea deschisă unui om necăjit,* expunînd cu o falsă veselie mizeria în care trăia, el adăuga : „Ba, pe lîngă toate astea, mă mai ameninţă şi afurisitul de război să mă trimită la mama dracului, să mor fără lumînare... ca un cîine lîngă uluci".)

Contractînd de la vîrsta de 18 ani un început de tuberculoză, ajungînd, în 1911, client al sanatoriului patronat de Societatea pentru profilaxia tuberculozei şi asistenţei tuberculoşilor săraci, Istrati va fi terorizat nu o dată de gîndul morţii, care, mai ales în aceste condiţii, trebuie să-i fi stîrnit temeri superstiţioase.

La hotărîrea de a pleca în Elveţia au contribuit însă şi alte împrejurări ale existenţei sale, atît de bogată în cotituri.

Astfel, în aceşti ani, s-ar putea susţine că Istrati întreprinde tentativa de a urma sfaturile cuminţi ale mamei, de a intra „în rîndul oamenilor". Mai întîi, avem ştiri că s-a căsătorit. În articolul citat din *Lupta zilnică* mulţumeşte muncitorilor grevişti pentru intervenţia lor energică cu ocazia

---

[1] *Din aceeaşi scrisoare către Romain Rolland : „Je me jette sans billet dans un bateau de Messageries Maritimes (Seghalin, ou Shagalin), pour aller à Marseille, mais suis decouvert, couvert de honte devant 400 emigres et jeté a Naples. Un mois de misère noire, quand je couche dehors et mange de la salade pendant six jours, mais je vois des musées."* Urmează ascunderea pe un vapor *„luxueux et genereux"*, *„je suis decouvert par le personnel, suis caché, nourri et transporté diretissimo da Napole à Alecsandria. Je leur laisse ma canne en souvenir, seul debrit sauvé du naufrage de Naples..."*

ciocnirii cu poliţiştii, ceea ce ar fi salvat „viaţa femeii mele şi a preţioasei voastre tovarăşe de luptă".

Este vorba de Janeta Maltus, o cunoscută agitatoare socialistă. (Editorialul *României muncitoare* din august 1911 : *Banditismele poliţieneşti din Brăila* informează că aceasta era considerată de poliţie drept o periculoasă „anarhistă" şi supusă unor persecuţii revoltătoare.)

Nu ştim de vor fi fost la mijloc raţiuni sentimentale prea adînci [1], adăugînd la cele ce ştim despre firea lui Istrati unele informaţii, înclinăm să credem mai mult într-o exaltare de moment. În orice caz, la această dată, avea un motiv în plus ca, în articolele din *România muncitoare,* să se refere la „amănuntele zilnice ale unei vieţi de propagandist în mişcarea noastră".

Totodată însă, abrupt şi paradoxal, îi vine gîndul să-şi încerce norocul în negustorie, şi visătorul vagabond întreprinde o afacere cu creşterea porcilor. (Contradicţia dintre moduri diferite de alcătuire a existenţei subminează acordul conjugal.)

Asupra episodului negustoriei avem date care se contrazic. În amintirile sale despre Brăila, Cocea afirmă că i-ar fi fost asociat. Dar firma pusă la cale nu era de natură să producă prosperitate şi „a trebuit să fie repede lichidată". Istrati nu-l pomeneşte însă pe Cocea în nici una din confesiunile sale referitoare la această istorie. [2] În interviul pe care i-l ia

---

[1] *O notă informativă redactată de organele poliţieneşti din România, în urma debutului său în literatura franceză, cuprinde afirmaţia că Istrati ar fi luat-o în căsătorie de formă pe Janeta Maltus, deoarece aceasta urma să fie expulzată (Arhiva C.C. a P.C.R., dosar 5796, fond 95, fila 1). Nu ştim cîtă crezare să dăm respectivei versiuni. Lucrurile se vor fi petrecut, oricum, ceva mai complicat (Janeta fusese soţia lui Ştefan Gheorghiu). Ceea ce pare a fi sigur e că actul căsătoriei nu s-a dovedit a fi rodul unei prea fericite inspiraţii. În 1920, într-o scrisoare trimisă unei doamne Z. din Brăila, Istrati mărturisea : „După moartea primului meu prieten — un rus enigmatic, enciclopedist şi aventurier, am făcut boacăna cu Janeta, pe care o am pe conştiinţă. Am părăsit-o mişeleşte şi am venit în Elveţia."*

[2] *Cercetînd valoroasa şi masiva ediţie : N. D. Cocea,* Scrieri, *I—II, E.P.L. şi Editura Minerva, 1969 şi 1970 (text ales şi stabilit, studiu introductiv, note şi bibliografie de Virgiliu Ene), ne convingem că despre Panait Istrati nu este scris un rînd pînă în clipa în care acesta îşi cîştigă, la Paris, faima literară. În schimb, după 1925, N. D. Cocea va evoca, în cîteva rînduri, personalitatea fostului său coleg din mişcarea sindicală.*

Frédéric Lefèvre, la 1 octombrie 1927, în *Les Nouvelles Littéraires*, declară că ar fi primit „capitalul de 200 lei" de la Gherea. [1]

Ceea ce e sigur e că Istrati a avut ocazia să-şi dovedească încă o dată că e lipsit de însuşiri în planul existenţei practice. Şi întrucît era iminentă intrarea României în război, iar, pe de altă parte, va fi voit să facă o cură poetică după o îndelet-nicire atît de prozaică, a plecat în Elveţia [2], la Leysin.

A ales această localitate deoarece, după cum aflăm din bucata *Civilizaţie. Autobiografie* (*România literară*, nr. 74, 1933), acolo avea adresa unui brăilean, Pincu Schwartz, fostul

---

Bibliografia ediţiei citate menţionează şi confesiunile publicate în Rampa *(23 martie 1931), care include între subtitluri şi pe acesta:* „Crescător de porci cu Panait Istrati".

[1] *În scrisoarea trimisă lui Gherea la 2 martie 1916, începe cu scuza că se vede silit să facă „din nou apel la filantropia d-tale atît de greu încercată".*

Pe scurt, el solicită un ajutor băneşc pentru a putea „să ies la ţară, lîngă Brăila, cu nişte rîmători, al căror număr, deşi redus astăzi, totuşi, ar mai putea forma un oarecare mijloc de trai, dacă aş avea ce trebuie". Mărturiseşte că l-a bătut gîndul să plece în Elveţia cu puţinele parale ce ar fi luat „pe restul de rîmători ce mi-a mai rămas", dar doctoriţa Arbore (desigur, Ecaterina Arbore, cunoscută socialistă) l-a sfătuit să nu se hazardeze într-o asemenea aventură. Drept argument decisiv pentru înduioşarea lui Gherea, Istrati afirmă: „Sînt bolnav, tuberculos — aşa cum o ştiam de mult — şi în neputinţă de-a începe campania de lucru a sezonului ce vine".

Să fi dat Gherea curs acestei cereri? Cei 200 de lei au fost trimişi acum, sau cu prilejul actului filantropic anterior, pomenit de Istrati?

Peste 20 de zile, el primea paşaportul, iar la 30 martie părăsea ţara.

[2] *Referitor la întregul itinerariu al călătoriei în Elveţia, descoperim amănunte preţioase în excelentul documentar întocmit de George Macovescu, pe baza investigaţiilor făcute în arhiva Ministerului de Externe* (Contemporanul, *8 martie 1968).*

La 5 aprilie 1916, Consulatul din Bucureşti al Austro-Ungariei i-a acordat o viză de tranzit de zece zile — scopul călătoriei: „cauză de boală, Elveţia". La 6 aprilie a primit viza de tranzit şi de la Consulatul Germaniei, cu aceeaşi motivaţie (tot la 6 aprilie, viza elveţiană).

Poliţia punctului de frontieră — Predeal — notează părăsirea teritoriului ţării la 30 martie. În schimb, ştampila vameşilor austro-ungari poartă data de 12 aprilie. George Macovescu lămureşte neconcordanţa de date: autorităţile româneşti se conduceau după calendarul gregorian, cele austro-ungare, după calendarul nou, iulian.

La 19 aprilie, Istrati trece frontiera elveţiană pe la Roschach, cu destinaţia Zürich (nota vameşului elveţian).

depozitar al *Adevărului*, care-şi trata tuberculoza.[1] Cunoscutul său se mutase însă la Brévannes, unde şi murise subit.

Istrati avea asupra lui banii rezultaţi din lichidarea afacerii cu porcii, care-i permit să trăiască, la Leysin, aproape trei luni ca un rentier, ocupîndu-se numai cu învăţarea limbii franceze după o metodă originală : citind operele clasice cu ajutorul dicţionarului lui Şăineanu. Lista cărţilor, pe care o va reproduce mai tîrziu, e aceasta : *Les aventures de Télémaque*, de Fénelon, apoi Rousseau, „în întregime", Voltaire, „o bună parte", Pascal, Montaigne, Malherbe, St. Augustin „şi alţi clasici francezi". Lista e prea mare, nu credem s-o fi epuizat. Oricum, primele conversaţii pe care le susţine după ce, banii terminîndu-se, a trebuit să ia „bidineaua de coadă"[2], atrag observaţia că vorbeşte „ca în cărţi".

---

[1] *D. Raydon în cartea sa afirmă : „Istrati se rend directement à Leysin, où il entre dans un sanatorium". Se dau chiar amănunte : „Son état de santé est serieux, mais le medicin-chef, a l'issue de l'examen medical d'entreé, pense qu'avec des soins imédiats il pourra guerir rapidement". Panait Istrati, în articolul din* România literară, *dă o altă versiune a faptelor : „Eu nu eram pe-atunci un ofticos care inspiră serioase îngrijorări, dar aveam la Leysin un brăilean, Pincu Schwartz, depozitarul* Adevărului. *M-am hotărît să mă duc să-i ţin de urît atîta vreme cît m-au ţinut şi gologanii ce-i aveam." Cînd însă d. Raydon face afirmaţia că în sanatoriul din Leysin, în 1916, Istrati l-ar fi cunoscut pe Jousé Jéhouda n-avem nici o îndoială că la mijloc este vorba de o confuzie. Sanatoriul cu pricina este Sylvanne-sur-Lausanne şi internarea are loc mai tîrziu : la începutul anului 1919 (a se vedea confesiunea scriitorului :* Les trois phases de «mon Romain Rolland»" *inclusă în volumul* Liber Amicorum Romain Rolland", *Zürich und Leipzig, Rotapfel-Verlag, 1926).*

[2] *La 10/23 noiembrie, Istrati e convocat la Legaţia Română din Berna pentru ca o comisie medicală să hotărască definitiv calitatea sa de „scutit militar". Condiţiile invitaţiei — cheltuielile de drum pe propriile speze — îi inspiră această scrisoare care împrumută ceva din tonul drastic al foiletoanelor din* România muncitoare :

„Domnule ministru,

Cu deosebit respect am onoarea a vă răspunde la scrisoarea dv. no. 3344, din 10/23 nov. 1916, că mă aflu în imposibilitate materială a mă prezenta la Berna în faţa comisiei indicate, şi aceasta din cauza obligaţiunei injuste ce-mi impuneţi că spesele de călătorie pînă la Berna cad fără discuţie în sarcina interesaţilor. Această obligaţiune — îmi iau îngăduirea de-a o vă spune — e unică în analele consulare, şi dacă pentru acest motiv voi fi dat ca dezertor, voi întreba autorităţile superioare române pe baza cărui nelegiuit articol de lege se dau ca dezertori oameni nevoiaşi, bolnavi, cari mor de foame şi de frig în străinătate, necum de a-şi permite luxul unei călătorii.

Va cutreiera localităţile învecinate însoţit de „o germană tare vrednică, dar rea foc, care avea poftă de ceartă cam în fiecare seară cînd ne găseam după o zi de muncă, nu de alta, ci numai aşa, ca să-mi spuie încă o dată că ea aparţine unei naţii «kolosale»".

Evenimentul intrării României în război împotriva Germaniei era gata să le provoace despărţirea. În acea zi, Istrati, neştiind nimic, se întoarce de la lucru voios şi înarmat pentru pacea căminului cu o ciocolată care-i plăcea foarte consoartei. Cînd a ajuns acasă, „tovarăşa de necazuri" i-a strigat de la o fereastră a etajului I s-aştepte, să nu urce, după care i-a aruncat în cap papucii, cămaşa de noapte, peria de dinţi şi *Secolul lui Ludovic al XIV-lea.*

Au reuşit, nu fără scandal şi pasionate parlamentări, să încheie un armistiţiu, dar „din acea seară de august multe am îndurat de la Frieda, din cauza imprudenţei lui Ion Brătianu".

Găsindu-se din ce în ce mai greu de lucru, după cîteva săptămîni de şomaj [1], Istrati i-ar fi oferit Friedei ultima piesă de cinci franci şi ar fi întrebat-o dacă mai e cazul să continue „a se adora". Ea a răspuns că, pînă una-alta, se va duce să locuiască la o prietenă. Hotărîrea nu-l va fi amărît prea tare pe Istrati, convenindu-i să suporte de unul singur mizeria. Neavînd nici unde dormi, nici ce mînca, va apela la serviciile

---

Vă fac cunoscut că nu mă pot prezenta decît în urma primirii unui mandat echivalent cu costul drumului de dus şi întors Leysin-Berna, plus 10 fr. întreţinere; iar în caz de plecare, cer să mi se plătească datoria de 60 fr. familiei care mă întreţine şi la care am toate lucrurile amanetate. Nu pot pleca lăsînd obiectele amanet ca un fugar; dealtfel, cred că acest lucru e o necinste chiar pentru Legaţiunea Română.

Primiţi, vă rog, domnule ministru, asigurarea deosebitei mele consideraţiuni. Gh. Istrati, zis şi Panait."

(Istrati s-a prezentat totuşi în faţa comisiei, aşa cum dovedeşte scrisoarea din 4 februarie 1917, prin care roagă să fie trimis un act în franceză din care să reiasă „regularea poziţiunii militare — ceea ce am şi făcut în ziua de 30 noiembrie 1916 la Jusel — spital la Berna...")

[1] *O dramatică mărturisire a greutăţilor materiale care-i asaltează existenţa: scrisoarea adresată ministrului român de la Berna (Leysin, 9.IV/1917): „Domnule ministru,*

Prin prezenta subsemnatul vine, în mod respectuos, a vă ruga să binevoiţi a-l ajuta cu ce veţi crede de cuviinţă spre a nu pieri de foame pînă va începe, în curînd, dealtfel, sezonul muncii sale. Nu e obiceiul meu, stimate domnule ministru, a cere ajutor material Legaţiunii ţării mele, ştiind că aceasta e o sarcină cu neputinţă de susţinut. Fac însă un umil şi călduros apel la sentimentele domniei-voastre de om.."

azilului de noapte din Lausanne. S-a adăugat cozii solicitanților care așteptau într-o tăcere morocănoasă. Intendentul le-a ridicat actele de identitate și i-a obligat la un duș supărător pentru niște înfometați în care vreme li s-au deparazitat hainele. A urmat o cină săracă și culcarea într-un pat cu cearșafuri curate, croite în formă de sac, în care intrai pînă la ochi. A doua zi au primit un bon pentru o masă completă la una din ospătăriile comunale. Operația se repeta pînă la împlinirea a două zile de adăpost și hrană, după care era interzisă revenirea timp de o săptămînă.

Actele de identitate le-au primit la comisariatul circumscripției, înfrumusețate cu ștampila *Azilul de noapte din Lausanne*. Abia acum Istrati a înțeles lipsa de bucurie a colegilor săi temporari, pentru că nicăieri nu va mai fi primit la lucru, această ștampilă legalizîndu-i calitatea de vagabond. O cunoștință de la azil, borfaș de meserie, îl va sfătui să meargă la Saint-Prez, un sat de pe malul lacului Leman, unde era o mare sticlărie și unde, fiind nevoie de „muncă de tot felul, grea, silnică și prost plătită", se angajau muncitori, fără să se țină prea mult seama de legitimații.

Va începe o perioadă de cumplită mizerie, cînd Istrati, pentru a-și asigura existența, e silit să îndeplinească tot felul de munci ocazionale. În *Trecut și viitor* citim : „Rîneam zăpada pe străzi, curățam patinoarele boierilor, plantam stîlpi de telegraf prin cîmpii". Plantarea stîlpilor de telegraf se făcea în Vallée de l'Orbe, unde Istrati e angajat ca „hamal".

Duritatea condițiilor de existență nu-l va cumințí, dimpotrivă, îl va face și mai netemperat, și mai neordonat. Cu cît avea mai puțini bani, cu atît îi irosea mai repede pe distracții ușoare, care se întîlneau cu duiumul în această țară neutră, rămasă ca o insulă în mijlocul incendiului general.

Într-o seară, după relatarea lui Ionescu (*Dialog sur Panaït Istrati* de Juliette Pary, *Marianne*, 24 aprilie 1935), Istrati intrase într-un restaurant-cafenea, avînd în buzunar costul hranei pentru următoarele două săptămîni. La început își va fi impus o comportare mai rezervată. Dar alcoolul, muzica, atmosfera localului îl atîțau și îmbătau. O cîntăreață a repetat romanța *Quand on est jolie, jolie comme vous*, trimițînd ocheade tînărului slăbănog, cu fața suptă și ochii în flăcări. (Romanța n-o va uita, și ani după aceea o sîcîia pe Martha

Ionescu să i-o cînte.) Pierzîndu-şi capul, se va arunca în vîrtejul petrecerii cu o violenţă a simţurilor care ne dovedeşte că era plămădit din acelaşi aluat cu Moş Anghel şi Chira Chiralina. [1]

Rezultatul a fost că Istrati şi-a cheltuit toţi banii cu cîntăreaţa care, cînd l-a văzut lefter, l-a părăsit. Au urmat două săptămîni, timp în care nu s-a hrănit decît cu cartofi şi apă.

Ajunge şi la fabrica de obuze Picard Pictet. În *Trecut şi viitor* mărturiseşte că a fugit „pe poarta fabricii de nenorociri", văzînd „cu cîtă uşurinţă un om poate avea braţul retezat pe cînd stă de vorbă cu tine". A contribuit însă şi munca istovitoare. Din interviul apărut în *Adevărul literar şi artistic* (11 mai 1924), aflăm : „Trăgeam toată ziua de o frînghie care punea în mişcare un imens pilon. Munca era foarte istovitoare. Curînd am avut mîinile umflate..."

A reluat, o vreme, munca de zugrav, dar fără succes, şi a fost nevoit să accepte lucrul pe un tractor american, tot timpul anului 1918 arînd valea Ronului [2], pentru fabricantul de coniacuri Naville.

---

[1] *Scurta corespondenţă pe care o va întreţine în anul 1920 (două scrisori) cu doamna Z. din Brăila (probabil Zoe, soţia lui Dinu Apostolache) ne oferă un „compte-rendu" asupra vieţii lui erotice. „In prima tinereţe, n-am avut ceea ce se cheamă parte de femei plăcute.*

Eram absorbit de lectură şi prietenie."

Bilanţul aventurilor lui în Elveţia ? „Prima o cunoşteam, la Leysin", „o germană cochetă şi curată", cu care trăise un an (1916—1917) şi „cunoscu înălţimi şi abisuri". Motivul despărţirii va fi dat altul : „Doi oameni, în două certe (sic !), pierd viaţa pentru ea, şi atunci o părăsesc". A doua — de care n-avem cunoştinţă — „găsită (şi căutată) de Dimitrie Béraud (lectio incerta, *n.s.). (Mai ştii ceva de el ?) fiindcă trăiam pustnic la Vevey cu maşina de arat, mă face să cunosc o viaţă mediocră de 4 luni. Era o neuchatelaise venită din Rusia bolşevică, unde fusese dăscăliţă la curtea ţarului.*

Ne despărţim prietenește în primăvara lui 1919, ea plecînd la Varşovia, unde avea proprietate"... (Istrati nu romanţează cu ceva biografia prietenei ?)

Cealaltă scrisoare (prima în ordine cronologică) este şi mai directă în divulgarea notei extremiste care-şi punea pecetea şi asupra acestui domeniu strict privat : „Sărbătorile au venit mai blestemate ca oricînd. Cu acest prilej fiinţe amabile, între care şi amica lui Béraud de la Berna, au venit şi m-au scos din casă. O furie de destrăbălare mi-a secat şi bruma de putere ce-o mai aveam. Acum îmi privesc mina şi te rog să nu mă dispreţuieşti. Te mai rog să nu mă dai uitării. Nu te voi uita nici eu."

[2] *La 26.VI.1918, din Villeneuve, solicită Legaţiei reînnoirea paşaportului fără plata taxei legale, „căci, fiind de mai multe luni suferind şi*

Mizeria necruțătoare, cît și viața dezordonată vor face ca, la începutul anului 1919, să fie internat, cu concursul Crucii Roșii americane, la Sanatoriul Sylvanne-sur-Lausanne.

Se va fi dezvoltat la Istrati un mod de a vedea viața în negru, pentru că, în mărturia sa cuprinsă în volumul *Liber amicorum Romain Rolland,* va spune : „Bolnav în sanatoriul Sylvanne-sur-Lausanne... descurajam puțin oamenii care voiau să-mi vorbească". Nu însă într-atît încît să renunțe la obiceiul său de a căuta un partener de conversație și confesiuni. Îl găsește într-un soldat care în viața particulară era ziarist (Josué Jéhouda). Cu el s-ar fi întreținut asupra literaturii. În cursul acestor discuții a auzit, pentru prima oară, de Romain Rolland. [1]

Ieșind din sanatoriu și angajîndu-se la garajul Peugeot din Geneva, Istrati va devora pur și simplu opera lui Romain Rolland.

De mai multe ori a subliniat sprijinul moral pe care i l-a dat această lectură : „Opera lui Romain Rolland a fost pentru mine o revenire la viață, cînd eram mai deznădăjduit".

Pentru a înțelege mărturisirea, să ținem seama că, pe cînd citea impresionat scena morții mamei lui Jean Christophe, care stîrnea atîta învolburare sufletească eroului, primește vestea morții Joiței Istrati [2], pe care o iubea cu atît mai fierbinte,

---

trăind din mica pensiune acordată de Comitet (e vorba de Comitetul pentru apărarea românilor din străinătate, n.n.), mă văd în neputință de a o plăti".

[1] *Pe cînd elaboram monografia, aflînd adresa lui Josué Jéhouda, la Geneva, i-am trimis o scrisoare, la care domnia-sa mi-a răspuns cu multă amabilitate. Precizări privind perioada sanatoriului. Discuții în care Jéhouda și convivul său atacau deopotrivă de înflăcărați literatura modernă, făcînd cultul „sincerității absolute" în creație. Ar fi avut loc și intime seri literare, în cadrul cărora Jéhouda ar fi citit fragmente din romanul la care lucra* — Le royaume de Justice —, *auditori fiind Istrati și „o sărmană vicontesă".*

În legătură cu recomandarea pe care i-a făcut-o de a citi opera lui Romain Rolland, iată ce-i scria Istrati, o dată cu regăsirea lor, după triumful literar al fostului „vagabond" : „Et ce nom, sur lequel je me suis précipité comme un affamé, en devorant son oeuvre complète en moins de trois mois, avait crée ce que tu vois, mais c'est à toi de t'en gonfler, mon vieux, c'est toi qui a le droit de dire : — Istrati ? C'est mon oeuvre."

[2] *Iată telegrama trimisă de Istrati prietenului său Dinu Apostolache din Brăila : „Geneva. Te rog, prietene, interesează-te de cum o duce mama. Panait."*

cu cît desele şi capricioasele lui peregrinări îl îndepărtaseră de atîtea ori de căminul părintesc. A fost un moment de cumpănă în viaţa sa. Dintr-o dată, a descoperit cu spaimă cumplita lui însingurare. Ultima legătură cu mediul natal se rupsese. El se găseşte singur, ca primul om pe pămînt, în mijlocul stihiilor universului. Fără nici un prieten, vegetînd într-o existenţă cîinoasă, neluminată de razele nici unei speranţe, îi va fi venit de pe acum gîndul sinuciderii. În asemenea împrejurare, vitalitatea debordantă a romanului *Jean Christophe* va fi acţionat ca un tonic moral. Aflînd din *Tribune de Genève* că Romain Rolland îşi petrece vacanţa la hotelul Victoria d'Interlaken, îi trimite o scrisoare în care îl numeşte „salvatorul" său.

Istrati îi cere lui Rolland un singur rînd scris de mîna sa „pentru mine, pentru durerea mea". Scrisoarea i s-a înapoiat însă cu specificaţia că persoana căutată plecase fără să-şi lase adresa.[1] (Romain Rolland nu stătuse la Victoria

---

Răspuns: „Mama ta stă lîngă a mea, a lui Sandu Aldea şi alte mame ale celor cunoscuţi şi necunoscuţi ţie, sub pămînt. Stă deci mai bine ca altele, eu şi tu."

Urmează această telegramă a lui Istrati, care este şi fără dată şi fără menţionarea locului: „Ai fost crud cu răspunsul; ai făcut însă ce n-au făcut alţii, mi-ai făcut un bine însă, fiindcă m-ai scăpat de o întrebare chinuitoare cu franşitatea ta, păgubitoare ţie. Costul telegramelor îmi întrec puterile băneşti. Îţi voi scrie. Panait."

(Să notăm aici că Istrati a încercat, tot timpul războiului, să intre în corespondenţă cu mama. Pe cînd locuia la un zugrav — Martin — evocat mai tîrziu şi într-o scrisoare către Romain Rolland — a întrebat Legaţia dacă există vreun mijloc prin care „cetăţenii români din regiunile ocupate de inamic pot comunica prin scris cu familiile lor", deoarece el se vede „în dureroasa neputinţă de a schimba o singură scrisoare de aproape un an de zile".)

[1] *Se pare că Istrati ar fi intenţionat să repete tentativa, folosindu-l ca emisar pe lîngă Romain Rolland pe J. Débrit, directorul gazetei genevieze* La Feuille. *La 5 septembrie 1919, acesta i se adresează exprimîndu-şi părerea despre scrisoare: „Il n'est pas nécessaire, n'est pas, de vous dire que j'ai lus d'un bout à l'autre et qu'elle m'a infiniment captivé". Este sigur că-l va interesa şi pe Romain Rolland: „Cela l'intéresserait certainement, surtout la première partie". Istrati nu precizase însă clar ce trebuie să facă Débrit cu scrisoarea, drept care acesta i-o returnează.*

Mai mult ca sigur că acest dialog epistolar i-a deschis porţile gazetei La Feuille. *Jean Débrit îl întreabă cum ar putea să-i fie util: „Êtes vous assez bien pour travailler debout ou tout au moins dans un bureau,*

d'Interlaken decît 10 ore, figurînd tot sezonul pe lista chiriaşilor de onoare din motive de reclamă ale hotelierului.)

Este interesant că tot acum are loc revenirea lui în cîmpul publicisticii. Ascultînd o conferinţă a lui Paul Biriukov, care venise din U.R.S.S., în Istrati se trezeşte demonul gazetarului. Scrie articolul *Tolstoi sau bolşevism,* pe care-l trimite gazetei *La Feuille,* unde şi apare pe prima pagină, sub semnătura P. Istr. În introducerea la cartea *Vers l'autre flamme,* va spune că aceste intervenţii în presă întruchipau adeziunea lui spontană şi categorică la bolşevism, şi asta „fără a ţine seamă că mă aflam în Elveţia şi că acest gest putea să mă coste scump". Va face totodată declaraţia: „Bolşevismul, după Zimmerwald şi Kienthal, mă subjuga prin fermitatea, siguranţa şi curajul lui". Nu am avut posibilitatea să cunoaştem aceste articole şi să verificăm adevărul spuselor lui Istrati.

La această gazetă el va primi postul de al doilea expeditor, ceea ce şi explică intensificarea colaborărilor. Între altele, ar fi publicat o scrisoare deschisă lui Henri Barbusse, „în chestia neîncrederii lucrătorilor faţă de intelectuali" (cf. interviul din *Adevărul literar şi artistic*). Barbusse i-ar fi răspuns apărîndu-i pe muncitori „Mai mult ca mine". De asemenea, cîteva foiletoane, unul semnat: „Un Canibal".

Dar activitatea gazetărească nu-l va captiva multă vreme — îi cunoscuse gustul în România. Iar, pe de altă parte, la Istrati, după valul de entuziasm pentru problemele sociale, urmează momente de apatie, de claustrare în perimetrul angoaselor propriului eu. [1]

Cunoaşte la un bal mascat o femeie care, îndrăgostindu-se foc de el, îşi părăseşte soţul, îşi vinde mobila şi cu banii obţinuţi, luîndu-şi cu ea mama, îl însoţeşte pe Istrati la Paris.

Panait o face cu plăcere pe ciceronele (amintindu-şi vizita din 1914). Le va conduce pe la diverse locuri şi monumente istorice (etalîndu-şi cunoştinţele), le va împărtăşi din volup-

---

ou ne pouvez vous que prendre du travail à domicile, au lit? Je ferai mon possible pour vous aider a vous tirer de ce mauvais pas où vous êtes si injustement tombé."

[1] *Din aceeaşi scrisoare către Z. (Geneva, 8.V.1920): „Dar eu am un dor nebun de a umbla în zdrenţe, a fi plouat şi bătut de vînturi. Cum jurnalul va muri într-o lună sau două din lipsă de fonduri, dorinţa asta nu-mi va fi greu de îndeplinit."*

tatea pariziană de a sta pe terasele cafenelelor celebre etc. Momente de beatitudine turistică, ce nu vor ţine prea mult, mama Yvonnei cerîndu-i să-şi găsească de lucru. O vreme, Istrati îşi va relua meseria de zugrav. Bineînţeles, îl revede pe Ionescu. Între Panait şi Yvonne survin momente de neînţelegere, chiar de ceartă violentă.[1] În plus, timpul la Paris continuă să fie urît, deprimant (ploi sîcîitoare, accentuînd griul parizian, ş.a.m.d.). Este de ajuns o scrisoare a unui prieten, Basil — un român cunoscut în Elveţia şi reîntîlnit în anturajul lui Ionescu —, care-i face propunerea de a veni la Nisa, existînd perspective sigure de lucru, şi Istrati îşi părăseşte prietena, bucuros să revadă priveliştile mediteraneene, prea îndrăgite de el. Basil este interpret la un hotel. Istrati, după cîteva zile de vagabondaj pur, doar pentru inima lui, începe să vîndă ochelari de soare pe Promenade des Anglais. Tentativa de comerţ ambulant nu reuşeşte. Împreună cu Basil, va lucra într-o librărie, la ambalaj de cărţi. Pierd şi acest serviciu. Cei doi prieteni se despart (în urma unui diferend). Basil îşi găseşte de lucru. Panait, nu. Momente de neagră mizerie. Este nevoit să-şi părăsească locuinţa şi să doarmă pe unde apucă. Disperat, Panait îi cere telegrafic lui Ionescu 50 de franci. Răspunsul negativ e trimis de Martha Ionescu : „George e bolnav de cîtăva vreme... Datoriile noastre sînt considerabile, nu ne este posibil să facem nimic pentru d-ta în acest moment.“ [2] Un timp după aceea, lui Istrati îi plăcea să-şi amărască prietenul declarîndu-i că această scrisoare îl împinsese la gestul sinuciderii.

Adevărul e că Istrati trece printr-o gravă criză sufletească. Natura paradisiacă a locurilor face parcă şi mai atroce durerea însingurării, umbrele urîtului care-i invadează existenţa.

Printre puţinele documente care ne-au parvenit din această perioadă se numără şi cartea postală primită de frizerul Constantinescu din Brăila :

„Dragă Nicule,

---

[1] *Edouard Raydon : Istrati „ne contente pas de l'invectiver, il la frappe. C'est l'atavisme qui une fois encore parle en lui.“ (!?)*

[2] Apud *Edouard Raydon (care valorifică amintirile depănate de Ionescu).*

Sînt la Nisa. Ţi-am trimis în două rînduri cele ce mi-ai cerut. Nu ştiu de le vei fi primit. Dinu nu mi-a răspuns, deşi i-am scris. Eu o duc prost cu sănătatea şi cu moralul. Cred că ar fi mai bine să dispar. Deşi aici e un paradis pămîntesc, eu lîncezesc de urît. E rău cînd nu mai ai pe nimeni. Scrie-mi : P. Istrati, apartament Rondelli, 15 rue Morceau, Nice, Alpes Maritimes (France)."

Scrisoarea poartă ca dată : 28 noiembrie 1920.[1] Iar peste aproape o lună şi jumătate, la 4 ianuarie 1921, un ziar din

---

[1] *Iată însă* Ultimele cuvinte *pe care le redactează la 1 ianuarie. După o noapte a revelionului, ne închipuim teribilă, Panait Istrati a luat hotărîrea de a se sinucide. „Aujourd'hui commence l'année 1921, mais pour les autres. Pour moi c'est le commencement de la fin..."*

Prietenilor care vor crede că şi-a ridicat viaţa din pricina necazurilor materiale le spune că a avut, fireşte, motive „mai serioase", între care intră „falimentul prieteniei". Nu le face însă reproşuri, îşi potoleşte orice pornire vindicativă, declarîndu-le blînd, atoateiertător şi cu o puternică notă de afecţiune : „Pourtant je pars sans vous garder rancune, je pars en vous aimant comme aux plus beaux de nos jours..."

Se sinucide însă cineva din pricina decepţiilor prieteniei ? Istrati, rămînînd totuşi la stadiul frazelor, încearcă să stabilească un întreg sistem al valorilor existenţei bazat pe principiul amiciţiei. „Primul din toate", idealul ameliorării sociale, nu poate fi înfăptuit decît dacă militanţii sînt prieteni, „car ils ne le sont aujourd'hui que dans leurs articles de journal et pour les yeux de la foule, dans l'intimité ils sont des rivaux". Artele „sans lesquels la vie ne serait qu'une triste nuit de cachot" — şi ele numai dacă sînt însufleţite de sentimentul generos al prieteniei ating cele mai inaccesibile culmi. Iubirea însăşi fără reazemul prieteniei capotează în zona „plăcerilor vertiginoase" strict fiziologice.

Ultimele cuvinte *vor trece, pe parcursul amplei lor spovedanii, cu uşurinţă de la o dispoziţie sufletească la alta, de la o superioară detaşare la dureroase regrete şi de aici la neaşteptate momente de voioşie — pentru care Istrati îşi cere chiar scuze, amintind că este, la urma urmei, ultima bucurie ce şi-o mai poate permite : „Je raconterai ici avec quelque joie, avec une dernière joie, de quelle façon il m'est arrivé une fois entre autres de payer la rançon de l'Art". Urmează o povestire a modului în care a citit, în Alexandria,* Învierea, *după o noapte petrecută în ploaie (banii pentru hotel îi dăduse pe carte) : stînd gol pe malul mării— veşmintele erau puse la uscat — tresărind de emoţie, dar şi de usturimile provocate de arşiţa soarelui.*

Introducerea lui Istrati era aceasta : „Et puisque je me penche pour la dernière fois sur ma vie qui finira demain, puisque mon passé se déroule vertigineusement en ce moment sous mes yeux et me gonfle le coeur de larmes, de regrets et de tendresse, je vais vous raconter encore une page..." etc. Neastîmpăratul demon al povestitorului ? Regretul tainic că va dispare fără ca aceste clipe unice trăite să fi fost într-un fel comunicate ? Filmul propriei vieţi care i se desfăşoară în faţa ochilor — nu

Nisa publică la „fapte diverse" această notiță : „Supusul român Gherasim Istrati, în vîrstă de 36 de ani, de meserie zugrav, domiciliat în str. Morceau 15, a încercat să se sinucidă, tăindu-și beregata cu un brici. Nenorocitul s-a prăbușit peste grilajul grădiniței ce înconjoară monumentul. Din cauza rănii teribile, a pierdut sînge din abundență, suferind îngrozitor. Trecătorii, viu impresionați de acest gest tragic, s-au strîns în jurul nenorocitului. Unul dintre ei dădu fuga la poliție, cînd ar fi fost mai simplu să urce sinucigașul într-o mașină și să-l ducă la spital. După o jumătate de oră a venit

---

este aceasta o convenție romantică în cazul tuturor sinucigașilor ? — capătă însă pe alocuri un caracter de invocație, de exorcizare, ca și cum, scrutîndu-și adîncurile biografiei, el ar spera să descopere un punct de sprijin sau să convingă o forță ocultă să intervină, oprindu-l, în ultima clipă, de la actul disperat, oferindu-i un nou motiv de a rămîne în viață — pe care de atîtea ori a îmbrățișat-o cu o fervoare senzuală păgînă. Căci criza lui Panait Istrati este criza unui idealist căruia i s-au răpit toate posibilitățile de iluzionare. Mitul prieteniei nu-i mai încălzește existența (Mihail e mort demult). Cauzele sociale sînt departe de el — cu mizeria lui fizică și pustiul său sufletesc. Arta, gîndirea — idoli neînsuflețiți în fața recilor și acutelor sale angoase. Istrati trăiește în acel „Le temps de la détresse", unde, cum spune Hölderlin, „Les dieux ne sont plus ou ils ne sont pas encore".

A contribuit desigur și subtila și virulenta otravă pe care o conține sentimentul ratării. El, care și-a părăsit familia, care a refuzat să-și întemeieze un cămin ca să-și facă, pe căi obișnuite, o „situație", nutrind permanent convingerea că-și va croi un destin propriu aparte, își dă seama, dintr-o dată, că toate n-au fost decît iluzii, că s-a lăsat fermecat de niște înșelătoare miraje. Mai ales acest punct este pentru Istrati deosebit de dureros : pentru nimic, pentru a ajunge un vagabond de rînd, și-a sacrificat el propria-i mamă — mama care-și irosise tinerețea și-și zdruncinase sănătatea în munci istovitoare și degradante pentru a-l îngriji pe el. Mînia îl copleșește — spulberînd tot ce mai rămîne din beatitudinea sufletească de la început : „Pour vous j'ai sacrifié, non pas ma vie qui n'a jamais valu grande chose, mais celle de ma pauvre mère — d'une mère qui allait jusqu'à la porte pour s'acheter pour deux sous de cerises, puis réfléchissait, rentrait dans la maison et mettait les deux soux sur les autres, en disant :

— Ce sera encore deux sous pour mon fils !

Je passais sur son corps lorsque, la valise à la main et près de partir, elle se jetait à genoux à mes pieds en me priant de rester à la maison !" Ultimele cuvinte sînt așternute pe hîrtie cu un scris tremurat. Remușcările sînt cu atît mai cumplite, cu cît din pricina războiului el n-a mai putut să corespondeze cu mama sa în anii de dinaintea morții, făcînd-o poate să creadă că a fost părăsită pentru totdeauna de un fiu nerecunoscător. „Et comment peut-on pardonner a un homme de pareils crimes ?", strigă Istrati. „Je n'ai plus que du dégoût envers moi. Une nuit de tristesse et de désolation tombe d'heure en heure sur mon esprit..."

poliția, care l-a transportat în grabă la spitalul St. Roche, unde i se dădură grabnice îngrijiri. Pierderea multă de sînge dă puține șanse că va scăpa cu viață. Printre hîrtiile sinucigașului s-a găsit o scrisoare în care declară că se sinucide ca să scape de grijile morale și materiale."

S-a întîmplat însă că Panait Istrati a supraviețuit actului său disperat, care va semnifica pentru el sfîrșitul unei vieți și inaugurarea alteia, noi.

În legătură cu acest moment și cu metamorfozarea facilitată a intrat de-acum în legendă următoarea versiune : personalul spitalului St. Roche a găsit asupra sinucigașului o scrisoare adresată lui Romain Rolland și prin această mijlocire adresantul a fost în sfîrșit găsit. Se ignoră însă fapte de tranziție și amănunte care-și au importanța lor. Din confruntarea mai multor documente, iată care e adevărul precizat : prietenul lui Panait, Basil, este cel care o face pe emisarul, adresîndu-se nu lui Romain Rolland, ci redacției *L'Humanité*. Scrisoarea pe care o expediază, împreună cu cîteva cuvinte explicative din partea sa, era, dealtfel, o „scrisoare deschisă" a lui Istrati către acest ziar. (Ne uimește această nevoie de exteriorizare a stărilor sale sufletești pe care o simte Istrati înaintea comiterii ireparabilului.) Pentru noi, destinația ultimelor rînduri înainte de moarte conține un tîlc anume, legîndu-se de fosta sa activitate în cadrul mișcării muncitorești din România. Dealtfel el nu va omite, făcîndu-și bilanțul vieții, să se refere la ceea ce ar fi putut face pentru „cauză", recunoscînd cu totală sinceritate : „J'ai mis vingt ans silencieux pour culturir [sic !] des qualités visibles, prouvées et utiles à la cause, mais un manque total de souplesse et d'adaptation aux évènements ainsi qu'une vie aventureuse et trop éprise de liberté et d'indépendence m'ont fait échouer".

Istrati are din nou grijă să precizeze că nu lipsurile materiale constituie mobilul sinuciderii. Nu, mizeria l-a întovărășit pe tot parcursul existenței. E adevărat, a cunoscut în ultimul timp „privațiuni inumane", „umiliri atroce", care l-au făcut odios „în propriii săi ochi", dar ceea ce i-a făcut viața cu adevărat insuportabilă a fost „singurătatea și izolarea involuntară" — maladii morale „mai penibile decît moartea".

În încheiere, el trimite salutul său „au prolétariat français pour le pas courageux accompli par lui et enfin sa profonde

admiration aux pionniers Cachin et Prossard ainsi qu'à ses littérateurs préférés Henri Barbusse et Romain Rolland". [1]

Scrisoarea rămîne fără răspuns pînă la sfîrşitul lunii ianuarie, cînd cade sub ochii lui Fernand Desprès. Între gazetarul de la *L'Humanité* şi Istrati are loc un schimb de scrisori. Aflînd despre tentativa sa de a-l aborda pe Romain Rolland, Fernand Desprès îi promite că va face tot ce-i stă în putinţă pentru a le facilita cunoştinţa. Prin el Romain Rolland va primi scrisoarea lui Panait Istrati. Dar care scrisoare ? Cea veche din 1919, iar nu *Ultimele cuvinte*, care-i vor parveni mult mai tîrziu. (La 16 iunie 1922, Istrati adăuga pe margi-

---

[1] *Oricît ar părea de neînţeles, tentativa de sinucidere a lui Panait Istrati a avut parte de interpretări care aproape ne îngrozesc prin totala lipsă de aderenţă la sensurile tragice ale întîmplării. Un articol din* Revista de filologie romanică şi germanică *(nr. 1/1969), pornind de la ideea deplasată că vagabondajul în Occident ar fi conţinut „în secret năzuinţi de afirmare sau îmbogăţire", ajungea să prezinte cele petrecute la Nisa drept „ultima posibilitate de a mai atrage atenţia asupra sa", subliniind : „Faptul de a fi încercat să se sinucidă în plină zi, în locul cel mai frecventat din parcul public al oraşului, nu ni se pare din acest punct de vedere lipsit de semnificaţie".*

Aceeaşi ignorare a dramei sufleteşti o întîlnim şi în reproşul pe care i-l face Alecu Constantinescu, care-i amintea lui Istrati că „nu găsea ceva mai bun de făcut la Nisa decît să-şi taie beregata, atunci cînd 4—5 armate albe înconjurau Rusia Sovietică".

. . . . . .

În 1958, am avut ocazia de a trece prin Nisa. Fiind aşteptaţi la Menton, unde se ţinea festivitatea consacrată memoriei lui Panait Istrati, n-am putut decît să privim, în mare grabă, grădina Albert I. Îmi amintesc doar — într-o succesiune de instantanee — panoramicul vegetaţiei mediteraneene, gravat de o lumină difuză, venită concomitent din pînza străvezie a norilor şi din luciul depărtărilor marine — un decor exotic, în linii stilizate, decupat parcă din cadrele unei ilustrate. Aş fi vrut să dispun de mai mu't timp, să mă fi aşezat tăcut pe grilajul care înconjoară monumentul Centenarului, acolo unde Istrati lăsase o băltoacă mare de sînge, ale cărei urme — îi va comunica lui Rolland — 20 de zile încă se mai puteau vedea, cu toate eforturile grădinarului şi ale ploilor. (Multă vreme mai tîrziu, Istrati continua să retrăiască dureros clipa cînd „înainte de a pierde cunoştinţa am simţit căldura sîngelui care se prelinge a de la falca mea dreaptă care se freca de nisip, în spasmele înăbuşirii, pînă la genunchii mei...") După „ieşirea forţată din spital" — probabil că e evacuat cu rana încă proaspătă, neavînd cu ce să asigure pe mai departe costul întreţinerii, iar filantropia municipalităţii fiind limitată —, i se întîmpla să mai audă comentariile maliţioase ale trecătorilor : „— C'est ici... Pourquoi a-t-il choisi précisement cet endroit du paradis ? Curieux ! Les suicidés sont des maniaques !"

nea unei epistole : „Il y a chez Jouve une lettre de 27 pages qui vous est destinée, écrite à la veille de mon suicide. Je n'ai jamais osé vous l'envoyer. Elle est trop noire...")

Se cere, aşadar, restabilit rolul important pe care l-a jucat, cu această ocazie, Fernand Desprès. El este cel care atrage atenţia marelui scriitor francez nu doar asupra dramei pe care o conţinea „cazul Istrati", dar chiar şi asupra calităţilor literare latente pe care le bănuie la „sinucigaş". Din scrisoarea datată 14 martie 1921 : „J'avais remarqué sa puissance d'expression. Elle est d'autant plus admirabile qu'il écrit dans un langue qui n'est pas la sienne." Mai departe afirmă că dacă Istrati ar scrie „despre viaţa lui de luptă şi vagabondaj, de exaltare şi disperare" ar izbuti să dea „una dintre cele mai impresionante şi mai sumbre dintre toate literaturile". (În judecăţile lui Desprès intră, desigur, ceva din sentimentalismul unui gazetar comunist aflat în faţa dramei unui „proletar".) El caută să precipite răspunsul lui Romain Rolland : „Une lettre de vous comblera ses voeux les plus chers". În scrisoarea din 19 martie, îşi imaginează bucuria care-l va cuprinde pe Istrati primind, pe neaşteptate, rîndurile mult dorite. Pe neaşteptate, deoarece în corespondenţa lui cu nefericitul din Nisa, „Bien entendu, je n'ai pas fait la moindre allusion à vous. La surprise sera donc complète." Aşadar, puţină regie, pentru ca intervenţia lui Romain Rolland să dispună de o şi mai mare forţă de impresionare.

Şi, într-adevăr, la 15 martie, soseşte prima scrisoare a lui Romain Rolland prin care se începe o corespondenţă şi o prietenie care-l vor proiecta pe Panait Istrati pe un nou traiect al existenţei.

NAŞTEREA UNUI SCRIITOR. ROMAIN ROLLAND — DEMIURG

Nu există un mit mai mult îndrăgit în cazul lui Panait Istrati decît acela referitor la spontanietatea, uşurinţa şi voioşia ce i-ar caracteriza travaliul creator. Naturii simple şi generoase a talentului său i se refuză din principiu orice complicaţie, nu numai romanticele chinuri cu mîzgălirea la infinit şi sfîşierea hîrtiei, dar chiar obişnuitele oscilaţii ale febrei scrisului rămîn în afara atotputernicei instantanee a creaţiei sale. „Istrati povesteşte precum vîntul suflă şi floarea înfloreşte...", afirmă criticul italian Adriano Tilgher, rezumînd respectiva impresie cu o formulă sugestivă.

Faptul că nu întîlnim la Istrati elaborări pretenţioase, un travaliu metodic, trecerea unui op printr-un alambic de prefaceri, cu consemnarea a numeroase variante sau „vîrste" respective, iată un adevăr ce nu se mai cere demonstrat. Dar, în cadrul astfel precizat al unui stil de lucru capricios şi, mai exact spus, boem, subordonat temperamentului focos şi dezordonat al povestitorului putem crede oare în ignorarea absolută a unor „munci ale facerii" [1], a unor momente de

[1] *Manuscrisele ieşite la iveală, între timp, modifică sensibil imaginea pe care o aveam asupra începuturilor activităţii sale de creaţie. Nu, lucrurile nu se prezintă chiar atît de simplu cum ar părea să rezulte din cele arătate pînă acum: a scris cîteva schiţe în presa muncitorească antebelică, impulsionat de exerciţiul gazetăresc, apoi au jucat un rol demiurgic îndemnurile lui Romain Rolland de-a realiza „opera". Căci iată: a aşternut pe hîrtie, în anii grei ai războiului sau imediat după război, şi alte povestiri — unele ca* Moş Popa *putînd figura cu cinste alături de alte schiţe ale lui Istrati despre vagabonzi —, ba chiar şi începutul unei*

căutare sau „așteptare" (pînă cînd „sensurile" operei își găsesc „semnele" adecvate), cu corolarul respectiv al neliniștii și chiar al disperării ?

Scrisorile trimise lui Romain Rolland în perioada zămislirii primelor povestiri ce-l vor face vestit în Franța și în alte

---

creații de mai mare anvergură, schițînd, totodată, planul unui ambițios roman-ciclu (împărțit pe părți și capitole). Acest fapt ne pune în gardă, obligîndu-ne să luăm mai în serios unele mărturisiri ale sale privind „manuscrisele" ce le-ar fi comis. Bunăoară, relatînd peripețiile sale cu Ștefan Gheorghiu la Alexandria, notează că, la un moment dat, furios pe indiferența celor din Partidul Socialist care nu-l ajutau financiarmente pe prietenul său și-ar fi sfîșiat „manuscrisele" în care „proslăvea mișcarea muncitorească". Dar o mărturisire și mai elocventă : lui Romain Rolland i se plînge că : „Toate hîrtiile mele, toate notițele luate de vreo douăzeci de ani încoace, toate mijloacele de care un om are nevoie pentru a scrie o carte adevărată s-au prăpădit în două dezastre : moartea maică-mi în 1919 și cel al tentativei mele de dispariție în 1921".

Să se refere și la manuscrisele pe care le avem la dispoziție ? Să fie vorba și de alte „hîrtii" și cît de mare va fi fost lotul lor ?

Chiar dacă Istrati va fi dorit să îngroașe puțin adevărul pentru a lua ochii protectorului său, textele de față ne conving că el contractase de-acum morbul scrisului, că începuse să fie frămîntat în chip foarte concret de proiectul transgresării experienței sale de viață în ramele creației literare.

Manuscrisele, după cum am spus, par a fi scrise în perioada peregrinărilor în Elveția (așadar, completează locurile albe de pe harta tentativelor literare ale lui Istrati, tentative care păreau a fi cunoscut o perioadă de întrerupere, după debutul în revistele muncitorești din România și căreia i-ar fi pus capăt doar explozia creațiilor de după încercarea de sinucidere din Nisa). Povestirea Moș Popa *începe prin a se referi la discuțiile avute cu prietenul său D. B. la Lausanne. Altă bucată :* Evadatul de pe Rin *narează peripețiile unui român (oltean), luat prizonier de nemți și evadat din lagărul lor în Elveția. S-ar părea că din aceeași perioadă e redactat și fragmentul epic* Frații săraci *(vezi și prezentarea lui Al. Talex,* Manuscriptum, *nr. 4 [21], 1975). Povestirea* Două suflete *incumbă o discuție aparte. Nu sînt însă de acord cu nota ce-o însoțea în* Manuscriptum *(nr. 2 [7], 1971), care făcea trimiteri la schițele din* România muncitoare. *O analiză chiar și numai de conținut o datează după primul război mondial, în orice caz, după moartea mamei lui Istrati, care-și găsește reflectarea în cuprinsul narațiunii. Prin orientarea sa generală* Două suflete *se apropie de bucata trimisă lui Romain Rolland ca test al preocupărilor lui literare. Aceiași posedați ai dreptății sociale care în ura lor împotriva „răului" din lume ajung la crime. (Un ciudat amestec de influențe hugoliene și dostoievskiene.) Eroul din bucată, un vagabond, îl ucide pe proprietarul unui debit de tutun în care vede o personificare a spoliatorilor celor săraci ; în* Două suflete, *eroul, un militant socialist a cărui mamă moare subit aflînd de arestarea sa, împlîntă un cuțit în burta agentului de poliție.*

ţări ne dau posibilitatea să înţelegem mai în adîncime alchimia specifică a genezei creaţiei sale, să pătrundem în lumea subterană, de prefaceri geologice care premerg chiar şi o operă ce pare născută dintr-o dată, ca Pallas Atena din ţeasta jupiteriană.

Cu aceasta am schiţat un registru al tentativelor literare din perioada proto-istoriei creaţiei istratiene. Istrati încearcă să creeze o literatură tezistă, născocind tot felul de situaţii şi întîmplări care amintesc de „romanul de groază" sau de romanele-foileton de tipul celor ale lui Eugène de Sue. Rezultatele sînt deplorabile, căzînd uşor într-un schematism pueril. (In Două suflete *mama află de arestarea fiului şi moare pe loc, ca-n filme: „căzu ca trăsnită la pămînt; toată ziua şi noaptea aiură şi spre ziuă îşi dete sfîrşitul" !)*

Dacă aceste schiţe prezintă vreun interes e prin planul lor subadiacent, în care percepem clocotul surd al unei problematici tragice filtrate ulterior în scrisul său. Mă gîndesc la ideea incomprehensiunii umane. Radu Ene — aşa se numeşte eroul — nu e înţeles de mamă în atitudinile lui sociale. Mai grav devine conflictul cu soţia, care-l iubeşte, dar, nefiind „conştientă", nu-şi poate tălmăci „taina" existenţei sale, drept care îi strigă cu disperare mamei: „El nu este om ca toţi oamenii". O temă pe care Istrati o va relua într-un plan, firesc, mai complex; bunăoară, în Chira Chiralina, *singularizarea lui Stavru o va impune viciul datorită căruia el nu era un om normal. Dealtfel, aici găsim o primă creionare a Tincuţei — ea poartă chiar acest nume, nefericirea provocînd-o faptul că era o fiinţă „nemăsurat de simţitoare".*

(Prefigurarea unor eroi istratieni o vom întîlni şi în celelalte manuscrise din aceşti ani. Fraţii săraci *schiţează tipuri de care se va ocupa în mai toate creaţiile sale închinate vagabondajului prin Asia Mică, mai direct, în* Familia Perlmutter *şi în* Lumea Mediteranei. *Astfel încă de pe acum facem cunoştinţă cu Binder — numit Winder —, cu Schimka, deghizat în Abesalom etc.)*

Cel de-al doilea registru al încercărilor literare din aceşti ani ţine de consemnarea directă a celor văzute şi trăite în cursul furtunoasei sale existenţe. Moş Popa *se subintitulează:* Amintiri din Brăila. Fraţii săraci *cuprinde secvenţe din vagabondajul „oriental" al lui Istrati etc.*

Va fi devenit el conştient de potenţele adevărate ale talentului său? Atrage atenţia faptul că, în aceste manuscrise, îşi fac loc patetice şi destul de lucide meditaţii legate de formula de creaţie pe care ar trebui s-o adopte. Cititorii „caută emoţiuni, deosebitul, extraordinarul; iar poporul iubeşte extravagantul, supranaturalul". El s-a convins însă că nu poate scrie aşa ceva. (Şi cu cîtă amărăciune constată că n-are stofă de foiletonist de duzină!) Se şi întreabă: mai e cazul să continue a scrie: „Să spun şi eu un cuvînt, ori mai bine să tac? Dar ce să spun? Basme? Căci eu n-am întîlnit în viaţă ceea ce pretind literaţii, iar dacă am întîlnit totuşi ceva deosebit apoi acesta e ceva prea omenesc pentru a fi numit literatură." Pînă la urmă, din expunerea dilemei transpare şi un orgoliu neşovăitor: nefiind în stare să inventeze ca alţii, va transcrie adevărul

Vor fi conținut scrisorile „sinucigașului" de la Nisa suficiente date care să trădeze prezența talentului? Oricum, siguranța cu care Romain Rolland îi cere lui Panait Istrati, încă din prima scrisoare, să-și exprime prin opere visurile, pasiunile, amintirile ne copleșește. Se pare că modul în care

---

nud, iar dacă așa ceva nu e literar, ei bine, conform adagiului cunoscut, cu atît mai rău pentru literatură.

Aceeași povestire Moș Popa *— de unde extragem citatele — emite crezul: „să te abții de la orice intrigă, orice împodobire, să descrii numai* adevărul" *(sublinierea lui P. I.). Cornițele orgoliului amintit ies la iveală cînd afirmă sentențios: „Or, crezi tu că a făcut vreun scriitor așa ceva pînă în zilele noastre?" Este drept, nesiguranța îi mușcă inima, întrebîndu-se, totuși, dacă „o asemenea descripție se poate numi literatură".*

În spiritul eforturilor — și chiar a ambițiilor — de a deschide o pîrtie nouă în domeniul creației îl invocă pe Rousseau, cel din Confesiuni, *rezumînd astfel punctul de vedere al cetățeanului din Geneva: să redai faptul din viață „așa cum l-ai văzut cu ochii tăi, cu temperamentul tău, și nu cu ochii și temperamentul altora" (ceea ce nu e chiar exact, dar tălmăcește propriile-i frămîntări).*

Pe parcursul povestirii, ori de cîte ori are prilejul, polemizează cu poncifele sau cu modul de tratare literară curentă. În legătură cu prezentarea lui moș Popa, avertizează de la început: „nu e poate tipul potrivit gustului literar de astăzi". Mai departe afirmă că omul nu se încadrează între parametrii unei psihologii livrești, „așa cum ar fi ușor unui scriitor să-l fabrice, mai ales că ființa asta închisă și descurajată se preta de minune la o astfel de «creație literară». Dar el nu era așa și nu vreau să-l schimb." Fiind vorba de un tip din lumea vagabonzilor, Istrati se va raporta și la literatura rusă — dealtfel expresia utilizată mai sus „prea omenesc" este gorkiană. Introducînd un alt personaj, G. Z., zis Boulanger, el notează: „Concepțiile lui despre lume și viață și felul lui de trai sunt un amestec de logică și absurd, de bun-simț și de nerozie atît de extravagantă, încît, cu puțină fantezie, ar umple cadrul celui mai frumos roman rus".

Vrea el să meargă în direcția acestei literaturi? Din contextul tuturor gîndurilor sale de creație, reiese că Istrati nu dorește să se lase impresionat de prestigiul nici unui exemplu literar, ci să exprime tot ceea ce a văzut sau a trăit în viață, cu o sinceritate neșovăitoare, radicală. Va fi aceasta literatura? Va avea vreo valoare? Iată ceea ce nu trebuie să-l intereseze. Frații săraci *statuează acest principiu: „chipurile neschimonosite de prejudecata vreunei cerințe literare se vor înșirui de-a lungul paginilor ce vor urma, pagini care nu vor fi nicidecum acelea ale unui roman". Un fel de neorealism* avant la lettre.

Și un alt început de clarificare: ce are Istrati de spus se revarsă peste cadrul riguros al unei specii anume, cum ar fi schița ori nuvela clasică (ceea ce americanii numesc short story). *Drept care el apelează, în* Moș Popa, *la o povestire cu o construcție eseistică, „deschisă", care-i permite să treacă de la opinii despre literatură la evocarea unor evenimente istorice, de la „interogarea" oamenilor întîlniți întîmplător la*

şi-a scris corespondenţa Istrati facilita discuţia asupra virtuale-lor sale calităţi literare. Chiar în scrisoarea din ajunul sinuciderii îşi întrerupe de două ori litaniile pentru a istorisi două întîmplări din pitoreasca sa existenţă. Iar din lunga scrisoare din 1919, Rolland va reţine trei episoade: prima întîlnire cu Mihail, paginile de jale şi iubire născute din amintirea mamei sale şi un moment de reverie pe malul Dunării.

Răspunsul lui Romain Rolland îl aruncă pe Istrati într-o acută stare de exaltare. Aprecierile marelui scriitor francez privind vocaţia sa de literat îl îmbată, predispunîndu-l la nesfîrşite confesiuni. O adevărată avalanşă epistolieră. La 19 martie, două scrisori (cea de-a doua precizînd: „Mă simt silit să revin cu o nouă scrisoare..."). Peste o zi, încă două, una purtînd menţiunea: „Le matin" ş.a.m.d. Abundă exclamaţiile, apostrofele poetice. Romain Rolland e numit „Dieu", „Amê sublime", încarnarea „Sufletului universal". În finalul unei scrisori, el imploră să i se trimită volumul lui Martinet,

---

dezvăluiri strict personale etc. Mai mult, se simte atras de orizonturi epice vaste, de o formă de evocare capabilă să îmbrăţişeze bogata şi tumultuoasa lui experienţă de viaţă: un tip de confesiune-fluviu. Ca dovadă ne stă proiectul schiţat în legătură cu Fraţii săraci, *de o mare anvergură şi punctat cu destulă minuţie. Naraţiunea ar cuprinde trei secţiuni (folosim un termen neutru, pentru a nu spune volume). Prima secţiune conţine la rîndul ei patru părţi, una* Avesalom Dragomanul, *care e şi redactată cu episoade din existenţa dusă de Istrati în Cairo. Secţiunea a doua se intitulează:* Revoluţionarul. *Din cîte ne putem da seama, se vrea evocată prietenia cu Ştefan Gheorghiu şi probabil exodul lor în comun la Alexandria, căci foloseşte porecla de Gurghi dată acolo militantului român. Alte titluri — notate în stil de scenariu cinematografic — lasă să se întrevadă şi scene pitoreşti, zugrăvite, peste ani, de* În lumea Mediteranei, *dar şi aspecte legate de activitatea agitatorică socialistă, deşi într-o lumină nu prea optimistă. Bunăoară, partea a treia este rezumată astfel: „Sinucidere. (!!) Manifestul. Întrunirea. Dezamăgire."*

Ultima secţiune poartă titulatura Artemiza *(se va fi gîndit oare la Artemia, o magiciană a binelui, care, la antipodul lui Circe, transformă animalele în oameni, piticii în uriaşi etc., patronînd, totodată, artele nobile?). Sînt preconizate tot trei părţi, ultima sunînd astfel: „Necunoscutul. Matei. Fuga." Urmează la întreaga naraţiune un „Epilog".*

Dacă citim cu atenţie manuscrisele discutate aici — pe care le coroborăm cu alte mărturisiri de arhivă —, observăm că Istrati este dezbinat lăuntric, neştiind dacă trebuie să opteze pentru povestiri de tipul lui Moş Popa *sau pentru naraţiuni vaste, ca* Fraţii săraci. *Sînt de fapt cei doi poli între care el va pendula, capricios, de-a lungul întregii sale existenţe.*

care conține fotografia binefăcătorului, recunoscîndu-se idolatru : „Iubesc icoanele mele. Sînt un religios."

La 20 martie vrea „să lichideze imediat" o problemă, „e cert delicată, dar simplă ca bună ziua pentru mine", ce poate tulbura și jena, cîtă vreme „nimic nu trebuie să fie tulburat și jenant în ceea ce vreau să vă spun". El se adresează după cum urmează lui Romain Rolland : „Dites, mon cher, cher ami et Dieu (c'est fini, pardonnez-moi !), dites si je n'ai pas le droit de vous dire de belles choses, de vous caresser, de rendre justice à ce hazard qui vous a accordé la sensibilité si rare, la perception si fine, la compréhension si haute et l'expression si juste, de rendre surtout ce que l'Humanité este redevable à tout être qui brûle et éclaire en même temps, et qui se consume, en créant, dans ses souffrances très peu connues, très peu connues ? Dites, dois-je être privé de ce plaisir, de ce droit, de ce devoir, seulement parce que d'autres, voulant vous rendre cet hommage, n'on fait que de la flatterie ?..."

Istrati declară că este gata să moară încă o dată, și acum de-a adevăratelea, dacă „o umbră de îndoială v-ar face să suspectați puritatea fericirii mele". Cum, se întreabă Istrati, o dată și încă o dată, cum poate fi obligat să păstreze în sine ceea ce simte, el care se consideră „o parte din sufletul vostru" — „moi que vous porte dans le coeur depuis ma naissance et qui vous cherche à travers les espaces depuis une éternité" ?

Este ușor să surprinzi excesele retorice, clamoarea gesturilor, chiar sărituri peste cal, cu atît mai mult, cu cît scrisorile sînt redactate dintr-o răsuflare, fără un control prea mare al frazelor. (O scrisoare se termină cu această scuză : „Excusez ce griffonnage. Je n'ai pas le temps de transcrire et je n'y tiens pas.")

Mai important e însă să percepem, dincolo de tumultul verbal, fiorul sincerității, emoția năvalnică — și al cărei șoc, să recunoaștem, ar fi clătinat temperamente perfect echilibrate, necum unul agitat ca al lui Istrati.

Să ne amintim și de condiția sa afectivă, particulară, prietenia unui scriitor de prestigiul lui Romain Rolland i se oferă cuiva care încercase să-și pună capăt vieții din pricina că sentimentul prieteniei nu-i mai lumina existența. (Moartea îi răpise pe rînd pe Mihail și pe Ștefan Gheorghiu.) Mai mult : în scrisorile lui Romain Rolland, sobre, dar iradiind de înțele-

gere și compasiune, Istrati regăsește acea afecțiune caldă care-i evocă ambianța familială — și aceasta dispărută prin moartea mamei. În prima scrisoare, el își va cere îngăduința de a repeta față de interlocutor gesturile mamei care atunci cînd revenea după îndelungate peregrinări îl privea îndelung și-și trecea apoi degetele pe obrazul său... O lectură a corespondenței ne informează cu privire la adîncul sentiment al dragostei filiale — în sensul cel mai propriu al cuvîntului — pe care o nutrește Istrati față de protectorul său, cu explicabile rezonanțe în substructura lui sufletească, dacă ținem seama de faptul că el a fost lipsit de afecțiunile unui părinte. O va mărturisi la modul său tranșant, subliniind că este copleșit de scrisorile primite de la Romain Rolland nu pentru cuvintele amabile referitoare la disponibilitățile lui literare sau simplu umane, ci pentru „devotamentul patern pe care nu l-am cunoscut și pe care mi-l arătați". El își încheie scrisorile : „îmbrățișîndu-i mîinile" și semnînd cutremurat de emoție : „votre fils".

Rolland va căuta să-i tempereze larma gesticulației afective, sfătuindu-l să nu irosească zadarnic focul pasiunii, ci să-l concentreze și valorifice într-o operă votivă.

„Nu știu ce se va întîmpla cu forța asta care e în dumneata. Poate că ceea ce e mai bun în ea să se fi ars — să se ardă în patimi. Dar există în dumneata. Trebuie concentrată și exprimată într-o operă votivă, în amintirea celor dragi ai dumitale." [1]

---

[1] *Un îndemn care nu trezește prea mult entuziasm. La temerea și avertismentul lui Rolland ca nu cumva ceea ce era mai bun în el să se fi ars, să se ardă inutil în patimi, el răspunde pasiv : „C'est douloureusement vrai. L'élan n'y est plus celui qui faisait parler les pirres autrefois." Realizarea operelor care să facă să supraviețuiască visurile, viețile dragi dispărute ? „Cela dépand davantage de quelques bonnes volontés que de mes forces. Réduit à ce que je suis, je ne peux que sombrer... glorieusement." Neîncredere în propriile-i forțe ? Ezitări în a primi paharul pe care i-l întinde destinul ? Sau, ca și în alte situații, Istrati ar dori ca totul să treacă pe seama împrejurărilor, și nu a propriilor eforturi (beneficiind de momentele de sărbătoare, și nu de cele ale calendarului monoton și arid cotidian) ? Să observăm că deși, de mai mulți ani, nutrește gîndul realizării unor opere „votive", Istrati nu mitizează actul creației pînă într-atît încît acesta să devină unica sursă de satisfacții în viață. Un vagabondaj pasionat în tovărășia unui prieten sau o activitate înflăcărată pe tărîm social par a valora pentru el tot atît de mult cît și înfăptuirea operei. Este ceea ce îi și declară lui Romain Rolland : „De la vraie litté-*

Ambiția lui Istrati va fi fost aţîţată, din moment ce numai peste două săptămîni Romain Rolland certifică primirea unei povestiri din care laudă „micile pagini" dedicate unei visări însorite în mijlocul cîmpiilor şi sentimentul de dragoste faţă de univers, de contopire cu natura. Restul — marele scriitor francez nu se sfieşte s-o spună — „e mai puţin izbitor, mai puţin personal".

Romain Rolland se sforţează să pătrundă secretul proceselor incerte care se petrec în laboratorul creaţiei lui Istrati. Astfel, aduce observaţia fundamentală că cele mai bune amintiri sînt cele care cuprind ceea ce a simţit autorul, şi nu ceea ce a văzut. De această calitate trebuie să fie conştient, pentru a nu rătăci pe cărări străine talentului său. De asemenea, îi atrage atenţia că în „sacul său de amintiri" se află „o grămadă de lucruri interesante, dar de o valoare diferită — mai puţin bune şi mai bune, bune şi foarte bune" ; esenţial e „ca dintre zece ori douăzeci de subiecte să fie ales acelea care ţi se impune cel mai mult prin profunzimea umană" şi care îi este mai apropiat.

Romain Rolland caută să-i insufle încredere în posibilităţile-i scriitoriceşti. Declară că şi aşa cum e, povestirea ar putea fi publicată într-un ziar sau o revistă de gîndire liberă. Iar în încheiere : „În orice caz, poţi avea încredere. Vocaţia dumitale de artist este evidentă." (Povestirea cuprinzînd întîmplări din Algeria, R. Rolland îl întreabă dacă poate folosi şi acolo denumirea de felah.) Bucata [1] nu ne este cu totul necunoscută, nucleul ei faptic fiind reluat, sub titulatura *Autobiografie*, în *România literară* din 1933.

---

rature ? Mais voici, je la fais ici, avec vous, et cella me suffit..." În altă scrisoare, de mai tîrziu, el va mărturisi sincer : unicul stimulent de a scrie, în prezent, îl constituie gîndul că e singura cale de a cîştiga şi reţine stima şi afecţiunea lui Romain Rolland. Ne mai rămîne să constatăm că Istrati caută în acelaşi timp să găsească un reazim în afară pentru a birui o seamă de dificultăţi reale şi deloc agreabile pe care le descoperă acum cînd, sub îndemnurile severe ale maestrului, tinde să-şi materializeze proiectele literare. Fraza care clama că dialogul prin corespondenţă cu Romain Rolland îi ţine loc de cea mai adevărată literatură, continuă cu remarca : „surtout quand on a le verbe si pauvre et le vocabulaire si restreint".

[1] *Vezi* Manuscriptum, *nr. 4(5), 1971, unde povestirea, avînd un pertinent comentariu, apare pentru prima oară în traducerea lui Al. Talex.*

Momente din existența aventuroasă și precară dusă de Istrati în Elveția în timpul primului război mondial. În centru : ospitalitatea, cu urmări neplăcute, la „Azilul de noapte" din Laussane, care acuză filantropismul civilizației burgheze. (Povestirea din *România literară* se va intitula : *Civilizație. Autobiografie.*) Povestirea de față se vrea, în chip expres, ilustrarea unei teze sociale, amintindu-ne prin această orientare de schițele sale mai vechi. Narațiunea cuprinde și descrierea unui tip pitoresc de vagabond, cunoscut în azil, care e obsedat — într-o manieră acut personală — de acte justițiare. A încercat să-și ucidă fratele, în Algeria, pentru că se comporta samavolnic cu cei din categorii sociale inferioare. În Elveția, o crimă : victima este proprietarul unui debit de tutun, un ins urît și meschin, care cînd mînca părea că înfulecă toată pîinea orfanilor. Neînsușindu-și banii tutungiului (ci rupîndu-i în bucăți), va fi condamnat numai la patru ani închisoare. Cu toate aceste antecedente, personajul arde în sinea lui de dorința de a deveni un... apostol. Îl iscodește pe Istrati cum anume s-ar putea instrui într-o asemenea misie. (În *Civilizație. Autobiografie,* lucrurile vor fi privite printr-o prismă mai terestră și mai convingătoare : respectivul individ se dovedește un simplu borfaș, el își ia adio de la tovarășul său de azil furînd o bicicletă și dispărînd cu ea.)

Fabulația povestirii dezvăluie, e cert, și naivități românești. Partea ei rezistentă stă însă în altceva : în substratu-i confesiv, în posesiunea și, de fapt, în voluptatea cu care autorul îmbrățișează splendorile naturii.

Istrati își dă seama de imperfecțiunile povestirii. Scrisoarea din 31.III : acceptă obiecțiile lui Romain Rolland. El își reproșează greșeala „de a suda două cazuri și două fapte diferite într-unul singur". „Me voyant encombré, je me suis dégouté. Mettez-le de côté. On utilisera la description (la partie bonne), et l'idée que je poursuivais là-bas, autrefois." „Je vous en écrirai d'autres — avec les mêmes parties bonnes que vous avez remarquées et qui ne courent pas le danger que vous me signalez..."

Întrebarea cu privire la întrebuințarea cuvîntului „felah" în Algeria nu-l tulbură prea mult pe Istrati, care răspunde simplu : „am auzit niște algerieni zicîndu-și «felah» în discuțiile dintre ei" și adaugă neglijent : „Dar consultați *Grand Larousse*".

Din această etapă n-a parvenit să apară decît o singură bucată literară, publicată cu concursul lui Romain Rolland, în *L'Humanité*, la 27 martie 1921, *Nicolae Tziganou* (care, dintr-o greşeală de tipar, a apărut *Tziganov*).

Se povesteşte o întîmplare de pe vremea grevei hamalilor din Brăila, cînd, în împrejurări confuze şi care ilustrează din nou anarhismul lui Istrati, acest Nicolae Ţiganu, cu ceata sa, pune capăt acţiunilor păgubitoare ale sindicatului „galben" (?!).

Povestirea nu se prezintă cu particularităţi în plus faţă de schiţele analizate anterior, este însă preţioasă prin aceea că ne încunoştiinţează de lupta pe care o ducea Panait Istrati la această dată, pentru dominarea şi fasonarea materialului de viaţă brut. Nicolae Ţiganu este, de fapt, o primă schiţă a caracterului lui Codin. Iată fişa personală a eroului, intercalată în povestire: „El era dintre muncitorii din port cel mai puternic băutor, cel mai orgolios şi cel mai violent. Avea mai multe crime la activul său şi şi-ar fi petrecut toată viaţa la ocnă, dacă mamă-sa, din teamă pentru un asemenea fiu, n-ar fi vîndut cele două proprietăţi pe care le avea, plătind avocaţi influenţi." (În ultima versiune, teama nu va mai provoca generozitatea maternă, de aici sfîrşitul tragic al eroului.) Cîtă distanţă între această primă ciornă[1] şi nuvela

---

[1] *Apariţia povestirii în* L'Humanité *se pare că nu l-a încîntat totuşi prea mult pe Istrati, între altele şi pentru că i-a stîrnit complexe necunoscute pînă atunci: „Publicarea în* l'Humanité *a povestirii mele a avut un efect contrar celui aşteptat, şi aceasta ridică o problemă ce-ar putea să-mi fie fatală. Nu voi accepta niciodată să mi se publice povestirile aşa cum ies ele de sub pana mea, şi l-am rugat pe Desprès ca o mînă franceză să aibă grijă de povestirea mea gîndită şi scrisă în româneşte." În continuare, o critică destul de ascuţită privind acurateţea stilistică şi chiar grafică a textului tipărit: „Că n-a avut timp, înţeleg; totuşi povestirea mea n-a păstrat nici măcar bruma de îngrijire pe care o pusesem în manuscris. Pînă şi titlul, clar şi uşor de descifrat, e anapoda* (Tziganov, *în loc de* Tziganou), *şi în felul acesta are un iz rusesc, în loc de unul românesc. Cît priveşte ortografia şi cuvintele sărite — ce să mai vorbim! Mi-a fost ruşine de oamenii de aici, care m-au cunoscut sub pseudonim."*

Nemulţumirea este totuşi mai adîncă, ea transpare chiar din această fermă profesiune de credinţă, care acuză o lipsă de modestie mărturisită: „O literatură ca asta, puteam scrie volume pînă azi, dacă aş fi ţinut cu orice preţ să fiu un zgîrie-hîrtie. Numai că (am început să pierd orice modestie), în toate actele mele, am ţintit totdeauna către perfecţiune, toată perfecţiunea posibilă, totul *sau* nimic."

Codin de mai tîrziu, care va fi considerată una dintre cele mai bune opere ale lui Panait Istrati ! Şi, totodată, un argument redutabil că şi acest scriitor care scrie cu uşurinţă a cunoscut chinurile căutării, pînă la aflarea formei adevărate.

În scrisoarea din 17 aprilie 1921, Romain Rolland comentează o nouă povestire trimisă de Istrati (*Pendant la traversée*) şi care în paginile ei cele mai bune aminteşte pe Rousseau din *Confesiuni*. Dar e inegală. Rolland îl învaţă să stăpînească materia vie, palpitantă a creaţiei, să-şi disciplineze izbucnirile spontane. Laudă episoadele de la început, singurătatea populată cu imagini din amintiri, „bucuria dumitale de viţeluş alergînd prin noapte", apoi schimbarea bruscă de dispoziţie, neliniştea, lacrimile, toate „pline de graţie şi tandreţe poetică". Nu-i place continuarea — descrierea unui concert —, ca şi încheierea „puţin naivă (iartă-mă) şi nu se leagă prea bine". De asemenea, unele tendinţe către o simbolistică puerilă. „E poate cam mult să vorbeşti de bunătate şi dragoste în sufletul omenesc în legătură cu apelul cronometric al turnului Eiffel." [1]

Iar mai departe, această pasiune a cizelării cuvîntului care ne spune multe cu privire la veşmîntul artistic al viitoarelor sale povestiri : „Arta e de origină divină şi trebuie înconjurată de respectul nostru. În limba maternă sînt sclavul cuvîntului cizelat şi al virgulei care nu trebuie să lipsească de la locul ei, chiar dacă nu moare nimeni din cauza asta. Doresc acelaşi lucru şi în franţuzeşte, şi dacă nu există nimeni care să mă ajute, să vrea să colaboreze *cu mine, ei bine, atunci renunţ."*

Aşadar, Panait Istrati se gîndeşte la o colaborare *cu un autor francez (nu cumva chiar cu Romain Rolland) ? Aceleaşi ezitări în a înfrunta „chinurile creaţiei" — de unde dorinţa că dacă nu sînt eludate, să fie măcar împărtăşite, să treacă şi pe seama altcuiva, mai de meserie ? Adevărul e că intervin şi dificultăţile reale, de natură să demobilizeze, ale exprimării într-o limbă străină, cu tainele ei specifice, ca şi un întreg complex de frămîntări ţinînd de puţinătatea mijloacelor artistice de care dispune, ca urmare a unei educaţii incomplete, de autodidact. Este primul care înţelege aceasta : „Opera mea nu s-ar putea ridica mult deasupra mediocrităţii, pentru că lumea şi pasiunile mele nu mi-au dat răgaz să-mi cultiv ogorul, să-mi îmbogăţesc terenul, şi nimic nu e mai trist ca spectacolul unui artist ignorant, chiar dacă e artist în suflet..." Dilema vine de aici : „Dorinţa mea e prea puternică, iar mijloacele mele, neputincioase".*

[1] *Povestirea cuprinde o evocare a primei nopţi petrecute pe vaporul care-l duce în cea dintîi escapadă spre Orient. Este într-adevăr bine redată trecerea bruscă — sub şocul fluidului capricios al memoriei afective — între dispoziţii sufleteşti contrarii, bucuria exuberantă de „viţeluş" ori spaima realizînd distanţa care se interpune între el şi mamă şi poate pentru totdeauna.*

În scrisorile către Romain Rolland își etalează acest vis utopic : să trăiască undeva izolat, proprietar al unei cabane și al unui hectar de pămînt — totul fără drept de moștenire —, în care să cultive legumele necesare nutriției și să trăiască așa cum vrea, delectîndu-se cu „aprofundarea literelor".

Dincolo de continua sa disponibilitate spre un plan himeric, fantast, al existenței, simțim anumite accente mai reale, mai grave. Pentru prima dată, Panait Istrati pare a fi preocupat mai serios de problema condițiilor materiale care să-i îngăduie valorificarea capacităților lui literare, pentru prima oară intuiește și trăiește primejdia de a rămîne toată viața un ratat. Vina de a nu se fi realizat pînă acum o aruncă total pe seama împrejurărilor nefavorabile, a lipsei de timp (mai tîrziu va înțelege că lucrurile sînt ceva mai complicate, că timpul obișnuit, mecanic, obiectiv nu corespunde automat cu cel de creație, subiectiv, situat oarecum în afara timpului). Iar soluția nu se gîndește s-o caute în eforturi conștiincioase, treptate — așa ceva îi repugnă din capul locului —, ci, în felul său predilect, cu mijloace bruște și spectaculoase.

Într-un rînd, vrea să ceară ajutor pecuniar lui Romain Rolland (se gîndește chiar la 3—4 ani de existență asigurată). Din fericire, realizează nedelicatețea gestului, și scrisoarea cu pricina rămîne neexpediată.

Probabil însă că Romain Rolland va fi simțit din ce în ce mai grea sarcina de a ține piept nesfîrșitelor și pateticelor confesiuni ale lui Istrati, pentru că în corespondența sa face referiri discrete la lipsa de timp, la sănătatea sa șubredă, la munca grea de creație etc. La un moment dat, temîndu-se de impulsivitatea vulcanică a interlocutorului, îi spune deschis : „Cînd ai să-mi scrii, dacă nu-ți răspund, nu blestema cerul și pămîntul ! Gîndește-te că..." urmează un șir de justificări. Mai tîrziu, Istrati va recunoaște că dacă la început dorise numai un rînd scris de mîna lui Rolland, acum voia să-i în-

---

Accentele lirice imprimă o tensiune emoțională textului narativ.

Povestirea este însă grevată de un apel prea insistent la mijloace retorice : „O, noapte de neuitat ! Și voi, clipe trăite !..." etc. Finalul, nu încape discuție, este cu totul parazitar, într-un stil emfatic și didacticist : „Ducîndu-mă la culcare, îmi scosei pălăria și strigai înspre bezna populată cu mii de ființe nevăzute ce mă înconjurau : «Trăiască Solidaritatea Universală a lumii de mîine»."

haţe mîna întreagă, pentru a justifica proverbul românesc: pe cine nu laşi să moară, nu te lasă să trăieşti. Iar dacă în primul moment scrisorile sale vor fi avut un ton de veneraţie religioasă, îşi va fi făcut loc familiaritatea agresivă, începînd să-şi judece în fel şi chip binefăcătorul, cu suspiciunea şi intoleranţa îndrăgostitului, cînd ridicîndu-l la înălţimea unui Dumnezeu, cînd aducîndu-i imputări şi acuzaţii brutale. Scriitorul francez observă cusurul psihologic al lui Istrati, anume bovarismul, ca un corolar al subiectivismului, pe care-l descrie cu mult spirit de pătrundere: „Dumneata eşti un om teribil, mult prea plin de propriile-ţi pasiuni, pentru a vedea bine şi celelalte suflete, şi care aştepţi de la lume tot ceea ce proiectezi asupra ei din propria-ţi dorinţă".

Suferinţele materiale continuă să-l urmărească cu încăpăţînare pe Istrati. După ce iese din spital, are norocul să întîlnească un fotograf, care, cunoscîndu-i drama, îl ia de asociat, iniţiindu-l în tainele meseriei. Istrati ajunge să-şi cumpere un aparat fotografic cu care lucrează pe cont propriu pe renumita Promenade des Anglais. (Lucrările nu vor fi totdeauna executate cu suficientă îndemînare. Fotografia unui portughez, din cauza neatenţiei la developare, reţinuse numai borul pălăriei. Altădată, a trebuit să expedieze unor tineri căsătoriţi din Stockholm cópiile a 40 de fotografii pentru identificare, deoarece amestecase etichetele cu numele clienţilor.) Neavînd autorizaţie legală, a avut de furcă cu poliţia.[1]

Scrisoarea din 9 mai. Istrati se află la Nisa. „Je suis noyé dans la banalité qui m'entoure... Je n'aime plus Nice, tout me

---

[1] *Yvonne află de încercările dureroase prin care a trecut Panait şi, îndurerată, vine alături de el, la Nisa. Convieţuiesc timp de cîteva luni, fireşte nu totdeauna în modul cel mai armonios. Pînă la urmă, hotărăsc, de comun acord, să se despartă. (Yvonne se va întoarce în Elveţia, unde primeşte iertarea soţului generos.)*

Aceste informaţii, comunicate şi de cartea lui Edouard Raydon, sînt întărite de amintirile lui Aldo Mazzanti, fiul unui vestit fotograf din Nisa, care a fost prieten cu Istrati. „Parc-o văd şi acum pe Yvonne, o elveţiancă simpatică, cu părul blond, buclat, mult mai tînără ca el... Colindau împreună tîrgurile şi bîlciurile din împrejurimile Nisei în căutarea clienţilor dornici să se fotografieze. Duceau o viaţă de boemă. Şi de cîte ori Panait nu s-a lăsat prins de poliţie ca să-şi asigure un pat cald şi o bucată de pîine." (Conform articolelor publicate într-o pagină din Amfiteatru, *martie 1966.)*

semble sec comme le coeur de ses passants" (cărora le oferă serviciile sale de fotograf).

Un asalt al „monştrilor" (expresia e a lui Panait Istrati), singurătăţii şi plictisului, nu fără legătură cu eforturile sale de a face faţă tenebrelor creaţiei. Merită a fi citat în întregime acest pasaj : „Pourquoi, tout à coup, ce sentiment de solitude, d'isolement, chez moi ? — Oh, je le sais bien ! C'est l'idée nette que j'ai de ma faillite. Avant, avec l'insouciance de l'homme de peuple, je laissais tout pour l'avenir : ça viendra ! Mais voici queçane vient pas, ou ça vient, s'approche un instant, pour s'éloigner davantage. Et je deviens gris, et je perds les forces, et mon étoile s'en va ! A vrai dire, je me suis fichu de cette étoile... J'ai vécu..."

Înainte, pierdut în masa truditorilor anonimi, Istrati păstra o încredere neşovăitoare în posibilităţile sale, deoarece eluda de fiecare dată prezentul, ataşîndu-se unui viitor intangibil. Iată-l însă acum pus să-şi înfăptuiască proiectele şi descoperind că totuşi arta este *altceva* decît viaţa (el care credea că e suficient să „trăieşti" cu intensitate „clipe unice" şi să te spovedeşti ca să realizezi o mare operă), mai precis, o altă viaţă, cu legile ei proprii, cu luptele şi aventurile ei specifice. Nălucile se apropie o clipă pentru a se îndepărta şi mai mult. Tu poţi să scrii plin de însufleţire, dar rezultatul să fie cenuşiu, mediocru... O muncă grea, chinuitoare, din care nu lipsesc momente de dezolant plictis (nu mai puţine ca în meseria de fotograf).

Istrati se lamentează neputincios, lăsîndu-se, în schimb, cu vădită plăcere, atras spre povestirea — în lungi scrisori — a diverselor peripeţii din cariera sa de vagabond. (Scrisoarea de faţă relatează viaţa boemă petrecută în Vallorbe, alături de patronul său, zugravul A.)

22 decembrie. O pauză neaşteptată în filmul corespondenţei. Să-i fi prins bine sfaturile şi reproşurile adresate de Romain Rolland de a nu amîna termenele realizării operei ? Ambiţionat brusc, Istrati a părăsit Nisa cu hotărîrea mare de a reveni într-o zi „avec quelques enfants bien lavés, peignés et endimanchés". A călătorit prin satele din Alpii Maritimi şi şi-a notat „mes sentiments, mes pensées, mes joies et mes chagrins, toujours en parlant avec vous. Il doit y avoir là-

dedans bien de sottises, certainement, mais du coeur aussi, à coup sûr, car c'est de moi."

Dacă a revenit mai întîi cu o scrisoare — aşa cum n-ar fi vrut, dar „à quelle époque de ma vie ma volonté a-t-elle compté pour quelque chose ?" — nu e pentru a-l copleşi din nou cu lamentaţii. „Non. Je veux seulement avoir de vous, à l'occasion de Noël, un mot de soulagement, comme la forte aspiration d'air que le scaphandrier absorbe avant de plonger de nouveau..." (Apropierea Crăciunului îi accentuează sentimentul de restriştе, amintindu-i fericitele sărbători tradiţionale din anii copilăriei, reînviindu-i chipul mamei.)

23 decembrie. Se hotărăşte brusc să-i trimită lui Romain Rolland ceea ce a scris : „je me décide subitement ce matin de vous envoyer la tout, tel quel. Dans ma hâte, je trouve que beaucoup de papiers se sont perdus, d'autres manquent de suite, et partout désordre et incohérence. N'importe..." Un puternic caracter de „inachevé", în consonanţă şi cu specificul talentului său. Istrati sfîrşeşte acolo unde alţii abia încep. Prin excelenţă spontan (şi febricitar), el se consumă integral în momentul azvîrlirii pe hîrtie a ceea ce simte şi gîndeşte. Şi-apoi îi este teamă să recitească. Nu cunoaşte voluptatea altora, care, o dată materialul creaţiei turnat într-o formă, de-abia se îndrăgostesc de lucrul lor, îl trec prin mai multe variante (şi filtre), îl şlefuiesc etc., într-un cuvînt, dau drumul în lume unor copii „bien lavés, peignés et endimanchés".

Promite că, odată sezonul fotografiatului trecut, „je me metreat (sic!) au printemps à continuer mes écrits abandonnés". ...Peste o altă săptămînă, altă epistolă (în 23 decembrie expediase în plus vechea scrisoare în care cerea un ajutor pecuniar şi pe care o reţinuse pînă atunci, pentru a nu comite un sacrilegiu la adresa prieteniei).

Adevărul e că entuziasmul lui Istrati pentru scris n-a ţinut mult. Munca de scriitor îi apare aşa cum e, aridă, cerînd eforturi constante, de salahor. În el sălăşluiau însă stări de moment imprecise, impulsuri şi dorinţi contradictorii. Avea o fire prea neliniştită, prea febrilă, prea schimbătoare pentru a se putea menţine într-o continuă concentrare, pentru a-şi păstra mereu viu entuziasmul.

Romain Rolland îl mustră de cîteva ori pe Istrati pentru lamentările sale că i-ar fi pierit elanul. „Nu, nu — îi scrie hotărît mentorul său —, nu consimt la această renunțare la operă, la care zici că ai ajuns". Istrati căzuse în acea perioadă în mania scrisorilor. Căutînd să amîne mereu obligația severă a scrisului, se năpustește asupra lui Rolland cu cîteva scrisori pe zi, în care-și strigă afecțiunea, face neîncetate destăinuiri, exercitîndu-și din plin plăcerea de a tăifăsui.

După ce încearcă de cîteva ori să-l abată de pe acest drum, cu aluzii fine, deducînd că altfel trebuie discutat cu acest sentimental „oriental", Rolland îi trimite următorul răspuns scurt și vehement :

„Dragul meu Istrati,

Te înșeli în privința mea, cum te-ai înșelat și asupra altora. Cunosc prețul afecțiunilor sincere, dar eu nu caut afecțiunile *(tempi passati)*, caut operele. Nu aștept de la dumneata scrisori exaltate, aștept opera. Noi sîntem făcuți pentru a crea. Realizează o operă mai durabilă, mai profundă decît dumneata, al cărei purtător ești. Restul, cum spune Shakespeare (care a dat exemplul), restul este tăcere..."

Aceste cuvinte l-au rănit adînc pe Istrati. În nota pe care o face la ediția în limba română a lui *Sotir,* își amintește astfel respectiva întîmplare : „Am plîns, cu capul în pernă, ca să înăbuș hohotele, m-am recules și am scris : dumneata ești ca dumnezeul creștinilor : fără inimă".

Răspunsul său nu este chiar atît de belicos, trădează mai mult o spaimă, dealtfel mărturisită :

„Mon ami,

Votre dernière lettre m-a fait plus de peur au premier coup d'oeil qu'après l'avoir lue...", obișnuit fiind cu lungi conciliabule. Nu ezită, desigur, să răspundă punct cu punct afirmațiilor cuprinse în scrisoarea lui Romain Rolland. În privința căutării afecțiunilor : „vous devez avoir raison de me dire que vous ne cherchez pas les affections : le Dieu des croyants ne les cherche pas non plus, il est immatériel".

Va face apropó și la efortul demobilizant pe care-l poate avea asupra lui scrisoarea, zvîrlindu-l din nou în oceanul anonimilor : Opere ? Dar el face ce poate. „Je tâcherai de

faire davantage maintenant quand, avec une bonne secousse, vous me remettez debout !"

Treptat, tonul scrisorii se înmoaie, căpătînd, pînă la urmă, accentele calde şi persuasive ale unei rugăciuni : „Mais ne m'oubliez pas. Si vous saviez avec quels monstres je lutte. Quand on le saura je n'y serai plus..." Şi, din nou : „Ne m'oubliez pas, Romain Rolland. Je travaillerai."

Un post scriptum cere stîngaci să fie menţionat numele unui biograf al lui Balzac. Dorinţa de a găsi un pretext, pentru ca firul corespondenţei să nu se rupă cu totul, este evidentă : „Tard, quand vous serez si bon de m'envoyer un mot, mentionnez cela. Merci."

Dar morbul setei de a crea, incitat o dată, devine mai activ. În minte încep să i se învolbureze figuri şi scene din nesfîrşite povestiri. Tocmai atunci intervine gestul samaritean al lui Ionescu. Arătîndu-i scrisorile lui Romain Rolland, care conţineau aprecieri optimiste asupra bucăţilor literare primite de la Istrati, Ionescu se entuziasmează şi se angajează să-i asigure pensiunea la un cunoscut, ce avea o casă lîngă Paris. Vara anului 1922 o va petrece în l'Houtil, scriind. O dată cu toamna se va muta în subsolul casei lui Ionescu, un subsol sărăcăcios, împodobit doar cu desenele lui Frans Masereel — „o leacă obscene", se va scuza el pe dosul unei fotografii trimise lui Constantinescu. Istrati va experimenta un stil de viaţă neobişnuit, pentru el, ordonat, tenace, sculîndu-se la ora 7 dimineaţa şi lucrînd, fără a auzi nimic din zgomotele din jur, întrerupîndu-se numai pentru a căuta un cuvînt în *Larousse* sau pentru a cere explicaţii gramaticale asupra limbii franceze Marthei Ionescu. Cînd era chemat la masă, înjura zgomotos cerînd să fie lăsat în pace, tocmai în acel moment fiind pe punctul de a „ticlui o frază". O fanfaronadă sinceră, menită să-i sublinieze importanţa, dar care-l stimula într-o muncă euforică şi „în asalt". (Pe pereţii camerei sale avea prinse... proiectele viitoarelor sale cărţi.)

După o trecere de o jumătate de an, este reluată corespondenţa cu Romain Rolland. Prima scrisoare, din 30 iunie (neexpediată), face referiri la manuscrisul său, precizînd : „N'ayant jamais abordé de sujet si vaste". La 4 septembrie : vestea că i-a expediat un volum de 406 pagini.

„Am scris (volumul, n.n.) în patru luni frămîntate şi trăite în trecut. Timpul dintre aprilie şi septembrie — adică toată

vara — nici nu știu cînd a trecut : cu mici oaze ale prezentului, cînd cei care mă iubeau își făceau apariția, duminicile, într-o vacanță, avînd cărțile dumneavoastră în mîini, îmboldiți de suflul dumneavoastră, să-mi spună un bună-ziua și un cuvînt de încurajare, mai necesar lor decît mie, căci eu eram purtat de un torent necunoscut, nebănuit vreodată, irezistibil, care mă ținea cu el într-un mod de care habar nu aveam pînă atunci. Cît de teribil e să evoci trecutul !...

Dar și cîte obstacole blestemate în drumul acestui torent !... De zece ori într-o zi aruncam tocul din mînă, plîngînd de furie, gata să mă las păgubaș ! Să lupți cu o limbă atît de imperfect stăpînită, să-ți lași tocul jos în plină fantezie pentru un mizerabil de accent grav, care ar putea să fie și circumflex, pentru un *r* sau un *l*, care sînt, poate, duble ; să cauți, să scotocești în dicționare enorme pentru a găsi verbul conjugat la timpul la care-ți trebuie — și, pe urmă, după ce ai găsit sau, de cele mai multe ori n-ai găsit blestemăția de care aveai nevoie —, să-ți dai seama că ai pierdut ideea — spune, scumpul meu prieten, nu crezi că aș avea de ce să-mi pierd mințile și să fiu bun de dus la balamuc ?"

Este satisfăcut de ceea ce a realizat ? „Habar n-am ! Vă jur că o puteți arunca pe foc, iar dacă merită, s-o trimiteți la tipografie, atît într-un caz, cît și în celălalt, am încredere în priceperea dumneavoastră. Tot ceea ce pot asigura e că am vrut să fiu sincer, și cred că am fost, de nenumărate ori, sincer : dar s-ar putea să mă înșel : n-ar fi nici prima, nici ultima oară."

Neliniștile pe care le încearcă țin de compoziția cărții : „Plecînd cu brișca lui Adrian, la trap, la începutul cărții, mi-am pus în cap (partea întîi, capitolul trei) să fac o plimbare prin locurile trecutului — avînd în vedere marea anvergură a cărții pe care o plănuiam la Paris — și să găsesc o posibilitate de a mă întoarce la timp, spre sfîrșitul primului volum. Dar lovitura de bici a fost atît de bine dată, încît caii au cam luat-o razna și am ajuns la a 400-a pagină dintr-o lucrare care mai are nevoie de încă cel puțin patru sute ca să iasă din trecutul adolescenței și să continuie să... alerge din nou într-un trecut mai puțin îndepărtat pentru mine și prezent pentru cititor."

De reținut efortul silit de a nu se îndepărta de proiectul inițial, un roman-ciclu în genul lui *Jean Christophe* și, tot-

odată, manifestările de insubordonare ale talentului, care, năzdrăvaș, face ce face și o ia razna pe cărările labirintice ale unui trecut poetic.

„Pe urmă, dacă nu mor și dacă verdictul dumneavoastră va fi cît de cît favorabil, vor urma : *Adrian și Mihail, Încercarea, Theodora, Copilăria noastră, Mamele noastre, Nori grei, Între vis și realitate, Dezastrul unei credințe* și, în sfîrșit, *Din nou Facla !*, o poveste din această materie trăită scriind-o în colaborare cu Ionescu, care are, mai mult decît mine, documentația necesară."

Sfîntă candoare ! lui Istrati i se pare că, dacă Ionescu dispune de o documentație mai mare în legătură cu vreun subiect, e de la sine înțeles că poate să-i fie coasociat, ba chiar cu drepturi primordiale. În aceeași scrisoare se văicărește că n-a avut „nici o posibilitate" de a se „documenta", lipsă care în ochii lui trebuia să apară capitală : „Tous mes papiers, toutes mes notations faites depuis un vingtaine d'années, toutes les resources qu'un [sic !, în loc de dont] un homme a besoin pour écrire un livre vrai, sont engloutis dans deux désastres : la mort de ma mère en 1919, et celui de ma tentative de disparaître en 1921. Ah ! si j'avais pu prevoir que j'entendrai un jour, votre parole directe !..."

În cea mai docilă tradiție a concepțiilor naturaliste, Panait Istrati are mistica „documentației", crezînd că, în măsura în care este mai exactă, opera e mai „adevărată".

Dincolo însă de unele bîjbîieli în încercarea de organizare a materialului creației, de neliniștea cu care așteaptă verdictul lui Romain Rolland, Istrati este înflăcărat de rezultatele muncii sale, crede de-acum în steaua sa : „a fost o vreme cînd am vrut să mor și am încercat să mă sinucid. Timpul acela s-a dus, și acum am motive să vreau să trăiesc, motive pe care înainte nu le aveam."

Un post-scriptum îl arată chiar gata să se apuce de munca dificilă neplăcută (pentru el) a refacerilor, a rescrierii opului : „Dacă răspunsul dumneavoastră nu e prea negativ binelui pe care îl urez acestui manuscris, atunci voi fi gata să pun din nou pe nicovală ce n-a fost încă destul de bine făurit".

Aceste creații au asupra lui Rolland un efect zguduitor, îl fac să vibreze de satisfacție și entuziasm. Scrisoarea de la sfîrșitul lunii septembrie începe așa : „Previziunile mele sînt

confirmate. În unele din aceste povestiri există calităţi din cele mai remarcabile de viaţă şi artă. Unele dintre ele au, ţine-te bine, valoarea celor mai bune povestiri ale lui Gorki sau chiar ale povestirilor populare ale lui Tolstoi."

Dar Rolland nu uită să fie circumspect, ca nu cumva laudele să-l ameţească pe impresionabilul interlocutor şi să-l coboare iar într-o stare de dulce lenevie şi de vorbărie goală. El adaugă obiecţii pătrunzătoare, declarînd că diferitele capitole „au o valoare artistică foarte inegală". Rolland îi atrage atenţia şi asupra infiltraţiilor naturaliste. Nu trebuie niciodată, spune el, să te fereşti de adevărul crud, cu condiţia de a avea totdeauna caracter, de a nu te lăsa sedus de „la tranche de vie", care a fost odinioară la modă în lumea literară, dar pe care adevăraţii artişti nu o vor accepta niciodată, căci: „...o parte nu constituie niciodată viaţa". Mărturiseşte însă că dacă ar avea o revistă — revista *Europe* se afla încă în faza discuţiilor — i-ar publica imediat cîteva capitole care au o valoare de sine stătătoare, ca nişte nuvele.

La sfîrşit, entuziasmul izbucneşte din nou; severul îndrumător îşi îngăduie să spună cu un sentiment de neascunsă mîndrie: „Sînt mulţumit de a fi fost unul dintre primii care au văzut născîndu-se o mare operă". El vrea să biciuiască ambiţia lui Istrati, să-i trezească spiritul de răspundere pe care trebuie să-l aibă în faţa operei. „În dumneata este o vitalitate admirabilă şi porţi în amintiri comori de umanitate. Profită de ora care trece, aşterne pe hîrtie tot ceea ce porţi în această lume care se frămîntă în adîncul spiritului dumitale. Profită, profită acum cînd demonul vieţii te stăpîneşte.

Dacă ceea ce urmează este la înălţimea unora din capitolele lui *Adrian Zograffi*, te asigur că greşelile nu vor avea nici o însemnătate, această operă se va impune — şi poate nu în Franţa, sau prin Franţa mai întîi, dar cu siguranţă în Europa."

La 2 noiembrie 1922, în viaţa lui Panait Istrati survine un moment de mare emoţie: întîlnirea, pentru prima oară, cu Romain Rolland.

Ar fi intrat în vila Olga din Villeneuve, calm, cu spiritul limpede, relaxat, ca atunci cînd intri într-o catedrală, la ceasul cînd preotul este prins de ocupaţii domestice, nesacerdotale

(*Liber amicorum Romain Rolland*, Zürich und Leipzig, Rotapfel-Verlag, 1926).

Scrisoarea din 2 noiembrie comunică o altă stare de spirit: „vous m'avez fait vibrer ce matin d'une émotion *unique* jusqu'à ce jour de ma vie...“ (Cu acest prilej își dă din nou frîu liber sentimentelor sale, numindu-l ca în prima fază a corespondenței lor: „Mon ami, mon Dieu“, și ridicîndu-se la cele mai înalte note ale diapazonului sufletesc: „Je suis à vos genoux, celui que vous aime sans limites“ ș.a.)

O altă scrisoare (11 decembrie) mărturisește că vizita la Villeneuve a oferit dese prilejuri pentru ca Panait Istrati să se piardă cu Gheorghe Ionescu în vreun bistrou parizian, bînd și discutînd ore în șir despre marele binefăcător.

Capitolele noi, pe care le trimite, cu Stavru, nu micșorează entuziasmul maestrului. „E mereu același talent, același dar de a povesti.“ Faptul că reușește să trateze acest subiect „periculos“ — e vorba de pederastia lui Stavru —, nu numai „acceptabil“, dar și „tragic“, îi pare o dovadă a măiestriei sale înnăscute.

Scrisoarea din 11 decembrie 1922. Continuă febra scrisului. Pentru a nu-și slăbi elanul, executînd toaleta noilor „capitole“, s-a hotărît să le trimită pe măsură ce le termină („fără a le revedea și fără a le copia“). În cîteva zile va expedia un al doilea capitol, „Stavru salepgiul“, iar în ajunul Crăciunului, *Chira Chiralina*. Așezat acum la lucru, își precizează diferite planuri ale operei, caută un titlu general: *Credințe și sentimente ale vieții mele*. În rugămintea sa de a nu grăbi demersurile pentru publicarea primului volum și mai ales ca Romain Rolland să nu scrie prefața pînă nu va cunoaște și volumul în curs de realizare, transpare un anumit orgoliu scriitoricesc, constituirea unor certitudini în privința valorii eforturilor sale.

Dar conflictul intim între voința de a realiza un roman autobiografic și tentativele materialului de a se organiza în povestiri de sine stătătoare continuă să-l frămînte. Istrati se plînge: „sînt depășit de un material care îmi dă toate planurile peste cap“. Astfel, Stavru și sora lui, Chira Chiralina, „s-au prezentat revendicîndu-și locul (100 de pagini), cu toate că-i amînam pentru mai tîrziu, cînd Adrian, înconjurat de flăcări din toate părțile și izolat de orice prietenie, se va asfixia și va muri, după ce va fi așternut pe un petec de

hîrtie amintirile disparate ale *Copilăriei, Mamei* şi *Theodor*, pe care un prieten, mai cu scaun la cap decît el, le va găsi în odaia lui şi, plecînd în România cu ele, spre a le publica, va fi decepţionat de revoluţie şi va porni din nou în lume, strigîndu-şi deznădejdea. Va fi sfîrşitul volumului *Credinţe şi sentimente ale vieţii mele.*"

Mai mult, unul din motivele pentru care se grăbeşte să-i expedieze lui Romain Rolland capitolele de îndată ce apucă să le termine este şi acesta : „prezenţa lor mă înspăimîntă şi sînt obsedat de ideea că fac rău scriind. Am impresia că voi fi luat drept plăsmuitor de poveşti — şi acest lucru nu e adevărat."

Panait Istrati scrie, aşadar, aceste povestiri cu un acut sentiment al vinovăţiei, simţindu-se complice al manifestărilor insurgente ale talentului, pe care le blamează, dar nu le poate reprima (întocmai ca cel care s-a obişnuit cu o otravă şi continuă s-o ia, deşi ştie că face un act nepermis).

Ce forme exagerate poate îmbrăca acest conflict interior ne putem da seama dintr-o altă scrisoare (22 decembrie 1922), în care, comunicînd că e preocupat de capitolele „Moartea lui Anghel", „Cosma" şi „Dragomir", se scuză, precizînd că respectivele povestiri — unele dintre cele mai frumoase din întreaga operă istratiană — „le păstrez ca rezervă, în cazul cînd Adrian vă va stîrni mila, cu lumea lui banală, lipsită de ideal şi pasiune".

Nici acum însă Rolland nu pregetă să dezvăluie cusururile noilor capitole. Critică manifestările de egotism. Îl sfătuieşte pe Istrati să şteargă toate cuvintele care se referă la eul propriu. Din această pricină nu-i place nici titlul pe care şi-l alesese Istrati pentru cartea sa : *Fois et sentiments de ma vie* (adăugîndu-se şi interpretările dezagreabile la care se preta pluralul „fois"). Îi sugerează *Odiseea prieteniei* sau *Tragedia prietenilor.*

De asemenea, îi reaminteşte ca o lozincă ce trebuie să fie gravată pe masa de lucru a lui Panait Istrati : „Concentrează povestirile dumitale, dialogurile dumitale... Arta merge mai repede decît viaţa." [1]

---

[1] *Obiecţii faţă de care Panait Istrati are, din capul locului, o atitudine receptivă. În privinţa semnificaţiilor unora dintre eroii săi — în special Stavru —, nu cedează uşor, atenuîndu-şi rezervele prin fraze*

Şi, în sfîrşit, iată cuvintele cu care Romain Rolland întîmpină capitolul despre Chira Chiralina (la 23 decembrie 1922) : „Nu mai pot aştepta să-mi găsesc timpul necesar să răspund... Nu mai pot aştepta după ce am devorat *Chira Chiralina* în toiul nopţii... Trebuie să-ţi spun numaidecît : e formidabil ! Nu există nimic în literatura de azi care să aibă tăria aceasta." După cum relatează Ionescu, scrisoarea l-a adus pe Istrati într-o stare de neobişnuită surescitare, ţipa, se agita frenetic şi întreba pe cei din jur dacă nu cumva e victima unui vis halucinant. A cumpărat o sticlă de Cinzano şi a băut cu ochii scînteietori, îmbrăţişîndu-i pe toţi şi făcînd fiecăruia promisiuni măreţe. (Aceasta va şi determina mai tîrziu cearta cu familia Ionescu, deoarece nu va îndeplini tot ceea ce promisese în clipele sale de nestăvilită însufleţire.)

Romain Rolland se va zbate să găsească mijlocul prin care să introducă în viaţa literară povestirile lui Istrati. Ideea unei biblioteci mondiale ce urma să apară în Elveţia cade. El capătă promisiunea în scris a directorului revistei *Europe* că va tipări capitolul cu Chira Chiralina. [1]

---

protocolare de felul : „iertaţi-mă pentru îndrăzneală, marele meu prieten şi protector", sau : „Dacă această interpretare nu e plauzibilă, îmi însuşesc cu plăcere punctul dumneavoastră de vedere". Cînd criticile afectează însă concret planul tehnicii literare, atitudinea e de aprobare imediată : „Cît priveşte critica pe care mi-o faceţi, ea e, ca totdeauna, justă : simţeam slăbiciunea cărţii, dovadă că Chira *nu are decît o singură pagină introductivă. Cît priveşte dialogurile, fac şi eu ce pot ; voi face mai mult data viitoare şi încă voi rămîne sub dorinţele noastre.*

Aveţi dreptate în ceea ce priveşte titlul. (...) Nici eu n-am fost prea încîntat de descoperirea mea, am făcut pur şi simplu o prostie. Nu va fi ultima."

Cu precădere sfaturile de a tăia „cordonul ombilical", de a ascunde „eul" său ating un punct sensibil de care Istrati e conştient. „Cred că s-ar greşi dacă mi s-ar atribui un gînd potrivnic celui al dumneavoastră..." Drept dovadă, proiectul care-l urmăreşte de a înfiinţa o cooperativă, „Cărţile stupului", „ai cărui autori să nu semneze. În felul acesta egoismul ar fi mai bine îndiguit..."

Că la unele lecţii estetice continuă să mediteze o dovedeşte altă scrisoare (9 februarie 1923), în care declară că mai are cîte ceva de făcut la primul volum, cu deosebire retuşuri „acolo unde urechile mele ies prea mult în afară."

[1] *Vestea că Romain Rolland doreşte să-l prezinte în* Europe *l-a „mişcat pînă la lacrimi". Se serveşte însă de sensurile echivoce ale cuvîntului „capuchon" pentru ca prin haz să pună surdină sentimentului exultat de bucurie. Istrati se întreabă „si jamais homme serait plus fier que*

Simţindu-se însă obosit de scris — şi presat de veşnicile nevoi materiale — după elogiile primite pentru *Chira*, survin perioade de vid interior, de insatisfacţie şi chiar de violente suspiciuni. Nu cumva aprecierile pozitive ale lui Romain Rolland sînt un efect al literaturizării cazului său ? „Je n'ai qu'un regret : c'est de voir l'art s'y mêler et m'attribuer un intérêt que je n'ai point car j'aurais voulu être pour vous ce qu'une belle femme sans parure est pour l'amant de haute envergure sensuelle." De unde întrebarea neliniştită : „Dites-moi, mon ami, si je n'avais pas ce néfaste collier que vous me jetez aimablement autour du cou, ne resterait-il plus rien de moi ?... Oh, comme cela m'est douloureux de le supçonner !"

Cauzele imediate ale acestor angoase : existenţa dublă a lui Panait Istrati, care trebuie să se perpelească în chinurile creaţiei şi, în acelaşi timp, să se ocupe şi de operaţiile destul de trudnice şi sîcîitoare ale meseriei de fotograf. „J'avoue que je me suis trompé : j'ai cru pouvoir faire de l'art et rester libre à ma façon d'autrefois. Je ne me reconnais plus. La lutte entre ces deux démons me fera sauter, car chacun demande toute la place." Pus să aleagă între unul dintre cei doi demoni sau Dumnezei, Panait Istrati este gata să renunţe la artă : „eh, bien, je mettrai celui qui est le moins humain et qui est très rarement confondu avec l'humanité : je renonce à l'art. Ou, mieux dit, je me défendrai contre son obsession, je le soumettrais à la loi de mon dilettantisme de toujours. Je reprends ma liberté. Je tâcherai d'oublier cette amante sans coeur." Nostalgie după vechea şi simpla existenţă de vagabond, sau dorinţa de a epata, scandalizîndu-l pe Romain Rolland că, acum, după ce a arătat ce poate cu *Chira*, renunţă la literatură ? Protectorul său este avertizat cu destul aplomb : şi el dacă nu-i va scrie decît cu scopul de „a-i otrăvi viaţa", atunci, „eh, bien, vous ne m'écrirez plus !"

Observaţiile făcute pe marginea ultimelor manuscrise sînt discutate la un mod degajat. Pierderea firului narativ legat de biografia lui Adrian ? Şi el a sesizat-o. „Et je ne m'en fais pas." În curînd acest traiect compoziţional se va îndepărta şi mai mult „şi atunci cu adevărat nu voi mai scrie

---

moi d'être... coiffé par l'homme de bien que vous êtes, même dans le cas où le «capuchon» contiendrait les épines !"

decît după fantezia mea şi numai ce mi-o plăcea şi cînd îmi va plăcea".

Cît priveşte soarta manuscriselor de pînă acum : „Donnez donc à ces manuscrits amorphes la forme que vous voudrez, et si vous ne voulez extraire que des fragments, faites-le. Je ne tiens à rien et déjà je les déteste. Heureusement qu'ils ne sont pas dans mes mains... Je leur ferais une belle toilette !"

Aşadar, survine şi cunoscutul sentiment de insatisfacţie şi înstrăinare al autorului faţă de opul recent zămislit, un sentiment de înstrăinare, cu atît mai mare, cu cît — prin excelenţă un febricitar — Istrati compusese în frigurile unei intense emoţii, ale unei reale surescitări.

Adresa din Nisa nefiind sigură, roagă ca scrisorile să-i fie trimise pe adresa lui Ionescu, adăugînd în paranteză, sfios : „M'écrirez-vous encore ?"

14 martie. Două zile n-a îndrăznit să desfacă scrisoarea lui Romain Rolland. Se aştepta la reeditarea unei vechi epistole, cu sentimente glaciale şi sentinţe definitive. Dimpotrivă : tonul este cît se poate de amical şi prevenitor (ajungînd să-l cunoască mai bine, Romain Rolland nu s-a formalizat de oscilaţiile dispoziţiilor sufleteşti ale interlocutorului). Istrati, fericit, îl pune la curent cu unele detalii ale existenţei sale, iar în privinţa manuscriselor, ei bine, a revenit la sentimente mai bune declarînd că o dată cu ele „j'avais mis ma vie entre vos mains".

Momentul apariţiei *Chirei Chiralina* în *Europe* (la 15 august 1923), cu prezentarea lui Romain Rolland, îl va povesti în articolul *Cum am debutat eu (Trecut şi viitor)* şi în altul, *Acum 11 ani la Saint Malo,* publicat în 1934, de revista *Cinci lei.*

Era însoţit de o croitoreasă alsaciană — Ana Munsch —, cu care se va căsători, cunoscută în trenul de Nisa, cu ocazia voiajului făcut în februarie 1923, în compania familiei Ionescu. (Scrisoarea trimisă din Nisa — 15 aprilie 1923 — unei prietene a Anei Munsch ne informează în legătură cu modul oricum ieşit din comun, „istratian", în care a debutat acest nou amor.)[1] Vor vagabonda prin ţinuturile învecinate cu

[1] *Referitor la Ana Munsch îi comunică lui Romain Rolland (scrisoarea din 4 iunie) : a întîlnit „prima* femeie-prieten, *pe care am răpit-o, la Nisa, de la bărbatul ei, cu mare greutate şi riscîndu-mi zilele".*

Nisa. Mai întîi, la Bagnoles de l'Orne, apoi la muntele Saint Michel şi, în sfîrşit, la Saint Malo. Acolo locuiau în magazia unui fost corsar, şi numai noaptea, aşa era contractul. Încăperea era atît de mică, încît, cum spunea prietena lui Istrati, dacă proprietarului i-ar fi venit chef să povestească toate aventurile piratereşti ale strămoşilor săi, ei ar fi murit asfixiaţi.

Între diversele articole care vor evoca, mai tîrziu, acest moment, există unele contradicţii de amănunte. Toate coincid însă în descrierea mizeriei sordide. În *Cum am debutat eu* citim : „Fotografia mergea prost. Nu mai aveam bani cu ce cumpăra furnituri, nici cu ce pleca. Nevasta plîngea." (Ultimul amănunt va fi modificat în articolul din 1934, Istrati mărturisind că „femeia" îi fugise de cîteva ori de acasă.)

În ziua de 15 august : o furtună groaznică gonise ultimii clienţi, întunecînd şi mai mult perspectivele existenţei.

Atunci, Istrati ar fi găsit la un chioşc numărul din *Europe* [1] cu numele lui Rolland şi al său pe copertă, l-ar fi

---

[1] *Scrisoare trimisă lui Romain Rolland din Saint Malo, la 17 august 1923. Numărul cu pricina din* Europe *îl primeşte post-restante, la 16 august (rugămintea o adresase mai înainte redacţiei, motivînd că nu dispune de suma necesară abonamentului).*

Aceeaşi descriere a mizeriei care se face simţită în forme atroce în ziua cînd apare Chira Chiralina : *„în seara celei mai frumoase zi din viaţa mea, cîinii adăpostiţi la Grand Hotel din Saint Malo erau mai bine găzduiţi şi mai bine hrăniţi decît două fiinţe umane care-şi făcuseră întreaga lor datorie în timpul zilei pe plaje, de unde reveneam disperaţi, arşi, jupuiţi la piele de un soare şi el nemilos". Seara el şi Ana se culcă flămînzi. (Evenimentul coincidea în mare cu aniversarea a 39 de ani.) A doua zi, descoperea la post-restante revista.*

Menţionează cadrul în care are loc lectura prefeţei lui Romain Rolland — nici în aer liber, pe uriaşele metereze zidite de Vauban, nici într-o cafenea de lux, ci : într-o cameră îngustă, „un culoar-debara, unde nu aveam dreptul, pentru 10 franci şi 75 de centime pe seară, decît să dormim, eu citeam prefaţa dv. vărsînd din abundenţă lacrimi pentru o bucurie neaşteptată, în vreme ce însoţitoarea mea, care nu se îndoia de nimic, îmi făcea reproşuri amare pentru a fi făcut-o să părăsească Parisul şi cusătoria ei, aruncînd-o în mizerie."

Adînca emoţie pe care i-o produce prefaţa lui Romain Rolland — a vărsat lacrimi din abundenţă — nu este exprimată zgomotos, în nesfîrşite declaraţii sentimentale (de prea multe ori fuseseră sancţionate izbucnirile patetice), Istrati se mulţumeşte să constate sobru că prefaţa „a depăşit cu mult aşteptarea mea". Şi, în loc de manifestări exaltate ale sentimentului

cumpărat și l-ar fi citit „plîngînd cu hohote pe meterezurile uriașe zidite de Vauban".

Articolul *Acum 11 ani la Saint Malo* aduce corectura că lectura „dumnezeiești" recomandări a lui Rolland ar fi făcut-o într-o cafenea de lux, unde ar fi comandat „filtru și țigări scumpe" și ar fi „vărsat lacrimi fierbinți".

---

recunoștinței, angajamentul luat solemn — ca un jurămînt — în fața lui Romain Rolland de a lupta : *„Nu mă mărginesc la mulțumiri. Vă promit și mă angajez în fața dv. să lupt."*

MODERN ŞI PATRIARHAL

O impresie de-acum comună în faţa povestirilor istratiene acuză exotismul, oricum pitorescul accentuat ori irealitatea de basm oriental. Indiscutabil, această aură a facilitat succesul lor de public în diverse ţări. Vagabonzi obsedaţi de năluci sau de idealuri intangibile, experimentînd toate formele mizeriei umane (pe fundalul unor decoruri paradisiace din Orientul apropiat); haiduci, cavaleri ai adevărului şi binelui, descinşi din eposul folcloric; hetaire senzuale ori păuniţe ale codrului; ţărani viguroşi de pe malul Dunării, care vorbesc într-o franceză semi-românească, introducînd numeroase cuvinte autohtone — „Tzouika", „mamaliga", „borche", „itzari" etc. —, proverbe şi chiar înjurături — toate acestea vor fi incitat gustul pentru senzaţional, făcînd ca operele lui Istrati să fie asociate atîtor altele ale căror acţiuni se petrec în Africa, Malaezia, Tibet sau Groenlanda. Este dealtfel semnificativ că diverse istorii literare[1] trec simplu povestirile istratiene în compartimentul literaturii exotice şi de aventuri, sau al romanelor „de l'Univers".

Cititorii străini ar fi însă foarte surprinşi dacă ar afla măsura în care aceste opere, de o incontestabilă factură bizară şi pitorească, de atîtea ori puse sub semnul celor O *mie şi una de nopţi,* au o valoare de confesiune autobiografică, evocă oameni şi întîmplări reale.

---

[1] *Vezi, între altele:* Histoire de la littérature française contemporaine. *Du symbolisme à nos jours de H. Clouard, sau* Le roman français depuis 1900 *de René Lalou.*

Este ceea ce Panait Istrati niciodată n-a obosit să afirme. În scrisoarea către Romain Rolland din 4 septembrie 1922, el îi explică mentorului său: „m-am apărat cît am putut mai bine avînd în vedere că totul e calchiat pe adevărul amintirilor mele, adevărate sînt pînă și numele personajelor mele".

Am mai pomenit pretenția lui Istrati că, „pe departe", el s-ar înrudi cu Chira Chiralina[1]. Indubitabil e că, în *Chira Chiralina*, palpită amintirile legate de crepusculul Brăilei

---

[1] *Ni se pare interesant să cercetăm mai îndeaproape această manie a scriitorului de a se înrudi cu proprii săi eroi literari.*

Lui Romain Rolland îi configurează chiar arborele genealogic, care ar cuprinde și familia Chirei Chiralina: „Au trecut zece ani de cînd sînt obsedat de Stavru și de familia lui, care e pe departe și a mea (bunica lui Stavru, mama mamei sale, sclava romîncă a turcului, a fost mătușa bunicii mele, mama mamei mele)." În scrisoarea deschisă către Nicolae Iorga va fi mai evaziv, asigurîndu-l pe oponentul său că mulți țărani din jurul Brăilei se pretind descendenți ai Chirei și că la fel ar fi susținut și bunicul său. În sfîrșit, în Musa, *cum se vede, prezintă drept prototip al lui Stavru un tînăr, Sandu (fără a mai preciza dacă era sau nu rudă cu el), și, totodată, recunoaște că periplul lui Dragomir prin Asia mică îl copiază pe al lui însuși — ceea ce complică lucrurile sau, mai bine spus, conferă problemei (de atelier artistic) complexitatea necesară.*

Aceeași situație o vom întîlni și în cazul haiducilor. La 8 ianuarie 1924, tot Romain Rolland este martor al confesiunii că el nu va deveni rob al reprezentărilor livrești vehiculate în legătură cu acești eroi naționali, deoarece îi cunoaște prea bine: „vu que notre famille compte un ancêtre réel: Cosma". Obișnuita înflăcărare (chiar mitomanie) a povestitorului care pentru a convinge total auditoriul afirmă că a văzut el, cu ochii lui, cele narate? O autoiluzionare generată de dorința lui de a crea o operă de confesiune, iar nu de pură invenție — simțind că nu poate izbîndi în scris decît dacă pornește de la ceva trăit nemijlocit, de unde această tehnică a subiectivizării temelor, *a transgresării lor în planul existenței autobiografice?*

Discutăm, firește, din punctul de vedere al autorului, pentru că un cercetător, confruntînd biografia cu opera, este atras de alte corespondențe, pe o arie mai largă și cu reflexe mai complicate. Este cert, astfel, că în interesul manifestat față de haiduci își spune cuvîntul fascinația secretă pe care va fi exercitat-o asupra copilului aventurile de contrabandist ale tatălui său — cu aura lor, îngroșată de alte „istorii" auzite în cîrciuma lui Moș Anghel. (În Cosma s-ar putea să fie proiectate unele din trăsăturile acestuia, inclusiv donjuanismul său.) Dar frumoasa Joiță — pentru care în Moș Anghel *se băteau toți bărbații — nu-i va fi inoculat, în inconștient, imboldul de a zugrăvi cu atîta căldură și forță poetică șirul de personaje feminine care debutează cu mama Chirei?*

pitorești de altădată, care-l fermecase, în perioada copilăriei, pe viitorul ei cîntăreț.

Într-un pasaj intercalat ediției franțuzești a povestirii autobiografice *La stăpîn* citim : „De aici am luat, încă din copilărie, toate acele impresii voluptuoase care m-au ajutat mai tîrziu să compun cadrul și atmosfera *Chirei Chiralina.* În acest cartier (e vorba de Karakioi, n.n.) sau al Cetățuiei, unde turcii sînt majoritatea, alunga mahalaua Brăilei pe orice tînără îndrăgostită care se arăta prea neastîmpărată.

— La Karakioi, la Cetățuie, paceauro, dacă ai mîncărimi !, i se spunea.

Acestea sînt cele două cartiere cu îndrăgostiți focoși din orașul meu."

Cît privește peripețiile lui Dragomir în Extremul Orient, și care trebuie să fi întărit impresia de „exotism oriental", în paginile *Vieții românești,* numărul din noiembrie 1925, am descoperit însemnările intitulate *Musa,* ce conțin mărturii edificatoare.

Povestind cîteva dintre întîmplările sale din Egipt și Liban, care vor intra modificate în ultima carte, *În lumea Mediteranei,* Istrati ne oferă direct cheia unora din personajele cărora le dăduse viață în *Chira Chiralina.* În privința lui Barba-Iani, care a reușit „să miște pînă și pe recii anglo-americani, de la care primesc scrisori entuziaste referitoare la «umanul salepgiu»", punctul de plecare l-ar fi constituit un evreu, tovarăș de-al său în prima călătorie în Egipt, dar, se grăbește să adauge Istrati, „am cunoscut un grec cu numele acesta, un bătrîn orb, fost salepgiu, cu care am locuit, de la vîrsta de 15 ani, în aceeași curte de pe faimoasa stradă a Unirii din Brăila, în parte, strada prostituatelor".

Pentru crearea figurii eroului principal, Stavru — i-ar fi servit ca prototip un tînăr, Sandu, care fugise în Egipt cu fiica ovreiului : „Sandu era un meșteșugar de mîna întîi, dar grozav de leneș și supărăcios. Totuși, foarte simpatic. Era ceea ce francezul numește un *pince-sans-rire.* Avea ceva din Stavru al meu, care e un personaj pe jumătate adevărat."

Descoperim, însă, că, în cazul acestui erou, Istrati ar fi folosit și elemente autobiografice. Astfel, momentul cînd Stavru, locuind la Gazir, își face visuri cu privire la căsătoria sa cu o fiică a gazdei — ajunsă negustoreasă de bijuterii în

Venezuela —, s-a petrecut aidoma, numai că visătorul fusese chiar Istrati, care, cu credulitatea anilor de-atunci, se și vedea aducîndu-și mama din România și trăind amîndoi fericiți în decorul feeric al naturii din Liban. „Castelul de cărți se dărîmă, după cum se știe din *Dragomir*, și realitatea cu ochi de gheață își încrucișă încă o dată brațele în fața noastră."

Numai printr-o eroare, așadar, literatura lui Panait Istrati a putut fi privită ca o expresie a imaginației pure. El apropie povestirea de realitate pînă la un amestec direct, zugrăvind cu exactitate peisaje, introducînd portretele unor oameni cu stare civilă în viața de toate zilele etc. Creațiile sale n-au, așadar, numai valoare de povestiri, ci și de mărturie. Reportaj ? Nicidecum. Scenele primesc nu știm ce contur ireal, de vis, ca și cum realitatea însăși n-ar avea o existență obiectivă, ci ar fi descoperită de narator în adîncul lumilor sale de fantasme și plăsmuiri poetice.

În diverse povestiri, locurile unde se consumă întîmplările ne rămîn în minte nu pentru că sînt fixate de observațiile ascuțite ale unui scriitor „obiectiv", ci evocate — în aspecte halucinant de reale — de cineva care le-a receptat înfățișarea prin antenele sufletului.

Din această cauză, pasajele pur descriptive din opera sa, lipsite de notații pregnante, apar corecte, uneori sugestive, dar numai atît. Primele povestiri ale lui Istrati vor debuta cu pagini de relatare neutrală a unor momente din viața sa și care, în absența calităților discutate, nu interesează, ba chiar fac să ne poticnim la lectură, cu atît mai mult, cu cît nu se beneficiază de o paletă de culori, autorul nefiind un poet al descriptivului. Aceasta numai pînă cînd, înfierbîntîndu-se, Panait Istrati intervine direct, povestind el sau punînd pe altcineva să povestească. Se dezleagă atunci aripile creației, materialul cules din realitate e incendiat și dă naștere unor adevărate proiecții poetice. Povestirea *Moș Anghel*, bunăoară, începe cu descrierea vizitei pe care o face Adrian și cu maică-sa la Baldovinești, cu ocazia sărbătorilor Paștelui. Sîntem informați asupra relațiilor cu rubedeniile din sat, asupra orei cînd trece expresul (cu un zgomot surd) etc. Mai departe, în cuprinsul povestirii, sîntem obligați să traversăm și alte locuri aride, pînă cînd unchiul lui Adrian începe să povestească,

și atunci scenele se luminează, spațiul epic se lărgește.[1] Panait Istrati are pur și simplu halucinația unor întîmplări de altădată din satele de lîngă Dunăre. Amintim forța cu care este înfățișată în *Moș Anghel* scena chefului, sau, cum o

---

[1] *Aprecierea era făcută fără a ține seama de procesul genetic al povestirilor. Aceste descripții prozaice n-au rolul unei simple „motivări" a confesiunilor eroului, ci, de fapt, sînt pagini ale romanului-ciclu autobiografic în cadrul căruia urma să se insereze și „istoria" nenorocirilor lui Anghel (reclamă, prin urmare, aplicarea altor exigențe de ordin artistic).*

Romain Rolland fusese informat la timpul respectiv că intenționase să întreprindă, la începutul cărții, „o plimbare prin locurile trecutului — avînd în vedere marea anvergură a cărții pe care o plănuisem la Paris..." În continuare, se plîngea că lovitura de bici a fost „prea bine dată" și după 400 de pagini simte că mai are nevoie de încă 400 pentru a ieși „din trecutul adolescenței" și a ajunge „într-un trecut apropiat mie și prezent pentru cititor".

Nici vorbă, nimeni nu ne oprește să discutăm în sine și rezultatul unei astfel de escapade „ecvestre", dar confruntarea intențiilor primare ale autorului cu bucățile realizate ne permite o înțelegere mai exactă a proceselor sale de creație.

Un exemplu în plus ni-l oferă începutul Chirei Chiralina. *Autoarea eseului* Panait Istrati *analizează cu toată gravitatea faptul că „introducerea e foarte lungă, iar punerea în scenă complicată", sau că „Istrati permite personajului său Stavru să-și înceapă povestirea abia după douăzeci de pagini", și, deși „narațiunea e scrisă la persoana a treia", în „primele două pagini, mai ales, autorul pare omniscient". Perfect adevărat. Numai că dacă ținem seama de mărturiile autorului din epoca în care scria la acest „capitol", înțelegem ușor că n-avem de-a face cu experimentarea unei tehnici anume privind „punerea în scenă" a istoriei lui Stavru, ci pur și simplu cu deschiderea cadrului obișnuit cerut de vastul roman autobiografic — trecerea de la omniscientă la adoptarea perspectivei lui Adrian Zograffi și apoi la intercalarea „povestirii directe" a lui Stavru se explică sub acest unghi în chip firesc.*

La Muzeul literaturii române se găsesc file dintr-un manuscris (nedatat), purtînd ca titlu : Adrian Zograffi *și mențiunea : „Tome premier". Pe coperta de gardă citim : „Première partie". Paginile — unele conținînd începuturi de fraze care se reiau, altele realizînd o unitate stilistică — îl înfățișează pe Adrian adolescent la prima sa escapadă în București, în compania lui Mihail. Schița unor momente autobiografice care vor fi evocate, mai tîrziu, în* Biroul de plasare *— dar într-o redactare care amintește prima fază de creație. Începutul este dominat de imaginea mamei, îndurerată că nu poate înțelege firea fiului ei și nu acceptă prieteniile acestuia — cam în genul primelor pagini din* Chira Chiralina. *Dealtfel, romanul se voia dedicat Joiței, specificînd : „A la mémoire de ma mère".*

O variantă a romanului autobiografic conceput ? (Într-o scrisoare către mentorul său el se referă, la un moment dat, cu tandrețe, la ciclul său epic Adrian.)

caracteriza Mihail Sadoveanu, o „petrecere homerică", „un formidabil chef ţărănesc". Descrierea este făcută cu un penel gros, ca în picturile flamande, dar în acelaşi timp şi cu un acut simţ al dramaticului, fiind vorba de ţăranii brăileni, care, tot Mihail Sadoveanu spune, erau „oameni de margine, aprigi, îndrăzneţi, violenţi, tari la chef şi la pumni..."

De asemenea, poate fi menţionată atmosfera de „între vis şi realitate" din *Chira Chiralina.* Iată detaliile notate de autor în legătură cu modul în care se gătesc Chira Chiralina şi mama ei. N-avem de-a face deloc cu un tablou pictural realist. Pentru că, reţineţi : îşi făceau genele cu chinoros muiat în untdelemn, sprîncenele, cu un tăciune de lemn de busuioc, îşi frăgezeau faţa cu abur de lapte etc. Deja sîntem transportaţi deasupra realului, într-o uşoară atmosferă de basm.

Dealtfel, în modul în care se schiţează portretele eroinelor, se simte influenţa unor procedee din folclor. Nu sînt date prea multe amănunte, iar cele care există sînt mai ales de

---

Să ne amintim de avertismentul pe care i-l adresează Romain Rolland la 22 februarie 1923 : „Dar te previn că ar fi cuminte ca, între voinţa dumitale care urmăreşte realizarea unui roman în zece volume şi instinctul care te face să creezi povestiri complete prin ele însele, fiecare luată în parte, să asculţi instinctul. Natura face bine ce face."

Nu încape nici o îndoială, sfaturile scriitorului francez vor da aripi izbucnirilor insurgente ale demonului povestitorului, dar nu fără frămîntări interioare şi fără a se ajunge la o capitulare imediată. Se cere să citim cu toată luarea-aminte scrisoarea din noiembrie 1923 în care Istrati se opune categoric ca „bucăţile" realizate să fie considerate „nuvele independente", ci ca părţi ce vor trebui cîndva integrate „ciclului Adrian", „la care nu renunţ".

Este semnificativ că numai primele sale două povestiri au astfel de începuturi ambigue, celelalte — cînd autorul pare a se împăca, într-un fel, cu soarta scrisului său — beneficiază de o altă tonalitate. (Vom vedea mai departe că această perioadă eroică a „genezei" îşi pune pecetea şi asupra structurii lor compoziţionale.)

Încă o dată : nimeni nu-i interzice unui critic dreptul de a comenta povestirile în forma în care au fost tipărite, cunoaşterea genezei lor îmbogăţeşte însă cu înţelesuri noi istoria accidentată şi chiar dramatică a creaţiei acestui autor. Căci, toată viaţa, Istrati va visa la romanul iniţial, va face ce va face şi se va reîntoarce la proiectul său, ca la o Meca mult îndepărtată.

Şi aşa cum pe tot parcursul existenţei sale va pendula între postulate sufleteşti ireconciliabile, tot astfel, pe tărîmul creaţiei, va fi dezbinat continuu între atracţia spre orizonturile magice ale povestirii şi obligaţia mărturisirii experienţelor sale biografice într-un vast cadru romanesc.

ordin general[1], ca să lase loc imaginației lectorului sau ascultătorului și prin sugestie să mărească impresia de frumusețe nemaiîntîlnită.

Este interesant să urmărim și cum a folosit Istrati modelul folcloric. Balada eponimă a Brăilei o înfățișează pe Chira Chiralina crîșmăriță. Într-o variantă aflăm că arapul care descarcă „Tot nouă sandale, / Nouă galioane, / De fir ibrișin, / Blană de samur" :

Vin de unde bea ?
Tot de la Chira,
Chira Chiralina,
Floare de grădină,
Ca o rosmalină,
Frumoasă copilă...

Arapul o momește pe Chira să fugă cu el, promițîndu-i că-i va face așternut numai din „galbeni venetici, / Tot de cei de cinci". În varianta amintită se va lăuda chiar cu puteri vrăjitorești, jurîndu-se că-i va dărui „un palat / pe sub pămînt, / De nimeni știut".
Sau :

Și eu mi te-oi duce,
Că ai gură dulce,
Pe-un buhaz de mare,
Aproape de soare.

---

[1] *O lectură mai atentă a povestirii îmi dovedește că exageram puțin, obsedat fiind de comparația cu basmul popular. Descrierea celor două eroine este mai amplă, cuprinzînd trăsături pe cît de amănunțite, pe atît de picante, după cum se poate vedea din continuarea citatelor : „Rochia le strîngea talia de le-ai fi trecut-o prin inel. Sînii rotunzi ca doi pepenași. Părul resfirat din belșug pe spate și pe umerii goi. Fruntea încercuită de o panglică roșie aprinsă și genele lungi clipind drăcește parcă pentru a atîța para flăcărilor din ochii aprinși de patimi." Sau iată un portret al Chirei, nici vorbă, potrivit nu atît unei zîne, cît unei leliță drăcoase dintr-o mahala a Brăilei : „nebunatecă, șireată, cu năsușorul cam încovoiat, cu bărbia ascuțită, cu două gropițe în care jarul dragostei pictase două aluniță aproape simetrice..." etc., etc. Dacă trebuie să facem o trimitere, atunci aceasta e la O mie și una de nopți — prin nota de senzualitate aprinsă (inocentă și în același timp rafinată), prin efectul exotic produs de acustica denumirilor (elemente de cosmetică : chinoros, carmîz ; instrumente muzicale : manea, tamburine ș.a.m.d.).*

După unele variante, Chira se lasă ademenită, după altele, e furată. „Sandalul" va fi ajuns pe Dunăre de „fraţii Chirei", „hoţii Brăilei", care-l omoară pe arap şi-şi eliberează surioara. În privinţa finalului, textele consultate din nou diferă. Cele mai multe au un sfîrşit fericit ! Chira ajunge acasă şi e măritată pe loc cu un voinic pămîntean. Există însă o variantă a baladei în care Chira e pedepsită groaznic de fraţii săi, fiind arsă de vie.

Istrati a folosit foarte puţin exemplul baladei populare, propriu-zis a luat doar sentimentul tragic din acele variante care vizează culpabilitatea Chirei. În rest, a procedat, am zice, prin „resemantizare" realistă. Figura principală va fi mama Chirei, ale cărei aventuri se desfăşoară în cadrul vechiului cartier brăilean, Cetăţuia, înfăţişat cu o anumită concretete. Soţul ei e stăpînul unui vestit atelier de fierărie. Chira Chiralina va fi răpită, dar nu de un „harap" descins din basme, ci de un iscusit şi depravat negustor, care caută băieţi pentru poftele sale şi fete pentru haremurile beilor turci.

Am subliniat însă mai sus cîteva aspecte care dovedesc că, „prozaizînd", dezromantizînd balada, Istrati, în acelaşi timp, am spune, a repoetizat într-un mod specific tipurile canonice.

Povestirile se prezintă de aceea cu caracteristici surprinzătoare : pe de o parte, oferă icoana realităţii celei mai precise, iar pe de alta, se înalţă pînă la o atmosferă suavă de vis.

În jurul acestor particularităţi artistice ale primelor povestiri ale lui Istrati, în presa românească s-au purtat discuţii zgomotoase. H. Sanielevici s-a grăbit să-i consacre lui Istrati un studiu în care-l învestea ca reprezentant al „clasicismului proletariatului". Polemica s-a orientat mai întîi, bineînţeles, către probleme de conţinut (diferenţa dintre vagabond şi proletar), dar n-a ocolit nici terenul pur artistic. Mihail Ralea se întreba : „Dar e, în adevăr, d. Panait Istrati un clasic ? Atmosfera, personajele şi atitudinea autorului sînt cele ale unui veritabil romantic."

Astăzi, încercarea de a subsuma particularităţile artei lui Istrati unei formule anume ne apare prezumţioasă. (Într-un articol din *Universul literar* — numărul 40, 1924 — Mircea Eliade, nemulţumit de etichetele aplicate, se afla în căutarea

unei caracterizări mai largi : „Dacă am găsi o formulă operei lui Istrati, apoi nu i-am spune clasică, ci vitală". [1])

Eroii lui Panait Istrati, prin apologia reacţiilor naturale, împotriva convenţiilor societăţii civilizate, prin setea de absolut, prin refugiul în lumea naturii, sînt, fără discuţie, romantici. Dar împrejurările în care aceştia acţionează sînt riguros realiste.

Autorul — ca şi eroii săi — este un romantic (preeminenţa sensibilităţii, divagaţiile lirice, elogiul *naturii naturans* împotriva *naturii naturate* etc.), dar am zice un romantic-clasic. Anumite aspiraţii sau angoase tipice confraţilor întru

---

[1] *O altă sursă a controverselor incitate de primele povestiri ale lui Istrati — în special de* Chira Chiralina *— a constituit-o „orientalismul" lor. Eugen Lovinescu este cel care declara apodictic : „nici haiducul naţional, nici vagabondul rus nu constituie elementul esenţial al literaturii lui Istrati, ci firul legăturii spirituale ce urcă către povestirea orientală a celor* O mie şi una de nopţi, *literatură de aventuri, fără preocupări psihologice şi etice, pătrunsă de ataraxie universală, fatalistă deci".*

Ibrăileanu, în recenzia la Chira Chiralina, *refuză epitetul de „oriental" (preţuind „materialul naţional" al povestirii) : „D. Istrati, om din Orient, nu e un «oriental». Un scriitor din Brăila, al cărui tată a fost grec şi care povesteşte lucruri din Asia fireşte că te ispiteşte să-l tratezi de «oriental» şi să-i găseşti analogii în literaturile orientale. E foarte comod... Dar ceea ce trece prin toată opera lui, ceea ce se zbate în ea este lupta — chiar împotriva fatalităţii. Orientul nu luptă, se resemnează şi face filozofie — mai ales acel «Orient» pe care-l au în vedere cei care găsesc în d. Istrati un «oriental». În opera d-lui Istrati e o tensiune de voinţă de la început pînă la sfîrşit."*

Fără a nega adevărul disocierilor făcute, nu putem să nu observăm că discuţia se poartă totuşi la un mod prea general şi are în vedere, propriu-zis, o viziune livrescă asupra noţiunii de oriental.

Cronica din Convorbiri literare *(iulie-august 1924), sub semnătura lui C. Gane, respinge în termeni categorici comparaţia cu* O mie şi una de nopţi : *„Prin pătrunderea în adîncul mizeriei omeneşti, s-ar putea compara cu Gorki. Dar cu* O mie şi una de nopţi, *după cum s-a spus, nu! Acolo totul este fantezie şi aici totul este adevăr. Acolo zbori cu gîndul în lumea închipuirii, aici trăieşti cu oameni care trăiesc, suferi cu ei..."*

Realizăm faptul că, în mai toate cazurile, disputa porneşte de la ideea unei opoziţii între elementele autohtone sau de veridicitate umană şi influenţele orientale, reţinîndu-se sau absolutizîndu-se, cînd unul, cînd altul dintre factorii selectaţi. Mai tîrziu, după ce vor apare şi alte creaţii ale lui Istrati, aprecierea va fi mai echilibrată şi mai sintetizatoare, astfel încît Pompiliu Constantinescu îl va putea elogia pe povestitor pentru că „înnoieşte tradiţia populară (românească, n.n.), din lotul basmului, cu noi altoiuri, tăiate din arborele mirific al fanteziei orientale..." (Viaţa literară, *3 noiembrie, 1928.)*

romantism îi sînt necunoscute sau indiferente. A fost străin, bunăoară, de spaimele „metafizice" ce au răscolit sufletele atîtor romantici. Istrati nu agreează zonele ceţoase : pentru aceasta era prea simplu. Există şi la el jocuri de lumină şi umbră, o anume bizarerie, dar care se apropie mult de factura naratorului popular.

Să mai amintim limba operelor lui Panait Istrati, care beneficiază de un incontestabil pitoresc, dar e clădită pe o structură clasică, fără alambicări artificioase (ceea ce ne aminteşte că scriitorul a învăţat franţuzeşte citind *Le siècle de Louis XIV* şi *Télémaque*).

Mai pot fi înşirate şi alte aspecte care se opun încorsetării sub o formulă uniliniară. Bunăoară, subiectele creaţiilor sale dezvăluie contingenţe firești cu lumea baladelor populare, dar, în acelaşi timp (analiza concretă o va dovedi), ele sînt impregnate de spiritul creaţiei moderne. Sau această particularitate, care-ţi sare în ochi din primul moment al lecturii : povestirile istratiene cultivă poezia cea mai suavă, dar totodată se coboară la un realism de o cruditate care i-ar face să pălească de invidie pe cei mai înveteraţi naturalişti. Cel care dovedise că ştie să aprecieze liniile pure, cu frăgezimi à la Botticelli, arată totodată că e capabil să compună şi în spiritul acelor viziuni de coşmar din pînzele lui Goya. (Se poate, de pildă, uita tabloul înspăimîntător, aproape monstruos, al lui Anghel mîncat de viu de viermi ?)

Pentru a înţelege însă dialectica profundă a acestei simbioze uneori paradoxale, ceea ce uneşte elementele structurale antinomice, e necesară o referire mai amănunţită la nucleul problematic al povestirilor.

MOŞ ANGHEL

Se poate afirma că sînt puţini scriitori ca Panait Istrati a căror operă să ridice atîtea dificultăţi şi chiar vicleşuguri în calea perceperii valorilor interioare judecate în relaţiile lor semnificative cu problematica epocii.

Lectura unor articole critice din trecut ne-ar îndreptăți chiar să credem că o asemenea operație în cazul povestirilor sale (să nu uităm de o poezie ireală, cu irizări stranii de feerie orientală) este de-a dreptul improprie, sau oricum ineficace. Cu atît mai mult la creațiile din această perioadă la care elementele transistorice par a fi asigurate prin simpla lor apropiere de producțiile folclorice. Să repetăm : este vorba de receptarea *semnificațiilor interioare*. Condițiile sociale concrete, cu referiri la o epocă precisă, nu ne sînt comunicate aici direct, ci într-un mod sublimat, prin concluzii identificabile uneori doar în imaginea de ansamblu, altfel spus, toate par dezintegrate prin forța de șoc a imaginației și absorbite de atmosfera poetică a operelor.

Ceea ce explică eroarea atîtor false acuze aduse operei lui Panait Istrati rezidă tocmai în rămînerea la suprafață, în ignorarea structurii specifice a povestirilor. Căci dacă nu mergem mai departe de aspectele pur circumstanțiale, ce este altceva *Chira Chiralina* decît romanțarea peripețiilor unei cocote ? Iar despre *Moș Anghel* nu s-ar putea afirma, cum s-a făcut, că reprezintă povestea nenorocirilor unui cîrciumar chiabur ? [1]

Pentru a descifra sensurile interioare ale unei opere, de o mare importanță este analizarea acelui nucleu problematic care-și trimite ramificațiile în toate creațiile, indiferent de varietatea subiectelor, un nucleu problematic prin intermediul căruia putem să relevăm relațiile dialectice dintre „structu-

---

[1] *În cazul lui Panait Istrati se evidențiază în chipul cel mai grăitor falimentul acelei viziuni mecaniciste asupra raportului dintre operă și mediul social (opera fiind înțeleasă ca un simplu produs, iar nu, pentru a folosi expresia lui Roland Barthes,* sensul unui dincolo *de ea însăși). Un exemplu de-a dreptul caricatural al acestui tip de eroare l-a constituit articolul lui Eugen Luca,* Apologetica (Contemporanul, *nr. 29/1957), unde Moș Anghel era decretat cîrciumar chiabur. Scriitorul era admonestat pentru că „prezintă în culori luminoase pe Moș Anghel, cîrciumarul chiabur". Argumentația se reduce la aceasta : „Întreaga nuvelă are un caracter idilic, deoarece în această operă pe care, considerînd-o de căpătîi, a tradus-o în românește, el nu arată cauzele reale ale urii țăranilor împotriva chiaburului, încearcă să-l justifice pe Anghel în conflictul cu fratele său Dumitru, țăran sărac, și îl pune pe acesta din urmă să-i ceară iertare într-un mod umilitor și se arată încîntat că Moș Anghel își face feciorul ofițer" etc.*

rile textuale" şi cele „extratextuale" — pentru a ne exprima într-un limbaj structuralist.

Vom începe prin a propune cercetarea acestui motiv-cheie al povestirilor lui Panait Istrati: personajele sale sînt eroi de baladă obligaţi să acţioneze ca actori pe scena unor tragedii moderne. Să intrăm *in medias res.*

O lectură atentă descoperă, în întreaga operă a lui Panait Istrati, prezenţa unei *duble valenţe a timpului:* trecutul zugrăvit în culori luminoase şi prezentul căruia îi sînt dedicate caracterizările cele mai aspre şi tonurile cele mai întunecate.

În *Moş Anghel,* „altădată", oamenii erau „întregi", de o vigoare care ne aminteşte de eroii eponimi. Anghel declară că, „pe atunci", „sîngele meu în fierbere mă făcea să trăiesc o sută de vieţi deodată. Nimic din ce se petrecea în jurul meu nu-mi era străin, bucurie ori durere."

Voinicii erau „neînvinşi la muncă şi la nuntă, la poarcă şi la bătaie". „Dacă i-am pune faţă în faţă cu stîrpiturile de azi, am avea dreptul să-i numim lei pe strașnicii flăcăi din tinereţea mea." Concluzia se impune: în timpurile mai noi, oamenii ajung devitalizaţi, micşoraţi nu numai moral, dar chiar şi biologic. „Astăzi... Ah!... Adriane... Scuipă tu pentru mine, că eu nu mai pot scuipa!... Astăzi nu mai vezi decît pocitanii, care se sperie de umbra lor şi se lasă bătuţi de neveste!"

H. Sanielevici observase această caracteristică din moment ce, în introducerea la studiul său, invită pe cititorii din ţările apusene „să se întoarcă cu mintea cel puţin cu vreo două-trei veacuri înapoi... cînd simţurile omului erau mai simple, dar neasemănat mai puternice decît sînt azi".

Dealtfel, imaginea din trecut a satului lui Moş Anghel se prezintă cu evidente trăsături ale unui mod de viaţă patriarhal. De sărbători, petrec împreună toate „neamurile" din sat. În capul mesei este aşezată persoana cea mai în vîrstă, căreia i se acordă toată consideraţia. (Să nu uităm că în democraţia primitivă a comunităţilor rurale „moşii" erau priviţi cu respect, îndeplinind roluri importante în conducerea treburilor obştii.)

În povestirea lui Istrati mai apare şi un preot care, ajuns la vîrsta de optzeci de ani, „aducea mari foloase consătenilor săi, ţinîndu-le loc de judecător şi sfătuitor înţelept". Acesta

se adăpa mai puțin din înțelepciunea dogmelor bisericii, cît din cea a credințelor populare. (Mustrîndu-l pe cineva că și-a lovit fratele, îi ține o astfel de predică: „Ai uitat sfînta credință a părinților noștri care spune că acela care va lovi pe fratele său mai mare îl va purta în cîrcă pe lumea cealaltă... ba chiar credeau că le și văd umbrele în luna plină".) Nu ne mirăm că acest preot trăiește amestecat cu sătenii, luînd parte activă la toate evenimentele vieții publice. Cînd era mai tînăr, era primul la ospățurile populare, de unde pleca „scăldat în sudori", după ce ajuta să se isprăvească un bagatel de ospăț alcătuit dintr-un „butoiaș de zece vedre de vin, șase claponi grași și tot atîția purcei de lapte" ș.a.m.d. Într-un cuvînt, unul dintre acei popi care, în balade, schimbă ușor cădelnița cu pușca și îngroașe rîndurile haiducilor.

Trebuie observat că în această epocă și alți scriitori români se orientează către formele de viață de altădată, în cadrul cărora fuseseră posibile independența, vitalitatea și superbia actelor umane, cu scopul de a formula *sui-generis* un protest umanist împotriva cortegiului de nedreptăți și anomalii care însoțeau dezvoltarea civilizației burgheze.

Există, în acest sens, incontestabile apropieri între opera lui Mihail Sadoveanu și cea a lui Panait Istrati. Dar și deosebiri. Astfel, eroii lui Mihail Sadoveanu viețuiesc departe de acțiunea legilor civilizației, în pustietatea munților, în sihlele codrilor sau sălbăticia apelor, cu alte cuvinte, acolo unde sînt mai puțin primejduite și pot dăinui timp mai îndelungat simplitatea, noblețea și armonia vechii vieți țărănești.

Cu totul altele sînt împrejurările în care sînt forțați să acționeze eroii lui Panait Istrati. Trăind în satele din cîmpia Dunării și în imediata apropiere a portului Brăilei, respectivii eroi trec dintr-o dată din mijlocul unor rînduieli cu caracter patriarhal sau semipatriarhal în clocotul vieții moderne. În aceasta și constă esența tragediei lor, deoarece n-au avut cînd să-și formeze însușirile necesare noilor condiții de existență. Se găsesc neînarmați, cu o enormă doză de naivitate, în fața lumii viclene și brutale.

Trebuie reținută contradicția de bază care-l definește pe Anghel: prin profesia sa de cîrciumar, într-o perioadă de pătrundere vijelioasă a capitalismului la sate, se încadra între exponenții vremurilor noi, dar mentalitatea îi era aceea

a unui ins „vechi", care acceptă şi se conformează normelor morale consfinţite de vechile tradiţii omeneşti.

H. Sanielevici, după ce constata că eroul e „lipsit de calcule reci şi egoiste", conchidea: „Cîrciumarul Anghel ne apare ca un adevărat aristocrat al inimii".

Întors de la oraş, unde adunase bani slugărind zece ani, Anghel „se îndrăgosti cu patimă de cea mai săracă fată din cătun" şi, fără măcar să-i vină în gînd socoteli de ordin material privind zestrea (închipuiţi-vă ce mai cîrciumar), „se căsători cu ea pe loc".

După dezamăgirea din viaţa de familie — nevastă-sa se dovedise o leneşă nemaipomenită —, Anghel „părăsi avutul în voia soartei", arătînd că nu pune mare preţ pe latura materială a existenţei. Apoi, după incendiul (provocat) care are loc, Anghel „continuă timp de cîţiva ani să lase în părăsire o locuinţă nestrăjuită". Singurul stimulent în exercitarea profesiei de cîrciumar îi sînt copiii, cărora vrea să le lase o bunăstare materială. După ce fetele îi mor înecate în Dunăre, „băiatul îi rămîne ultima flacără care să-i lumineze noaptea creierului său". Pierind şi el, Anghel nu mai vede raţiunea pentru care ar continua să mai fie cîrciumar şi-şi închide prăvălia. Acest cîrciumar e complet străin de sentimentul avariţiei, nu ştie ce înseamnă tezaurizarea banului, avuţia în afara satisfacerii unor nevoi precise — întocmai ca în economia naturală — nu-l interesează.

Secretul nenorocirilor sale constă în faptul că Anghel e un „inadaptabil" — termen destul de vag, în general, dar exact şi plin de conţinut în acest caz.

În amplificarea poetică a dimensiunilor eroului, un rol important îl are, ca procedeu, şi reprezentarea nenominală, abstractă a forţelor sociale a căror victimă este. Anghel se războieşte cu un duşman nevăzut. Condiţiile adverse ale existenţei nu sînt descrise în aspectele lor concrete şi obişnuite. Anghel trebuie să înfrunte o forţă extraindividuală, care se joacă, pur şi simplu, cu existenţa oamenilor. Drept care avea motive să creadă că tragedia vieţii sale are un caracter predestinat, că e urmărit de „mîna neagră a soartei".

În reeditarea, în forme moderne, a luptei pe care o dăduseră eroii antici cu destinul, vedem explicaţia acelui caracter

„epopeic" al figurii eroului, menționat de unii critici de prestigiu.[1] Opunîndu-se societății moderne care apare în asemenea travestiri, era firesc ca eroul să capete dimensiuni epice ample peste limita obișnuitului.

Dacă ne gîndim bine, Moș Anghel trăiește, în povestire, două vieți : una de haiduc și alta de țăran declasat, trăsătura de unire constituind-o aceeași răzvrătire în forme anarhice.

Prin aceasta devine mai subtilă, mai complexă și mai adevărată ideea de bază a povestirii, care este întreținută de antiteza poetică dintre trecut și prezent.

Capătă o semnificație capitală scena în care Anghel este adus în mijlocul rudelor sale pentru a fi ajutat să redevină om. Eroului îi sună ca ceva straniu, deși cunoscut cîndva, tot ceremonialul tradițional al sărbătorii. Alături de Anghel, e prezentată figura (în contratimp) a popii Ștefan, care în virtutea celor optzeci de ani ai săi reprezintă credințele și eresurile vechii lumi.

Anghel expune un crez ateist, după cum se arată frămîntat de unele aspecte tulburi ale teoriei cunoașterii : „Nu mai cred în znoave, poveşti... nu mai am credință în Dumnezeu.

Nimic nu e adevărat în povestea asta. Dar adevărul trebuie să fie undeva. Unde ? Nu știu. Ce știu e că trăim, suferim și murim prosteşte, fără să știm nici DE CE, nici CUM..." Un țăran care se arată frămîntat de antinomia din-

---

[1] *Este însă vorba și de anumite sugestii de mit pe care le degajă destinul lui Moș Anghel. Nu există un motiv de îndoială, povestirea dă o replică mitului biblic al lui Iov. (După ce i se iroseşte avutul și îi mor copiii și nevasta, popa Ștefan îi spune lui Anghel : „Anghele, aminteşte-ți de Iov. Nenorocirea lui a fost cel puțin tot atît de mare cît a ta, dar el a rămas neclintit în credința lui." Urmează o dispută violentă în jurul parabolei, Anghel făcînd figura unui raționalist și sceptic modern.) Dar trebuie observat imediat această particularitate : spre deosebire de autorii moderni, care tratează în chip sistematic schemele vechilor mituri apelînd la diverse artificii de tehnică artistică, totul la Istrati se petrece în modul cel mai spontan, aproape cu o nobilă inconștiență (ca și cum n-ar fi vorba decît de o simplă coincidență de motive). Și mai exact : Istrati nu porneşte de la ideea mitului la materialul cărții, ci dezvoltînd subiectul povestirii* i se impune *și* acceptă *comparația cu mitul, referirea la parabola biblică pentru el relevînd nu o valoare în sine, ci una ajutătoare, aceea de a sublinia haloul poetic al destinului tragic reprezentat de personaj. O caracteristică pe care o vom întîlni și la alte creații ale sale din această perioadă.*

tre spirit și materie, care perorează asupra libertății morale[1]. *Anghel este unul dintre primii țărani moderni din literatura română.* Se poate spune că, în urma peripețiilor sale, el s-a desprins de pămînt și de natură, a luat mai deplin cunoștință de sine, a trecut printr-un proces de „individualizare" modernă, care, în condițiile istorice cunoscute, debutează inevitabil prin astfel de contradicții.

Surpriza cercetătorului va fi cu atît mai mare, cu cît va identifica la Moș Anghel — cel din a doua fază a existenței sale — anumite trăsături care-l apropie cumva de prototipul „eroului absurdului", așa cum îl va concepe, mai tîrziu, Camus. În fața sorei sale care-i amintește că toate nenorocirile lui sînt în același timp și nenorocirile ei, el respinge hotărît ideea valabilității legăturilor consanguinare, ca și, în general, posibilitatea osmozei sufletești dintre indivizi diferiți. Nu este aceasta atitudinea unui „străin", a unui „exilat" ?

Pentru Anghel, singurul lucru cert, care nu poate fi pus la îndoială, este acela că omul trăiește într-un haos guvernat de hazard („le hazard roi") : „Ce știm e că trăim, suferim și murim prostește, fără să pricepem de ce, nici cum. Mai știm că cea mai mare greșeală a noastră e că prea mult alergăm după fericire, pe cînd viața rămîne nepăsătoare la dorințele noastre : de sîntem fericiți, e din întîmplare ; și de sîntem nenorociți — asta-i tot din întîmplare..."

În ultima întîlnire a lui Anghel cu nepotul său, violența cu care el înfierează carnea („Inima-i nelegiuită"), plăcerile materiale ale existenței, făcînd elogiul vieții spirituale sterilizate de orice contingență impură ne face să ne întrebăm dacă nu se contravine astfel codului etic al eroului absurdului potrivit căruia nu există o scară valorică între experiențe. Dar

---

[1] *Recenzia din* Convorbiri literare *(ianuarie, 1925) caută să ia apărarea povestirii împotriva acelora care obiectau „că un atare fel de a se exprima nu seamănă cu al țăranilor". Argumentele sînt excesiv de simple : „Dar mai întîi Moș Anghel e un țăran cu carte, care fusese fruntaș, care citise, în zilele începutului nenorocirii sale, Biblia de trei ori și pe Ecclesiast, de la care învățase că totul este deșertăciune, numai deșertăciune. Și apoi, în vorbele lui Moș Anghel nu e doar erudițiune, ci numai cumințenie. Cine nu știe cît de cuminte poate vorbi țăranul nostru n-are decît să mai citească pe Ispirescu..."*

această atitudine ar putea fi interpretată şi ca o revoltă la adresa „sclaviei deghizate" pe care o reprezintă supunerea oarbă în faţa ambiţiilor şi dorinţelor deşarte stimulate de mediul înconjurător. „Să-ţi frîngi dorinţele trufaşe...", e sfatul dat lui Adrian. Goana după o bunăstare materială, după pornirile carnale ? „Numai şi numai închipuiri ! Patimile şi simţurile fac o zarvă mult prea mare pentru cîtă fericire ne pot aduce." Modul de a fi al eroului absurdului implică acest refuz net dat elanurilor către un scop anume, forţei amăgitoare a unor speranţe. Adrian va fi instruit cu privire la această regulă de viaţă fundamentală : „Tu nu trebuie să nădăjduieşti nimic, n-ai voie să aştepţi nimic de la viaţă..." Şi numai escaladînd piscul ascuţit al acestor atitudini poate fi cunoscută voluptatea „libertăţii", aşa cum o experimentează Anghel : „Eu sînt mort de trei ani... Dar liber nu sînt decît de şase luni, din ziua în care pleoapele mele mi-au încremenit deschise asupra veşniciei... Asta-i tot ce-am putut să fac să dăinuie la mine... De-i zi, de-i noapte, puţin îmi pasă... Sînt peste tot, văd tot, simt tot şi nimic nu mă atinge..." Nu e vorba de renunţare, deoarece această clarviziune unită cu indiferenţă („Nimic nu mă atinge") de abia îi creează eroului posibilitatea — care, fie spus, atentează la atributele divinităţii — de a fi peste tot, de a vedea tot, de a simţi tot. Înţelegem mîndria cu care Anghel îi răspunde lui Adrian, cînd acesta, acoperindu-şi ochii cu mîna în faţa spectacolului ce i se înfăţişează, îl compătimeşte, considerîndu-i viaţa îngrozitoare : „...Îngrozitoare, zici, nepoate ? Îngrozitoare ? Poate... Dar e cum trebuie să fie, e potrivită cu soarta mea..." Căci pentru eroul absurdului, „vivre une expérience, un destin, c'est l'accepter pleinement..." „Trei ierni, trei primăveri, tot atîtea veri şi tot atîtea toamne de cînd zac culcat pe spate şi mă uit la tavanul ăsta înnegrit. Dar niciodată n-am trăit *mai din plin* în toată viaţa mea ca în timpul ăsta", va spune Anghel. Şi cine ar putea pretinde că şi-a acceptat mai din plin destinul ca acest erou care se lasă, perfect lucid, să fie mîncat de viu de viermi pentru a nu trăi altă soartă decît aceea ce i-a fost hărăzită ? „Nu-l cheamă oare Anghel pe omul care n-a voit să-şi impună o altă viaţă decît ce i-a fost hărăzită ?" îi strigă el nepotului.

Firește, discuția în jurul faptului dacă Anghel, în a doua ipostază a existenței sale, întruchipează ori nu destinul eroului absurdului rămîne deschisă. Nu aceasta ne interesează în mod special, ci să subliniem măsura în care respectivul erou abia ieșit din cadrele istoriei patriarhale contractează, la modul surprinzător, cel mai modern rău moral al secolului nostru, reprezentat de conștiința absurdului...

Dincolo de unele aspecte aride sau cu caracter discursiv, care îngreuează lectura, povestirea impresionează prin această acumulare aproape monografică a multiplelor nenorociri care se pot abate asupra unui om și care capătă proporțiile unui destin implacabil, a unor fatalități proiectate de pe un plan social-uman pe unul universal, cosmic. [1]

---

[1] *Să completăm dosarul critic al povestirii.*

Buletinul Institutului de literatură *(de sub patronajul lui Mihail Dragomirescu), din anii 1924—1925, expune tezele unui referat care-i unește ca victime pe H. Sanielevici și Panait Istrati. „Sanielevici s-a servit de Istrati pentru a dovedi că numai eroii creați de un scriitor de felul lui Panait Istrati sînt adevărate întruchipări de poezie..." Și această apreciere dată eroului: „Bătrînul Anghel nu este un erou care să merite admirația noastră". Motivul: Anghel „o viață s-a zbătut zadarnic contra soartei vitrege, uită de D-zeu, scuipă soarta din pragul ușii..." etc., etc.*

Intr-un articol din Salonul literar, *scriitorul D. Nanu, altfel amabil cu literatura lui Istrati, impută și el sensul ateu și nihilist pe care-l degajează destinul eroului.*

Printre apărătorii povestirii: M. Sadoveanu. Se apreciază faptul că în Moș Anghel *„Pretutindeni pulsează viața acestui pămînt", a pămîntului românesc. Notele de lectură scot în evidență „ramurile copilăriei", „aspecte ale pămîntului și-ale Dunării, ale zărilor familiare ș-ale cerului unic". În continuare, se analizează pe larg forța realizării unor episoade precum acea „petrecere omerică" de „altădată".*

M. Ralea (recenzia din Viața românească, *nr. 1/1925) își explicitează punctul de vedere, antinomic opiniilor lui H. Sanielevici, privind romantismul lui Panait Istrati, „D. Istrati nu iubește oamenii moi, leneșii, lipsiți de orgoliu, aceia care au fost făcuți să fie servitori. El admiră* viața eroică, *revolta sufletească impetuoasă, caracterul dîrz... Acel ce caută veșnic indignarea și revolta și abia mult mai tîrziu, înțelegerea și iertarea, se definește cu prisos prin aceasta, ca un romantic prin excelență."*

Cît privește ecoul pozitiv de care s-a bucurat povestirea în Franța, ne mulțumim să citîm această înflăcărată mărturisire a lui Henri Barbusse: „Cartea strălucea ca un meteor în mijlocul bizantismului scriitorilor noștri la modă. Pătrundea în Casa Literelor, odată cu ea adevărata culoare a sîngelui, simțeai adevăratul suflu al eternelor năzuințe și rugăciuni omenești."

Povestirea mai întîi publicată şi care a făcut cunoscut, ca atare, numele lui Panait Istrati e *Chira Chiralina*. Pentru mulţi dintre cititori numele scriitorului este indestructibil legat de titlul acestei povestiri — nu poate fi rostit unul fără a nu veni pe limbă şi celălalt. *Chira Chiralina* este, se poate spune, cartea de vizită a lui Panait Istrati.

Şi această creaţie se prezintă cu adevăruri inaccesibile cercetătorilor de suprafaţă, servind drept capcană pentru recenzenţii grăbiţi sau pentru cei care, din pricina diverselor aprehensiuni, nu puteau percepe complexitatea mesajului ei.

Pentru N. Iorga[1], „lumea legendei poetice (e vorba de balada *Chira Chiralina*, n.n.), îmbălsămată de trecutul nobil al unui neam onest", a devenit firma „unei adunături de incidente fioroase". Povestirea era astfel rezumată: „Un tată asasin, care rupe în bătăi şi desfigurează o mamă deprinsă a primi noaptea fel de fel de oaspeţi, o soră de aceeaşi calitate, un unchi care practică pederastia" etc., etc.

Ovid Densusianu, deşi adept al unor orientări poetice noi, nu se lăsa, totuşi, mai prejos: „te întrebi cum de au putut primi (paginile povestirii, n.n.) cerneala tiparului". Şi pentru el, conţinutul *Chirei Chiralina* se reducea la: „bestialităţi şi sminteli orientale".[2]

Chiar şi atunci cînd astfel de caracterizări nu constituiau capete de acuzare, aprecierea fiind binevoitoare, esenţa judecăţii critice nu se modifica. Astfel, Mihail Dragomirescu, refuzînd din capul locului să privească povestirea prin alt unghi decît cel al particularităţilor formale — „Toată chestia de umanitarism, declara el solemn, scoasă din cartea sau din scrisorile sale, nu ne interesează" — aderă la aceeaşi imagine asupra *Chirei Chiralina*, ca şi unii dintre adversarii săi înverşunaţi. Ironizîndu-l pe Sanielevici pentru studiul închinat „clasicismului proletariatului", întreba cu titlul de amuzament: „Ce plăcere poate să găsească proletariatul în

[1] Ramuri, *nr. 14—15, 1924.*
[2] Viaţă nouă, *august-septembrie 1924.*

viţiile decadente şi scîrboase în care a căzut Stavru, sau în viaţa de femeie pierdută pentru negustorii cu bani ai mumei Chirei Chiralina şi în descrierea vieţii din seraiurile turceşti din Constantinopol şi aiurea ?" [1]

Interesant e că însuşi Sanielevici, cînd ajunge, în exegeza sa, la *Chira Chiralina*, pierde din fermitatea tonului apologetic, ezită, e cuprins dintr-o dată de bănuieli şi, pînă la urmă, cel care-l acuzase pe Sadoveanu de naturalism, cu faimosul său tablou sinoptic, nu poate să nu facă următoarea trimitere în subsolul paginii : „Totuşi, m-am întrebat dacă e bine ca atîta MURDĂRIE (sic !) să fie expusă într-o carte, care, prin chiar talentul şi reputaţia scriitorului, trebuie să ajungă în mîinile tineretului, MURDĂRIND SUFLETELE (nu corupîndu-le)... Şi m-am mai întrebat dacă, fără voia autorului, *Kira* nu alimentează curiozitatea bolnavă a putregaiului parizian."

Dacă vrem să descoperim observaţii exacte, în direcţia cărora să îndreptăm cercetarea noastră, atunci trebuie să ne adresăm paginilor unor reviste ca *Viaţa românească*. Aici, într-o miscellanea (nr. 6/1924), se reţinea cu profundă justeţe „acea simpatie pentru dezmoşteniţii soartei, ca şi pentru viţiile oamenilor, care sînt mai puţin ale lor ca ale societăţii". [2]

Chira Chiralina trebuie să fie discutată nu izolat, ci în strînsă legătură cu alte povestiri. La un moment dat, mama Chirei se autodefineşte : „Dumnezeu vede bine că nu-l contrazic : rămîn cum m-a făcut... Ascult, supusă, strigătele şi poruncile inimii mele." Iar în altă parte : „M-am jurat să mă omor dacă cumva puterea omenească m-ar sili să trăiesc o altă viaţă decît aceea pe care eu o simt clocotind în sîngele meu." Sînt confesiuni care ne amintesc de absolutismul etic al eroului din povestirea anterioară. Propriu-zis, mama Chirei Chiralina este un Anghel în fustă.

Furia pasiunilor erotice ale mamei Chirei este înţeleasă mai bine dacă îi reconstituim biografia. Fraţii ei erau vestiţi

[1] Buletinul Institutului de literatură, *anul 1924—1925*.

[2] *Contribuţia cea mai însemnată o înscrie, de fapt, în paginile* Vieţii româneşti, *cronica lui Tudor Vianu (nr. 10/1924). În privinţa „eretocraţiei" povestirii, el observă că cele două eroine ne apar „simpatice şi demne de compătimit pentru că viaţa neregulată pe care o duc porneşte din spontaneitatea incoriibilă a naturii lor. Senzualitatea lor naivă, lipsită de orice perversitate, are graţia şi seninătatea unei înclinări fireşti."*

contrabandişti, iar ea, de foarte tînără, vrusese să-i urmeze. Şi tocmai această fiinţă, cu o fire excesiv de independentă, ajunge într-o situaţie de înrobire pe viaţă ! Tatăl ei o mărită cu forţa şi, cunoscîndu-i năravurile, îi lasă o parte importantă din avere, cu condiţia expresă de a rămîne măritată. Ea îi propune soţului să-i acorde libertatea în schimbul unei bune părţi din drepturile de moştenire, dar acesta, un ins despotic, refuză, pentru a-i plăti „dezonoarea ce-i făcuse".

Eroina se simte ca un haiduc închis pentru totdeauna în dosul zăbrelelor temniţei şi acţionează haiduceşte. Cu cît este mai iminent pericolul răzbunării soţului, cu o atît mai mare patimă se vor dezlănţui petrecerile zgomotoase în casa de pe Cetăţuie. Ziua se găteşte, împreună cu fiică-sa, după un ceremonial descris în poveştile din Orient, făcîndu-şi genele cu chinoros, pe buze, pe obraji, ca şi pe unghii îşi dă cu roşu de carmîz — iar după chindie, pînă la miezul nopţii, dansează nebuneşte în răpăitul castanietelor şi tamburinelor, ori ascultă languroasele manele turceşti şi pastoralele greceşti, cîntate de curtezani, care erau aleşi numai dintre cei „frumoşi şi delicaţi". [1]

Urmează bătăile şi maltratările sălbatice din partea bărbatului şi a feciorului cel mare, care locuiesc în celălalt capăt al oraşului, de unde vin numai în expediţii punitive. Dar aceste represalii periodice nu au alt rezultat decît că o fac pe eroină să se arunce în vîrtejurile unei vieţi dezordonate „cu o patimă înzecită, spre a face pe tiran şi mai furios". Mama Chirei este plămădită din acelaşi aluat cu Anghel, nu se pretează la nici un fel de compromis, nu ia nici cea mai mică măsură de prevedere, dimpotrivă, cu cît primejdiile devin mai ameninţătoare, cu atît se înverşunează să le înfrunte cu o semeţie necugetată. Cînd va fi desfigurată de soţ — îi este strivit un ochi —, mama Chirei respectă jurămîntul pe care şi-l făcuse şi se omoară.

---

[1] *O înflăcărată (chiar exaltată) apărare a eroinei şi a dreptului ei la „libertinaj" o găsim în foiletoanele Sarinei Casvan din* Dimineaţa *(nr. din 16 şi din 23 ianuarie 1925), cu titlul* Femeia în opera lui Istrati. *Mama Chirei „este un suflet eroic". Desfătările erotice ? Dreptul sfînt la „libertate" al celui oprimat : „Nu poate evada din închisoarea ei, astfel că libertinajul la care se dedă constituie dreptul la viaţă şi la sfînta răzbunare al unui suflet năpăstuit".*

Povestirea fiind analizată sub unghiul strict al baladei populare, n-a putut fi observat caracterul evident modern al unora dintre concepţiile morale ale eroinei. Ea se va adresa odraslelor cu aceste îndemnuri pe care le vom întîlni destul de des la personajele-lumpen de mai tîrziu : „Tu, Chiro, dacă, după cum bănuiesc, nu ţi-e dat să trăieşti în acea curăţenie care vine de la Dumnezeu şi aduce mulţumire, să nu fii o cinstită fătarnică, să nu joci pe virtuoasa. Nu-ţi bate joc de Dumnezeu, ci fii ce te-a lăsat el ; trăieşte-ţi viaţa aşa cum o simţi, fii chiar destrăbălată, dar o destrăbălată de inimă ! E mai bine aşa !

Şi tu, Dragomir, dacă nu poţi ajunge un om de treabă, fii ca soră-ta şi ca maică-ta, fă-te hoţ, dar un hoţ cu suflet, căci omul fără suflet, dragii mei, e un mort care împiedică lumea să trăiască." Concluzia se desprinde uşor : numai ceea ce e aproape de „canoanele firii", de natură, e adevărat, firesc şi pe deplin legitim. Şi, dimpotrivă, tot ceea ce îngrădeşte manifestarea „naturalului" intră în categoria artificialului, a anormalului şi, ca atare, a antiumanului. (Un „rousseauism" pe care Istrati îl teoretizase nu o dată în articolele sale din *România muncitoare*, proslăvind „căsătoria liberă", deoarece în „libertatea" relaţiilor dintre bărbat şi femeie el vedea semnul unei emancipări îndreptate împotriva ipocriziei şi convenţionalismului moravurilor burgheze...)

Este adevărat însă că dintre toate povestirile lui Istrati, *Chira Chiralina* se adresează perioadei istorice celei mai îndepărtate. Mamei Chirei îi este încă necunoscută existenţa prozaică, goală şi meschină din societatea modernă. Din acest punct de vedere este mai neştiutoare, mai neevoluată ca Moş Anghel. Drama ei se desfăşoară pe un singur plan : împotrivirea la orice restricţie despotică a pornirilor erotice. Am ajuns însă la acele aspecte ale *Chirei Chiralina* care au îngrozit pe unii critici cu sufletul angelic, umplîndu-i de spaima că va fi coruptă, murdărită, pîngărită conştiinţa tineretului. [1]

---

[1] *De asemenea proporţii şi atît de categorice au fost aceste superstiţii şi false unghiuri de vedere asupra povestirii, încît chiar şi unii foşti prieteni ai lui Istrati din mişcarea muncitorească nu s-au putut sustrage de sub influenţa lor (adăugîndu-se în plus puritanismul de tip... socialist). Alecu Constantinescu, în articolul său din* Deşteptarea. Detroit. U.S.A., *considerînd* Chira Chiralina *din punctul de vedere al artei „o capodoperă", din punct de vedere al conţinutului, o caracterizează astfel : „Chira Chi-*

Dar *Chira Chiralina* se face, în fond, expresia acelei „naturale și robuste senzualități și voluptăți" pe care Engels o admira la Homer și Platon, la Horațiu și Juvenal, la *Vechiul Testament.* [1]

---

ralina e o cocotă clasică, care își prostitua fiica în familie și-și transforma băiatul în paznic al desfrîului ei. Asta e, în esență, toată Chira: o cocotă fără perdea."

În schimb, Ioan Slavici, cu cunoscute convingeri eticiste, se arată mult mai ponderat, situînd Chira Chiralina *într-o genealogie exactă, cea a povestirilor orientale: „Se vorbește azi mult despre* Kyra Kyralina *a lui Panait Istrati și mulți sînt supărați de conținutul romanului. Nu se vor fi potrivind cele spuse în* Kyra Kyralina *nici cu vederile mele, dar am rămas încîntat de forma, de stilul desăvîrșit în care povestește dl. Panait Istrati. În privința aceasta,* Ion *al d-lui Liviu Rebreanu e mai dezbrăcat, mai fără perdea decît* Kyra Kyralina, *care foarte adeseori ne reamintește — ca fel de a povesti — poveștile orientale din* O mie și una de nopți." *(Interviu publicat în* Rampa, *27 octombrie 1924.)*

[1] *Pentru a înțelege mai bine lucrurile se cere a reveni asupra comparației cu balada populară. A afirma că povestirea lui Istrati nu se suprapune decît vag schemei epice — Chira și fratele ei sînt ademeniți pe o corabie — înseamnă a rămîne la stadiul unui adevăr banal. Important e să înțelegem schimbarea de accent și „resementizarea" fabulei tradiționale. Monique Jutrin-Klener, descriind, pentru publicul francez, balada* Chirei Chiralina, *menționează și varianta tragică din culegerea lui Alecsandri care vizează culpabilitatea eroinei, dar numai sub beneficiu de inventar, căci o sancționează astfel: „Accueillons avec méfiance cette dernière version, peut-être marquée par un excès d'ardeur patriotique!"*

Nu acordăm importanță excesului de maliționizitate, ci mefienței nejustificate care o văduvește pe comentatoare de un posibil punct de reper pentru o analiză mai adîncă decît conspectarea didactică a subiectului narațiunii.

Tot M.J.K., cu superioritatea celei care beneficiase de consultarea unui material documentar românesc, îi acuză pe criticii francezi de „ignoranță", întrucît aceștia „decelaseră" o altă filiație a povestirii lui Istrati, „celle du conte oriental et du Mille et une nuits". *Or, notează M.J.K., „Istrati ne les découvrit qu'en 1933, chez son ami de Yong". Vom discuta în altă parte esența problemei și inexactitatea afirmației făcute în legătură cu „descoperirea" lui Istrati. Mă mulțumesc doar — fără a mă considera specialist în domeniul folclorului — să emit părerea că ar putea fi găsite unele atingeri între balada populară românească și motivul răpirii unei fete, tratat și în* O mie și una de nopți. *Am făcut această afirmație pentru a ajunge la modul în care fabula este repovestită de Boccaccio. Așa după cum demonstrează Viktor Șklovski într-un pertinent — și amuzant — comentariu, schema tradițională se baza pe „minunea" că, „trecînd prin mai multe mîini", fecioara rămîne neprihănită, pe cînd la Boccaccio nu numai că eroina cunoaște desfătările dragostei cu mai mulți bărbați, dar își mai permite să facă și pozne, ironizînd prea cucernica fidelitate a antecesoarei ei. „Senzualitatea apare nedisimulată" —*

Această caracteristică n-a scăpat neobservată de unii cercetători. Bunăoară, criticul italian Adriano Tilgher (articolul *Un narratore rumeno-francese : Panait Istrati, La cultura*, 15 decembrie, 1927) observă că eroii lui Panait Istrati „se lasă în voia patimilor într-o inocentă și sfîntă imoralitate".

Într-adevăr, în dezlănțuirea furtunatică a simțurilor eroinei nu se află nici un fel de complicație sau artificiu. Există o transparență a relațiilor de ordin erotic, o inocență a cărnii, ce-ți amintește de firescul cu care se săvîrșesc fenomenele naturii. Mama Chirei nu poate fi acuzată de imoralitate pentru simplul motiv că ignoră cu totul caracterul nepermis al actelor ei. Eroina declară cu candoare, fără să ascundă nimic : „Dumnezeu m-a făcut pentru plăcerile trupului, așa cum pe cîrtiță a făcut-o să trăiască departe de lumina soarelui."

Mama Chirei nu s-a desprins încă prea mult de lumea în care guvernează strict legile naturii, nu cunoaște un proces de interiorizare mai adînc, contradicția legiferată de epoca modernă dintre instinct și conștiință îi este străină, pe scurt, n-a evoluat într-atît încît „sexul" să-i ridice probleme „mo-

---

observă Victor Șklovski, subliniind că : „O nouă atitudine, o altă morală..." dă unitate poetică narațiunii.

Ei bine, Istrati adoptă o atitudine boccaccianâ chiar dacă ceea ce la marele scriitor al Renașterii era luat în răspăr el tratează cu gravitate : este vorba de etalarea voluptății erotice ca o expresie a „libertății" femeii. De aici resementizarea realistă a sensurilor baladei. El creează o altă Chiră — care e mama Chirei Chiralina, dar putea fi foarte bine și sora ei, care nu pierde timpul în a fi „o destrăbălată de inimă", așa cum „a făcut-o D-zeu". Și oare escapadele curtezanilor care, la vestea venirii soțului, sar pe fereastră la vale, unii schiopîndu-se, nu ne introduc, cumva, într-o atmosferă boccaccianâ ? Frații eroinei nu se răzbună pe „răpitori", ci pe soțul care, avînd de partea lui legile societății, o pedepsește pentru desele și mărturisitele ei infidelități.

Avea, în fond, dreptate N. Iorga să fie scandalizat de felul în care Istrati „recrease" balada populară. Nu pentru că, așa cum crede Monique Jutrin-Klener, el făcea parte dintre „criticii naționaliști români" (se pare că M.J.K. are fixațiile ei ideologice), ci deoarece, cu adevărat, povestitorul brăilean nu respectase fabula în varianta ei pură, tradițională. Va fi pornit Istrati de la unele variante mai „noi" — nu numai cea de tipul cunoscut de Alecsandri, dar poate și mai „deocheate", care vor fi circulat în mahalalele Brăilei ? Iată ceea ce numai un studiu avizat poate să clarifice. În orice caz, povestitorul, în scrisoarea deschisă către Iorga, își permite să-l acuze pe marele cărturar de ignoranță : „Dac-ai ști d-ta de ce hoțomani ordinari e vorba acolo, de ce basme cu cocoșul roșu, de ce acțiune prostească și înjositoare, apoi ai vedea că eu am făcut dintr-un chiot simfonie."

rale". Aici rezidă şi explicaţia faptului că eroina în lupta ei cu bărbatul nu dă dovadă de fariseism, de duplicitate — ca atîtea dintre surorile ei de mai tîrziu. Dimpotrivă, mama Chirei îşi strigă faptele chiar cu o anumită fanfaronadă, dovedindu-se neînarmată cu însuşirile potrivite noului mod de viaţă, „defectul" caracterului ei fiind unul istoric, care ţine de structura vechilor moravuri.

Analiza noastră a lăsat în afară, pînă acum, pe Chira Chiralina, eroina de fapt a baladei populare de la care a pornit Panait Istrati. Am fost însă nevoiţi să procedăm aşa, ţinînd seama de realitatea artistică a povestirii, întrucît mama reprezintă personajul care iradiază cel mai mult viaţă şi care sub raportul semnificaţiei omeneşti ocupă locul cel mai important. Chira Chiralina are în povestire valoarea unei simple fulguraţii poetice. Lui Dragomir — şi el în afara fabulaţiei tradiţionale — i se acordă un rol însemnat, dar multă vreme acesta se împărtăşeşte din strălucirea şi poezia pe care le degajă faptele mamei sale, şi, de îndată ce acţionează de unul singur, dezvăluie un profil comun. Semnificaţia problematicii eroului se află în raport invers proporţional cu evoluţia istorică, adică, odată cu îndepărtarea în trecut a condiţiilor care favorizează gesturi de independenţă şi superbie. Pe Dragomir îl vom întîlni sub numele de Stavru, ca vînzător ambulant şi victimă a viciului pederastiei, surpat sufleteşte, o epavă umană, într-o Brăilă de-acum modernă. Aşadar, aceeaşi fundamentală antinomie descoperită şi în *Moş Anghel.*

Întrucît Dragomir constituie firul de legătură între povestirile ce se întrunesc sub numele Chirei Chiralina, să încercăm o reconstituire sumară a avatarurilor vieţii sale.

După o copilărie uşoară în casa de pe Cetăţuie, în urma dispariţiei mamei şi a surorii, el se trezeşte în mijlocul unei realităţi despre care nu are nici cea mai neînsemnată cunoştinţă practică. Ducîndu-se în port şi dorind să se plimbe pe Dunăre cu barca, află pentru întîia oară de funcţia banilor. „De unde eram să ştiu eu ce-i aceea să ai parale la tine şi să... plăteşti ? Barcagiul mă făcu prost şi-mi tălmăci că el cîştigă pîinea purtînd oamenii pe apă."

Acest băieţandru pare coborît nu numai dintr-un paradis al copilăriei, ferit de vînturile aspre ale vieţii, dar şi dintr-o stare anterioară a societăţii. Dezarmat în faţa realităţii — ca şi cum ar fi descălecat dintr-o altă eră —, va deveni uşor

victima pasiunilor lubrice ale bogătaşilor turci. Unul dintre aceştia, Mustafa-bei, cînd eroul va cerşi libertatea, îi va semnala cusurul fundamental: „Ce-ai să faci dacă ai să te duci de aici? Ba, mai ai nenorocirea să fii tînăr şi frumos, două calităţi cu care în Turcia nu izbuteşti decît dacă eşti şiret, şi tu n-ai arma asta."

Viaţa din casa de pe Cetăţuie i-a transmis însă şi ceva din setea de independenţă a mamei sale. Dragomir nu se poate obişnui în colivia de aur a beilor turci, încearcă în diferite rînduri să evadeze. Izbuteşte să scape — desigur, printr-un concurs favorabil de împrejurări, pentru că, după cum am spus, eroul nu are nici un fel de relaţii cu viaţa practică. Dragomir reconstituie pînă la un punct peripeţiile lui Candid, numai că, spre deosebire de eroul lui Voltaire, el are o naivitate nativă, şi nu una grefată după preceptele filozofiei lui Pangloss.

Înşelat în atîtea rînduri, este de ajuns un gest, în aparenţă samaritean, pentru ca Dragomir să-şi facă iarăşi visuri în legătură cu bunătatea şi generozitatea celor din jur şi, bineînţeles, să cunoască din nou amarul deziluziei.

După asemenea experienţe, Dragomir va ajunge la concepţii şi gesturi asemănătoare cu cele ale lui Anghel — drama este, în esenţă, aceeaşi: inaderenţă la normele actuale ale vieţii. În mijlocul unui peisaj dezolant de lîngă Damasc — cadrul adecvat sfîşierilor lăuntrice ale eroului —, el dă nenorocirilor sale explicaţii de ordin fatalist: tot acel calvar al vieţii s-ar datora răzbunării divine pentru că dorise moartea despoticului său tată.

Trebuie să recunoaştem însă că nu există treaptă a mizeriei umane pe care acest erou să nu fi coborît. La şirul întîmplărilor relatate trebuie s-o adăugăm şi pe aceasta: în căutarea surorii, eroul încearcă să pătrundă într-un harem, dar este prins şi zvîrlit într-o închisoare, unde devine obiectul poftelor celor mai depravate specimene ale societăţii. Moartea la care se gîndise nu o dată îi apare ca singura şi definitiva salvare dintr-o lume infernală.

Dar Panait Istrati nu ajunge la viziunea unilaterală, pesimistă a unor scriitori naturalişti. O şi mărturiseşte: „Operele creaţiunii sînt infinit mai complexe şi mai variate" şi „miile de patimi îndurate nu ne dau dreptul să scuipăm asupra întregii lumi." De aici, lumina discretă, difuză, care se simte

în acest ocean de întuneric. Mai întîi, datorită scăpărării mirifice a peisajelor. În fața frumuseții de vis a Bosforului, Dragomir uită de toate nenorocirile : „Privirea mea ațintită asupra apei liniștite absoarbe setoasă vedenii de povești orientale : umbrele palatelor și chiparoșilor pe care soarele în apus le culca pe luciul întunecat al Bosforului, iar mai încolo, cît cuprindeai cu ochiul, era o perindare nesfîrșită de culori aprinse, pete de aur și de aramă, limbi de foc, mistuindu-se în depărtări, frînte de colinele cu dîmburi liliachii, răsturnate de oglindirea mării.

Cum, atît de frumos e pămîntul ?"

Și nu-i vorba numai de poezia locurilor. În fața răutății și perversiunii celor din jur, a mizeriei sordide, eroul găsește sprijin în tot ceea ce e apropiat de starea naturii. Iar oamenii care-l vor ajuta în momentele grele trăiesc la periferia societății, ca bătrînul vînzător ambulant din Constantinopol, sau salepgiul grec Barba-Iani : „Să plecăm : pămîntul e plin de frumuseți".

Privite din punct de vedere artistic, povestirile își relevă partea lor cea mai consistentă în evocarea soartei tragice a mamei Chirei. Aici irumpe nestingherită și impetuoasă întreaga forță de povestitor a lui Panait Istrati.

Într-una din scrisorile sale, Romain Rolland, recunoscînd că episoadele cu fratele Chirei Chiralina nu se ridică la nivelul celorlalte, le laudă totuși, deoarece aici Istrati reușește să trateze un subiect „periculos" — e vorba de pederastia lui Stavru —, nu numai „acceptabil", dar și „tragic". Într-adevăr, Panait Istrati, ca un bun povestitor, a știut să nu se oprească la „descrierea" unor aspecte prozaice sau vulgare, ci să dezvăluie „tainele" umane care stau îndărătul lor. Dragomir, devenit Stavru, este zugrăvit în ultima sa ipostază ca pretext pentru a ne istorisi drama pe care o suferă cînd se întoarce pe locurile copilăriei, sperînd să recîștige ceea ce pierduse, dar este împins și mai mult la fund de neînțelegerea oamenilor. Peregrinările prin Orientul apropiat, pe de altă parte, conțin un sens poetic ascuns. Eroul vagabondează mereu, căutîndu-și sora răpită. Într-un rînd, i se pare că a zărit-o. Chira Chiralina primește, pînă la urmă, semnificația unei năluci, a unei Fata Morgana, simbolizînd visul de altădată al copilăriei din Cetatea de pe Dunăre.

În cărţile despre haiduci, Panait Istrati va trăi o nouă şi semnificativă experienţă nu numai pe plan artistic, dar şi moral.

Adresîndu-i-se lui Romain Rolland (8 ianuarie 1924), el explică astfel conţinutul acestui cuvînt : „Cuvîntul Haiduc (litera H se pronunţă ca în limba germană) nu are corespondent în limba franceză. S-ar putea spune bandit sau brigand, dar nu e acelaşi lucru. Haiducii au fost, în România, pe timpul ocupaţiei turceşti şi greceşti, nişte tineri răzvrătiţi împotriva asupririi. Îşi părăseau satele, se ascundeau în păduri, înarmaţi, aprovizionaţi şi încurajaţi de întreaga populaţie. De acolo se năpusteau asupra impilatorilor — fie ei oameni ai stăpînirii, exploatatori sau satrapi —, pe care îi căsăpeau şi-i jefuiau. Banii erau împărţiţi poporului : dar aceşti răzbunători naţionali erau deseori trimişi la spînzurătoare sau mureau în lupte cu poterele — o armată de mercenari care-i urmăreau pe haiduci..."

Cîntecele epice populare româneşti sînt dominate de figura şi isprăvile lor.

Ne grăbim să avertizăm însă asupra greşelii care s-ar săvîrşi considerîndu-se că haiducii lui Panait Istrati sînt aidoma haiducilor din baladă. Eroii literaturii populare apar într-o lumină ideală, oferă cumuluri de virtuţi, sînt infailibili în acţiunile lor, în vreme ce haiducii lui Istrati suferă de adînci defecte omeneşti, ba, mai mult, sînt puşi să facă faţă unor contradicţii morale specifice timpurilor moderne. Paradoxal e următorul fapt : fugind în lumea codrului şi într-o perioadă istorică îndepărtată în timp, aceşti eroi, dincolo de unele aparenţe, nu numai că nu ajung la un echilibru sufletesc, dar îşi adîncesc dezbinările interioare (apropiindu-se de starea naturală, ei intră într-un proces şi mai violent de singularizare).

În acest mod ei se diferenţiază şi de eroii cu o stare civilă asemănătoare din operele lui Mihail Sadoveanu.

Haiducii sadovenieni oferă o seninătate maiestuoasă, o gravitate decantată, pe cînd cei ai lui Istrati sînt încrîncenaţi,

arşi înlăuntrul lor : primii par descinşi din eposul homeric, ceilalţi, din infernul lui Dante. Una din explicaţii constă, fireşte, în aceea că Sadoveanu cunoaşte umanitatea patriarhală retrasă în locuri sălbatice, pe cînd Istrati o cunoaşte numai pe cea contaminată deja de molimele civilizaţiei.

În aceeaşi scrisoare către Romain Rolland, Istrati îşi mărturiseşte intenţia iniţială de a proiecta asupra figurii lui Cosma o lumină optimistă, oricum stenică : „Cosma mă va ajuta să alung pîclele mohorîte ale lui Moş Anghel şi să creez un echilibru cu explozia unei vieţi ce va justifica, dar şi va condamna pesimismul marelui alcoolic mîncat de viu de viermi".

Dar asemenea proorocului Bileam, care, vrînd să profere cele mai năprasnice blesteme, din gura lui nu ieşeau decît suave binecuvîntări, şi Istrati chiar şi atunci cînd se forţează să capteze explozia radioasă a vieţii ajunge tot la o viziune tragică.

În articolul *Trecut şi viitor,* autorul — de-acum în cunoştinţă perfectă de cauză — îşi caracterizează astfel eroul : „frate bun cu cele două Chire, nu ascultă decît vocea sîngelui său clocotitor, trăieşte după legea lui şi cade răpus de această lege".

Travestit în călugăr, Cosma va ţine o „cazanie" din care aflăm că sucul strugurelui, carnea berbecului, rodul pomului şi umbra lui, crîngurile cu pini şi mîndrele ciobăniţe, cu sînii împietriţi de vînturi şi cu dorinţele nemăsurate, toate acestea există numai pentru a desfăta voinicii, deoarece : „O singură dată trăieşte omul pe pămînt".

Chemat să pedepsească nelegiuirile unui boier, el întîlneşte o „diavoliţă", care-l roagă să cruţe viaţa stăpînului, întrucît se arătase bun cu ea, şi să-l omoare numai pe vătaf, care voia s-o necinstească. Cosma o ascultă, iar cînd ţăranul care le păzea caii îl mustră : „— Crezi că ţi-ai făcut datoria ?", el răspunde semeţ : „— N-am nici o datorie ; mărinimoşii nu datoresc nimic şi nimănui".

Istrati demonstrează (era cel mai în măsură s-o facă) ideea că „volniţa" haiducească se potrivea cum nu se putea mai bine răzvrătirilor de natură individualistă. Cosma va face această mărturisire, care ne aminteşte de cea a lumpenilor : „Îmi bat joc de ce e drept şi de ce e nedrept... Pieptul meu e toată viaţa. Ce vrea el, o vreau cu preţul vieţii."

Eroul acesta, dealtfel, a ajuns să practice haiducia nu determinat de cauze sociale, ci, am spune, temperamentale. Trăind numai la nivelul simțurilor și cu o teribilă impulsivitate, el se află într-o continuă răzvrătire împotriva a toți și a toate.

N-avem însă de-a face cu manifestarea unui simplu hedonism. Cosma — pe care Istrati îl trece între eroii săi cei mai bine realizați — are structura morală specifică ființelor romantice. El nu poate fi mulțumit cu ceva ce e mijlociu, vrea totul sau nimic. [1]

---

[1] *Dacă istoria avatarurilor lui Anghel este raportată direct la parabola biblică, dacă povestirea* Chira Chiralina *pornește de la unele elemente ale baladei populare, paginile dedicate lui Cosma pot revendica și ele comparația cu un vechi mit: cel al lui Don Juan. Un Don Juan-Haiduc, iată performanța și contribuția originală realizată (fără a-și da seama, în chip neprogramatic) de către Panait Istrati.*

Ca și Don Juan, Cosma merge din femeie în femeie, pe toate iubindu-le cu aceeași ardoare, într-o continuă repetiție a unui spectacol care-și schimbă doar decorurile. „Auzi ce spune femeii ăștia? — îi explică Ilie lui Ieremia. Ei bine, sînt droaie femeile cărora l-am auzit spunîndu-le același lucru. Și să mă bată Dumnezeu dac-a mințit vreodată sau dac-a vorbit vreodată drept. Da, pe toate le-a iubit, și a fost drăgăstos și gingaș ca un porumbel, darnic ca ploaia care scaldă țarina arsă de soare. Cu toate astea, a fost nerecunoscător ca un cotoi și nepăsător ca moartea la lacrimile lor.“ Aceleași cuvinte spuse femeilor, dar nu s-au indignat atîția că Don Juan se servește de aceeași frază în exercițiile sale de seducere? (Ceea ce-l face pe Camus să replice: „Le mots du passé qui ont fait leurs preuves, à quoi bon les compliquer“?)

Ca și în cazul arhetipului său, nestatornicia lui Cosma are explicații mai adînci decît simpla conformație biologică sau morală, vizînd incapacitatea umană de a se adapta și de a se integra în armonia legilor universului. Drept care va fi un răzvrătit și un blasfemator, înfruntînd, pe urmele antecesorului său, divinitatea.

Ilie i se adresează cucernic:

„— Să ne supunem, prieteni, legilor care nu-s făcute de mîna omului...

Cosma se răsti:

— Nu mă supun!

— ...și să le primim ca neclintite...

— Nu primesc nimic!“

Dacă ținem seama că, în cunoscutul său eseu, Camus include între personificările ideilor sale și ipostaza don juanismului, am putea descoperi și la Cosma unele dintre trăsăturile „eroului absurdului“. Același adînc sentiment al înstrăinării, în numele căruia se neagă valoarea relațiilor afective chiar de ordin consanguinar: „Frate, fiu, sînt cuvinte fără înțeles, ca și tată, mamă, soră. Se-ntreabă cineva vreodată care-i fiul unui cîne sau care-i tată-său? Venim pe lume Dumnezeu știe cum, și asta-i tot...“ Același haos, aceeași noapte polară a existenței în care hazardul e rege: „Dar răul, ca și binele sînt două fețe ale aceleiași vieți, și viața

Dar nu numai formele de organizare socială, ci și viața în general refuză exclusivismul violent, nu se orînduiește după dorințele fiecăruia, ci, conform unor ordine și tipare obiective. De aceea, departe de complicațiile și constrîngerile societății, Cosma continuă să fie un inadaptabil, nonconformismul eroilor din categoria sa avînd un caracter absolut.

Avînd ca adversar însești legile firii, Cosma va ajunge la o atitudine de negare totală, nihilistă, ca și Moș Anghel, ale cărui gesturi nu o dată le imită. (Și comportarea finală va fi asemănătoare. Ca o supremă sfidare a soartei lui predestinate, Cosma se complace într-o pasivitate care le facilitează oamenilor stăpînirii posibilitatea de a-l omorî.)

---

prea puțin se sinchisește de ce gîndim noi sau de ce ne place. Pentru ea, durerea și bucuria sînt două părți din care bate același vînt orb. Mînă-ți barca așa cum poți, trăiește și mori.“ (Așadar, iată și ipostaza de homoviator.)

La o analiză stringentă, comparația cu eroul absurdului ne relevă însă destule nepotriviri. În primul și în ultimul rînd, datorită aprinsului spirit participativ care acuză toate actele eroului istratian. Temporar, ca un paliativ, acesta își poate impune o atitudine egală, detașată în fața accidentelor existenței, dar structura ființei sale care, pînă la urmă, va ieși triumfătoare la iveală este aceea a unui răzvrătit luciferic, a unui militarist în căutare perpetuă de războaie (chiar dacă totdeauna pierdute).

Iar dacă există analogii, explicația o dă faptul că eroul absurdului duce, propriu-zis, mai departe, stări de spirit caracteristice eroului romantic.

Această problemă, atinsă tangențial și în capitolele anterioare, se cere a fi bine precizată. Pierre-André Rieben, care, în prefața la Les chardons du Baragan, *este primul care emite ideea comparațiilor cu „eroul absurdului“, tinde să-l integreze acestei tipologii umane pe scriitor însuși. Ipoteză temerară. Se poate, într-adevăr, vorbi la Panait Istrati de un obscur sentiment al absurdului, fără însă ca în preceptele unei etici* avant la lettre *camusiene el să găsească mijlocul de conciliere a contradicțiilor sufletești. Ca și eroii săi, scriitorul este un pasionat, dăruindu-se integral clipei, lăsîndu-se vrăjit de zarea oricărui miraj, un veșnic cavaler în căutare de cruciade.*

Cît privește opera, aici lucrurile devin cu totul clare : ea pune problema absurdului, fără a se încadra într-o literatură a absurdului.

Panait Istrati va opune concepțiilor citate ale lui Cosma crezurile altor eroi (așa după cum, în Moș Anghel, *Adrian nu acceptă „filozofia practică“ predicată de unchiul său).*

S-ar putea ca aceste distincții să apară fastidioase ; ele ne ajută însă să înțelegem că povestirile lui Istrati nu sînt chiar atît de simple în semnificațiile lor, cum s-a crezut, dezvăluind o viziune a vieții mai complexă, care încearcă să-l înfățișeze pe om într-o confruntare mai generală, chiar cu limitele de ordin ontologic ale existenței.

Spre deosebire de *Moș Anghel* ori *Chira Chiralina*, în povestirea de față, Istrati dezvăluie o altă treaptă, mai avansată, a concepțiilor sale asupra lumii. Lui Cosma, care trăiește la nivelul simțurilor și care nu e preocupat decît de satisfacerea dorințelor sale, îi este opus Ilie, înțeleptul cetei de haiduci, care nu acționează decît la comanda rațiunii și care nu trăiește decît pentru a alina suferințele aproapelui. De partea lui Ilie trece și Florica — deocamdată cu o fizionomie incertă —, care-l învinuiește pe Cosma, spunîndu-i : „Nedreptatea te răzvrătește numai cînd te lovește pe tine, și ca să-ți îndeplinești una din poftele tale ai prăpădi pămîntul". Tot ea declară : „Nu mai vreau toată fericirea numai pentru mine singură".

Și mai edificatoare este scena chefului din final. Cu bărdăcuța de țuică în mînă, Cosma strigă fîrtaților : „Noi n-am cerut să venim pe lume, deci nu datorăm nimănui nimic. O singură datorie avem... să mîncăm bine, să bem bine...", și atunci apare un călugăr misterios „cu fruntea senină", care, spre bucuria lui Ilie și a Floricăi, replică, apreciind această urare ca o jignire adusă ființei umane, iar datoria pe care o acceptase Cosma, ca o „datorie de porc !" : „Sînt mîhnit. Norodul vede în voi pe mîntuitorii lui, și dacă nu sînteți puși în furcă dintr-o zi pe alta, aceasta se datorește ajutorului său prietenesc. El nu vă oprește nici să mîncați, nici să beți ca niște viteji, dar dacă totul se oprește aici, zău mă îndoiesc că sînteți altceva decît niște boieri."

Aici stă cheia de boltă a povestirii, aceasta este dilema modernă care mistuie lăuntric pe haiducii lui Panait Istrati.

În fața unor condiții și norme de existență care strivesc personalitatea individului, îl înstrăinează de simțămintele lui firești, acești eroi ard cu toată intensitatea în vîlvătaia dorințelor lor. Dar o astfel de existență rămîne prea îngustă, egoistă. Atunci, ca un termen opus, apar haiduci ca Ilie care slujesc unei evidente morale ascetice. Pe el, spune autorul, „inima nu-l sîcîie prea mult". Era „înțelept mai presus de însăși libertatea lui, această întîie comoară a contrabandistului". Cum poate cineva să se îngrijească de nevoile sale și să nu uite suferința aproapelui ? Cum poți să trăiești viața, cu

o pasiune arzătoare, senzorială, dar să respecți și să aplici și preceptele abstracte ale rațiunii ?

Iată contradicțiile în fața cărora se opresc, fără a le rezolva, nu numai eroii în cauză, dar și creatorul lor.

*

Tot în articolul *Trecut și viitor*, Panait Istrati își anunță astfel volumul *Prezentarea haiducilor :* „Dar iată că mîine năvălesc *Haiducii*. Simțirilor omenești de totdeauna (și cărora le fuseseră robiți Anghel, cele două Chire, Cosma, n.n.) li se adaugă revolta de totdeauna a luptătorului pentru dreptate. Patimi oarbe și năzuințe sînt închise în același cuptor și arse pînă la topire. Aci, nedreptatea veșnică a omului e luată de piept și țintuită în văzul tuturor."

În noua lui carte, într-adevăr, lupta pentru răzbunarea celor asupriți devine principala linie a subiectului.

Spilca a devenit haiduc ucigînd logofătul care-i necinstise logodnica ; Movilă, vătaful, este mînat tot de porniri vindicative : părinții și cei opt frați ai săi au fost uciși de boier. Întîmplările ca atare nu se impun prin ineditul lor, în genere cunoscute dintr-o întreagă literatură de acest gen în România. Cu totul neobișnuite și chiar șocante sînt crezurile sociale profesate de acești haiduci. Astfel, ei nu vor să se mulțumească cu mici și firești acte de răzbunare, ci urmăresc să doboare pe cei care sînt „mari" și care stau „neclintiți" în picioare, și asta pentru a nu se mai întîmpla „ca Stan să fie Domn, iar Vlad să tragă la jug". O concepție care trădează certe înrîuriri ale propagandei socialiste. Același haiduc va ști ce e naționalismul, pe care-l respinge cu vehemență, cerînd să se lupte nu numai contra boierilor greci și turci, ci și a celor români.

În altă povestire, chiar Groza, o proiecție literară a aspirațiilor de haiducie, proclamă un asemenea deziderat : „Întreg acest mîndru pămînt, în lărgime și în lungime, trebuie să fie al nostru, al tuturor, căci noi venim pe lume goi, și el ni se dă să-l lucrăm și să ne bucurăm de roadele lui. Nu-i al nostru ? Trebuie să fie. Trebuie să-l smulgem din mîinile celor care-l țin fără să-l lucreze." Nu se poate să nu convenim că acest apel ca pămîntul să fie smuls din mîinile celor care nu-l lucrează și dat celor care vin pe lume „goi" putea să aparțină

mai mult cuiva care se „frecase" de socialiști (cum era cazul lui Panait Istrati și mai puțin al haiducilor săi). Fără îndoială, povestirile nu vizează o perioadă pierdută în clarobscurul istoriei, ci una foarte recentă, mai precis, contemporană autorului. [1] Eroii lui Istrati vor, la urma urmei, cu mijloace haiducești, să realizeze unele puncte din programul socialiștilor.

Nu este însă greu de detectat echivalentul social al acestor haiduci. Dacă eroii principali din *Moș Anghel* și *Chira Chiralina* erau niște haiduci, haiducii lui Panait Istrati nu sînt altceva decît niște lumpeni travestiți.

Întreaga fizionomie morală a lui Ieremia constituie o dovadă. În povestirea peripețiilor sale, el înalță osanele omului care s-a născut liber. Se laudă că atunci cînd căzuse în mîinile arhontelui Samurakis ar fi vrut să-i răscoale pe robii acestuia, deși știa că sînt „mișei", pornind însă de la convingerea că atunci „cînd se pune în fruntea lor un cap și-i îndeamnă, vor merge". Tentativa n-ar fi reușit datorită „minții de rob din naștere". Indiferența totală față de preocupările care nu satisfac gusturile „eului" său, pornirile egoiste sînt susținute fățiș: „Eu sînt haiduc pentru mine, nicidecum pentru semenii mei. Aceștia n-au decît să se facă, dacă nu sînt născuți haiduci." „Și dacă vă îndeamnă inima, haiduci, tocmiți-vă cu ziua la ăl care nu vrea să se scarpine în cap

---

[1] *Aceste rezonanțe actuale ale istoriilor cu haiducii au asigurat din principiu elogiile înflăcărate din paginile presei militante. N. D. Cocea nota în* Facla *(24 aug. 1925) aceste impresii degajate din lectura* Prezentării haiducilor: *„am călătorit ani și ani de-a rîndul, prin locuri necunoscute, pline de freamătul frunzelor și de fiorul faptelor mari: am cunoscut oameni dîrzi, dintr-o bucată, care știau să vorbească — ceea ce urmașii lor au uitat de mult —, cu inima în palmă și cu fruntea sus; am simțit trecînd în sfîrșit printre filele întoarse sub ochii mei ca o furtună și în sufletul eroilor evocați de Istrati setea nepotolită de viață, voința nestrămutată de justiție și dorul aprig de libertate, care îndreptau pașii strămoșilor noștri pe potecile haiduciei...!"*

Iar Henri Barbusse, după ce, într-un articol, semnalase fragmentele din Haiducii *ca aducînd „un realism simplu, greoi și vast", o dată cu „un suflu de reînnoire socială", revenea (*L'Humanite, *22 mai 1927), servindu-se de povestirile „istorice" ale lui Istrati pentru a sublinia adevărul că: „Toate magiile, toate peripețiile din istoria de ieri ne-ar lăsa aproape indiferenți dacă ele n-ar avea o semnificație ascuțită pentru istoria de azi și, bineînțeles, pentru cea de mîine".*

cînd îl manîncă. Poate că voi sînteţi mucenici. Eu n-am nici o poftă să fiu."

Dar, ca şi în *Cosma*, şi în cartea de faţă crezurilor individualiste li se opun profesiuni de credinţă cu caracter umanitarist. Împotriva părerilor lui Ieremia se înscrie un haiduc fără nume — investit deci cu puteri de simbol —, care ia apărarea mulţimii, explicînd defectele ei prin aceea că de veacuri trăieşte cu frica-n sîn, de veacuri fiind veşnic bătută, oprimată. El solicită însă mila haiducilor, menirea lor fiind să ajute robii.

Din aceeaşi „tabără" fac parte Florica, devenită căpitanul cetei de haiduci, şi Ilie.

Se pare însă că aceste elemente, care ilustrează setea de altruism social a lui Panait Istrati, nu contribuie în chip pozitiv la realizarea artistică a figurilor. Surprinde că tocmai personajele cu misiuni umanitariste sînt lipsite de vlagă — în sensul forţei poetice — şi, oricum, nu întruchipează acea realitate palpitînd de viaţă pe care o simţi atît la mama Chirei, cît şi la Cosma. S-a văzut că autorul recurge la figuri cu caracter abstract simbolic. (Nu există dealtfel personaj „pozitiv" căruia să nu-i lipsească un epitet sau un cognomen graţios şi simbolic. Florica va fi chemată „Floarea codrilor", Ilie va fi însoţit de titulatura „Înţeleptul" etc.) În ceea ce o priveşte pe Florica, aceasta, din momentul în care încetează de a mai fi femeia drăcoasă care sucea minţile bărbaţilor şi devine o preoteasă a idealului umanitarist, nu mai trăieşte ca personaj literar, devine o simplă schemă.

Aceste insuficienţe şi goluri artistice explică luptele interioare din conştiinţa scriitorului, contradicţiile din cleştele cărora el nu găseşte o ieşire adevărată. Este necesar, pentru a înţelege calea prin care Istrati încearcă să soluţioneze dilema, să ne referim la destăinuirile pe care le face soborului de haiduci Ilie „Înţeleptul", în mare măsură portvocea autorului : cu atît mai mult, cu cît divulgă amănunte revelatorii despre unii dintre eroii discutaţi mai înainte.

Chira are patima gătelii cu tot felul de mătăsuri, iar Cosma, pe acela de „armăsar". Ei dezvăluie porniri mărinimoase şi înduioşări în faţa suferinţei, dar avînd de îngrijit acute nevoi proprii, altruismul lor nu ţine mult. Cosma îşi

scutură buzunarul cu generozitate în mîinile tremurătoare ale nevoiaşului, dar uită totul apoi, alergînd după fuste, iar Chira plînge ascultînd jelania vreunui nenorocit, dar „necazul de a-şi vedea faţa stricată era tot pe-atîta ca cel pricinuit de calicia nevolnicului".

Povestitorul ajunge la această concluzie : „Nu, nu se poate cineva prinde de suferinţa altora, cînd singur are suferinţe de îngrijit".

Drept care, Istrati, pentru a-şi satisface aspiraţiile către un ideal generos, creează figura lui Ilie „Înţeleptul", care tocmai pentru că nu are nici o suferinţă de îngrijit se pune în serviciul tuturor, numai în lepădarea de interesele proprii, scriitorul găsind calea către un altruism integral.

Nu trebuie să se creadă însă că avem de-a face cu contradicţii pur subiective din concepţia despre lume a lui Panait Istrati. El n-a făcut decît să recunoască în povestirile sale cu sinceritate dureroasă conflictele morale care dedublează conştiinţa oamenilor din societatea capitalistă.

Ne referim la acele moduri de „înstrăinare" a omului care provoacă, bunăoară, straniile separări între individ ca persoană şi individ ca element component al unei colectivităţi sociale. (Într-o scrisoare către prietenul său Léon Bazalgette, Istrati, dovedind că stă pe picior de egalitate cu eroii săi, se plînge de „cele două ghiulele pe care fiecare om al acestui timp le are atîrnate de picioare : idealul său propriu şi idealul epocii sale".)

La tipuri umane ca lumpenii, asemenea anomalii sînt şi mai acute, deoarece, datorită izolării lor de o activitate socială, interesele generale ale colectivităţii le apar cu atît mai mult abstracte şi străine.

Totuşi, însuşi faptul că Istrati a formulat cu pasiune contradicţiile arătate îl situează în planul înalt al aspiraţiilor către omul întreg, cu o structură sufletească armonios dezvoltată. În povestirile sale, patimi oarbe şi năzuinţi conştiente, robia cărnii şi elevaţia spiritului, păgînism şi ascetism, răzvrătirea romantică individualistă şi umanitarismul ajung să fie „închise în acelaşi cuptor şi arse pînă la topire", fără să reuşească însă fuzionarea într-un aliaj veritabil şi trainic.

Domnița din Snagov se vrea un roman în care figurile legendare să se amestece îndrăznеț cu personaje dintr-o perioadă apropiată în timp. Alături de Florica, devenită, după moartea lui Cosma, căpitanul cetei de haiduci, sînt convocați — mai mult în conferințe, decît în acțiuni vitejești — cunoscuți eroi ai baladelor populare, ca Iancu Jianu, precum și un tot atît de vestit hoț de drumul mare, Codreanu.

Toți sînt aduși în perioada unirii Principatelor Române. Dintre personajele cu existență în manualele de istorie, apare Alexandru Ioan Cuza și un hatman, Miron — în care nu-i greu să-l ghicim pe Mihail Kogălniceanu. Va fi evocat — vădind ambiția unei reconstituiri istorice cît mai fidele — și ajutorul primit de Țările Române pe plan diplomatic din partea Franței.

În ansamblu, cartea lasă impresia unei compuneri artificioase, hibride. N-au lipsit totuși complimentările facile. Camil Baltazar, în articolul său despre Panait Istrati, din volumul *Scriitor și om*, apreciază *Domnița din Snagov* ca fiind „cea mai aleasă și mai cuceritoare dintre povestirile lui Adrian Zografi". [1]

Elogiul este însă fără acoperire și probabil a fost formulat sub sugestia celorlalte cărți haiducești ale lui Istrati.

Insuccesul era de așteptat. Istrati n-are simțul istoriei îndepărtate, în sensul că nu poate să perceapă graiul trecutului din întîmplări pe care nu le-a cunoscut ca participant direct. Se încearcă, e drept, valorificarea materialului cules din călătoriile de „documentare", întreprinse cu ocazia întoarcerii în țară. Dintr-o scrisoare către Aida Vrioni, aflăm că a vizitat împreună cu ea Snagovul. [2]

---

[1] *Criticul francez René Lamarre se arată și el încîntat. După ce îi recomandă pe haiduci ca pe niște „outlowers" în gustul nordicilor, dar cu „obiceiurile zaporojenilor lui Gogol", elogiază* Domnița din Snagov *ca fiind „un roman foarte mișcător, un scenariu istoric gen Alexandre Dumas-père, dar cu atît mai puternic, mai plin de viață și de culori".*

[2] *O altă scrisoare adresată lui Constantinescu preciza că, unul dintre scopurile venirii sale în România era și acesta de a căuta „un cadru de desfășurare" volumului următor din* Les Haïdoucs".

Dar Istrati nu e în stare ca, pe baza cîtorva date cunoscute turistic, să plăsmuiască întîmplări fabuloase, poezia eposului său ţîşneşte totdeauna dintr-o prea plină şi amară experienţă de viaţă. [1]

În *Domniţa din Snagov* descrierea curge fără elan poetic. Faptele istorice sînt introduse în forma lor brută ori cu neînsemnate retuşuri. O baladă populară luată din colecţia lui Gh. Dem. Teodorescu este tradusă în proză.

Romain Rolland, într-o scrisoare trimisă la 18 iulie 1926, semnalează defectul principal cînd îi mărturiseşte: „Nu-ţi pot ascunde, nimic nu mi se pare că egalează marile bucăţi

---

[1] *Din fişarea articolelor închinate* Domniţei din Snagov *mi-a scăpat, în prima ediţie a monografiei, cel al lui Şerban Cioculescu, din* Viaţa literară *(2 octombrie 1926). Mă grăbesc să completez lacuna semnalată de un coleg — cu atît mai mult, cu cît nici unde ca aici verdictul critic în privinţa acestei cărţi a lui Istrati n-a fost dat cu atîta justeţe.*

Concluzia cronicii era rostită fără echivoc: „Domnitza de Snagov *nu este la nivelul celorlalte opere ale lui Panait Istrati". Această nereuşită este situată într-un context mai larg, făcîndu-se referiri şi la scăderile volumului anterior:* Présentation des haïdoucs, *unde, „În parte, o povestire era mai interesantă sau mai puţin interesantă. În tot, nimic nu subsistă." Obiecţii se aduceau şi „decorului teatral" în care fiecare erou îşi deapănă confesiunea (un procedeu totuşi frecvent în tehnica prozei romantice). Cît priveşte* Domniţa din Snagov, *aceasta „epuizează temele haiduceşti şi lasă o impresie de oboseală". Cronicarul nu neagă existenţa unor scene frumoase: „Scene frumoase nu lipsesc, dar un roman este un tot şi sub acest unghi opera se destramă". Criticile sînt emise totuşi cu o anumită circumspecţie, dată fiind furia contestărilor de care beneficia în acea perioadă Panait Istrati, pe considerente mai mult politice decît estetice (vezi istoria cu prefaţa şi interzicerea cărţii* Domniţa din Snagov*). Ceea ce-l obligă pe cronicar să se delimiteze hotărît de detractori şi să facă declaraţia de principiu: „Nu, nu poate fi tăgăduit talentul autorului lui* Kyra Kyralina *şi al lui* Oncle Anghel". *Urmau consideraţii elogioase la adresa povestirilor istratiene consacrate, care erau privite ca „fragmente dintr-un acelaşi ciclu, conceput în acelaşi spirit de gravitate înaintea destinului".*

Şi-atunci care ar fi explicaţia insuccesului repurtat cu ultima carte? (Ş. Cioculescu discută despre „slăbiciunea relativă *a ultimelor două cărţi".)* „Credem în întrebuinţarea greşită a facultăţilor sale. *D. Panait Istrati este un mare povestitor al celor văzute şi auzite. Idealul său social, complement al idealului său de bunătate şi amiciţie, l-a călăuzit în ultimele sale romane, şi poate să fie numai o impresie — imaginaţia pură îl sluj*eşte *mai puţin decît imaginaţia care se trage din realitate şi o întregeşte..." Şerban Cioculescu nu va uita, ca un corolar firesc al tezei sale, să sublinieze că scriitorul dispune de o experienţă de viaţă uriaşă, care-l scuteşte de experienţa „operelor de imaginaţie", văzînd, din acest punct de vedere, în* Trecut şi viitor *„programul său pentru mulţi ani".*

din volumele precedente. Amestecul de istorie (şi încă din cea mai modernă) cu povestirea legendară este extrem de greu de realizat ; lasă o impresie nesigură, puţin hibridă, istoria interesează mintea, dar răceşte emoţia." Iar dacă pe cititorii francezi episoadele istorice s-ar fi putut să-i mai intereseze, pe cititorii români, cu atît mai puţin.

Să fi acţionat aici, într-un mod negativ, ambiţia de a realiza, cum se menţionează pe coperta cărţii, un „roman" ? E interesant amănuntul că, numai atunci cînd uită să „descrie", ci doar „povesteşte", se realizează episoade vii — ca şi cum Istrati, în aceste cazuri, ar regăsi temporar bagheta vrăjită cu care ne fermecase în cărţile anterioare.

În aceeaşi scrisoare, Romain Rolland mai adaugă o observaţie importantă : „În povestire, după părerea mea, principalul defect vine din modul în care este realizat caracterul principal — frumoasa tîlhăroaică —, pe care ai văzut-o cu ochi de îndrăgostit (zic îndrăgostit, nu zic amant, două specii diferite). Ai îndrăgit-o prea mult : umbrele sînt împinse pe planul al doilea ; nu are realitatea caldă şi plină a Kirei şi a neuitatei sale mame."

Obiecţia e pe deplin fundată. Panait Istrati îşi idealizează aici eroii, potrivit tezei utopice pe care vrea s-o demonstreze. *Domniţa din Snagov* este un roman tezist, şi tocmai pentru că se sileşte să-şi expună cu tot dinadinsul ideile, se abate de la modalitatea povestirii, pe care se sprijinea latura puternică a talentului istratian, ceea ce duce la înţesarea cărţii cu tot felul de discursuri şi descripţii aride.

Trebuie să înţelegem însă lucrurile mai adînc şi sub latura lor dramatică. Panait Istrati mărturiseşte, în prefaţă, că a scris cartea fără entuziasm. Dar în scrisoarea citată, adresată Aidei Vrioni, amintea cu înflăcărare de „Domniţa noastră din Snagov", de unde putem înţelege că, pe cînd fusese în România, discuţiile lor se învîrtiseră în jurul acestui subiect, Istrati expunînd cu încîntare idei şi scene din romanul proiectat. Între cele două mărturisiri se fixează o perioadă care trebuie să fi fost agitată, cu elanuri şi cu renunţări neaşteptate, cu reveniri sîrguincioase şi cu sentimentul, din ce în ce mai dominant, al zădărniciei ; Panait Istrati a încercat în această carte, fără să izbîndească, să rezolve în favoarea unui umanitarism larg, generos, contradicţiile care-i dezbinau moral eroii din creaţiile de pînă atunci.

În *Domnița din Snagov* se face apologia „oamenilor-ecou" — cum spune autorul —, în sufletul cărora se amplifică, cu o gravă rezonanță, suferințele maselor oprimate. În „Conferința" de la Tazlău, Floricica condamnă celelalte cete de haiduci, care se mărginesc la „asasinate individuale", la răzbunări mărunte, cerînd inițierea de acțiuni comune, ale tuturor, pentru a „smulge" și apăra dreptatea oamenilor de jos.

Este evident că Panait Istrati caută să iasă din cadrul vag care domină povestirile despre haiduci și să dea un sens mai concret acțiunilor acestora, sugerînd o finalitate superioară cunoscutelor isprăvi tradiționale.

În consecință, se alege un cadru istoric precis, perioada de dinaintea Unirii Principatelor. Iată care erau țelurile pe care Floricica le propune „confreriei" haiducilor: „întoarcerea pămîntului țăranilor (propoziția are un accent radical modern, n.n.), secularizarea averilor bisericești, abolirea sclaviei țiganilor și a pedepsei cu moartea, unirea principatelor, garanții constituționale".

Se valorifică aici concepțiile „iluministe" ale autorului, formate la începutul mișcării muncitorești, cînd programele cercurilor socialiste nu depășeau limita revendicărilor larg democratice.

Din păcate, însă, de îndată ce se trece la înfățișarea acțiunilor concrete întreprinse pentru slujirea acestor țeluri, iese la iveală sărăcia gîndirii scriitorului. Ce anume vor face haiducii avînd mînă liberă să realizeze ideile lui Istrati? Florica va organiza petreceri după petreceri în castelul de lîngă Snagov, folosindu-și frumusețea pentru a cîștiga simpatia boierilor „generoși" și sprijinul reprezentantului diplomatic al Franței. Iar haiducii, ei bine, haiducii fac negoț, pentru ca în cărăușiile lor să „lumineze" masele. Ultima acțiune ne amintește de coborîrea narodnicilor în mijlocul poporului, și nu știm dacă, inconștient, Panait Istrati n-a avut în vedere exemplul acestora.

Dar întrucît negustoria reprezenta o îndeletnicire destul de prozaică, haiducii lui Panait Istrati vor căuta să se autosugestioneze cu privire la măreția misiunii lor, a „martirajului" pe care-l acceptau, acordîndu-și aura misioneratului. „Noi plecasem la cucerirea maselor cu credința misionaru-

lui" — declară un haiduc. Devotamentul în slujirea credinței lor „nu ceda cu nimic aceluia a iluminatului cucernic" etc.

În contact cu realitatea, exaltarea semireligioasă se va dovedi însă fără implicații mai adînci, mai mult o poză. Puși să experimenteze această ciudată împerechere între negustor și misionar, haiducii vor simți un vid al acțiunii lor. Panait Istrati, care în această perioadă exprimă cu sinceritate dilemele contractate, nu va șovăi să dea cuvîntul lui Ieremia — prototipul haiducului anarhist —, care, lăsînd la o parte frazele frumoase, indică situația reală. El vorbește despre un devotament „forțat", „impus". „Amară ca fierea fu existența haiducului în timpul acestor zile de devotament impus."

Și, într-adevăr, la o analiză atentă, descoperim că acțiunile haiducilor au caracterul unor gesturi filantropice înfăptuite voit, din dorința de a satisface cerințele unui „eu" umanitarist. Nu percepem în actele generoase ale eroilor lui Panait Istrati trăsătura firească, plină de naturalețe, pe care o au revoluționarii adevărați, ale căror gînduri și sentimente sînt orientate armonios de structura și substructura lor sufletească. Se află, cum am mai spus, la eroii lui Istrati, ceva făcut, ceva impus din afară, expresie, s-ar spune, a contradicțiilor dintre rațiunea care tinde să fie altruistă și simțirea care e individualistă.

Să nu ne închipuim însă că Istrati ar fi fost satisfăcut cumva de construcțiile sale din *Domnița din Snagov*. El simte cu neliniște că n-a depășit decît în aparență contradicțiile expuse în operele sale anterioare, că situațiile și personajele din cartea sa nu îmbracă cu totul haina adevărului. De aici lipsa de entuziasm, mărturisită, lipsa bucuriei intense care-l ametește pe creator în timpul plăsmuirii imaginilor.[1] Este grăitor faptul că după această experiență a

---

[1] *Nu pot trece însă mai departe fără a menționa că prefața la* Domnița din Snagov *se înscrie printre cele mai impresionante momente ale activității sale publicistice. Numai o raportare la acea tradiție strălucită înscrisă în aria literaturii române de gazetăria eminesciană ne poate ajuta să înțelegem amestecul original între inflexiunile calde, patetice ale dragostei de țară și accentele corosive, sumbre, erupția pamfletară la adresa crimelor săvîrșite de clasele posedante.*

Romain Rolland declară că pe aceste pagini ar fi gata să dea tot ceea ce a scris Istrati.

Se cunoaște vacarmul îngrozitor stîrnit de prefață în rîndul cercurilor oficioase din România (și măsurile drastice luate împotriva cărții). În

renunțat să-și mai realizeze vastele planuri de creație, proiectate în legătură cu haiducii. (Anunțase astfel un roman închinat lui Groza.) De abia în 1932, împins de necesități materiale, el scrie un scenariu de film *Haiducii,* folosind însă elemente din *Cosma* și *Domnița din Snagov.*

O „EPOPEE POPULARĂ MODERNĂ"

Receptarea creațiilor din această perioadă a impus dezbaterii și unele aspecte ale artei povestitorului, drept care ne vedem obligați să facem, încă de-acum, unele aproximări, anticipînd considerațiile concluzive ce vor avea în vedere, firește, tabloul global al operei istratiene.

Povestirile cu haiducii i-au încurajat pe diferiți critici să treacă scrierile acestui autor în compartimentul literaturii de aventuri. Unii, cu maliție, explicau chiar succesul de public al povestirilor sale prin aceea că erau „istorii polițiste" ale isprăvilor haiducești. În fapt, se comiteau exagerări, confundîndu-se mitul aventurii (care domină, într-adevăr, creația lui Panait Istrati) cu literatura de aventuri. Așa după cum se știe, eroul literaturii de aventuri este un ins întreprinzător, dinamic, ingenios, care știe să se descurce în cele mai grele situații, *totdeauna învingător* (de aici capacitatea sa de a intra, fără a osteni, în combinația unor intrigi teribil de încurcate și care se pot prelungi la infinit). Eroii lui Panait Istrati suferă însă tocmai de pe urma incapacității lor de a

---

cronica citată, Șerban Cioculescu ținea să remarce ironic că volumul fusese „tardiv și ineficace lovit la noi de rigorile legilor de excepție, datorită unei prefețe cunoscute de public din extrase publicate în jurnale..."

Dar nu numai la noi. O evidentă stingherealâ în fața radicalismului ideilor din prefață se observă și din partea presei oficiale franceze. Același comentator francez, René Lamarre, notifica: „In Domnița din Snagov *există două pagini care sînt admirabile și care au fost cu grijă trecute sub tăcere la apariția volumului".*

se adapta realității, sînt lipsiți de simțul practic și, prin aceasta, aprioric niște învinși. Gama reacțiilor lor în fața vieții va fi de aceea destul de limitată, acuzînd nu o singură dată monotonia sau previzibilitatea. Se pot identifica unele situații conflictuale care sînt reluate — variante pe aceeași temă — în diverse povestiri. După cum putem releva anumite „personaje-mamă", arhetipuri din care se desprind celelalte figuri ce populează opera.

Apoi, creațiile lui Istrati sînt departe de a prezenta o construcție acută a subiectului (ca operele care fac apel la nervi, de tipul „fais-mois peur" sau „tue-le"). Povestirile istratiene ignoră, de regulă, principiile compoziționale sanctificate, acțiunea lor învolburîndu-se cînd nu te aștepți — mai precis, explodînd patetic — și alteori trenînd inexplicabil, complăcîndu-se în desenarea arabescului unor nesfîrșite meandre, pierzîndu-se în tot felul de digresiuni laterale — ca fluviul său drag Dunărea la vărsarea în mare.

Dar cu toate aceste caracteristici (și limitări), creațiile lui Panait Istrati sînt cu adevărat acaparatoare la lectură, ele posedă arta de a tăia respirația cititorului. N. D. Cocea, într-un articol-recenzie la *Haiducii,* se jura că dacă pe stradă vînzătorii de ziare ar fi trîmbițat chiar căderea guvernului, prăbușirea orînduirii burgheze, și tot n-ar fi putut lăsa din mînă cartea. Să citățm însă dintr-un critic care nu se lasă ușor antrenat pe panta aprecierilor înflăcărate : Mihail Ralea. Recenzia la *Moș Anghel,* din *Viața românească :* „Am citit această carte pe nerăsuflate, cu același interes febril, aproape cu aceeași credulitate lipsită de îndoială, ca pe vremea copilăriei, cînd devoram viața lui Iancu Jianu. Și cred că această mărturisire nu e un mediocru omagiu, cînd vine la vîrsta lecturilor celor mai pretențioase."

Explicația ține, fără doar și poate, de acel farmec practic inanalizabil pe care-l degajă arta lui Panait Istrati și în componența căruia intră, cu un rol covîrșitor, darul de povestitor. Creațiile sale prezintă două realități inseparabile, concentrice : aceea a lumii din narațiune și aceea a povestitorului, care nu e numai martor, ci și actor. Transcrise la persoana a III-a, povestirile istratiene ar fi lipsite esențial de nota originală, de coloritul viu pe care-l conferă umoarea verbală, tonul și gesticulația celui ce narează. Uneori firul acțiunii este extrem de simplu, chiar naiv, trebuie să se per-

ceapă însă realitatea caldă a povestitorului, care dă relief întîmplărilor, care ştie să cîştige interesul ascultătorilor, aţîţîndu-le neîncetat curiozitatea, întrerupîndu-se şi — potrivit tradiţiei orale — purtînd discuţii cu auditoriul, tărăgănînd deznodămîntul, desfăşurînd o întreagă ştiinţă a ceremonialului. Numai printr-o eroare aceste povestiri pot fi separate de felul cum sînt spuse, ca şi de întreaga ceremonie a debitării lor.

Panait Istrati, ca orice bun povestitor, nu uită că se adresează unui auditoriu cu care trebuie să se afle într-o continuă şi directă comunicare. De aceea acordă toată importanţa gesticulaţiei povestitorului.

În *Prezentarea haiducilor,* Florica se va adresa lui Spilca solemn şi patetic, ca şi cum i-ar da dezlegarea să destăinuie secretul existenţei sale: „Îţi dau cuvîntul, Spilca. Ridică voalul care te ascunde ochilor noştri, deschide inima ta..." Acesta nu se va grăbi. Mai întîi va scoate nişte sunete nearticulate. Cu o asemenea introducere, atenţia ascultătorilor e asigurată. Dealtfel, totdeauna atîrnă greu în cumpănă persoana celui care povesteşte. Cînd i se cere lui Movilă vătaful să vorbească, haiducii scot exclamaţii de mulţumire, îşi aruncă în sus căciulile şi se apropie grăbiţi, deoarece respectivul, taciturn, cu privirea totdeauna gravă, ca şi cum s-ar gîndi numai la potere şi la răzbunări, le dă certitudinea că „nu va vorbi în vînt".

Trebuie să remarcăm ca o trăsătură generală a eroilor lui Panait Istrati pofta lor de vorbă. În *Prezentarea haiducilor* abia au ajuns la Valea Oarbă, nu şi-au orînduit bagajele şi s-au şi apucat de povestit. Dar ce să ne mirăm ? Anghel e pe patul de moarte, dar sporovăie cu o plăcere de om sănătos despre aventurile lui din tinereţe. Şi nu moare pînă cînd nu capătă asigurarea fermă că nepotului său i se vor povesti imediat păţaniile lui Cosma. Ceea ce Ieremia face, fără să se sinchisească deloc că alături e un mort.

Este interesantă întîmplarea care a avut loc în perioada cînd Istrati lucra la *Prezentarea haiducilor.* El s-a întîlnit cu literatul francez Jean Pierre Jouve. Au vorbit un timp, apoi au tăcut. Dar Istrati a început să şoptească şi să facă semne, ca şi cum ar desemna locul pe care trebuie să-l ocupe cineva :

„— Ce faci ! îl întrebă Jouve.

— Doi haiduci stau în inima nopții singuri, suiți într-un stejar. Și vorbesc, vorbesc, vorbesc...

— Ei, și ce înseamnă asta ?

— Viitorul meu roman, care se va numi *Prezentarea haiducilor.*"

Și, în fond, care sînt isprăvile vitejești săvîrșite de ceata de haiduci adunată sub comanda Floricicăi ? Pentru a spune adevărul, haiducii de fapt se tot întîlnesc în lungi conciliabule, în care-și satisfac pofta de limbuție, istorisind lucruri întîmplate, auzite ori inventate, și totul pe îndelete, cu întreg dichisul, ca și cum s-ar afla la una dintre clăcile populare, și nu în codru, cu intenții războinice, și neîncetat hărțuiți de potere.

Este necesar însă ca și acest punct de vedere, în dezvoltarea lui, să cunoască o „aproximare". Pentru opera lui Panait Istrati, important este și ceea ce se arată, nu numai modul în care e spusă narațiunea. Sînt creații al căror conținut obiectiv apare fără însemnătate, valoarea acestora asigurînd-o în exclusivitate talentul dramatic al povestitorului care monologhează, gestul său verbal. Nu același lucru se întîmplă în cazul scriitorului nostru. Istrati rămîne un povestitor romantic. Talentul său nu se dezlănțuie, el nu știe, pur și simplu, să povestească decît pe marginea întîmplărilor care i se impun prin ineditul, chiar bizareria și caracterul lor dramatic. Dacă vrem să ne apropiem și mai mult de specificul artei lui Istrati, vom spune că între povestitor și lumea cuprinsă în narațiunile sale există relații de bună conviețuire. În cazul altor opere, cititorii ajung să se identifice fie cu un personaj care e investit cu drepturi supreme, fie, cel mai adesea, privesc prin prisma conștiinței demiurgice a naratorului. În opera lui Istrati, povestitorul, personajele, locurile unde se petrec întîmplările par a se situa pe același plan, se percep ca o unică realitate. S-ar spune că se mai prelungesc condițiile primare și idilice cînd nu se făcuse separarea propriu-zisă dintre subiectiv și obiectiv, cînd genurile continuau să se afle amestecate sau să coexiste în chipul cel mai pașnic...

Autorul nu adoptă o atitudine de distanțare superioară față de materialul operei, ca unii scriitori picarești din vremea noastră, care înșiră aventurile eroilor, „făcînd cu ochiul"

cititorului, invitîndu-l să ia totul în derîdere. Istrati abordează o anume gravitate, neşovăind să recunoască faptul că el ia pe deplin în serios ceea ce se întîmplă în creaţiile sale. (Într-o scrisoare către Nicolae Iorga afirma în chip programatic : „Eu cred în creaţiile mele".) Lui Thomas Mann i s-a reproşat — exagerîndu-se — că forţa de iluzionare a romanului său *Doctor Faustus* ar fi ştirbită din pricină că autorul, însuşi, nu crede în diavolul pe care-l întîlneşte eroul său. Iată o obiecţie care nu poate fi adusă lui Panait Istrati. Numai povestitorul popular va mai trăi cu atîta înflăcărare şi convingere alături de eroii săi.

Dar nu trebuie uitat că Panait Istrati reprezintă un moment literar de tranziţie, de unde structura bipolară a operei sale. Povestirile dezvăluie atît trăsături ale unei literaturi mai vechi, propagată altădată de trubaduri şi rapsozi — de aici uşurinţa identificării lor cu baladele populare —, cît şi particularităţi ale unei arte mai noi — de aici legitimitatea „selectării" lor într-o epocă modernă.

Ar fi greu de imaginat că autorul *Haiducilor* poate să reproducă întocmai şi automat vechea poezie epică. Se împotriveşte la aceasta însuşi materialul de viaţă tratat, care — s-a văzut — e adesea contradictoriu, cu fisuri interioare şi răsuciri stranii, eroii oscilînd între cer şi iad. În adnotările — cu ambiţii de program teoretic — la scenariul de film scris în 1935 : *Haiducii* sau *Domniţa din Snagov*, Istrati amendează o seamă de aspecte ale eposului popular cerînd : *„o prezentare modernă a faptelor;* să umanizăm această dramă, să dăm la o parte orice eroism umflat peste măsură, să temperăm donquijotismul acţiunii, să investim pe eroi cu slăbiciuni şi defecte omeneşti (povestitorul popular anonim îi vede totdeauna plini de virtuţi, implacabili, negreşind niciodată şi mereu victorioşi)."

„Tocmai aceasta am încercat să fac în cărţile mele", declară Istrati denumindu-şi opera drept : „o epopee populară modernă".

Apar, desigur, probleme dificile de creaţie, care atacă egalitatea şi seninătatea stilului epic de altădată, provocînd perturbaţii şi discordanţe în scrisul lui Istrati. Povestiri elogiate pentru curgerea lor de la sine dovedesc la o ultimă

analiză preocupări de tehnică literară.[1] (Nu mai întîlnim vechea desfăşurare liberă, dar liniară, a naraţiunii, cu episoade alăturate egal, ca un şirag de mărgele.) În povestirile analizate, cititorul este plasat într-un prezent „patetic", care, datorită hazardului, suscită redarea unor întîmplări din trecut. Figura Chirei este evocată de Stavru, vînzătorul ambulant, cu care adolescentul Adrian colindă pe la bîlciurile de prin părţile Brăilei. Luptele haiducilor le află acelaşi Adrian — care se întorsese dintr-un vagabondaj prin Egipt — cu ocazia morţii unchiului său din Baldovineşti. Prologurile povestirilor capătă, aşadar, valoarea unor mărturii autobiografice. În felul acesta, se cîştigă un plus de verosimilitate.

Singura bucată mai „clasică" din punct de vedere compoziţional, în care istoria vieţii personajului se desfăşoară într-o ordine cu adevărat cronologică, este *Cosma*. Dar şi aici autorul caută să comprime timpul, modifică „durata" povestirii. Ieremia relatează amintirile sale de pe cînd era băieţandru, ceea ce presupune o cernere, reţinerea întîmplărilor celor mai semnificative. Forma de expunere este aceea a secvenţelor cinematografice. Chiar stilul este de scenariu, eliptic, într-o

---

[1] *Nu vom obosi să amendăm viziunea acelor comentatori care, pornind de la punctul de vedere că Panait Istrati este un vagabond, un ins neinstruit culturaliceşte (sau, trecînd pe versantul poeziei, un povestitor din rîndul naratorilor anonimi, populari), îi refuză cunoaşterea celor mai elementare noţiuni ale meseriei scrisului.*

Faptul că n-avem de-a face la Panait Istrati cu adoptarea, în chip programatic, a unei tehnici literare, că acest autor nu e preocupat să obţină efecte artistice sau, şi mai direct spus, că uneori, după exemplul d-lui Jourdain, aplică principii ale artei moderne fără să ştie — nu există nici un motiv de îndoială. S-a văzut însă, în capitolul dedicat genezei primelor povestiri, că nu de puţine ori el este forţat să facă faţă unor angoase, frămîntări, insatisfacţii generate tocmai de necesitatea de a da o formă unui material de creaţie mai mult sau mai puţin rebel (pe măsura complexităţii relaţiilor sociale).

Alchimia operelor sale este, aşadar, ceva mai complicată, incluzînd şi elemente insolite, distilînd şi otrava unor temporare eşecuri, după cum relaţiile dintre elementul laborios şi cel spontan pot cunoaşte uneori forme comice, ca bunăoară, în cazul povestirii Cosma, *aşa cum atestă o scrisoare a autorului către Aida Vrioni (redactată, nici vorbă, cu o cochetărie voită): „Ei bine,* Cosma, *considerat* chef d'oeuvre *(...), m-a omorît timp de 9 luni; îl vedeam cum trebuie să fie, şi tîlharul nu voia să se prezinte, aşa cum îi ceream. Am aşteptat, am avut dureri pînă şi în pîntece, ca femeia gravidă, şi deodată a dat năvală de nu mai ştiam cum să prididesc..."*

formă de *flashes*. În plus, în cadrul povestirii sînt intercalate şi alte povestiri, aparţinînd altor personaje (vezi cea a lui Ilie „înţeleptul"), ceea ce măreşte impresia unei evocări directe, „văzute", am spune din nou, cinematografic.

În celelalte povestiri în care haiducii apar pe un plan secundar, efortul de stăpînire a materialului este şi mai evident. Bunăoară, în *Chira Chiralina*, formula compoziţională pare împrumutată de la autori din timpurile noastre. Povestirea începe cu sfîrşitul, continuă cu întîmplări care, cronologic, se petrecuseră la început şi se încheie cu episoadele de mijloc. Fiecare parte se constituie ca o povestire de sine stătătoare, axată pe momentele extreme din lupta eroilor, cu destinul lor tragic şi avînd caracterul unor „explozii" în lanţ...

În *Prezentarea haiducilor*, dăm tot peste o construcţie stringentă, deşi tema s-ar părea că asigură oarecum de la sine „vioiciunea" naraţiunii. Unii comentatori, pornind de la faptul că în carte au întîlnit o reuniune de povestiri, s-au grăbit să facă trimiteri la *Decameronul* sau *Halima*. Comparaţia nu este pe deplin motivată. În *Prezentarea haiducilor*, accentul nu cade în exclusivitate pe valoarea episodului (ca în povestea sau nuvela veche), ciclul de povestiri reprezentînd o succesiune de faţete care abia în final află încheierea deplină şi încoronarea. Romain Rolland îi scria la 2 august 1925: „Această suită de nuvele cîştigă prin faptul că este legată într-un mănunchi (şi aceasta e noutatea în cărţile dumitale, în care uneori spicul era mai frumos decît mănunchiul), ele formează o puternică unitate, iar finalul (geneza şi replica sa) — neaşteptat (neaşteptat prin logica sa), e o lovitură de geniu, zguduitoare şi tragică". Expresia ultimă se leagă de admiraţia nelimitată pe care i-a stîrnit-o lui Romain Rolland *Prezentarea haiducilor*. În aceeaşi scrisoare afirma: „Este o nouă capodoperă, şi eşti un geniu înnăscut. N-aş vrea să-ţi sucesc capul şi să-ţi insuflu dorinţa de a abuza de prodigioasa dumitale virtuozitate, dar, fie că mă înşel, sau nu, trebuie să spun ceea ce gîndesc: eşti singurul geniu al povestirii, al frumoasei povestiri, al nuvelei, al prozei artistice, pe care-l recunosc în literatura actuală..." În ceea ce ne priveşte, împărtăşim părerea lui Georg Brandes, care scria: „*Haiducii* reprezintă o carte mai puţin bogată şi mai puţin surprinzătoare decît *Chira Chiralina*".

Nu-mi recuz, în liniile lor esențiale, cele demonstrate în acest capitol, mă încearcă totuși o insatisfacție, analiza evoluează într-un plan prea general, nu supune unei discuții mai la obiect „morfologia" povestirilor. Din acest punct de vedere, lucrările mai noi, axate cu precădere pe studiul operei și, în același timp, beneficiind de discuțiile recente purtate în jurul textelor „formaliștilor ruși" — în special ale lui Viktor Sklovski dedicate structurii povestirii —, ating probleme de un interes real și în înțelegerea specificului creației lui Panait Istrati. Ceea ce mă indispune însă la aceste tentative e un mod prea didactic în care sînt aplicate scheme universal valabile privind funcția personajului narator, motivarea, amînarea etc. Exerciții care aplicate prea conștiincios pot suna ironic în cazul unui autor al cărui spirit boem îl scoate adesea de pe drumurile comune ale artei.

Să ne explicităm mai limpede punctul de vedere prin referiri concrete la Moș Anghel *și* Chira Chiralina. *Există în aceste creații o deschidere mai largă a imaginilor-simbol (încorporînd ideea de destin), o densitate și o complexitate a discursului narativ care par a disloca articulațiile obișnuite unei specii literare, apărîndu-ne mai mult ca niște mici romane decît ca niște obișnuite povestiri. Să fie aceasta și o urmare a „decupării" lor dintr-un vast tablou romanesc? În orice caz, așa cum am arătat mai înainte, nu putem ignora pur și simplu intențiile autorului. Adrian Zografi — alter ego-ul lui Istrati — nu este numai un ascultător sau un colecționar de „întîmplări", ci și un personaj literar cu toate prerogativele necesare, care, fără a ocupa scena principală, apare ca parte implicată în procesele umane dezbătute în cadrul narațiunii. În* Chira Chiralina, *Stavru atentează asupra castității morale a adolescentului, încercînd să-l atragă în mrejele viciului, tot ceea ce urmează capătă semnificația gravă a unei judecăți, el trebuind, în fața lui Adrian și a lui Mihail, să se disculpe, să-și pledeze caracterul de victimă a unor situații, a unor oameni sau a societății în general.*

În Moș Anghel *lucrurile sînt și mai evidente. Adrian, pe baza creditului sentimental de care se bucură în fața unchiului său, primește misiunea de a-l scoate pentru prima oară din vizuină și a-l aduce în mijlocul familiei, în scopul redresării sale umane. În cea de-a doua parte, moșul este cel care cere să-l vadă, auzind de unele pozne ale sale — tinerești — și dorind ca, înainte de moarte, să-i ofere, ca îndreptar moral, exemplul propriei vieți. Caracterul moralist nu se cere a mai fi subliniat, povestirile însăilate aici urmăresc, în fond, un țel educativ, Istrati tinzînd să realizeze prin filmul lor un alt* Anii de ucenicie ai lui Wilhelm Meister *(chiar dacă nu acest exemplu a avut el în vedere, ci pe* Jean Christophe, *dar în latura sa de* Bildungsroman).

Să urmărim cum influențează aceste țeluri programatice structura povestirilor.

Compoziția Chirei Chiralina *n-a primit din partea criticii decît elogii. Ultimele cărți dedicate lui Istrati nu fac excepție. Maria-Luiza Pintea discută despre „ingeniozitatea tehnicii sale narative", Monique Jutrin-Klener apreciază și ea „gradația subtilă" a dezvăluirii enigmelor din* Chira Chiralina. *Cît privește „gradația subtilă", considerăm că Romain Rolland nu greșește atunci cînd îi atrage atenția lui Istrati: „Este păcat că a doua parte a nuvelei nu se află la înălțimea restului..., faptul că apoi fratele și sora sînt răpiți de turc și duși la Istanbul constituie o altă istorie, care ne interesează mai puțin. Aici primești o lecție de ceea ce înseamnă legea progresiunii mijloacelor artistice."*

Obiecția scriitorului francez pare a fi formulată în numele exigențelor unei nuvele clasice cu o intrigă psihologică unitară, cu o progresiune strictă a episoadelor, dar constatarea în sine e adevărată. Dacă ar fi să ținem seama de distincția făcută de unul dintre „formaliștii" ruși (B. Eikhenbaum [1]*), conform căreia finalul unei nuvele coincide cu punctul culminant al acțiunii, în vreme ce în roman punctul culminant devansează cu cîțiva pași sfîrșitul — nuvela fiind comparată cu escaladarea unei coline, iar romanul cu o lungă plimbare prin locuri diferite și încheiată de o întoarcere liniștită —, atunci am spune că narațiunea lui Istrati, prin diagrama*

[1] B. Eikhenbaum, *Sur la théorie de la prose* (volumul: *Théorie de la littérature*, Editions du Seuil, 1965).

episoadelor ei, se revendică mai mult de la construcția romanului decît la cea a nuvelei.

Să fie vorba de o „ingeniozitate a tehnicii narative" ? Nu facem parte dintre cei ce exaltă spontaneitatea scrisului lui Panait Istrati, dar credem că trebuie să înțelegem punctul de plecare al autorului, care nu este acela de experimentare a unei tehnici literare, ci de amplificare a impresiei de autenticitate. Ne amintim spaima cu care i se confesa lui Romain Rolland că va fi luat „drept plăsmuitor de povești — și acest lucru nu e adevărat."

Cum se explică ordinea episoadelor din Chira Chiralina ? *Ei, bine, din punctul de vedere al autorului, aceasta este cea mai firească cu putință. Am afirmat că Stavru trebuie să pledeze în propriu-i proces. Nu era logic atunci să înceapă prin a se „prezenta", înfățișînd nenorocirea căreia i-a devenit victimă, încercările eșuate de a redeveni om normal — ratarea căsătoriei ș.a.m.d. ? Pentru a fi însă pe deplin convingător, trebuia să descrie și epoca de dinaintea deprinderii viciului — viața fericită a copilăriei din Cetățuie și răpirea de către un pederast. (Caracterul „regresiv" pe care-l vom întîlni și la alte povestiri istratiene.) Partea a treia ? Este un epilog care devenea posibil numai dacă, în fața celor doi, el a cîștigat procesul ; numai după ce își asigură înțelegerea și compasiunea auditorilor (recte și a cititorilor) interesează odiseea sa prin Asia mică. Tot în corespondența cu Romain Rolland, Istrati mărturisește că ani de zile l-a urmărit figura lui Stavru, dar avea ezitări în abordarea literară, neștiind cum să facă „acceptabil" viciul său — aceasta era problema care-l frămînta și care a impus, credem, și „arhitectura" povestirii. Se respectă, firește, nu atît o logică rațională, exterioară, cît una afectivă, dictată de legile nescrise ale adevărului sufletesc. S-o spunem apăsat : rostirea acestor adevăruri îl interesează pe Istrati, și nu obținerea unor efecte literare, chiar dacă talentul îl ajută — cum vom arăta mai încolo — ca iluzia realistă să fie dobîndită tocmai prin implicarea exigențelor artistice.*

În legătură cu compoziția lui Moș Anghel *s-au exprimat anumite rezerve. Monique Jutrin-Klener opinează : „Istrati a voulu rapprocher deux existences tragiques, celles d'Anghel*

et de Cosma ; mais pour le lecteur, l'introduction de Cosma à la suite des deux premiers chapitres ne se justifie pas clairement".

Pentru a ne putea pronunța în cunoștință de cauză, vom relua o observație emisă mai înainte : în aceste povestiri n-avem de-a face doar cu dezvăluirea „tainelor" unor existențe umane, ci și cu o dezbatere în jurul motivelor care au provocat eșuarea acelor ființe. Cine poartă vina ? Iată întrebarea chinuitoare care stăruie în paginile povestirii, astfel încît povestitorul romantic cedează cîteodată locul unui anchetator modern. Prima parte din Moș Anghel *conține relatarea unei prime „înfățișări judiciare" : Anghel este confruntat cu familia sa ca și cu opinia satului, reprezentată de popa Ștefan, vărul lui. Demersurile nu dau rezultatul scontat, dar sînt revelatorii : experimentînd pînă la capăt destinul unui Iov modern, eroul evoluează pe alte sfere, a pierdut posibilitatea de comunicare cu lumea „de altă dată". Partea a doua va să împingă și mai departe investigațiile, anexîndu-i și planul interior, Anghel se va spovedi — face mărturisiri complete, dezvăluind momente dintr-o existență anterioară. Asistăm la rularea filmului unor momente ale biografiei lui Anghel, dublat de propriul comentariu al personajului în dialog cu opiniile tînărului Adrian.*

Și de ce a avut nevoie Istrati de povestirea lui Ieremia ? Pentru simplul motiv că dezbaterea n-a fost pe deplin concludentă, n-a clarificat pînă la capăt toate necunoscutele ecuației propuse. Pledoaria lui Anghel este contradictorie și, ca atare, neconvingătoare. Eroul nu-și cîștigă procesul. Adrian îi spune de-a dreptul că el nu face altceva decît să urască acum ceea ce i-a plăcut altădată.

Înțelegem că Istrati — cel care luase apărarea liberei manifestări a pornirilor carnale în Chira Chiralina *— nu se putea împăca ușor cu elogiul necondiționat, absolut al trăirii într-un plan pur spiritual. Dar necesitatea ca omul să nu se mulțumească doar cu satisfacerea unor plăceri egoiste, ci să-și lege existența de un scop mai înalt, mai altruist, continua să-l frămînte pe autor — drept care, cu candoarea ce-l caracterizează, a prelungit dezbaterea, adăugînd o altă povestire și dublînd exemplul vieții lui Anghel cu cel al destinului*

lui Cosma. Aici discuțiile se puteau purta și mai ușor, uzanțele haiducești permițîndu-i să ocolească descripția accidentată și prozaică a vieții sociale moderne — a se observa și curgerea lină a secvențelor, în cea mai strictă ordine cronologică —, după cum autorul întărește partea civilă din proces, introducînd mai multe persoane „conștiente". Faptul că, pînă la urmă, contradicțiile nu pot fi conciliate reprezintă un eșec în planul concepției de viață, nu și în cel artistic, întrucît, desfășurată pe acest plan dublu, narațiunea capătă adîncime, dezvăluie mai amplu caracterul de literatură-investigație.

Și pentru că am ajuns la acest aspect, să subliniem rolul dialogurilor, care nu reprezintă, cum afirm în capitol, simplă poftă de vorbă, plăcere gratuită a conversației, ci au rolul unei analize, întreprinsă cu mijloace retorice — și care, după Viktor Sklovski[1]*, ține locul analizei psihologice din romanul modern. Să ne amintim că, în partea a treia a* Chirei Chiralina, *semnificațiile întîmplărilor sînt discutate și disecate — de alți eroi și de Dragomir — care, cum just arăta un recenzent francez, joacă rolul unui Candid hrănit cu învățătura unui Tolstoi.*

În Moș Anghel *aceste dialoguri-analiză ocupă un loc și mai mare — n-avem decît să ne gîndim la „întrunirea" familială la care este invitat Anghel sau la discuțiile dintre Adrian și unchiul său Dimi și apoi dintre Adrian și Anghel (discuții în jurul adevărului cărților sfinte, a absurdului existenței etc.). În sfîrșit, în Cosma, dialogurile dintre haiduc și fratele său, Ilie — care e un fel de Sancho Panza, dar trecut parcă prin școala retorică a întrunirilor socialiste! De altminteri, din momentul apariției Floricicăi sfatul haiducilor se transformă subit într-o ședință în toată regula, în care se dă pe rînd cuvîntul fiecăruia, se trag concluzii etc.*

Să schițăm o comparație între Moș Anghel *și* Prezentarea haiducilor. *Ultimul volum oferă exemple care pot fi atașate mai direct tradiției prozei narative. Adunarea haiducilor într-o grotă și depănarea, pe rînd, a întîmplărilor vieții a șase haiduci ne trimite imediat la exemplele consacrate. O succesiune de șase „povestiri directe", cu particularitățile amintite*

[1] Viktor Sklovski, *Despre proză*, Editura Univers, 1975.

de mai toți comentatorii. Oricine a studiat calitatea de povestitor a lui Istrati și-a ilustrat opiniile cu citate din acest volum.

O analiză atentă descoperă însă anumite derogări de la tehnica obișnuită a narațiunii epice. Ion Vlad [1], *analizînd în chip exhaustiv destinul povestirii în contextul literaturii române, nu poate, ajungînd la volumul lui Istrati, să nu încerce unele contrarietăți. Astfel, amintind invitația directă (aproape cu caracter de somație), adresată cîte unui haiduc, pentru a-și „povesti viața", observă : „invitația directă la confesiune pare o anume derogare de la spiritul cunoscut al relatărilor treptat pregătite". Pentru a înțelege mai bine observația să comparăm volumul lui Istrati cu* Hanul Ancuței *(care va fi publicat peste trei ani, unele bucăți văzînd însă lumina tiparului mai dinainte, începînd din 1921). Dincolo de unele diferențieri de temperament — Istrati ca muntean e mai nervos, mai precipitat —, explicația privește măsura mai mare în care povestitorul moldovean își însușește intonația și respirația naratorului epic tradițional.*

Aspectul cel mai concludent îl prezintă, desigur, cum s-a remarcat și în cursul capitolului, structura de ansamblu a cărții, povestirile, deși cu o valoare autonomă, sînt orientate într-o direcție anume, accentul nu cade pe combinarea în sine de motive și situații, ci pe o demonstrație de idei, astfel încît ultimul vorbitor practic nici nu mai narează, ci ține un scurt discurs menit să sintetizeze o concluzie.

Paradoxal, Moș Anghel, *mai departe, din punct de vedere strict formal, de structura clasică a unei povestiri, dovedește, în alcătuirea interioară, o asimilare mai profundă a unor reguli de aur — secrete — ale artei narative populare. Aș menționa, în primul rînd, forța cu care acționează principiul paralelismului poetic. N-am în vedere numai dublarea destinului lui Anghel cu cel al lui Cosma, ci și folosirea schemei cuplurilor : Anghel îl va însoți în escapadele sale erotice pe Ieremia, după cum Cosma îl are ca adjutant în întreprinderile-i haiducești care sînt, totodată, amoroase, pe Ilie etc. Altă schemă : doi frați și o soră o găsim și în* Moș Anghel *(Anghel, Dumitru,*

[1] Ion Vlad, *Povestirea. Destinul unei structuri epice*, Editura Minerva, 1972.

Joița) și în Cosma (*Cosma, Ilie, mama Chirei*) *etc. Dacă vom mai adăuga că și nenorocirile lui Anghel și sfîrșitul tragic al lui Cosma sînt prevestite — procedeu clasic privind „complicarea" narațiunii —, vom realiza mai bine forța cu care acționează instinctul poetic al lui Istrati (tot sforțîndu-se să înregistreze cu fidelitate maximă realitatea, se trezește recreînd-o și combinînd elementele ei, după toate legile adevărului estetic).*

UN NOU MESIA ?
ÎNTOARCEREA FIULUI RISIPITOR

Devenit scriitor de notorietate publică, Panait Istrati trăieşte cea mai surprinzătoare şi mai fericită aventură din senzaţionala sa carieră de vagabond. Ca într-una din isprăvile legendarului calif din Bagdad, el se trezeşte peste noapte în centrul atenţiei tuturor, admirat şi disputat. Personalităţi dintre cele mai marcante din domeniul literelor se mărturisesc ca admiratori ai săi. Unul dintre directorii cunoscutei reviste *Les Nouvelles Littéraires*, Maurice Martin du Gard, publică un entuziast articol în care, citînd exemple ilustre de scriitori care au făcut gloria altor ţări decît cea natală, se întreba : „Franţa se va expune unei aventuri la fel de fericite cu acest român, care ne aduce în dar povestirile sale populare ?" Iar Jean Richard Bloch folosea următoarele cuvinte la adresa lui Panait Istrati : „*Europe* mi-a adus primul eşantion al artei sale. Nu e posibilă nici o ezitare. Conţine toate trăsăturile măreţiei." Ziare şi reviste dintre cele mai diferite popularizează „cazul" său [1], uneori nedîndu-se înapoi să speculeze excesiv

[1] *Chiar revistele sau ziarele ce în faţa zgomotului publicitar de care se bucură debutul lui Panait Istrati adoptă, iniţial, o atitudine mai rezervată, sfîrşesc, ca* Liberté *(nr. din 25.VI.1924), să aprecieze „accentul sălbatic", ca şi „fermitatea şi plenitudinea extraordinară" a stilului acestui „povestitor pasionant".*

Ca o completare a unui ipotetic dosar al reacţiilor elogioase care marchează apariţia lui Istrati în cîmpul literaturii franceze, voi menţiona că şi Action Française *(nr. din X. 1923), delimitîndu-se de ideile umanitare profesate de* Europe, *nu poate să nu însăileze aceste aprecieri la adresa* Chirei Chiralina : *„Iată de ce cu plăcere vom semnala frumuseţea unei*

datele puţin obişnuite ale debutului acestui literat-vagabond sau chiar să le mistifice. (*Petit Parisien* îl prezenta, bunăoară, pe Panait Istrati ca pe un fost client al poliţiei, afirmînd că, „înainte de a deveni celebru, n-a figurat decît în registrele poliţiei".)

Favorizat şi de larga arie de circulaţie a limbii în care scrisese, numele său începe să devină cunoscut şi dincolo de hotarele Franţei. Un critic de reputaţia lui Georg Brandes se grăbeşte să-şi exprime, într-o scrisoare, admiraţia pe care i-o provocase lectura *Chirei Chiralina*. Veştile ajung pînă la Maxim Gorki, care, de cîteva ori, cere, informaţii cunoscuţilor săi din Apus despre acest „vagabond-scriitor".

Să trecem însă de la un asemenea plan festiv la stabilirea calendarului existenţei cotidiene din aceşti ani, a scriitorului, cu inevitabile prozaisme.[1] După apariţia *Chirei* în *Europe*,

---

teribile povestiri publicată în Europe. *Ea ar fi perfectă dacă n-ar fi grevată de un argou inutil. Este intitulată* Kyra Kyralina. *Zugrăveşte Orientul, nebunia unei nebune, împrăştierea şi nenorocirea copiilor ei. Autorul este un român elenizat (sic!) care scrie în franceză. Se numeşte Panait Istrati. El va face în mod cert să se mai vorbească de el...*"

[1] *Trecerea lui Panait Istrati în categoria scriitorilor nu se petrece chiar ca în basme: o dată apărută* Kyra Kyralina, *în* Europe, *cu recomandarea lui Romain Rolland, nu i se deschid automat porţile de aur ale literaturii (arcuri de triumf, covoare cu flori etc.).*

Scrisoarea din 28 august 1923 ni-l arată destul de complexat de situaţia sa ambiguă, de ciudata împerechere între existenţa de literat şi cea de zugrav: „sînt zece zile de cînd m-am întors la Paris şi cu toate că oamenii stimabili nu contenesc să mă felicite, eu nu încetez ca în fiecare zi, de cîte zece ori, să urc pe o schelă de opt metri pentru a spoi zidurile liceului St. Louis din B-dul Saint-Michel, 44, totul pentru 32 franci şi 50 centime, şi asta fără ca tovarăşii mei de lucru să se îndoiască de dubla mea piele". (Muncitorii de pe şantier îi aruncă priviri dispreţuitoare pentru că, odată etichetat „mare povestitor oriental", el continuă să împartă cu ei o ciorbă chioară şi o friptură — care, spune Istrati, e de vacă turbată, şi, îngurgitînd-o, el trăieşte starea de spirit a unui şarpe-boa care a înghiţit un crocodil.)

Cum merge cu scrisul? În nici un fel, „în momentul de faţă, sînt zugrav, de la 10 februarie n-am mai scris un rînd".

Cu 12 zile mai înainte, el i se plînsese, dealtfel, lui Romain Rolland, direct, că visurile sale nu se realizează, el îşi închipuise că e deajuns ca marele scriitor francez să-i semnaleze cazul, pentru ca lumea întreagă, înmărmurită, să sară în ajutorul unei opere pe cale să sucombe: „Vai, încă o iluzie pierdută!" Abia la 16 octombrie, Rieder îi va da un avans de 1.500 franci, sumă totuşi nu într-atît de suficientă încît să nu mai aibă nevoie să mai facă apel la „mecenatul" lui Ionescu (ceea ce face ca în str. Colissée să curgă „lacrimi otrăvite").

cu succesul ei răsunător, problema editării povestirilor istratiene este de la sine facilitată. Un timp se agită ideea editorului lui Romain Rolland, Hollendorf, pentru ca, pînă la urmă, să se ia în considerație propunerile celor de la Rieder. Istrati îl împuternicește pe Romain Rolland să discute condițiile contractuale. (Crémieux și Jean Richard Bloch vor face o vizită, în acest scop, la Villeneuve.) Pînă la urmă, pe Istrati nu-l rabdă inima să nu intervină.

La 19 octombrie, un mesaj precipitat (îi e teamă să nu fi ajuns la Romain Rolland reprezentanții editurii). Și-a aruncat și el ochii peste contract și are de formulat obiecții categorice — care nu-l arată deloc ageamiu în problemă. Articolul 8 dă drept editurii să publice fragmente din opera lui în orice publicație, fără a-l consulta. (Astfel, spune Istrati, se va trezi apărînd și într-un ziar ca *Figaro.*) Articolul 9 — aceleași drepturi absolute peste capul său, în problema traducerilor ș.a.m.d.

Ne reține atenția obiecția la articolul 12 — obligația ca autorul să nu aducă „nici o modificare de text". „E dureros — exclamă Istrati. N-am obiceiul să caut purici în text, dar dacă o frază nu-mi place, trebuie s-o pot oricînd modifica." Interdicția e cu atît mai gravă, cu cît el este conștient că tiparului îi vor fi încredințate „pagini calde încă" (așadar și acest autor spontan prin excelență știe ce înseamnă distanțarea de material, efectele răcirii magmei incandescente a creației). În schimb, la 6 decembrie, atitudinea e cu totul docilă și conciliantă. Romain Rolland este informat că Istrati a acceptat toate condițiile puse de cei de la Rieder, cedînd chiar și în privința clauzei respinsă cu hotărîre de mentorul său : numărul de 6 volume stipulat a fi realizat la fiecare doi ani.

Editura are dreptul de a hotărî singură în problema traducerilor „în afara României, unde voi fi consultat". Așijderea în ceea ce privește realizarea ediției de lux ș.a.m.d. Motivul docilității : renunțarea de către editură la articolul 5, care prevedea socotirea drepturilor de autor numai în ziua epuizării tirajului.

Căutîndu-și scuze, el evocă, spășit, faptul că nu-i e îngăduit să uite condiția-i de autor debutant, el nu e nici Romain Rolland, nici Anatole France.

Şi, în plus, acest argument, care clarifică o dată pentru totdeauna o problemă ce-i afectează în chip deosebit pe admiratorii lui Istrati, convinşi că autorul *Chirei Chiralina* stăpînea, de la început, şi în chip absolut, tainele limbii franceze : manuscrisele sale „încă mulţi ani de aci înainte vor fi imperfecte din punctul de vedere al limbii" şi nu va găsi atît de uşor, la o altă editură, un corector „binevoitor ca Bloch..."

Aşadar, Panait Istrati va înceta de a mai fi zugrav de case, devenind zugrav de oameni (alter-egoul său literar se va numi Zograffi-grafos însemnînd zugrav, desenator, după propria-i explicaţie, iar zoo : animal).

Mai continuă, un timp, să exercite meseria de fotograf ambulant. Astfel va cunoaşte, la Nisa, pe Stelian Popescu, care nu va pierde prilejul să se laude în presa română, cum că, plimbîndu-se cu consoarta pe Promenade des Anglais, a întîlnit pe unul Istrati, botezat de Romain Rolland ca mare scriitor şi căruia i-a împrumutat o sumă de bani.[1] Panait Istrati se căsătoreşte cu Anne Munsch (la 8.VII.1924). Martor le e Pierre Jean Jouve. Va părăsi Parisul stabilindu-se un timp în locurile natale ale soţiei : Massevaux (Alsacia). Aceasta va fi localitatea de unde vor fi expediate scrisorile către prietenii de aiurea, precum şi acele articole din presa română care-l vor azvîrli în larma polemicilor.

Să cercetăm însă, mai întîi, modul în care au fost receptate povestirile lui Panait Istrati în ţara lui de obîrşie (şi care ne va permite să reconstituim climatul literar predominant pe atunci).

De unele judecăţi am luat cunoştinţă cu ocazia discutării *Chirei Chiralina*. S-a văzut cum i-a negat valoarea talentului, cu gesturi aprige, Nicolae Iorga, considerînd povestirea drept „memoriile unui om care cîtuşi de puţin nu are respectul fiinţei omeneşti" (15 iulie — 1 august 1924).

---

[1] *Istrati îi relatează lui Romain Rolland întîlnirea cu Stelian Popescu, pe care-l recomandă „fost ministru, directorul celui mai mare cotidian din Bucureşti :* Universul". *Locul întîlnirii : Promenade des Anglais. Manifestînd neîncredere faţă de titulatura pe care şi-o aroga fotograful, Istrati i-a pus sub nas un număr din* Europe, *cu prefaţa lui Romain Rolland. A urmat o convorbire, în cursul căreia Stelian Popescu îi propune postul de corespondent, la Paris, al* Universului. *Istrati îi declară mentorului său că a refuzat hotărît, nedorind să-şi aservească în vreun fel conştiinţa. Altă scrisoare comunică însă că ar fi acceptat totuşi oferta,*

Părîndu-i-se prea puţin, criticul revine în *Ramuri,* [1] pentru a depista sensurile funeste pe care le reprezintă apariţia unei asemenea povestiri. În numărul din 15 octombrie — 1 noiembrie 1924, publică textul unei conferinţe ţinută la Craiova: *Clase şi curente literare,* în care descoperă cu sinceră tulburare că scrierile lui Panait Istrati se leagă de naşterea unei noi „clase": „Portul internaţional", „cu elemente aduse de vînt, trăind în vulgaritatea cîrciumilor şi lupanarelor, în tovărăşiile cele mai pierzătoare, veştejind sufletul pe o viaţă întreagă. Aceşti oameni n-au nici un simţ pentru morala practică şi cu atît mai puţin pentru acea superioară etică, fără care orice literatură nu e decît produsul efemer al unui suflet bolnav sau rătăcit..."

În încheiere, Nicolae Iorga profetiza: „E o nouă fază adusă de înălţarea unei noi clase. *Kira Kiralina,* cu aventurile ei chefalonite şi scîrbăriile de bordel levantin, o anunţă."

Ca să se înţeleagă avalanşa de critici, acuzaţii şi insinuări care se abăteau asupra autorului *Chirei Chiralina,* trebuie observat că interveneau nu numai considerente de ordin estetic — contrarierea orientării de cenaclu sau curent literar—, ci şi motive politice, Panait Istrati fiind prezentat drept o creaţie a „democraţiei internaţionale".

În *Viitorul,* oficiosul Brătienilor, fusese publicat sub semnătura lui Al. Cazaban articolul *Un Gorki căruia îi zice Istrati* (*Viitorul,* 18 iunie 1924).

Scriitorul, improvizat în chip nefericit critic, se oprea la elementele de suprafaţă ale „cazului" şi declara în numele unei nemulţumiri cam prea personale că pentru „a se îmbulzi la tine editorii" nu e nevoie „să fii om de cultură şi lăudat de critici", ci numai să cutreieri lumea, îndeplinind profesii de hamal în port sau mecanic, să ai „o dragoste nefericită" (? !), să încerci a te sinucide şi să cerşeşti apoi ocrotirea unei persoane ilustre.

Unele din întrebările pe care şi le pune autorul articolului sînt de-a dreptul comice prin naivitatea lor nedorită. „Dar de

---

la insistenţa celor din anturajul său. Nu ştim cum vor fi decurs lucrurile: pînă la urmă, acest proiectat mariaj cu Universul *nu are loc.*

[1] *Se poate spune că Istrati devine în aceşti ani, pentru Iorga, un fel de „chat noir", invectivîndu-l cu orice prilej. Iată-l şi în* Rampa *(12 noiembrie 1924) declarînd, în cadrul unui interviu: „Eu nu-i găsesc absolut nici o calitate. Am spus: avem de-a face cu un hamal din portul*

unde a răsărit acest scriitor năzdrăvan, care a reuşit să treacă graniţa, aşa de pe nesimţite, încît nu a prins de veste nici unul din criticii noştri literari?" În final, Al. Cazaban se năpusteşte asupra bucăţii *Pescuitorul de bureţi*, apărută în *Adevărul literar şi artistic* şi care face parte dintre primele zvîcniri crude ale talentului lui Istrati, susţinînd că „această păţanie a lui Adrian Zograffi putea s-o povestească cu acelaşi haz şi talent şi domnul Batzaria de la *Dimineaţa copiilor*". Recunoaşte însă, maliţios [1], că pentru un hamal care încercase să se sinucidă din amor e totuşi ceva, care nu-l face totuşi să devină un Gorki balcanic.

Renunţăm să ne referim la o puzderie de articole prin care gazetari obscuri căutau să epateze, admonestîndu-l pe cel ce devenise mare scriitor pe malurile Senei. [2]

Adeziunile avuseseră la rîndul lor un caracter absolut. Lui Dem. Teodorescu, Panait Istrati i se revelase ca un geniu.

Cît îl priveşte pe H. Sanielevici, se ştie că acesta vrusese să şteargă celelalte nume de pe harta literaturii române, pentru a-l trece pe cel al autorului lui *Moş Anghel*. „Istrati — încheia el definitiv — este cel mai bun prozator pe care l-a avut România pînă acum."

---

dunărean." Hazul cel mare e că, strîns cu uşa de interviator, el recunoaşte: „Am încercat s-o citesc (Chira Chiralina, *n.n.), dar am fost nevoit să arunc cartea imediat; asemenea lucruri nu se pot citi".*

[1] *Intervenţia lui Al. Cazaban a suscitat comentarii ironice ca, bunăoară, acesta din* Clipa: *„Cazaban nu s-a entuziasmat, ci a conchis cu o duioasă seninătate că nu-i atîta scofală de Istrati, care foarte bine s-ar fi putut numi şi... Cazaban".*

[2] *Un tablou sugestiv al acuzaţiilor şi furioaselor invectivări de care are parte Panait Istrati îl găsim într-un articol din* L'Orient *(publicaţie redactată în franceză la Bucureşti), semnat de Arion:* Nul n'est prophète... :

„Mai întîi că e socialist.

Apoi, că nu a frecventat Capşa şi deci nu face parte din nici o gaşcă literară.

Că nu are talent.

Că habar n-are de înseşi elementele limbii franceze de care se serveşte.

Că e un pornograf ignobil.

Că a blasfemat pe Eminescu şi pe alte glorii naţionale, y compris, *domnul Iorga.*

Ceea ce i se reproşează mai ales şi ceea ce nu i-o vor ierta niciodată este faptul de a fi reuşit, el, simplu om din popor, acolo unde aceşti pretinşi literaţi intelectuali au eşuat lamentabil."

Alături de studiul lui Sanielevici sau precedîndu-l, în *Adevărul literar și artistic*, apăruseră și alte articole, tot atît de entuziaste. Dealtfel, această revistă se grăbise să-l prezinte pe Istrati cu fervoare, aproape revendicîndu-l.[1] Explicația rezidă desigur și în datele senzaționale ale consacrării scriitorului nostru, care constituiau un subiect cu valoare comercială.

Publicațiile de stînga, și sub impresia fostei sale activități în mișcarea socialistă, l-au întîmpinat pe Panait Istrati cu entuziasm. *Omul liber* (nr. 12, 1924—1925) saluta debutul scriitorului brăilean, publicînd cîteva fragmente din *Chira Chiralina*, cu un scurt cuvînt introductiv al lui Ion Pas, care amintea perioada cînd Istrati fusese „luptător socialist și ziarist la gazetele muncitorești săptămînale sau la fițuicile de breaslă". *Facla* lui Cocea va publica în foileton povestirea Codin, sub titlul *Pe marginea Dunării*. În paginile celor două reviste, Istrati va semna mai multe articole trimise din Franța.

(În atitudinea pe care o adoptau față de el unele publicații de stînga acționau și o seamă de iluzii favorizate de antecedentele biografice și pe baza cărora autorul *Chirei Chiralina* era văzut ca un mesager recunoscut al maselor exploatate. George Mihail Zamfirescu formula un asemenea elogiu: „Panait Istrati vorbește în numele atîtor generații nedreptățite, ținute în întuneric, oprimate, în numele mulțimilor de «dincolo de ziduri» și a credințelor ce le-au dat putere să îndure și să nădăjduiască.

În Panait Istrati critica oficială căuta să lovească robii, generațiile oprimate, mulțimile..." (*Clipa*, 5 octombrie 1924).

Este un prilej de bucurie pentru noi să constatăm că cei mai de seamă reprezentanți ai literaturii române au dovedit,

---

[1] *Romain Rolland primește în mod regulat un raport al succeselor lui Istrati în România: „mi se consacră pagini întregi, mai ales după sosirea cărții și apariția unei povestiri inedite în românește* Pescuitorul de bureți, *publicată de curînd în* Adevărul literar". *Sau: „Să vedeți însă presa română! Ionescu se cufundă în ea, ca un rus într-o baie de aburi."*

Cît privește comentariile nefavorabile, Istrati cată a le supralicita semnificația politică, văzînd peste tot mîna neagră a reacțiunii. Chiar și obiecțiile de care are parte studiul cam prăpăstios al lui Sanielevici sînt tălmăcite într-o asemenea manieră: „acest studiu a dezlănțuit o furtună în rîndurile forțelor reacționare agresive, care au atins paroxismul în această biată țărișoară..."

în această împrejurare, înalte calităţi morale, întinzîndu-i o mînă frăţească pribeagului.

Mihail Sadoveanu, mîhnit de ieşirea cuiva de la revista ieşană *Lumea,* simţise de datoria lui să răspundă, revendicîndu-l pe Istrati „ca pe un frate al meu şi fiu al acestui pămînt".

Şi, în fraze domoale, de o cunoscută euritmie, îi evoca înstrăinatului ţinuturile natale :

„C-o salutare frăţească îi voi aduce aminte că pe plaiurile noastre a venit iarăşi iarna, cu sărbătorile cele vechi şi bătrîneşti.

Copiii ies cu săniuţa la costişă ziua, ori se dau pe gheaţă, iar seara se pregătesc cu buhaie şi harapnice pentru urăturile de Sfîntu Vasile.

În unele zile ninge şi-i linişte albă pe cîmpiile adormite — pe unde trecea el într-un început de martie —, şi copii cu steaua trec pe întinderea curată, în spre un cătun nins, deasupra căruia se ridică clopotniţa bisericii. Aici, lîngă Dunăre, a rămas pentru totdeauna ceva din copilul de altădată. Aici a rămas mormîntul mamei nobile, care a transmis un suflet deosebit pribeagului."

Tudor Arghezi — deşi ezita în prognosticarea viitorului acestui scriitor — intervenea în discuţie, întrucît : „L-am citit înjurat pe bietul băiat chiar în ziarul la care lucrez".

Spre deosebire de Sadoveanu, care pledase cu suavul şi melodiosu-i verb, Arghezi se folosea de biciul năpraznic al satirei sale (împletit din şerpi). Supărările şi antipatiile de care a avut parte Panait Istrati provin de acolo că el „nu s-a ivit din cenaclu, din concubinajul Universităţii cu Critica, din amorul tragic al Finanţei cu editura. Nici un părinte nu i-a împrumutat sexul artistic ca să-l ouă, nici măcar blajinul Făt-Frumos cu tîrtiţa creatoare, d. Brătescu-Voineşti, care a scos de curînd un boboc de raţă dramatic.

Iritarea multora vine de acolo că d. Panait Istrati dovedea în ziua înfăţişării la rampa literaturii că existase dincolo de cuiburi şi în afară de parlamentul literar. Criticii, care păzesc cu galoane şi sculare în picioare porţile literaturii în Bucureşti, au rămas, într-adevăr, neplăcut impresionaţi. Ignoranţa acuză întotdeauna obiectul iscat pe neaşteptate de nedelicateţe."

În aceste discuții participa cu ardoare și scriitorul însuși. Din corespondența sa ne putem da seama cît de sensibil era la tot ceea ce se scria despre el. La 16 iunie 1924, i se adresa, pe un ton repezit frizerului Constantinescu din Brăila : „Ce vrei să spui de Iorga ? Colecționează și trimite-mi ce vezi scriindu-se asupra volumului și autorului."

Drept rezultat, presa română a fost literalmente asaltată de scrisorile lui Istrati către cititorii români sau, cu adresă exactă, către Cazaban, către Iorga, către Nanu, către Mehedinți etc. — scrisori gălăgioase, în care scriitorul își lua singur apărarea operelor, adesea cu o infatuare puerilă. Ca să ia ochii interlocutorului, Istrati nu se rușina să-și enumere pe larg succesele. Dăm *in extenso* această autoprezentare, pentru a dovedi dezinvoltura absolută cu care-și exprima satisfacția de a fi ajuns cineva :

„Societatea Academică de Istorie Universală (care se fălește cu 15 prinți și capete încoronate și în fruntea cărora figurează regina Maria a României) îmi trimite statutul, invitîndu-mă să-i fiu membru onorific, și prin secretarul ei, dl. H. Laumonnerie, ofițer al Instrucțiunii publice, îmi cere «documentarea necesară și un portret în vederea unui studiu» ce vrea să-mi consacre ; renumiți critici de artă de aci, din Italia, Suedia și din alte țări îmi trimit studiile lor, unde pretind că «repet» în Franța cazul lui Joseph Conrad și emit părerea unei noi școli ; judiciosul critic al casei Rieder, Jean Richard-Bloch (acela care trimite sute de manuscrise «înapoi la autor»), pronunțîndu-se asupra lui Cosma din volumul ce va apare la toamnă, spune că se află în fața acestui erou român ca în fața unui mare stejar și declară că asemenea personagii «numai un Kipling și un Gorki le pot crea în vremea noastră» ; fostul profesor de istorie la Sorbona, amicul meu, Romain Rolland, îmi scrie : «Nu cunosc un succes așa de imediat universal ca al d-tale» ; saloane și cluburi literare (*Salon Verité, Club du Faubourg*, cuprinzînd : muncitori, studenți, oameni de litere, academicieni, generali) mă cheamă la Paris pe spezele lor și mă... tămîie ! Un Wells îmi va face cinstea la iarnă să se plimbe cu mine pe Promenade des Anglais la Nisa, cînd voi fi iarăși fotograf ambulant.

Iar dacă toate aceste fețe nu vă spun mare lucru, apoi aflați că oficialitățile românești : consul, cancelar de legație, membri ai misiunilor militare și economice, m-au poftit cu

drag să le fiu oaspete și m-au acoperit cu cuvinte măgulitoare. Că cutare bun român și om de știință, al cărui nume nu vreau să-l divulg, dar care e investit cu titlu de ministru, mi-a făcut cinstea de-a mă chema să cinez în familia lui ; că însăși Școala Română de la Fontenay-aux-Roses «...m-a avut o noapte întreagă», pînă la ziua albă, în chioșcul ei, unde ne-am ospătat, ciorovăit și sărutat... «frățește» la despărțire."

Totuși, zgomotul stîrnit de aceste scrisori în presa românească se explică și prin adevărurile brutale pe care Istrati nu s-a sfiit să le spună societății.

Fostul gazetar socialist se consideră un mandatar — și mai mult, un răzbunător al celor împilați. În paginile combativei reviste *Facla*, va declara că își categorisește izbînda literară ca o „reparație individuală", care nu afectează „universalele nedreptăți". „Noi avem datoria sentimentală... care trebuie să devie istorică în luptele proletariatului de-a respinge orice reparație individuală a universalei nedreptăți și de-a ne considera toți învinși, atîta timp cît frați de-ai noștri gem în lanțuri, ori în întuneric, ori sînt nevoiți să se prostitueze."

Împotriva artei indiferente și flasce, a „artei-biftec — denumirea o ia de la Brâncuși —, el propovăduiește arta pusă la modul direct și pasionat în slujba unor înalte crezuri sociale.

Înțelegem cît de incendiare vor fi apărut aceste articole în care Istrati, într-o perioadă cînd Partidul Comunist Român era interzis, ridică în slăvi ideile socialiste și comuniste. „Se tem toți, spune el, de ideea socialistă ori comunistă, dar nu e om politic care să nu afirme că luptă pentru dreptate." Și, cu atît mai mult, atunci cînd Istrati nu va șovăi să incite direct la răsturnarea regimului (cu mijloace, firește, anarhice) : „Ar trebui o mînă de oameni de care să se cutremure Brătienii și care să nu se dea îndărăt în fața unei lovituri de stat". Programul său radical e acesta : „Brătienii să fie înlăturați, averile lor confiscate de stat, partidul liberal desființat".

Lumea cultă fusese și ea scandalizată de o zgomotoasă intervenție în problema Eminescu. Fără ocolișuri istețe sau perifraze elegante, Panait Istrati se ridică împotriva idolatrizării celui mai mare poet român, aducîndu-i, între altele, învinuirea că n-a fost... socialist.

Nu mai enumerăm răspunsurile vehemente primite în coloanele presei. Chiar şi unii confraţi români, care altfel îl preţuiesc ca scriitor, îşi exprimă dezaprobarea, aşteptîndu-se la un mod mai nuanţat de exprimare a ideilor.

Istrati va polemiza în dreapta şi în stînga, răspunzînd la lovituri cu lovituri, făcînd încă o dată dovada talentului său înnăscut de pamfletar (şi atît de diferit de cel al marelui plăsmuitor de feerii !). Istrati declară că anumiţi scriitori nu simt ca cei de jos „păduchii acestei societăţi". „Eu însă — declară el —, în numele şi cu dreptul pe care mi-l dă elita celor care sînt condamnaţi la aceeaşi suferinţă, eu am să lovesc cu brutalitate atît în cei care pot să aştepte din ghiftuială, cît şi în cei care o fac din nesimţire."

Se întrevede ţinuta aspră a pamfletarului, care nu-şi alege expresiile, neşovăind să coboare la ocară şi vulgaritate. În alt loc, revoltat de „puzderia umană, care nu vede aceste adevăruri", rămînînd un material docil în mîinile criminalilor guvernanţi, Istrati îşi iese din fire şi strigă că doreşte să vină „hotentoţii sălbatici şi cruzi, care să-i vîre cu băţul prin şezut ceea ce ochii ei orbi nu pot să perceapă".

Vulgaritatea frazei este salvată de un indiscutabil patos al sincerităţii. Căci satira lui Panait Istrati nu foloseşte maniere de salon, acea răutate distilată, onctuoasă, care-şi varsă veninul prin fine înţepături. El spune ce are de spus de-a dreptul, spumegător, în chip plebeian. (În *Facla* întîlnim o nimerită caracterizare a lui Istrati ca polemist : „E un polemist-proletar, care azvîrle cuvîntul ca pe o granată, fără eleganţă de arene, fără poză, fără stil. Ci astfel cum se aruncă granata în luptă : la ţintă şi nimic mai mult.")

Impetuozitatea polemicilor,[1] gesturile plebeiene ale lui Istrati, ameninţările furibunde la adresa „oligarhiei" naţio-

[1] *Cît de mult au putut indispune gălăgioasele şi infatuatele intervenţii polemice ale scriitorului ne putem da seama mai ales după reacţiile unor spirite care promovează cultul discreţiei artistului, al reculegerii în liniştea travaliului creator. E. Lovinescu, bunăoară — se ştie : partizan al teoriei impasibilităţii artistului —, inserînd în* Rampa *(4 octombrie 1924) cîteva observaţii pertinente în marginea literaturii lui Panait Istrati, nu scapă prilejul să deplîngă faptul că talentatul povestitor „oriental" s-a lăsat „ademenit" de demonul polemicii. Sfaturile sînt date pe un ton destul de dur, amintindu-i-se lui Istrati că „pentru creaţie are nevoie de cu totul altă reculegere şi atitudine sufletească decît lăudăroşenia puerilă, familiaritatea agresivă şi confesiunea necerută".*

nale, proclamarea — cum puțini alții o făceau — că tot ce nu e artă pusă în slujba maselor e fără valoare, toate acestea nu trebuie să ne ia ochii într-atît încît să nu observăm că succesul literar nu l-a eliberat pe Panait Istrati de toți demonii interiori (dilemele sale continuîndu-se, chiar dacă uneori în alți termeni).

Istrati nu va întîrzia să-i răspundă, tot în Rampa *(24 octombrie 1924), dar, spre deosebire de disputele de aiurea, cu o vădită deferență. Începe prin a pretinde că în tinerețe ar fi citit „toate scrierile lui E. Lovinescu". (Firește, simple amabilități de circumstanță.) În special, teza despre obligativitatea abstragerii creatorului din tumultul cetății i se pare lui Istrati inacceptabilă, mergînd pînă la a-l numi pe critic adept al recluziunii în turnul de fildeș: „Cinstit convins cum ești că scriitorul, artistul, trebuie să se ție închis în turnul lui de fildeș,* îndepărtarea mea de literatură pentru a mă lăsa ademenit de publicistică *ți-a părut nelegiuire soră cu lipsa de pudoare..."*

Ca și în alte cazuri, sensibil la subînțelesurile cu caracter moral, el se leapădă vehement de presupunerea că niscaiva interese personale ar fi constituit miza polemicilor sale: „nu dorul de popularitate arivistă, nu pentru a cîștiga bani, sau de a mă arăta strașnic polemist m-au împins pe mine spre «publicistica ademenitoare». Ademenitor a fost pentru mine numai *armăsarul năzdrăvan pe care amicul meu din strada Sărindar mi l-a oferit ca să dau o raită prin țară și să spun tuturor oamenilor de bine, cari pot fi înșelați de «critică», că:* eu, Panait Istrati, hamalul de la Brăila, vreau să fiu nu scriitor de basme cu reputație universală, ci PRIETEN și CETĂȚEAN cu reputație indestructibilă... că eu sînt un revoltat înnăscut, iar nu făcut, a cărui revoltă nu poate fi răscumpărată nici cu bani, nici cu glorie, și că toți banii și toată gloria îi voi depune în serviciul idealului de DREPTATE..."

Istrati are desigur dreptate, el se simte atras spre polemică de însuși temperamentul său militantist și de aspirațiile justițiare — de multe ori războiul pentru o idee eclipsează în ochii săi satisfacțiile realizării unui op literar. Dialogul început cu masele de cititori din România reprezintă, spune Istrati, „izbucnirea unui foc care mocnea, un triumf, singurul de care sînt mîndru și pe lîngă care bietul triumf al Chirei *rămîne o ciupercă friptă". Este pomenit numărul mare de scrisori primit din țară, „o adevărată* CONSULTAȚIE NAȚIONALĂ", *și care-i dau dreptul să se pronunțe fără multe fasoane în cazul unor critici care o iau alături cu adevărul. În legătură cu lipsa de maniere de care ar fi dat dovadă în polemica sa cu Iorga, Istrati i se adresează astfel lui Lovinescu (cu o impetuozitate cuceritoare, de cea mai pură esență plebee): „Vai de mine, d-le Lovinescu — critic iubit de ieri, confrate de azi —, te stimez așa cum știe s-o facă numai un om care a plătit scump bruma de cultură ce-o are, dar iertare: n-am timp să te ascult, după cum n-am timp să-mi pun mînuși albe cînd vorbesc unui domn Iorga* necuviincios, *față de care d-ta însă ceri «cuviință, stilizare și atitudine sufletească». Cu critici de-ăștia, eu o iau ca la Brăila; le dau una cu opinca acolo unde nu se cuvine și-mi întorc fața spre armata pe care o am în spate."*

Astfel, Istrati are grijă încă din prima scrisoare adresată „cititorilor din România" să se delimiteze de foștii săi tovarăși din mișcarea sindicală: „Prietenilor vechi, însă, care au umplut pușcăriile naționale și cu care am suferit, aș vrea să le spun că niciodată drumul lor n-a fost cu totul al meu, nici predilecțiile lor, cu totul ale mele. Că niciodată n-am putut să mă împac cu un partid; că nu e în firea mea să mă supun unei hotărîri cînd această hotărîre nu-mi convine." Și, mai departe, dincolo de motivele de temperament și unele de concepție: „Aș vrea să le mai spun că dacă pentru ei lumea e împărțită numai în săraci și bogați, să mi se îngăduiască să cred că pentru mine lumea mai e împărțită și în oameni ce se nasc liberi și oameni ce se nasc robi. Robul sărac rămîne rob și atunci cînd se îmbogățește..."

Criteriului social i se substituie cel moral. (Parafrazînd caracterizarea dată unui filozof francez, putem spune că pentru Panait Istrati problemele sociale devin probleme morale.) Un material documentar prețios ne oferă corespondența sa din anii respectivi cu Georg Brandes. Într-o scrisoare din 12 august 1925, întîlnim declarația formulată în termeni mai deschiși decît în articolele de ziar: „Iată pentru ce nu cred

---

El va continua în același stil dezinvolt, „fără perdea" și îmbălsămat cu toate mirosurile tari, crude ale limbajului semiurban: „crede-mă că părerea criticilor mă lasă rece, cum rece mă lasă și laudele pe care nu le merit, deși cred că merit toate laudele. Eu mă uit cu înfrigurare să găsesc energii țîșnind din adîncurile vieții, așa cum mi se pare că e una această zvăpăiată Simona Basarab, de care habar n-am cine este și a cărei virilitate m-ar face să mă-ndoiesc că poartă fustă dacă n-aș ști că din pîntecul femeii ies toate minunile."

Lăudăroșenie puerilă? Nu încape discuție, dar Istrati, nefiind o ființă reflexivă, ci una spontană, ceea ce la altcineva ar da impresie de făcut, calculat, la el respiră o candoare nativă salvatoare.

Cu cîteva luni înainte, lui Nicu Constantinescu, care se crezuse obligat să-i ceară să se mai potolească și să nu mai provoace atîtea scandaluri în presă, îi răspunde cu o nedezmințită ingenuitate:

„Măi dragă Nicule,

De ce mă mustri că mă iau de piept cu nebunii? Vrei mai bine să mă urc în nori, ca drăguțul tău de Anatole France? Sau crezi poate că-mi face rău să mai răsuflu din cînd în cînd, ocărîndu-mă cu dușmanii ca la ușa cortului?

Fii liniștit! În ceea ce tu și alți prieteni vedeți o coborîre a mea nu e decît nevoia răfuielii care-mi clocotește în vine și, cine știe, poate și nițel spirit comercial: tam-tamul face să se vîndă cărțile la proști și la indiferenți, la cari eu nu țin deloc, dar ține editorul..."

în clase, nici în salvarea omenirii prin efortul unei clase, ci în generozitatea omului prieten, conştient de menirea sa".

Mai departe citim: „Spuneţi că nu iubiţi umanitatea, să nu credeţi că Romain Rolland o iubeşte mai mult decît d-voastră, şi nici eu. Dar noi trebuie să ne ridicăm deasupra aversiunii pe care ne-o inspiră, căci niciodată, niciodată o societate organizată n-a vrut să se ocupe de ea cu dragoste şi dezinteres."

Deci, în rezumat: omenirea stîrneşte aversiuni care trebuie totuşi învinse, deoarece nu societatea o va salva, ci indivizii izolaţi, „generoşi", cu un înalt grad de „superioritate idealistă".

Panait Istrati se învîrteşte, de fapt, în jurul aceleiaşi probleme a raportului dintre erou şi mase, masa rămînînd pentru el o continuă enigmă, faţă de care adoptă atitudinile cele mai diferite.

Ca fost socialist şi fost secretar al unui sindicat muncitoresc, nu poate să nu facă apel la bunăvoinţă sentimentală sau să trăiască momente de intensă emoţie, autoflagelîndu-se atunci cînd masele relevă calităţi morale ascunse. (La 6.I.1927, îi scrie lui Romain Rolland, venind entuziasmat de la un miting pe care-l prezidase: „Totuşi, cît de buni sînt parizienii aştia! Cît de brav e poporul acesta. Ce oameni sînt aceştia, care, iubindu-te, uită de sănătatea lor şi ies din uzină pentru a veni în grupuri compacte ca să te asculte! Nu, nu se poate face nici o comparaţie între popor şi noi... Noi sîntem nişte bieţi diavoli — ei, nişte eroi!") Dar, ca un romantic sadea, depreciază masa, aducîndu-i acuzaţia că nu are darul „de a cugeta", adesea atribuindu-i defectele morale ale micii burghezii.

Unii dintre scriitorii legaţi de mişcarea muncitorească au sesizat limitele concepţiilor lui Panait Istrati[1] şi le-au dat

[1] *Să recunoaştem că problemele complexe de ordin ideologic care caracterizează perioada postbelică stimulează întrebări ce-l pun, nu doar o singură dată, în grea cumpănă pe Panait Istrati. Faptul nu poate să nu se repercuteze şi în schimbul de scrisori cu Romain Rolland (acest sensibil seismograf al vieţii sale interioare). La un moment dat, Istrati mărturiseşte, disperat, că în faţa multiplelor şi dedalicelor faţete ale epocii nu poate „găsi drumul".*

Romain Rolland caută să-i ridice moralul, alarmat că ezitările ar putea privi domeniul scrisului. Istrati revine cu precizări, neputinţa de-

încă de atunci riposta cuvenită. Ion Pas, în *Omul liber* (nr. 7—8, 1925), iscălea o scrisoare deschisă către autorul *Chirei Chiralina*. Mai întîi, el dezvăluie speranța pe care au avut-o mulți că izbînzile literare ale fostului activist sindical se vor răsfrînge asupra mulțimii care-l revendica și-l socotea „portcuvîntul năzuințelor ei". Ion Pas dă o apreciere pozitivă acelor articole în care Istrati face rechizitoriul claselor stăpînitoare, dar, totodată, el observă că unele lovituri sînt date muncitorilor ce voiau să-l îmbrățișeze. Și, oprindu-se asupra acestui aspect, spune : „Mulțimea e incultă, refractară emancipării, gata oricînd să zvîrle prima piatră în capul apostolilor ei ? Perfect ! Să nu uiți, însă, că mulțimea aceasta e rezultanta împrejurărilor economice și politice, victima opresiunii sociale, și să nu se uite — mai cu seamă dumneata aveai această datorie — că adevăratul eroism e să privești mulțimea așa cum e, să-i înțelegi defectele, să le ierți, s-o iubești."

Ion Pas îl sfătuiește să termine cu „articolele de polemică personală, cu emfatice și confuze declarații umanitariste și anarhiste" și să purceadă, în sfîrșit, la deschiderea acelor „dosare" contra burgheziei românești cu care amenință într-una.

---

clarată n-are a face cu opera sa, „pe care o văd limpede, o simt cu toată certitudinea". Despre altceva e vorba, despre adevărul social pe care-l discerne foarte greu „în vălmășagul oamenilor epocii mele". Iată cîteva aspecte. „Scîrba pe care mi-o inspiră mai-marii lumii nici nu poate fi pusă la îndoială." În același timp, nu poate fi de acord nici cu „idealizarea victimelor societății". „Știu că nu există o cale de mijloc între cele două forțe oarbe care se înfruntă în clipa de față. Atunci ? Ce pot face ? Cum să trăiesc ? E destul de trist pentru gîndirea și sufletul meu."

Panait Istrati este, în forul său lăuntric, pentru formule tranșante, absolute, iar realitatea, prin „viclenia" formelor ei caleidoscopice, îl pune în derută (accentuîndu-i sentimentul însingurării, sentimentul că e o cioară albă, un dezrădăcinat).

La 9 iulie (1925), problema este dezbătută din nou. E satisfăcut că opiniile lui Romain Rolland „asupra dilemei care-mi otrăvește viața" confirmă „în întregime, din plin propriile mele gînduri : eu văd exact ca voi confuzia socială și o voi spune în opera românească". Atitudinea sa procomunistă este însă aici afirmată mai deschis : „Totodată, aș avea multă dorință să ajut comunismul în îndeplinirea sarcinilor sale, cu condiția de a accepta ca reale toate defectele pe care eu le cunosc la muncitor și țăran și de a nu-mi cere să ies din independența mea..."

Referitor la tonul polemicilor, Ion Pas constata că floarea discreției strălucește la cheotoarea hainei lui Gorki, Knut Hamsun, Joseph Conrad, dar mai puțin la a autorului *Chirei.*

Ar merita să fie privită mai îndeaproape această latură a caracterului lui Panait Istrati.

Adevărul e că brusca ascensiune de la starea de vagabond la cea de scriitor cu reputație europeană l-a amețit. Gesturile sale acuză grandomania. În articolul *Trecut și viitor* el se întreabă cînd se va naște artistul-Mesia, a cărui operă de artă „să răstoarne fundamentele unei alcătuiri bazate pe cruzime și care să întroneze dreptatea pe pămînt" ? Dar poate oare un artist prin opera lui să răstoarne o alcătuire socială și să întroneze dreptatea pe pămînt ? Se pare că Panait Istrati împărtășește această credință, pentru că, în aliniatul următor, mutînd verbul de la viitor la prezent, anunță : „Acestei suferințe, însă, a noroadelor, eu, care am pornit de la opincă și am pătimit mai mult decît Christ, îi voi închina toate forțele mele ca să contribui la micșorarea ei". Să spunem lucrurilor pe nume ? Panait Istrati, la această dată, se crede un fel de Mesia. Am văzut că el suferă de un anumit bovarism, că nu vede realitatea așa cum e, ci cum se proiectează în plăsmuirile minții sale. Este un autoiluzionat. În perioada activității în mișcarea socialistă, în momentele de exaltare, Istrati își imagina că ar fi un apostol care propovăduiește noroadelor noua evanghelie a lumii. Acum, în noile condiții, s-a ridicat de la treapta de simplu discipol la aceea de Mesia, de la propovăduitorul unei noi forțe care va izbăvi lumea, la rangul de izbăvitor.

Pentru a nu fi acuzați că literaturizăm, forțînd datele reale, trimitem la opiniile unor scriitori, contemporani și prieteni ai lui Istrati. Mihail Sadoveanu, în *Poveștile de la Bradu-Strîmb,* pomenește „himera cu două capete" care l-a îmbiat pe Istrati „să creadă că atitudinile naive de copii răzvrătiți ale artiștilor pot aduce schimbări imediate în iarmarocul vicleniilor și răutăților timpului". Ori, și mai direct, Victor Eftimiu, în *Amintiri și polemici,* dînd același citat din *Trecut și viitor,* divulgă „mesianismul" lui Panait Istrati, afirmînd că autorul povestirilor feerice „a căzut în propria-i cursă".

Să reconstituim mai concret împrejurările de atunci. Cărțile lui Panait Istrati aduceau, în toate țările unde erau

traduse, strigătul său de revoltă împotriva multiplelor suferinţe ale omului [1], provocînd o avalanşă de scrisori din partea acelora care-l considerau un învins al vieţii devenit învingător. În interviul din *Facla* declară că primeşte scrisori atît din temniţele lui Mussolini ori Rivera, cît şi din România. (Din ţară aminteşte scrisoarea unui student despre „operaţiile" antisemite din universităţi.)

În corespondenţa sa cu Aida Vrioni se plînge că tot timpul i-ar fi acaparat de epistolele care îi sînt trimise. Relatează şi un episod hazliu: era mereu „bombardat" de scrisorile unei profesoare din Fălticeni. Într-un răspuns, i-a scăpat o vorbă mai „liberă", numind-o — închipuiţi-vă ce violenţă de limbaj! — „zvăpăiată", drept care interlocutoarea, vexată, îl numise „nebun". Istrati era gata să mulţumească tuturor zeilor că a scăpat de o năpastă, cînd, după un timp, se trezeşte cu un teanc şi mai mare de scrisori şi cu... o fotografie, scoasă evident de cel mai bun fotograf din Fălticeni şi retuşată după toate regulile artei.

Într-un interviu din *Les Nouvelles Littéraires* (1 octombrie 1927), notează ca un detaliu pitoresc scrisoarea unui ţăran din adîncul Carpaţilor, care-i solicita... un alambic.

Această ipostază de mare scriitor care primeşte din toate colţurile pămîntului cereri de ajutor a favorizat, desigur, mirajul psihologic pomenit.

În afara declaraţiilor patetice din articolele de ziar, Panait Istrati se aruncă, cu toată sinceritatea, în proiectarea diferi-

---

[1] *Să consemnăm şi alte atitudini ale lui Panait Istrati în faţa tumultului mereu crescînd stîrnit de cazul său literar.*

La 16.VI.1924 el i se adresa lui Romain Rolland: „Da, într-adevăr, am reuşit să provocăm rumoare! Care se înteţeşte din ce în ce mai mult. E o vîlvă care, dacă la început mi-a plăcut, va sfîrşi prin a mă scîrbi, dacă mai continuă." Nu există însă deocamdată pericolul acestei saţietăţi, adînca satisfacţie irupînd din fiecare rînd al scrisorii.

În alte rînduri se lamentează de potopul de scrisori cărora nu mai pridideşte să răspundă: „Sînt un sclav care scrie răspunsuri de dimineaţa pînă seara" (26.6.1924). Sau: „un curier din ce în ce mai voluminos mă absoarbe în întregime" (8.IX.1924). Nu va uita însă să-l ţină la curent pe Romain Rolland cu orice nou succes al carierei sale de scriitor — chiar dacă o face pe un ton voit indiferent sau blazat. La 23 ianuarie 1925, cîteva rînduri pe o carte poştală: notează, între altele: „Aţi văzut ce zgomot cu le Prix sans nom, *ca şi cu* Ordre Universal du Merite Humain ?" *(*Le Prix sans nom *— onorific, fără retribuţii materiale — fusese decernat volumului* Oncle Anghel.*)*

telor acțiuni utopice. Același interviu din *Facla* anunță triumfal că e „pe drum de a porni o acțiune de dezrobire atît a cititorilor, cît și a scriitorilor". Dintr-o scrisoare către Aida Vrioni, aflăm despre ce era vorba : voia ca împreună cu tinerii artiști să întocmească „o cooperativă de imprimerie, ca să-i smulg tutelei editorilor-cîini (pardon, nu cîini, oameni)". Adaugă însă că totul e un vis, deoarece i-ar trebui 5 milioane de franci. [1]

Gesturile vizează altruismul lui Panait Istrati. În fața suferinței oamenilor, inima lui se deschide dureros. Nu puține sînt cazurile, în acești ani, cînd cei care i se adresează sînt ajutați cu înflăcărare.

---

[1] *În ce anume vor fi constat proiectele lui Istrati? La 10 martie 1925, el încheie o „convenție" cu I. Rosenthal, autentificată de ambasada română din Paris (document aflat în arhiva Ministerului de Externe, dosar 366, fond Paris — comunicat nouă de I. Stăvăruș). Din cele 14 puncte subscrise, reținem cedarea drepturilor de editare în românește a tuturor lucrărilor sale casei de editură a lui Rosenthal, ce urma să ia ființă în București, o casă de editură cu planuri vaste, între altele propunîndu-și scoaterea de reviste și alte „publicații periodice ori cotidiene".*

La 20 iunie, același an, Istrati primește o scrisoare de la Mihail Sadoveanu, care apare în postura unui coasociat. „Am stat cu Rosenthal de vorbă și despre editură și revistă. Cum mi-aș putea oare închipui că la baza unei asemenea întreprinderi stau motivele editorilor obișnuiți? Cuvintele editură prietenească *cu care d-ta caracterizezi afacerea le-am înțeles și-n lămuririle pe care mi le-a dat Rosenthal. Așa încît bine ai făcut să mă socotești și acum alături de d-ta." M. Sadoveanu dovedește însă că stă cu picioarele pe pămînt, discutînd, cu multă circumspecție, partea practică a realizării proiectului. În primul rînd, problema revistei ce urma să fie scoasă în aceste condiții : „D-ta în Franța, eu la Iași — și revista apare la București". Atitudinea lui circumspectă are însă în vedere întregul plan al „tovărășiei", M. Sadoveanu ferindu-se să se angajeze concret cu ceva, pînă nu ajung să se întîlnească și să se cunoască, bănuind (și pe bună dreptate) mari deosebiri între felul de a fi al fiecăruia : „Mai ales de asta sînt bucuros : că vei veni în țară. Stînd față în față, ne vom cunoaște desăvîrșit. În starea în care au ajuns legăturile noastre — tovărășie, editură etc. —, aceasta este absolut necesar. Vei fi înțeles și d-ta că sîntem temperamente cu totul deosebite. Asta nu înseamnă că nu ne putem pune de acord. Sentimentul care ne leagă nu vreau să fie tulburat prin nimic : de-aceia mă bucur că vii."*

Se știe că, în 1925, editura „Renașterea" își semnează actul de înființare, tipărind volumul lui Panait Istrati Trecut și viitor *și* Moș Anghel *(în tălmăcirea românească a autorului).*

Dar numai peste un an (la 5 mai 1926), Rosenthal dă o declarație — localizată : Franța, Menton, Hotelul „Les sapins" — prin care anulează „convenția cunoscută, editura încetînd de a mai exista".

Sînt semnificative relaţiile sale cu rudele de la Baldovineşti. La 30 decembrie 1925, Moş Dumitru primeşte 2000 lei din Nisa pentru a-şi cumpăra un cojoc. Unei verişoare, care lucra la direcţia tramvaielor din Galaţi, Istrati îi trimite alţi 2000 lei, deoarece aceasta îi spusese că are o mare supărare din amor, despre care îi va povesti cu altă ocazie. Cînd Mariţa, o fată a lui moş Dumitru, se îmbolnăveşte, el îi scrie pe un ton imperial frizerului Constantinescu : „Am dat ordin băncii mele de la Nisa (Credit Lyonais) să trimită 4000 lei noi".

Ne reţine atenţia scrisoarea trimisă unchiului Dimi la 2 decembrie 1926. Istrati anunţă că se află în celebrul Curhaus Victoria, sanatoriu unde plăteşte (nu uită să spună) cîte 1000 de franci pe zi „şi e îndopat ca un curcan". Despre munca sa literară se exprimă în modul acesta : „Scrisul meu merge strună. După ce m-au omorît pînă la 40 de ani, acum îmi dau boierii bani şi spun că lelea Joiţa a făcut un pui de lele strașnic."

Şi acum nu uită să declare altruismul său : „Eu ştiu ce e necazul şi ajut cît pot, neam, prieten, ba şi pe străin, căci nevoia e nevoie pentru toată lumea". Îi spune unchiului că o să primească suma de 5000 lei, cu care să-şi cumpere cele ce-i trebuiesc. „N-am nici un fel de avere, cheltuiesc tot ce cîştig şi ajut cît pot." [1]

Istrati se convinge repede că planurile sale utopice ori acţiunile sale filantropice nu pot să aline suferinţele unui mare număr de oameni. El nu avea în faţa refuzului realităţii încăpăţînarea obtuză a oamenilor cu idei fixe. Era numai un visător sentimental.

În interviul din *Les Nouvelles Littéraires,* recunoscînd spulberarea iluziilor pe care le-a avut despre puterea artiştilor, se plînge că a devenit un simplu „industriaş de cărţi".

Făcînd un inventar a ceea ce i-a adus izbînda literară, admite că a fost săltat deasupra mizeriei, dar în acelaşi timp constată că a contractat tot felul de angoase şi dezbinări

---

[1] *E adevărat. Firea de boem nu se dezminte. Întrebat de Brandes dacă îşi are asigurată fără dificultăţi existenţa, răspunde : „...eu nu am cîştigat cu cele 5 cărţi franceze ale mele, traduse în 12 limbi, ceea ce cîştigă un Clement Vautel. Ziarele au făcut să se creadă că am fi devenit (el şi Ionescu, n.n.) milionari, pe cînd nouă ni se măresc datoriile văzînd cu ochii."*

lăuntrice, ducînd dorul vieții de vagabond, cînd putea să se bucure în voie și simplu de frumusețea drumurilor prăfuite, a crîngurilor luminoase, de aer și soare. Nu e o poză. Adaptîndu-se unei activități sociale — munca literară —, el suferă efectele morale ale diviziunii muncii, specifice în capitalism, care-l obligă să fie *numai* scriitor, și nimic altceva. În planurile lui Istrati, un punct important îl va constitui născocirea de măsuri pentru degajarea artistului din acest determinism tiranic. Expunerea de motive din scrisoarea către Aida Vrioni privind „cooperația" tinerilor artiști sublinia concluziv: „Atunci, muncind, fiecare va face ce va voi. Eu... pămînt, cartofi, găini."

Problema îl preocupă. Și în scrisoarea deschisă către Cazaban (*Adevărul literar și artistic*, 3 august 1924), se ridică împotriva transformării vocației artistului într-o meserie obișnuită, Istrati visînd un asemenea mod de trai: fiecare face ce vrea — el își descoperise o pasiune secretă pentru cultivarea de cartofi — și creează numai cînd sufletul e „opresat" de imagini, deci sub imperiul unor necesități interioare, și nu exterioare, pentru asigurarea existenței sau în numele unor cerințe ale pieții literare.

Desigur, toate acestea sînt deziderate subiective, prin care Istrati își exprimă revolta împotriva profesionalizării excesive a scrisului, în cadrul căreia el simte că se înăbușe. O scrisoare către moș Binder, din 18 iulie 1929, asupra căreia vom reveni, cuprinde mărturia: „Și m-am scîrbit de scris pentru bani... Parisul prezintă aspectul unui bîlci: literații strigă ca plăcintarii.

— La mine, măi, e plăcintă.

— Ba, măi, la mine e plăcinta mai bună decît alături. Nu. Eu nu-s făcut pentru taraba asta. M-am săturat." Și regretă că a supraviețuit întîmplării tragice de la Nisa.

Dacă vom cerceta lucrurile mai atent, vom descoperi că și în perioadele de mari succese literare el nu poate anihila otrava unor dispoziții de *spleen*, de pustiu sufletesc. Să-și asigure noi contracte editoriale, să țină piept concurenței de pe piața literară, să depună eforturi de a fi mereu nou, de a surprinde cu ceva epatant... Ei și? La ce bun?[1] Merită

[1] *Corespondența sa din primii ani de afirmare scriitoricească conține hotărîrea dîrză de a termina ce are de spus în literatură și de a depune*

toate acestea să consume întreaga existență a unui om ? Căci ori de cîte ori, în neîncetatul conflict cu angrenajul — alcătuit din mii și mii de rotițe — al cotidianului, se atenuează forța fascinatorie a unor idealuri, reapare copleșitor, amar, incurabil, sentimentul absurdului existenței umane.

În corespondența cu Romain Rolland, de cîteva ori, el se întreabă, neliniștit, dacă merită să trăiești o asemenea viață, grevată de atîtea insatisfacții și amărăciuni, și chiar, îngroșînd lucrurile, mărturisește că-l bate din nou gîndul sinuciderii. Romain Rolland îi va răspunde pe un ton pe cît de sever, pe atît de patetic. Scrisoarea este o minunată lecție cu caracter civic : „Nu-mi place că amenințî la fiecare prilej că-ți vei pune capăt vieții, cum o faci iarăși, de două, trei ori, în scrisoare. Dacă viața îți este o povară, dacă n-o iubești destul ca să înfrunți toate decepțiile și obstacolele, du-te de mori în România, pentru poporul dumitale asuprit, sau pentru o altă mare cauză, superioară vieții și personalității dumitale. Dar, pentru o pasiune, pentru o plăcere, pentru dumneata, nu, nu și nu ! Asta n-aș ierta-o niciodată unui om de vîrsta, de vigoarea dumitale spirituală și de experiența dumitale... Cînd unui om i s-a făcut lehamite de viață, va găsi destule cauze eroice (mai ales în epoca noastră) unde s-o sacrifice. Dar pentru o pasiune contrariată, sau pentru că viața nu-i aduce tot ce așteaptă de la ea ? Demn de femei și de copii !... Azi te-ai eliberat de greutatea zdrobitoare a mizeriei și ai mîinile libere pentru a lupta contra tuturor adversităților sorții. Aștept să lupți. Acesta e destinul dumitale. N-ai de ce să te plîngi de el. Acesta e destinul oamenilor pe care pot să-i stimez. Este și destinul meu, de cînd m-am născut !"

La accentuarea perioadelor de descumpănire sufletească uneori contribuiau și furtunile din viața familială. Istrati era prea supus capriciilor proprii pentru a se înțelege ori pentru a se armoniza conviețuirii cu o altă ființă.

---

condeiul, reluîndu-și vechile ocupații. La 6 iulie 1925, repetîndu-i lui Romain Rolland că dacă a scris ce a scris a fost numai pentru a-i cuceri stima („Pentru d-voastră scriu, am spus-o și o voi spune pînă la sfîrșitul acestei corespondențe..."), el fixa astfel data sfîrșitului acestei corespondențe și totodată a carierei sale literare : „sfîrșit pe care vă va fi dat să-l vedeți peste doi-trei ani, căci, de îndată ce voi fi terminat ceea ce am de spus, voi pune tocul jos, mulțumind tuturor acelora care m-au întîmpinat cu bunăvoință".

Am avut posibilitatea să cunosc cîteva dintre scrisorile trimise de Istrati Annei Munsch (unele publicate în presa română). Aceleași zigzaguri ori treceri bruște între dispoziții sufletești opuse. Într-o scrisoare, pe la început, o copleșește cu elogii, jurîndu-i că e o ființă unică („pămîntul ăsta nu duce lipsă de femei pasionate și chiar dezinteresate, ceea ce într-adevăr e mai rar — pînă azi însă — și eu mă pricep întrucîtva la oameni — nici o femeie n-a știut să se apropie de măreția caracterului tău..."), pentru ca mai departe să-i reproșeze amar că-i „chinuie viața din cauza unor fleacuri", neasigurîndu-i liniștea și pacea de care are nevoie pentru a putea scrie. Cu altă ocazie, rezumă foarte sincer traiul pe care-l duc împreună: „o viață de cîine. O zi senină și trei de amărăciune."

În zilele lor senine sau de simplu armistițiu, le place să vină la Menton, frumosul oraș mediteranean, unde locuiesc la pensiunea „Les Sapins". Aici Istrati va reveni adesea și în anii următori. [1]

---

[1] *Menton va deveni locul preferat de refugiu al lui Panait Istrati, de pe Coasta de Azur. De ce Menton, și nu Nisa? Probabil și pentru că îi va fi venit greu să se confrunte zilnic cu imaginea locurilor unde încercase, cîndva, să se sinucidă.*

Menton este, apoi, o stațiune mai liniștită, degajînd o poezie de un tip aparte (cu înălțimile alpine care se prelungesc discret pînă la interferarea cu uriașa oglindă a apelor mediteraneene, cu vile cochete, purtînd denumiri sonore — pe jumătate sau total italiene —, ca faimoasa Maria Serena, cu orașul vechi plin de vestigii și nostalgii medievale, cu invazia de portocali și mandarini care transformă întregul oraș într-o splendidă grădină meridională...).

O stațiune altfel „très chic", mult căutată de artiști și scriitori. Se știe cît de legat a fost de Menton Jean Cocteau. Tot aici se va stabili definitiv și Vincente Blasco Ibañez (prieten cu Istrati, care-i va și deveni oaspete nelipsit la vila situată în mijlocul luxuriantei grădini Fontana Rosa).

Un motiv deloc neînsemnat al „adoptării" Mentonului va fi fost și acela al descoperirii unei gazde de obîrșie românească, d-l Reiss, patronul hotelului „Les Sapins", provenit din ținuturile dobrogene.

L-am cunoscut pe d-l Reiss, în 1968. Un uncheaș vînjos, care-și purta cu totală indiferență cei aproape 90 de ani. Jovial, cu fuioarele groase ale mustăților lăsate „pe oală", cu ochii mari, aprinși, „vulturești", afișa o vitalitate de epicurian încăpățînat, ce nu-și refuzase nici una din voluptățile existenței. Domnul Reiss părea o încarnare neverosimil de adevărată a unora dintre eroii lui Panait Istrati (bunăoară, Ieremia, cel care rontăie între măsele oala uriașă de vin după ce o deșartă dintr-o înghițitură).

Cu prilejul unei conferințe pe care o ține, în luna mai 1926, la Geneva, în viața scriitorului pătrunde o altă femeie: Bilili (Marie Louise Boudbovy), care, fără a-i deveni soție, îl însoțește, cîțiva ani, în peregrinările sale.[1]

Să ne întoarcem însă la anul 1925, cînd avusese loc un eveniment care trebuie să fi provocat multă tulburare sentimentalului pribeag: Panait Istrati își revede țara după o absență de 10 ani.

Aproape întreaga presă românească îl întîmpină sărbătorește. În primul rînd, desigur, publicațiile socialiste. (*Facla* îi cere chiar să rămînă în România, „să devină exponentul maselor în viața publică, să intre în Parlament și să-l zguduie cu vocea sa de tunet".)

Dar pînă și *Curentul* (caracterizat de Istrati într-o scrisoare către Romain Rolland: „genre *Action Française*, très droite") publică un cald comentariu, în care, recunoscînd cu francheță că, ideologic, multe lucruri îi despart, preciza: succesele lui în literatură trebuie sărbătorite „în adînca inti-

---

Astăzi, această casă nu mai există, în urma operațiunilor de sistematizare ale orașului, în schimb, grație domnului Francis Palmero, primarul de atunci din Menton (un cunoscut admirator și proteguitor al artiștilor și scriitorilor) o frumoasă alee, cu o deschidere directă spre faleză, poartă numele lui Panait Istrati. Profit de ocazie pentru a menționa că, datorită generoasei domniei-sale inițiative, aici au fost organizate, în două rînduri, festivități menite să celebreze amintirea povestitorului nostru.

După o vizită pe care a făcut-o în România, ca deputat în Adunarea Națională Franceză, d. Palmero a avut amabilitatea să-mi trimită un stoc de fotografii cu hotelul „Les Sapins" și cu d-l Reiss, însoțite de cîteva informații documentare culese de la martori oculari. Dintre acestea o reținem pe următoarea care ne prezintă un Istrati solitar și chiar inamic al manifestărilor mondene: „Son originalité allait jusqu'à la recherche systématique de la solitude et de la frugalité, alors que tant de ports de la bonne société tentaient de s'ouvrir à lui, à cause de sa notoriété naissante".

[1] *La 8 ianuarie 1927, Istrati trimise o carte poștală de o veselie exuberantă prietenului Constantinescu din Brăila: „Flăcăule Nicu, Semnăm cartea dintr-o colibă pierdută în brazi și zăpadă. Bem, ne ospătăm și jucăm giamparalele (el și iubita lui, n.n.). S-a dus dracului oftica! Mîine părăsesc sanatoriul și pornesc spre Nisa. Mă voi opri oleacă la R. Rolland, ca să-i strîng mîna. Sănătate și voie bună." Cartea poștală conține și cîteva rînduri, scrise în același ton, de Bilili.*

mitate a inimii noastre", deoarece fostul vagabond „povestește cu un condei de aur". [1]

Istrati nu era animat, în fond, decît de ţelul sentimental de a regăsi meleagurile de care atîţia ani fusese înstrăinat şi a căror nostalgie o purtase vie în îndepărtatul Occident.

Chestionat de gazetari asupra ţintei imediate a călătoriei, scriitorul indică „sărmăluţele în foi de viţă" pe care ar vrea să le consume la o masă prietenească, într-o cămăruţă modestă de mahala, cu glastre de flori la fereastră. „Nici nu bănuieşti ce înseamnă asta pentru un înstrăinat ca mine", îi spune el lui Cocea, fostul său coleg în mişcarea socialistă.

Dar cu toată proclamarea intenţiilor sale inofensive, „domestice", autorităţile nu-l vor privi mai puţin drept un ins periculos, un „roşu". [2] I se pune în vedere că n-are voie să ia legătura cu nici o organizaţie muncitorească. Siguranţa generală îl informează că dacă iese pe stradă riscă să fie ciomăgit. Şi dacă nu poate să stea pitit în cameră, atunci să primească drept însoţitori doi agenţi. La această propunere, Istrati va răspunde prin articolul *Perspectivele mele în România* şi cu subtitlul gros : *Între banchet şi ciomăgeală.* Privitor la cei doi însoţitori, observa ironic că nu s-ar simţi bine nici el şi nici agenţii care acum trebuie să-l apere, pe cîtă vreme, cu ani în urmă, îl conduceau la închisoare.

În jurul său se dă o adevărată bătălie politică. *Ideea europeană* (din 15 octombrie 1925) informează că banchetul organizat de Societatea Scriitorilor Români în cinstea lui Istrati a fost contramandat pe motiv că-l vor da... ieşenii. Notiţa dezvăluie însă adevărata cauză : organizatorii „erau bucuroşi că scăpau de societatea unui comunist".

---

[1] Dunărea de jos, *organ zilnic, brăilean, al Partidului Naţional-Liberal, publică o notă, în numărul din 13 septembrie 1925, prin care-l revendică întru sărbătorire şi intelectualii şi burghezii oraşului, opinînd : „Ar fi de dorit însă ca să nu se dea acestei primiri un caracter curat muncitoresc, fiindcă şi burghezii oraşului şi mai ales intelectualii revendică pe eminentul scriitor şi mare iubitor de oameni — P. Istrati".*

[2] *De la intrarea sa în ţară, activitatea îi este supusă unei supravegheri atente din partea organelor poliţieneşti. Direcţiunea Siguranţei Generale va alcătui un dosar — aflat astăzi în arhiva C.C. al P.C.R., unde l-am putut consulta — care prin rapoartele informative ne îngăduie să reconstituim (se înţelege cu cîtă precizie în detalii), filmul călătoriei sale prin ţară.*

Panait Istrati nu se va abate de la programul anunțat. Sosește incognito la Brăila și joacă feste unor foști amici. Face vizite, între altele, și vătafului Zainea, „tatăl" său vitreg, și, împreună cu rudele și cu cunoscuții, merge într-un pelerinaj la mormîntul mamei.

După un popas oficial la Iași, Istrati va rătăci pe drumurile sîlhui ale țării, folosind ca mijloace de locomoție care cu fîn, ori plutele și avînd ca însoțitori pe Mihail Sadoveanu și dr. Mironescu. Amănunte despre aceste drumeții ne oferă însemnările lui Sadoveanu (publicate în *România, Revista oficiului național de turism* și, fragmentar, în *Poveștile de la Bradu-Strîmb*).

Lui Panait Istrati trebuie să i se fi dezvăluit, uluindu-l, o lume nouă, pentru că cel care-și umpluse sufletul cu frumusețile Mediteranei sau cu icoana peisajelor orientale nu cunoștea, propriu-zis, mai bine, din țara sa decît împrejurimile dunărene și, desigur, drumul de la Brăila la București. „Era foarte departe — spune Sadoveanu — de Paris și de Coasta de Azur, de Nastratin Hogea și Harun-al-Rașid. Era într-o țară complet necunoscută pentru pribeag : era totuși țara lui și a sărmanei moarte de la Baldovinești."

Ar fi poposit drumeții în codri întunecoși, unde ar fi mîncat miei fripți haiducește și ar fi ascultat cîntece bătrînești zise cu „vărgușul" din „hivoară", ori din vechea cobză, de bătrîni lăutari care cîntau „cu un fel de frenezie diabolică" : „Să prind pe ciocoi de barbă și să-i pun să pască iarbă".

Iar lui Istrati, „ascultînd atent, i s-au adîncit și înnegrit ochii pînă în fundul sufletului".

Cheile Bicazului, cu frumusețea lor sălbatică și în același timp maiestuoasă, ieșită parcă din cadrele unor mistere păgîne, îl fac să se cutremure de emoție. „Pribeagul nostru ne privește ca după o inițiere divină, după ce s-a coborît și în prăpastia propriului său suflet.

— Nicăieri n-am aflat asta, zise el c-o voce tragică.

A fost cuprins de un spasm, i-au izbucnit lacrimi în ochi, a îngenunchiat și a sărutat stînca."

Dar deși Istrati nu se îndeletnicește decît cu excursii romantice și se ferește să ia contact cu organizațiile muncitorești în care activase odată, întors la București, Siguranța generală îl amenință brutal că, dacă se va mai „freca" de

„comuniști", „vor urma măsuri neplăcute pentru libertatea sa".

În Franța se zvonește chiar că ar fi fost arestat. Mai multe ziare, între care și *L'Humanité*, își exprimă îngrijorarea. „Liga Drepturile Omului" scrie Secțiunii sale de la București să-i ia apărarea. Romain Rolland alarmat îi trimite o scrisoare lui H. Sanielevici. (În răspunsul său, Istrati, mulțumindu-i, arată că: „Nu mi-au făcut nici un rău, în afară de faptul că au reușit să stîrnească suspiciunea muncitorilor, care mă considerau pe jumătate vîndut sau cumpărat de burghezie". [1])

Revenit în Franța, va publica, în *Paris-Soir*, un articol în care precizează că nu a fost arestat, ci a suferit tot felul de ingerințe din partea autorităților. Rîndurile ce urmează dovedesc că în timpul escapadelor turistice el n-a avut totuși

---

[1] *Nu este o afirmație gratuită. La 7 noiembrie (1925), el i se adresează din Nisa, lui Costică (desigur, Constantin Mănescu), tulburat de scrisoarea primită de la un muncitor din țară, Teofil Mareș, care-l acuză că ar fi „încă unul peste baricade". Argumentele „trădării" sînt destul de puerile: faptul că a luat masa cu Quintus, la Ploiești (apreciat ca „faptă murdară"), că a dormit o noapte la C. Ionescu (fost prieten al lui Ștefan Gheorghiu, dar care devenise, între timp, din punct de vedere ideologic, „o gloabă multicoloră") ș.a. Istrati răspunde cu multă demnitate: „Vezi — tu, dragul meu Costică? Să fim drepți și să vorbim între noi: predispoziția asta a lucrătorului de-a înjura imediat pe un bun tovarăș e și una din cauzele care împing pe oamenii de treabă dincolo de baricadă.*

Ei nu mă vor împinge pe mine, chiar dacă m-ar împroșca cu ouă clocite, dar nu-i mai puțin adevărat că neseriozitatea și năbădăiala asta sînt în paguba cauzei celei mari." În apărarea sa, el citează și un argument „profesional", ca scriitor „numai avînd de-a face cu toți granguri și cu toate cioclovile (sic!), voi ști să-i cunosc și deci să-i combat". Muncitorii sînt sfătuiți să nu se uite „la ce fac eu zilnic (deseori de nevoie), ci la ceea ce iese de sub condeiul meu".

Pînă la urmă, această cenzură exercitată asupra dreptului său de a face tot ce pofțește sfîrșește prin a-l înfuria, declarînd că dacă ar ține seama de „mișeliile ei" atunci ar trebui „să fiu azi un călău al clasei mele", clasa pe care o invectivează în termeni cunoscuți, identificînd-o cu „gloata asta amorfă care umple cinematografele și circiumile, care se ține de pulpana demagogilor ca Moscovici și trimite la țintirim oameni ca Gheorghiu". Sfîrșește cu amenințarea: „Lasă! O să vie el (sic!) vremea cînd îi voi arăta păcatele aiurea decît într-o scrisoare particulară". Adevărul e că, totuși, astfel de atitudini suspicioase ca cea care face obiectul scrisorii erau, în parte, justificate prin maniera puțin brutală în care Istrati respinge, în timpul călătoriei sale prin țară, diferitele invitații ce-i vin din partea unor organizații muncitorești. Astfel, la 13 septembrie, refuză să ia parte la întrunirea organizată de sindicatul din Brăila al lucrătorilor de pe elevatoare, afirmînd că nu-l mai interesează „chestiuni de acest fel". (Dosarul menționat, fila 13).

ochii acoperiți în fața nelegiurilor care bîntuiau țara. Titlul articolului : *România însîngerată,* aparține redacției, dar corespunde conținutului. Panait Istrati scrie despre actele de teroare săvîrșite contra evreilor la Focșani sau Piatra Neamț ; de schingiuirile atroce din închisori, indicînd cîteva metode : smulgerea unghiilor, ouă fierbinți la subsuoară etc. Termină cu imaginea Dunării înroșită de sîngele terorii din Balcani.

Viitorul, organul partidului de guvernămînt, va scoate țipete de furie, denunțîndu-l ca trădător și calomniator al patriei. *Facla* (14 noiembrie 1925), într-un articol de fond : *Așa și e!,* va dovedi că punct cu punct tot ce afirmase Istrati fusese recunoscut și înfierat în chip curent de presa politică din România.

Panait Istrati nu va rămîne dator injuriilor, ci va răspunde cu unul dintre cele mai înflăcărate foiletoane-pamflet din acei ani.

În fața patriotismului ipocrit al Brătienilor, cuvintele țîșnesc ca bucăți de lavă topită : „Care țară ? Ce țară a voastră ? Cine-ți dă dreptul, spurcăciune brătienistă, să te confunzi cu țara care geme sub călcîiul nefaștilor tăi patroni ?

Confundă-te cu Banca Națională, cu afacerea pașapoartelor și cu specula sîngelui românesc. Confundați-vă, ticăloșilor, cu asasinii țărănimii de la 1907, cu schingiuitorii satelor, cu poliția voastră bătăușă și cu hoardele voastre antisemite — dar lăsați-ne nouă pe cei speculați, pe cei prigoniți, pe cei asasinați, pe cei schilodiți... Dați-ne cel puțin dreptul la milă față de cei care zac pe țimentul pușcăriilor voastre, pe cei care așteaptă cu anii judecata proceselor, pe cei cari fac cu lunile greva foamei..."

El scapă, e drept, și amenințări superflue, zicînd că-l va chema pe Brătianu la tribunalul european. Se oprește însă la vreme, amintindu-și că „Brătienii au buni frați de cruce" peste tot, apoi, referindu-se la expresia folosită de Siguranță, „neplăceri eventuale", Istrati, în culmea mîniei, atrage atenția Brătienilor că mai există „pe întreg pămîntul și o imensă muncitorime" : „Și va veni ea ziua cînd veți gusta și voi din unele neplăceri eventuale". [1]

[1] *S-ar putea afirma că spiritul militantist al lui Panait Istrati iese, după această vizită, sporit. El îl informează pe Romain Rolland că este hotărît mai mult ca oricînd să scoată în limba română un ziar sau o revistă „curajoasă", cu ajutorul „cîtorva forțe libere și talentate ale țării."*

ALTE DRUMURI LITERARE

MIHAIL

Mihail este, din această perioadă, cel de-al doilea insucces literar (după *Domniţa din Snagov*). Panait Istrati are prilejul să înţeleagă că în artă, ca şi în viaţă, lucrurile nu se desfăşoară chiar la voia întîmplării, sub imperiul absolut al hazardului, ci după anumite legi care cînd sînt încălcate se răzbună. Care este semnificaţia concretă a acestui accident? Mai întîi, se pare, o sancţionare a ambiţiilor vane ale lui Istrati de a deveni „romancier". Dintr-o scrisoare către Romain Rolland (27.V.1927), aflăm că diverşi prieteni şi editori îl avertizau: dacă vrea să păstreze în continuare ridicată cota acţiunilor Istrati la bursa literară ar fi bine să scrie romane. „Numai romanele au succes", i s-ar fi spus. Să fi cedat el sugestiilor? Oricum, şi *Domniţa din Snagov* şi *Mihail* (cum se menţionează pe coperta cărţilor) sînt „romane". Dar Istrati, povestitor prin excelenţă, violează teritorii străine talentului său, pentru anexarea cărora nu dispune de virtuţile necesare. (I-ar fi trebuit un mai înalt grad de obiectivitate artistică, un anumit nivel al abstracţiunii în construirea imaginilor şi în orînduirea materialului epic. Apoi, este de domeniul notorietăţii inaderenţa sa la analiza psihologică. De mai multe ori, cu ostentaţie, a subliniat că, în cărţile sale, faimoasa „psihologie" e cu totul absentă.)

În prefaţa la *Casa Thüringer*, reexaminîndu-şi drumul creaţiei, recunoaşte: „*Mihail* al meu pleda prost pentru marea sa cauză", „încurcasem grozav realitatea cu visul". Este şi

aceasta o explicație plauzibilă. În *Mihail,* Panait Istrati cade în păcatul idealizării.

S-a întîmplat ceea ce observase Romain Rolland citind *Domnița din Snagov.* Istrati își zugrăvește eroii ca un îndrăgostit, nu ca un amant. Specii diferite, amantul iubind, am spune, dureros, fără a închide ochii în fața umbrelor de pe chipul drag, în vreme ce îndrăgostitul nu face altceva decît să-și proiecteze propriile sale himere asupra persoanei idolatrizate.

Panait Istrati își izolează personajele de problemele acute ale realității, înscriindu-le într-un fel de lume abstractă, a prieteniei. Nu mai întîlnim în *Mihail* problematica de o sumbră gravitate din cunoscutele povestiri : omul înfruntîndu-și destinul tragic. Curios ! Acestui romantic nu-i reușesc niciodată temele romantice. Pentru a putea ajunge la poezie, trebuie să coboare la un realism atît de brutal, încît numai un fir de păr să-l despartă de naturalism.

Totuși, impasurile din creația lui Panait Istrati necesită explicații mai complete și care trebuie să aibă în vedere trăsăturile obiective ale noului material uman tratat artistic de către scriitor. Se cunosc obstacolele pe care le ridică în calea unei zugrăviri poetice conținutul așa-zisei vieți moderne.

Remarcăm că, în *Moș Anghel,* societatea e văzută numai în manifestările ei generale, mai ales sub masca unei reprezentări poetice, în timp ce acum autorul își propune s-o surprindă și *sub înfățișarea de toate zilele.* Dar în lumea „modernă" — ne amintim faimoasa exortație hegeliană — se pierde originalitatea caracterelor și ca atare „vioiciunea" evenimentelor. Proza cotidianului ajunge să copleșească viața oamenilor. *Mihail* ne oferă o succesiune de scene banale uneori frizînd vulgaritatea : o mahala în care haidamacii stau picior peste picior în fața crîșmelor, deșertînd sticle cu alcool ori spintecîndu-se între ei ; țațe care ronțăie semințe în fața porților și clevetesc ; oameni abrutizați de muncă, a căror singură distracție „de soi", duminica, e să se plimbe, „în turme", în grădina botanică, unde ascultă țipetele fanfarei, se înghesuie, se păruie, se chiorăsc cu confeti etc. Nu-i vorba numai de aspectul strict panoramic al mahalalei, ci și de universul ei moral mărginit.

Și cum poți oare atinge poezia zugrăvind asemenea aspecte ? Iată dilema în fața căreia se afla Istrati. Un fapt

este cert : tratînd un asemenea material de viaţă, ajungi la poezie pe căi mai întortochiate (oricum mai puţin spontan, fiind într-o mai mare măsură nevoie de o prelucrare artistică activă).

Dacă vom ţine seama de amănuntul că *Mihail* repovesteşte însăşi adolescenţa autorului, vom înţelege că eşecul tentativei de realizare a unui roman vizează şi insuficienta filtrare artistică a materialului cunoscut în chip nemijlocit. Se dovedeşte încă o dată că o operă de artă poate fi o confesiune, dar nu totdeauna confesiunea este şi o operă de artă.

CODIN

Codin, una dintre frumoasele povestiri ale lui Istrati, oferă un material preţios pentru discuţia de faţă.

Iată pentru ce o discutăm aici, încălcînd ordinea cronologică. (Din corespondenţa cu Romain Rolland, aflăm că ar fi fost terminată la începutul lunii februarie 1923, în volum nu va fi însă tipărită decît în 1926.)

Faţă de altele, povestirea are pentru noi un aer mai familiar, e mai modernă (Codin trăind într-o perioadă anexată civilizaţiei). Romain Rolland, comparînd-o cu alte scrieri ale lui Istrati, observa : „*Kyra* este absolut nouă pentru noi occidentalii". În *Codin* au dispărut corăbiile cu pînze ori curtezanii care cîntau languroasele manele şi alte melodii orientale vechi. Trebuie să observăm că s-au îndepărtat şi condiţiile patriarhale care favorizau actele slobode, haiduceşti. În Brăila, există de acum o poliţie care întreprinde anchete în legătură cu fiecare scandal. Funcţionează tribunale, care-l vor condamna pe Codin la 10 ani închisoare pentru că l-a spintecat pe individul găsit în patul iubitei sale. Locul corăbiilor cu pînze l-au luat vapoarele, în port salahorind mase de muncitori, speculate de vătafi — acei vătafi pe care Istrati îi denunţase în presa vremii, numindu-i „lipitori".

Întîlnim numeroase semne ale rolului de divinitate pe care-l are banul în societatea burgheză. Codin îşi bate mereu mama, o zgîrcită, pe jumătate tembelă, ca s-o facă să vîndă pămînturile pe care le are. După ultima sa crimă, Codin se hotărăşte să utilizeze metode mai eficace de brutalitate ca să-i smulgă banii cu care să plătească pe cei mai buni avocaţi şi să-i mituiască pe judecători, sigur fiind că astfel va scăpa uşor. (Cei care au bani pot să ucidă nepedepsiţi.) Sînt moravuri ale unei lumi pe care a zugrăvit-o, în definitiv, şi pana lui Balzac.

Dar, în condiţiile descrise în povestire, ne grăbim să precizăm, noul mod de viaţă nu se impusese atît, încît să-şi instaureze domnia pe deplin şi peste tot. Poliţiştilor le este teamă să pătrundă noaptea în cartierul Comorofcăi. Anchetele au loc, îndeobşte, la mult timp după comiterea faptelor. Bătăuşii mahalalei n-au devenit simpli apaşi. Unii dintre ei, şefii lor fac dovada unor comportări demne, care amintesc de „noblețea" haiducească. Lîngă Brăila se întindeau apoi locurile pustii din bălţile Dunării, unde n-aveau valabilitate legile civilizaţiei. Aici se ascunde Codin după ce ucide, fără să fie cumva stingherit de poliţişti, ci numai de apropierea iernii. În sălbăticia bălţilor trăiesc şi singurii prieteni dezinteresaţi ai eroului, o familie de oameni simpli, care, fapt semnificativ, după o nenorocire ce li s-a întîmplat în oraş, şi-au aflat aici refugiu şi loc de alinare a sufletului lor traumatizat.

Să nu facem greşeala de a-l confunda pe Codin cu specimenele (brutele) obişnuite de la periferia oraşelor civilizate. În general, nici unul dintre eroii lui Istrati nu dispune de acele însuşiri care să facă din ei fiinţe cu adevărat balzaciene, cuceritori ai vieţii, firi dure, în stare să-şi atingă ţelurile trecînd peste orice scrupule. Slăbiciunile lui Codin cunosc (la rîndul lor) o motivare istorică.

În forul său intim, Codin ţine la mare respect normele unui cod moral (repetăm) de o noblețe haiducească. „Fratele de cruce" trebuie să sară în ajutorul celuilalt, punîndu-şi chiar în pericol viaţa. Codin nu recunoaşte decît valabilitatea dreptului natural. Nu înţelege astfel de ce fusese condamnat la închisoare pentru că-l ucisese pe insul găsit la ibovnica sa, act care i se pare pe deplin justificat în numele „vendetei" practicate de oamenii de „altădată". Eroul conchide nedumerit : „oamenii nu ştiu să facă dreptate".

Depărtat de ceilalți din pricina urîțeniei, Codin jinduiește cu ardoare după o prietenie adevărată, întemeiată pe o sinceritate absolută. „Oamenii nu pot să iubească", se plînge el. Și îi explică micului Adrian ce înțelege prin prietenie: „Un frate de cruce este cineva prin el însuși, nu prin altul, și atunci dragostea e mare, dezinteresată, scumpă inimii noastre". Dar își dă seama, instinctiv, că asemenea aspirații sînt inactuale, de aceea completează: „ceva care poate nici nu există".

Umanitatea adevărată, dezinteresată, castă o va descoperi Codin numai în lumea copilăriei — de aici frăția de cruce cu Adrian.

Codin va lega prietenie cu un copil, datorită nu numai ingenuității sufletești pe care o are acest colos cu înfățișare de brută, dar și din pricina dorinței inconștiente ca, în fața capcanelor neomeniei, către care se simte atras și împins, să găsească un sprijin de rezistență în curățenia morală a „fratelui". Cuvintele pe care i le spune lui Adrian ascund un adevăr mai dramatic decît s-ar părea: „Tu ești slab acolo unde eu sînt tare, și ești tare acolo unde eu sînt slab".

Întorcîndu-se, după mai multe luni, din bălțile Brăilei, unde se ascunsese, Codin vrea ca, înainte de a se preda autorităților, să strîngă „mîna unui copil, unui frate". „Picătura de sînge, spune Codin, care am băut-o în noaptea cînd am vînat în baltă, ți-aduci aminte?, n-a slujit la nimic... Ea n-a putut nimici veninul pe care l-am primit în vinele mele..." El își rezumă astfel destinul: „Căci deși viața mea a fost ticăloasă, să știi că totdeauna am căutat să fac binele... Dar n-am întîlnit decît răutate!"

Zugrăvind o realitate care are atingeri cu zonele vieții moderne, factura povestirii *Codin* va fi desigur alta decît a *Chirei Chiralina*. O dată cu îndepărtarea tot mai precisă a trecutului patriarhal, se destramă și atmosfera aceea ireală, urzită din firele de beteală ale basmului și ale baladei populare.

Planul epic, care amplifica în primele povestiri dimensiunile eroilor, coboară în *Codin* pînă la descrierea aspectelor cotidiene din ce în ce mai aride și mai puțin poetice. Vom fi, astfel, introduși într-o mahala obișnuită, cu mirosul pestilențial al gunoaielor azvîrlite în mijlocul străzilor, cu zarva și foiala din crîșma Anghelinei, unde hamalii, plini de praf, abrutizați de muncă, își beau puținul lor cîștig, apoi, turmen-

taţi, aducîndu-şi aminte de duşmănii vechi sau pur şi simplu pentru a face mai cu haz cheful, se spintecă între ei, cu cuţitele, stîrnind ţipetele femeilor, care participă activ la bătăi, dînd ajutor soţilor sau fiilor etc.

Aceste împrejurări nu puteau să nu aibă repercusiuni şi asupra specificului metodei artistice a scriitorului.

În *Codin,* ca şi în celelalte povestiri publicate în perioada de care ne ocupăm, se observă cum accentul începe să se deplaseze de la general la particular, de la tip la individ. Caracterul lui Codin cuprinde o sferă mai îngustă de generalizare, subliniindu-se în schimb trăsăturile individuale.

Dar, în ciuda observaţiilor pe care le-am formulat, şi la lectura povestirii *Codin* ne urmăreşte aceeaşi impresie de amploare, de suflu larg al imaginilor.

Unul din secrete rezidă, evident, în avantajele pe plan artistic pe care le oferă zugrăvirea respectivelor insule din viaţa şi moravurile patriarhale supravieţuitoare în Brăila de atunci. (Am consemnat, între altele, gesturile de noblеţe haiducească ori frăţia de cruce între voinici, legată într-un cadru solemn şi după un anumit ritual ş.a.) De asemenea, pustietăţile din jurul Brăilei, unde se refugiau adeseori eroii (ca, bunăoară, cu ocazia venirii holerei), favorizau zămislirea unor tablouri vii. Şi nu trebuie, în sfîrşit, să uităm că tot decorul este însufleţit de drama vieţii lui Codin, care luptă să-şi salveze sîmburele de omenie, împotriva unei lumi ce-i dezvoltă şi-i solicită instinctele de brută.

Totuşi, pentru a înţelege pe deplin acea lumină care umple spaţiul povestirii şi întreţine impresia de vastitate, trebuie să reţinem şi unghiul artistic fericit ales de povestitor, toate întîmplările fiind văzute prin retina sensibilă a unui băieţandru. (Se va vedea că, în toate povestirile din actuala etapă, Istrati, pentru a putea recrea poezia epică, foloseşte constant unghiul de percepţie şi evocare infantil.) Povestirea se desfăşoară, astfel, ca un spectacol colorat, cu surprize neaşteptate, cu taine care se dezvăluie treptat. Faptele sînt potenţate prin ecourile pe care le au în conştiinţa băieţandrului, dilatîndu-şi uneori contururile pînă aproape de fantastic.

În acelaşi timp, trebuie remarcat tonul reţinut al naraţiunii, alunecările în ireal avînd valoarea unor simple sugestii, fără a se pierde un moment legătura cu solul realităţii.

Scenele memorabile din povestire se detaşează cu limpezime, impresionînd prin precizie şi printr-o sobrietate admirată de Romain Rolland. Faptele sînt potenţate în laturile lor reale, fără a fi „mitizate", fără a li se modifica în vreun fel substanţa.

Codin rămîne povestirea scrisă cu mijloace accentuat realiste, astfel încît, deşi se încadrează cronologic în prima perioadă a operei lui Panait Istrati, prin ea se inaugurează o altă fază, cu o altă tonalitate a atmosferei poetice. [1]

NERANŢULA

Neranţula n-a fost văzută decît ca o explozie de culori luminoase ori ca o senină partitură muzicală. Prezentarea din ediţia franceză semnată de Apostolis Monastirioty înscrie această apreciere sigură: „*Neranţula* s-a născut într-o oră de caldă lumină, într-o oră de dans, pot să spun că Panait Istrati a scris *Neranţula* dansînd".

Dar dacă vom pătrunde dincolo de învelişul strălucitor al imaginilor, ce vom găsi în povestirea lui Istrati? Ce aspecte de viaţă sînt, la urma urmei, înfăţişate? *Neranţula* (porecla unei specii de portocal amar, mic şi stufos, dat unei eroine al cărei nume adevărat nu se cunoaşte) s-a născut fără a fi dorită şi dintr-o iubire neconsfinţită prin căsătorie. Mama,

[1] *Un articol din* Preuves, *(iunie 1964) se referă la acest capitol, pe care l-am publicat anterior, sub forma unui articol de sine stătător, în* Luceafărul. *Considerîndu-se, între altele, că trăsăturile balzaciene ale povestirii au fost „destul de bine văzute", se combate afirmaţia mea că în* Codin *alunecările în ireal ar avea valoarea unor simple sugestii, discutîndu-se cu înfocare despre „transcenderea realismului brutal". „Fără îndoială, un vînt al nebuniei traversează întreaga operă a acestui romancier." Fără îndoială. Ceea ce nu se sesiza era însă faptul că aceste caracteristici — mai mult sau mai puţin cuprinzătoare — cunosc nuanţări în cazul fiecărei povestiri a lui Istrati. Această transcendere a realităţii într-un fel apare în* Chira Chiralina *(de o factură predominant romantică) şi altfel în* Codin *(de o factură predominant realistă).*

o muncitoare evreică, o ține îmbrăcată în zdrențe, o lasă nemîncată și o bate mereu, numind-o „belea" și „pacoste". Exasperată de mizerie și de trădări în iubire, mama eroinei își ia viața, împreună cu a infidelului, prin asfixierea cu mangal. Neranțula scapă datorită unei simple întîmplări : mereu flămîndă, obișnuia să se scoale noaptea și să fure din puțina lor mîncare, pe care o înfuleca afară din casă. Rămînînd orfană, își cîștigă existența ca sacagioaică. Pe cînd se zbenguia cu liota de copii deasupra uriașelor șanțuri de canalizare (Brăila intrase într-o fază de modernizare), cade, se rănește grav și e transportată la spital. De acolo nu se mai întoarce la vechea meserie, ci, intrînd pe mîinile unei proxenete, ajunge prostituată în mahalaua rău famată Groapa.

Mai tîrziu, la Constantinopol, va continua să-și vîndă trupul pentru a asigura existența prietenului, care, din prea mare durere în fața groaznicului ei destin, își pierduse mințile. Unde există poezie, „caldă lumină" în aceste împrejurări de viață ?

Povestirea lui Panait Istrati degajă totuși o adevărată vrajă poetică. Secretul stă în aceea că, în opoziție cu cenușiul și vulgaritatea cotidianului, scriitorul dezvăluie lumea plină de miracole a copilăriei, cu puritatea și avînturile ei sufletești integre. Mai precis, este vorba de zona de trecere către adolescență, cînd sentimentele sînt mai intense, cînd expansiunea „eului" pare a nu afla zăgazuri, cînd elanurile eroice sînt slujite cu un devotament absolut (în care intră și naivitate, și idilism). Asistînd la isprăvile cetelor de băieți și fete din cartierele periferice ale Brăilei, avem impresia că am ajuns într-o mică împărăție, pe un alt tărîm, unde acționează și sînt promovate valorile morale respinse sau degradate în circuitul obișnuit al existenței.

Marcu și Epaminonda sînt deopotrivă îndrăgostiți de Neranțula. Pentru a se stabili „alesul", hotărăsc să se supună unei întreceri, un fel de „turnir" cavaleresc, adaptat la condițiile locale : trebuie să fie trecută înot Dunărea în locul cel mai lat. O asemenea prinsoare pentru niște băieșandri înseamnă, practic, sfidarea morții. Marcu ar fi fost înghițit de valuri dacă n-ar fi intervenit șiretenia Neranțulei.

Ceata de copii se aventurează la cules de mure pe întinderile mlăștinoase ale bălților Dunării. Plimbările capătă caracterul unor adevărate expediții, ei pătrund în locuri com-

plet sălbatice (care, afirmă autorul, strigă acelora care „sabotează" frumusețea vieții de pe pămînt : „Din noi, voi nu veți mușca"). La întoarcere, ei trebuie să înfrunte furia apelor Dunării, și în asemenea ocazii iese la iveală orgoliul și îndrăzneala lor nesăbuită. Pescarii le strigă să nu înainteze, că vor pieri. Dar liota de hoinari, scoțînd strigăte războinice, își îndreaptă barca lor șubredă contra valurilor uriașe, lăsînd ca vamă viața cîtorva dintre ei. Să mai amintim dansurile sălbatice (și primejdioase, cum s-a văzut), deasupra marilor șanțuri de canalizare.

Patosul poetic al povestirii este alimentat de caracterul polemic conținut de evocarea acestei copilării, ca un ostrov luminos, în care este posibilă plinătatea simțămintelor, castitatea sufletească, cutezanța nobilă. Polemica declarată cu proza vieții ilumineză din interior narațiunea, îi dă o rezonanță grea, adîncă, de bronz turnat.

Este important de relevat că, și după depășirea vîrstei, personajele principale își păstrează sufletul și mentalitatea de copii. Aceasta îi ajută să se manifeste ca oameni întregi, iar nu ca „fragmente de oameni". (Povestitorul subliniază sensul explicit al cărții, plîngîndu-se, într-un preambul, că în viața de toate zilele nu se mai pot întîlni decît oameni-moluști, „fragmente de oameni", cărora „le scapă măreția vieții", „soarele nu-i răneşte deloc și furtuna nu-i emoționează".)

Să revenim la Neranțula. Ca o replică dată mercantilismului și egoismului lumii înconjurătoare, ea își consacră existența unor acțiuni filantropice, pe care, în mod sigur, „l'homme du monde" le-ar considera anormale. Astfel, ajunge să se vîndă „patroanei", pentru a încerca, zadarnic, cu sumele de bani împrumutate, să-l vindece pe Aurel, un infirm cu care fugise din spital și pe care-l înconjura cu o dragoste pură de soră. Cînd Epaminonda devine alienat mintal, ea nu-l părăsește (prostituîndu-se sub ochii lui inconștienți, pentru a-i asigura existența).[1] Am fi gata să descoperim în această

[1] *În afara spectacolului feeric al copilăriei din pitorescul oraș danubian, să nu existe oare și alte puncte de contact cu experiența autobiografică a lui Istrati ? Să fie* Neranțula, *mai mult decît alte creații ale sale, ceea ce se cheamă o operă de imaginație ? Fiind vorba de un poem-povestire, desigur că procesul de absorbție al unor elemente reale este mai puțin demonstrabil. Merită însă să fie amintită o mărturisire lapidară*

voință de sacrificiu pentru oamenii nefericiți ecouri din romanele rusești, dacă n-ar interveni următoarea particularitate a Neranțulei: ea nu-și face probleme de conștiință, în pofida tuturor nenorocirilor, dănțuie într-una cu exugeranță, ca și cum tot timpul ar privi realitatea prin lanterna magică a copilăriei. Îi lipsește acea maturitate a suferinței — ceea ce constituie, obiectiv, o limită a caracterului; rămîne încontinuu un copil — ceea ce îi conferă și originalitatea.

Cazul cel mai trist, tot subordonat unui absolutism moral, este cel al lui Epaminonda. Incapabil de compromisuri, cînd vede cum candoarea morală a ființei iubite este întinată de „urîțenia de peste tot", sare s-o omoare, nu reușește, și se năruie înlăuntrul lui, devenind un smintit care repetă cu monotonie tragică: „Aman, bre! Aman, bre!"

În final, foștii prieteni se reîntîlnesc și fac o plimbare cu barca prin locurile de lîngă Constantinopol, de o frumusețe stranie (parcă copiind peisajele selenare). Eroina va interpreta cîntecul copilăriei lor de altădată. Vocea Neranțulei îl trezește din inconștiență pe Epaminonda și, acesta, ca și cum ar intui fulgerător tot abisul tragediei lor, îmbrățișîndu-și iubita, se aruncă cu ea în mare.

În *Neranțula,* Panait Istrati folosește ca procedeu de creație mijloacele povestirii. Nu ne referim doar la înfrînge-rea dorinței deșarte de a fi „romancier". Un povestitor, trecînd totul la trecut, poate mai ușor să zboare peste unele întîmplări sau detalii, să le potențeze pe altele în slujba reliefării esențialului poetic din viață. Nu este, cu alte cuvinte, înlănțuit de materialul pe care-l transfigurează.

În *Neranțula,* Panait Istrati acordă cel mai mare spațiu evocării copilăriei. Partea a doua a povestirii reia acțiunea peste cinci ani, cînd Neranțula se află în casa de perdiție. Și, propriu-zis, din această perioadă nu ni se înfățișează decît momentul întîlnirii, restul fiind ocupat de dezvăluirea antecedentelor biografice ale eroinei. Ultima parte va fi și mai lapidară — povestitorul își regăsește prietenii după trecerea mai multor ani și asistă la sfîrșitul lor trist.

---

a autorului, dintr-o scrisoare către Romain Rolland, privind salvarea unei prostituate dintr-un bordel și exodul lor comun la București. Iată textul: scenariul peregrinărilor sale (de la Brăila la București, de aici la Sinaia și iar la București) cuprinde o notă: „accompagné d'une prostitué que je tire d'un bordel".

În acest mod se depășesc limitele cotidianului. Dacă mai ținem seama că povestitorul nu este numai martor, ci și actor, intervenind direct în filmul întîmplărilor, timpul trecut amestecîndu-se cu cel prezent, înțelegem că durata povestirii nu va fi cea obișnuită, timpul nu ne apare compact, „mecanic", ci unul „trăit" și îmbucătățit, caleidoscopic, ceea ce nu numai că va da un relief aparte narațiunii, dar și va îmbogăți ecourile subterane ale tragediei.

Se și explică astfel de ce Istrati a putut să compună, în marginea unei teme aride, nepoetice, o narațiune vie, cu o descriere liberă a caracterelor și cu o intrigă de-a dreptul aventuroasă.

Unul dintre mijloacele prin care Istrati potențează atractivitatea subiectului constă în caracterul prescris al deznodămîntului, soarta tragică a Neranțulei fiind așezată sub semnul proorocirii unei misterioase ghicitoare din pustietatea bălților dunărene. Ca și în alte povestiri, destinul servește ca motiv poetic, care dă măsura tragediei unor oameni ce vor să rămînă ei înșiși, refuzînd orice tranzacție cu mediul înconjurător.

Există în *Neranțula* o supratemă, un sens poetic ascuns, care conferă ceva din incantația poemului. Tocmai pentru că nu caută căi de compromis cu destinul, ci îl acceptă (cu demnitate și trufie), eroii istratieni nu se resemnează, pe cît sfidează, sînt niște răzvrătiți (în maniera lor specifică). În *Neranțula* nu înregistrăm o monotonie a tonurilor, culorile explodează, transmițîndu-se în întreaga povestire iradierea unei energii comprimate. Poezia din *Neranțula* n-are nimic fad, dulceag, ci dimpotrivă, împrumută accente virile și o simplitate apăsată chiar în episoadele cele mai patetice. Dar să nu uităm, o poezie vaporoasă și scînteietoare — deși tragică — de poem feeric. [1]

---

[1] *În articolul (remarcabil) scris, la doi ani de la moartea lui Panait Istrati, în* Adevărul literar și artistic, *Al. Philippide aprecia că* Neranțula, *„ca putere de sugestie, este poate cea mai puternică operă a lui Istrati".*

Astăzi, faptul că Neranțula *concurează cu succes cele mai expresive opere ale lui Istrati nu mai poate fi pus la îndoială. Să mai adăugăm, la cele analizate mai sus, această observație. În primele povestiri, vocea autorului se vrea a unei personalități totale, amestecînd cu pasiune, ca în trîmba unui vîrtej, date istorice, digresiuni cu caracter moralist, mărturii personale, sentințe ale unui umanitarism militant etc. (Ne aflăm, e drept,*

Familia Perlmutter este scrisă în colaborare cu Josué Jéhouda şi a apărut în acelaşi an cu *Neranţula* (1927). Sînt aspecte de conţinut şi de formă care ne dau dreptul să credem că de fapt contribuţia scriitorului român a fost mai substanţială decît se consideră, oricum, nu se limitează, cum opinează unii comentatori, doar la capitolul *Isaac, împletitorul de sîrmă.* Întrucît însă acest capitol a fost publicat şi separat, numai cu semnătura lui Istrati, ne vom axa analiza cu precădere asupra lui. Este dealtfel şi cel mai izbutit, alcătuind o povestire de sine stătătoare.

Rolland îi scrie lui Istrati: „Povestirea dumitale este excelentă. Nu am nimic de adăugat." Totuşi, îi aduce obiecţii cum ar fi: lungimea şi tendenţiozitatea discursurilor religioase ale lui Youssuf.

Isaac, o figură tipic istratiană — blazonul i se recunoaşte cu uşurinţă —, face parte dintre acele fiinţe sensibile şi inadaptabile, pe care vînturile aspre ale vieţii le transformă în „epave umane". Istoria vieţii sale, privită strict anecdotic, pare ameninţată de banalitate. E ultimul fiu şi cel mai cuminte al Perlmutterilor. În vreme ce făcea armata, logodnica sa se expatriază în Egipt, în urma unor incidente provocate de bandele de huligani. Deşi mai avea numai treizeci de zile pînă la terminarea serviciului militar, el fuge din ţară. La Cairo descoperă însă că eterna nestatornicie a femeii îl înlocuise în inima Rozei cu altcineva (un evreu polonez, limbut şi filfizon). Isaac cade în patima alcoolului, iar apoi devine o uşoară victimă a practicilor mistice.

Drama înfăţişată conţine un element de anormalitate, relevat şi la alte personaje ale lui Istrati. Binder, aflînd cauza nefericirii lui Isaac, izbucneşte indignat: „Ei şi? Nu există

şi într-o perioadă a Genezei, cînd prefacerile geologice, ale creaţiei, cu haloul lor incert, încă nu s-au consumat.) Nu vigoarea nativă (apreciată la locul cuvenit) este pusă sub semnul discuţiei, ci un anume efect de dispersiune. În Neranţula, *reacţia sensibilităţii autorului la cele povestite rămîne ca o caracteristică neştirbită, dar aici tonul povestirii este mai unitar, distingem cu claritate timbrul pur al vocii poetului.*

şi alte femei ?... Trebuie să devii nebun pentru că o femeie te părăseşte ?" (Ţiganul Motrogan, cu cunoştinţe practice bogate în domeniul amorului, observă şi el compătimitor : „Şi toate acestea pentru că n-a ştiut să iubească ca toată lumea !")

Numai că bunul Binder şi lăutarul său nu înţeleg familia de caractere din care face parte Isaac. Un asemenea personaj nu e înzestrat cu capacitatea de a avea o multiplicitate de interese — şi pentru că inadaptabilitatea sa funciară îl face să trăiască oarecum alături de latura practică, dinamică a vieţii. Toată energia sufletească îi este concentrată într-o singură direcţie, mai bine spus, în expansiunea unui singur sentiment, care, dacă nu e satisfăcut, întreaga existenţă i se năruie.

Este un caracter neevoluat psihologic pe măsura unei realităţi complexe.

Isaac, ca şi alte personaje ale lui Istrati, îşi perpetuează psihologia infantilă. Reţinem portretul pe care i-l face povestitorul : „El bea şi privea în jos, fără nici o expresie pe faţa sa de copil, pe jumătate posomorît, pe jumătate meditativ, aproape indiferent la ceea ce se petrecea în jurul lui". Acest erou este incapabil de disimulare, ca şi de obiectivarea stărilor lui sufleteşti.

Cînd logodnica manifestă indiferenţă faţă de sacrificiul pe care el îl făcuse venind în Egipt, Isaac se apucă cu disperare de băut. Dacă cineva vrea să aducă vorba despre dezertarea sa, cere „să se lase dracului această istorie". Iar cînd se insistă, răspunde obsedat : „Niciodată nu voi mai fi om".

Logodnica sa, pentru a-i comunica alegerea pe care a făcut-o, îl numeşte, dispreţuitoare (şi comic !), „dezertor". Zdrobit, Isaac aleargă la Youssuf, care-i lăudase mijloacele terapeutice ale religiei, şi i se aruncă la picioare :

„— Salvează-mă, salvează-mă, Youssuf ! Ea mi-a zis «dezertor»."

Gestul este al unui copil înspăimîntat de coşmarul realităţii. Isaac cere religiei, în schimbul convertirii sale, servicii practice, constînd în alinarea suferinţelor morale :

„— Şi tu eşti sigur că rugăciunea poate să mă salveze ?", îl întreabă el pe Youssuf, pe un uşor ton de tîrguială.

Religia trebuie să-i adoarmă neliniştile, oferindu-i în locul realităţii, care i-a sfărîmat cu atîta cruzime visurile, o altă viaţă, imaginară, ideală.

Ajungem astfel la „paradisurile artificiale" — ca să folosim titlul și ideea unei cărți a lui Baudelaire —, pe care și le făuresc toți acei „învinși ai vieții", în zugrăvirea cărora Istrati s-a dovedit un mare poet al mizeriei umane. Neavînd puterea să se opună condițiilor adverse ale vieții, respectivii eroi se aruncă în patima beției (Anghel), sau practică vicii rușinoase (Stavru), sau apelează la consolările religiei (Isaac), totul pentru a-și crea o a doua existență compensatoare, ca și la consumatorii de opium.

Isaac decade din ce în ce mai mult, ducînd o existență somnambulică, insensibilă la orice solicitare a vieții exterioare.

Istrati caută să sublinieze poezia acestei figuri, folosind din nou sugestia fatalismului tragic. Isaac este ultima odraslă a unei familii evreiești, destrămate, ca urmare a greșelii comise de bunicul său, care se instalase haham la Botoșani, fără să ceară binecuvîntarea „rabinului miraculos". În modul cum își acceptă soarta, eroul nu dezvăluie însă nici vitalitatea sălbatică a Neranțulei, nici măreția lui Anghel. Este plămădit dintr-un material mai sfărămicios. Destinul îi este în mare măsură provocat de un „fatalism psihologic", de structura caracterului său.

Panait Istrati anunța în *Trecut și viitor* că Isaac Perlmutter va fi un nou Anghel : „Un Moș Anghel aproape imberb, se rupe ca un vlăstar de pe butucul secat de sevă și pleacă să-și caute alt pămînt ; dar nici un pămînt nu-i convine, se veștejește de dorul întîielor adieri și moare la Cairo, răpus de amintiri prea vii și de rachiu prea tare". Îl concepea chiar mai ridicat pe planul conștiinței : „Deși tînăr, el știe că n-a murit bețiv din vina nimănui... Isaac știe mai mult decît Moș Anghel."

Și de ce nu s-a împlinit proiectul ? (Pentru că sub acest aspect, s-a văzut, Isaac nu suportă nici o comparație cu Moș Anghel.) De ce nici în cazul Estherei n-a ajuns la ținta dorită — de a o ridica pe piedestalul marii tragedii ? Să fie vorba numai de schimbarea pe drum a intențiilor ? Înclinăm să credem că autorul nu și-a realizat, în măsura proclamată, figurile, forțat fiind și de specificul noilor condiții de viață descrise în *Familia Perlmutter.*

Moș Anghel atinge o măreție homerică, dar asta pentru că, în primul rînd, căderea lui nu se datora unor cauze personale limitate, ca la Isaac, respins de femeia iubită, ci jocu-

lui unor prefaceri social-umane fundamentale. Înfățișat într-un asemenea conflict, actele sale capătă amploare și dimensiuni epice.

Explicația se leagă, firește, de viața patriarhală, care-l obișnuise pe erou cu gesturi slobode și orgolioase. Pe cînd Isaac este un biet croitoraș, care trăiește în perioada primelor manifestații socialiste, împrăștiate cu forța de autoritățile militare, și cînd huliganismul șovin întreprinde ziua în amiaza mare jefuirea evreilor. De aceea comportarea lui Isaac este așa cum e : se supune umil soartei sale „prescrise".

Noile condiții ridică restricții și în planul artistic. Cum poți să fii epic, tratînd asemenea situații din viață ? De unde să iei material pentru a alcătui tablouri plastice ample ? (Desigur, descoperim mari opere în proza modernă care dau un răspuns complex și divers acestor probleme. Dar noi privim lucrurile din punctul de vedere al concepțiilor și al talentului lui Panait Istrati.)

Istrati va încerca să rezolve dilema tot în spiritul primelor sale povestiri, strămutîndu-și eroii în Egipt, unde existau într-un grad mai mare moravuri patriarhale. Că este așa ne argumentează însuși scriitorul în notele de călătorie trimise din Cairo *României muncitoare*. „Acolo însă (în Egipt, n.n.), relațiile dintre lucrători și patron sînt cu totul patriarhale, tehnica și deosebirea de clasă încă nu s-au pronunțat, și deci nici vorbă nu poate fi de o îmbunătățire posibilă în viața meseriașului, care de-abia se poate numi așa." (Impresiile sînt scrise în 1913, iar acțiunea cărții *Familia Perlmutter* se petrece în jurul anului 1904.)

Cîrciuma lui Binder ne apare ca un fel de azil al acelora care au avut de suferit de pe urma moravurilor statornicite în statul burghezo-moșieresc din România. (Binder are nasul strivit de pe urma loviturii cu „boxul american" al unui antisemit gălățean. Motrogan poartă și el ca amintire o parte dintr-o ureche tăiată. Adăugăm existențele sfărîmate ale lui Isaac și Schimka Perlmutter !)

Toți aceștia au venit în Egipt „la adăpostul unor legi mai juste" (care legi ? desigur ale unui mod de viață neevoluat economicește) și văd în cîrciuma lui Binder un fel de oază a vieții de altădată din România. Într-adevăr, se găsesc aici : „fleici", „mititei", „rachiu", vin de Odobești, servit în ulcele de pămînt, ba pînă și un viorist care „le zice" ca la

Ploieşti. Într-un cuvînt, un fel de mic „han al Ancuţei". (Cîrciumarul va avea gesturi senioriale, prea puţin obişnuite în acele timpuri, oferind varietăţi preţioase din marfa sa nu clienţilor care dădeau piese de aur, ci pur şi simplu acelora care o plăteau prin felul lor sincer de a fi, chiar dacă vînzarea era, astfel, în pierdere.)

În această ambianţă, găsesc eroii elanul de a povesti viaţa lor sau pe a altora, şi cu tot dichisul, lăsîndu-se rugaţi şi începînd numai după ce pe masă s-a pus o cinzeacă de ţuică, ori, în cazul cînd „istoria" se arată a fi rară, un pahar de vin vechi.

Dar izolarea faţă de barbaria „vieţii moderne" nu poate avea decît o valoare relativă şi, oricum, poate dăinui numai vremelnic. Am văzut pustiul şi disperarea care acoperă viaţa lui Isaac. Cîrciuma lui Binder — la care reuniunile obişnuite ale clienţilor, obiceiurile statornicite etc. facilitează posibilitatea unei zugrăviri concrete, vii, recompunîndu-se acea „totalitate a obiectelor" în care Hegel vedea premisa esenţială a unei poezii epice — va fi închisă din pricina aceluiaşi huliganism. Cîteva vapoare româneşti sînt puse în cursă pe distanţa Constanţa-Cairo, eveniment în cinstea căruia Binder arborează, cu inima tresăltînd de emoţie, steagul tricolor. Dar un grup de marinari de pe aceste vase va devasta cîrciuma. Binder, a cărui biografie se alătură destinelor tragice din carte, de-abia mai poate să deschidă o mică dugheană, fără a ajunge să refacă vreodată faima fostei sale cîrciumi.) [1]

Urmările pe plan artistic pot fi sesizate dacă vom compara factura primelor povestiri ale lui Istrati cu cea din *Familia Perlmutter*. În povestirile despre haiduci, Istrati reînvia în mare măsură vechea formă a povestirii, cu o conducere mai liberă a acţiunii, cu un şirag de întîmplări destul

---

[1] *O recenzie apărută în puţin cunoscuta revistă* Vlăsia *(nr. 21, din 18 iulie 1927) ne comunică informaţia că de acelaşi tratament, al ignorării voite, din considerente politice, se bucură, în cîmpul presei româneşti oficiale, atît* Neranţula, *cît şi* Familia Perlmutter.

Aprecierea de ordin estetic a volumului este pozitivă, admirîndu-se talentul de povestitor „care ştie să te prindă în vraja povestirii, cum prinde păianjenul insecta în firişoarele pînzei lui...", dar sînt exprimate rezerve privind caracterul prea sistematic al aglomerării dramelor comise de mişcările naţionalist-şovine, ca şi elementele de pamflet ce se suprapun ritmului firesc al naraţiunii.

de independente unele de altele. În ultima carte are însă de luptat, într-un mai înalt grad, cu necesitatea rigidă și prozaică a realității.

Familia Perlmutter ar fi putut fi un roman al destrămării unei familii evreiești, cu o acțiune unitară, în care s-ar împleti biografiile personajelor principale. Ne întîmpină, în schimb, o culegere de nuvele axate pe viața cîte unui descendent al Perlmutterilor. Dar și aceste nuvele au o formă curioasă, pentru a ne exprima așa, n-au decît cap și coadă. Eroii principali ne sînt înfățișați în etapa de sfîrșit a vieții lor, iar cineva relatează apoi cum i-a cunoscut la început. Aici descoperim procedeul de bază prin care se imprimă o mișcare interioară imaginilor, forma narațiunii rămînînd atractivă, deoarece își propune să dezvăluie „taina" unor existențe sfărîmate. Analiza cărții *Familia Perlmutter* ne oferă, în plus, dovezi ale luptei pe care o duce Panait Istrati, în actuala perioadă a creației sale, pentru extragerea poeziei din confuzia relațiilor sociale, care, o dată cu înaintarea civilizației capitaliste, devin din ce în ce mai abstracte și mai prozaice.

CIULINII BĂRĂGANULUI

Ciulinii Bărăganului ocupă în aria creației lui Panait Istrati un loc aparte. Pentru prima oară patosul poeziei nu mai este determinat de evocarea răzvrătirii solitare, ci a revoltei colective, a maselor țărănești.

Cine a parcurs publicistica lui Panait Istrati de dinainte de primul război mondial știe că marea răscoală țărănească din 1907, sîngeros reprimată, a lăsat amintiri adînci în sufletul său. De mai multe ori, în articolele sale revine, obsedant, imaginea însîngerată a acestui an și a celor 11.000 de țărani uciși.

Ce anume a determinat ca, după două decenii, în conștiința lui Panait Istrati să reînvie amintirea tragicelor în-

tîmplări ? Prefaţa la *Domniţa din Snagov* pare a ne furniza o explicaţie atunci cînd anunţă întreruperea ciclului dedicat haiducilor, pe motiv că istoria crimelor comise cu o sută de ani în urmă păleşte în faţa crimelor sociale mai recente comise de statul modern burghezo-moşieresc.

Anticipări propriu-zise ale poemului despre răscoală în opera sa mai veche nu descoperim, ci doar atingeri vagi de ordin tematic sau comunicări de ordinul atmosferei. Bunăoară, *O noapte în bălţi* se apropie cel mai mult de *Ciulinii Bărăganului* prin întreaga tonalitate a unei disperări ajunsă la paroxism.

Prin retina pură şi sensibilă a lui Adrian, un băieţandru, ni se înfăţişează mizeria unei familii de „cojani", care, prinsă între „veşnicile datorii către proprietarul moşiei şi către stat", se hrăneşte cu mămăligă şi susai verde cu oţet.

Subiectul povestirii îl constituie tentativa neizbutită a unchiului Dumitru de a fura stuf — pînă şi bălţile aflîndu-se în stăpînirea boierului, care le are în paza unui turc înarmat. Drama — armăsarul nechează şi, simţind apropierea unei iepe, smulge căruţa către baltă, iar Dumitru, văzîndu-se descoperit, îi spintecă burta cu tărpanul de tăiat stuf — este contrapusă frumuseţii pline de magie poetică a nopţii de vară. Cînd Adrian cu unchiul său se îndreaptă, nenorociţi, către sat, Luceafărul, cu strălucirea sa de opal, se arăta la orizontul însîngerat, iar „orăcăitul broaştelor, cîntecele privighetorilor şi mierlelor aţipeau somnoroase, în vreme ce piţigoiul, prepeliţa şi grangurul reluau concertul întrerupt, îmbăindu-se în aerul proaspăt şi curat al dimineţii, pe care-l umpleau cu flecăreala lor veselă şi felurită..." Autorul notează, puţin moralizator : „În cer şi pe pămînt viaţa îşi relua cursul, înălţa cînturi sincere, chema la fericire — în timp ce omul semăna moarte şi se cobora mai jos decît vita".

Trecînd prin faţa cîrciumii fratelui său şi întrebat ce va face, acum, fără cal, Dumitru răbufneşte cu o disperare ameninţătoare :

„— Ce-am să fac ? Ei bine, să-ţi spun : am să încarc puşca cu alice de lup ; am să pîndesc într-o noapte pe moşierul nostru în şanţul pe lîngă care trece cu gabrioleta şi am să-i scuip două focuri în şale. Iată ce-am să fac...

— Şi-ai să înfunzi puşcăria.

— Şi-am să înfund puşcăria.“ [1]

Nu mai avem de-a face aici cu revolta unora dintre eroii-haiduci care fugeau în lumea codrilor pentru a-şi satisface conştiinţa lor de oameni „liberi“, „generoşi“, ci cu o revoltă reală, iruptă cu presimţiri de incendiu, din mizeria acută a ţărănimii.

Dar dacă am reduce *Ciulinii Bărăganului* numai la episodul răscoalei, am da curs unei simplificări nedorite. În realitate, aceasta constituie momentul de răscruce, punctul în care se întîlnesc, pentru a căpăta o amplă rezonanţă, o nouă orientare, motive mai vechi ale creaţiei lui Panait Istrati.

Prima parte a povestirii lasă să se transmită puternic poezia depărtărilor, febra migraţiunii neîncetate — totul concretizat în acel galop bezmetic şi bizar al ciulinilor, care nu cunoaşte legi, nici zăgazuri.

Eroul, Matache (tot un băieţandru, ca în toate scrierile din această perioadă), se găseşte interpus între două planuri: Bărăganul ireal, fabulos, şi existenţa cotidiană, de o urîţenie absolută. Dar cu cît este mai infernală realitatea, cu atît

---

[1] *Să nu fi contribuit însă la crearea unor personaje şi amintirea altor oameni cunoscuţi de Istrati? Iată, spre pildă, articolul* Silhouettes roumaines de guerre: L'evadé d'Outre-Rhin, *scris de Istrati, în ianuarie 1918, la Geneva, şi aflat în posesia prietenului său Jean Stănescu, care l-a comunicat Buletinului societăţii „Les Amis de Panaït Istrati“* (Cahier, *No. 8).*

Se schiţează portretul unui ţăran român de pe valea Oltului. (Să ne amintim că tatăl lui Matache este şi el oltean.) Povestea lui este simplă: luat prizonier la Turtucaia, ajunge într-un lagăr din Germania, de unde fuge, împreună cu patru francezi, şi se bucură de ospitalitatea elveţienilor. Pe marginea „cazului“ său, Istrati încearcă un mic studiu de psihologie a ţăranului român, accentuînd în special firea lui tăcută, interiorizată, refractară limbuţiei şi efuziunilor sentimentale: „Et il reste impénétrable, non parce qu'il ne nous croit pas dignes de partager sa peine ainsi que le font les pâles blasées des rues des grandes villes, mais parce que sa nature est ainsi faite, purement et simplement; parce que chez lui, dans son village, il est compris rien que par la manière dont il dit bonjour, dont il porte sa «caciula» (bonnet de fourure) ou dont il regarde la terre vers l'horizon lointain. S'il est vrai que la parole a été donnée à l'homme pour qu'il cache sa pensée, *alors ce paysan de la Vallée de l'Olt n'en avait pas besoin.“*

Poanta însemnărilor este aceasta: ţăranul şi-ar ogoi dorul de familie şi de ţară dacă ar putea să cînte, din fluier, o doină. Propunerea lui Istrati de a-i cumpăra un asemenea instrument îi stîrneşte un zîmbet superior: el nu poate cînta decît dintr-un fluier făcut de mîna lui dintr-o creangă tăiată din lunca Oltului.

Matache simte mai tulburătoare prezența telurică a Bărăganului, cu ciulinii lui, care îndeamnă la fuga de acasă, la explorarea unor locuri noi, la aventuri temerare.

Plecarea într-o călătorie banală prin satele din cîmpia Bărăganului, cu o căruță care în orice moment se putea desface în bucăți și cu o mîrțoagă trasă de coadă ca să se ridice de la pămînt, îi apare eroului ca o „plecare în haiducie", „în acest regat al ciulinilor", care „scornește povești".

„Duduca", stăpîna conacului unde se adăpostesc Matache și tatăl său, este și ea o victimă a nălucilor născute din zborul ciulinilor. În tinerețe îi plăcuse să intre în jocul acelei răscoale a naturii Bărăganului în tovărășia unui flăcău sărac, dar cu privire de cerb, păr de abanos și înfățișare de haiduc. Întrucît însă de la asemenea jocuri romantice gratuite trecuseră la îndeletniciri amoroase practice, flăcăul fusese omorît în bătaie de atotputernicii lui stăpîni. „Duduca" a refuzat să se mai mărite și, în acest conac părăginit, dărui de un unchi milos, trăiește cu o voluptate de morfinomană în lumea visurilor ei din trecut. (Un alt personaj deci care și-a făurit un „paradis artificial".)

Panait Istrati știe să îmbine subtil cele două planuri: poezia vetustă a acestui conac și mizeria, și ea în proporții hiperbolice, a vieții de pe moșie.

Singurul moment viu din existența grea a acestor țărani se înscrie în perioada copilăriei, cînd toți așteaptă ca năvala sălbatică a ciulinilor să le modifice destinele.

Băieții discută cu aprindere ce vor descoperi dacă vor avea îndrăzneala să urmărească rostogolirea fantastică a acelor mingi ghimpoase: vreo domniță care să-i prindă de mînă și să-i ducă la castel ca viitori soți, vreun haiduc, care să le răstoarne în palmă aurul luat de la boieri — sau alții, mai practici, cum vor ajunge judecători sau „marchitani", pe scurt: „visau cum numai doar în copilărie o poți face".

Și iată primul zbor al ciulinilor, descris prin intense senzații interioare: „La lumina unui cer ușor albit de zori, cîrduri risipite de ciulini pufoși săreau în văzduhul semiobscur, cînd sărutînd pămîntul nesigur, cînd dispărînd sus în bezna nopții, ca niște înnebunitoare jerbe de umbre rotunde, dezlănțuite de un Dumnezeu ieșit din minți".

Matache și Ilie — întocmai ca François și Augustin din romanul lui Alain Fournier — fug de acasă fascinați de explozia delirantă, promițătoare de feerice aventuri, a ciulinilor. (Rolul pădurii de nepătruns prin care rătăcesc eroii luîndu-l imensa întindere a Bărăganului.)

În această povestire, Istrati va opune însă motivului romantic un altul vehement realist. Eroii nu vor ajunge să descopere un „castel necunoscut", cu misterioasele-i spectacole nocturne, ci o realitate crîncenă, în curînd iluminată de flăcările uriașului rug al răscoalei.

Iată primul moment de dezmeticire din beția visurilor. Din groapa în care s-au adăpostit în timpul nopții, văd cum este ucis un țăran de către jandarmi : „Cînd dispărură la orizont, alergarăm să-l vedem pe cel împușcat. Un țăran tînăr, în zdrențe, zăcea cu fața la cerul strălucitor, cu brațele desfăcute, picioarele rășchirate, figura încremenită. Încheieturile mîinilor îi erau vinete, ceea ce dovedea că purtase cătușe strînse tare.

Știrbu, care sta în picioare la căpătîiul mortului, deodată se aplecă pe vine și îi deschise pleoapele :

— «Are ochi verzi !»... rosti el."

În locul unor aventuri de roman cavaleresc — de tipul lui *Perceval* —, o aventură dantescă, iată ideea din *Ciulinii Bărăganului,* care separă povestirea în două părți nu numai diferite, dar aflate una cu alta într-o polemică deschisă chiar și în ceea ce privește domeniul strict al mijloacelor artistice. În prima parte, regăsim influența unor procedee folclorice, care-l ajută pe scriitor să „mitizeze" realitatea, în vreme ce în cealaltă parte, tonul povestirii este vizibil schimbat, devenind strict realist, la înălțimea cotidianului.

O altă particularitate a ultimei părți constă în amploarea obiectului (urmărită conștient). În cartea lui Panait Istrati întîmplările nu se consumă într-un loc limitat din Bărăgan, ci reflectorul poetic străbate, cum indică și titlul, întreaga cîmpie a României. Scriitorul promite de la început să ne relateze o „povestire nemaipomenită a pămîntului românesc" ; atrage atenția asupra „universalului geamăt care scapă din milioane de piepturi țărănești, de la un capăt la celălalt al României" etc.

Intenții, trebuie să recunoaștem, monumentale, pe care le va realiza într-o formulă apropiată de poema epică.

Mijlocul artistic la care apelează cu precădere Istrati pentru a înălța bolta narațiunii sale, pentru a asigura vastitatea tabloului, îl reprezintă capitolele speciale de relatare a condițiilor generale ale țărănimii. (Aceste capitole au rolul unui amplificator al dramelor descrise, sînt investite cu atribuțiile corului din tragediile antice.)

Astfel se poate cita capitolul introductiv care fixează tabloul Cîmpiei Românie și portretul general, fizic și moral, al țăranului din Bărăgan.

În capitolele ultime ale povestirii, sfera acțiunii se limitează la o singură așezare, numită „Trei sate". Pentru a asigura lărgimea cuprinderii, cu atît mai necesară acum, cu cît trebuie să se sugereze tabloul general al izbucnirii și desfășurării răscoalei, Istrati folosește într-o măsură și mai mare acele capitole speciale de relatare a rapsodului. Mișcarea epică propriu-zisă este întretăiată astfel de descrierea unor momente-tip din viața țărănimii, cu o valoare generalizatoare. Aflăm, bunăoară, cum se face culesul porumbului într-un sat care trebuie să se îngrijească în primul rînd de recolta boierului, cum a fost toamna anului 1906 — cu ploi interminabile, de putreziseră strujenii pe cîmp, mărind mizeria „cojanilor" și disperarea lor, care-i mîna pe căile cîrciumii etc. Sau, în sfîrșit, ni se descrie prima săptămînă a lunii martie din anul istoric 1907. Autorul evocă, la modul general, înfățișînd scene-tip, relatînd replici sau dialoguri impersonale, într-un ritm sacadat și cu o anumită euritmie.

Din păcate, incursiunile cu caracter general nu sînt susținute de un desen mai pregnant al întîmplărilor individuale. Ne rămîne în minte doar drama Tudoriței, al cărei iubit, Tănase, este nevoit, pentru a-și salva din mizerie familia, să primească oferta de a se căsători cu ibovnica boierului.

Evenimentele legate de răscoală se vor desfășura cu repeziciunea și lapidaritatea secvențelor cinematografice, dar adesea și cu lipsa unui relief individual.

Panait Istrati, în ultima parte, încearcă să lărgească obiectul reflectării folosind și mijloace prozaice, gazetărești. Se petrece o mutație a accentului de la interior la exterior.[1]

[1] *Credem că la acest aspect se referea Romain Rolland, cînd, socotind totul „magnific", preciza într-o paranteză: „Dar începutul, mai ales, este epic".*

Sînt acestea semne ale luptei pe care a dus-o Istrati (printre întîii scriitori români !) pentru a generaliza poetic materialul răscoalei din 1907. Nu trebuie să uităm apoi că în *Ciulinii Bărăganului* nu avem de-a face cu o literatură de adîncime psihologică, ci cu o poemă epică, în care important nu este atît ceea ce se spune, cît ecourile poetice declanşate. O revistă franţuzească observa că în acest „imn naţional românesc" Istrati ar urmări „dezvoltarea unei teme muzicale". [1]

Am semnalat contrapunctarea care există între cele două părţi ale povestirii, atît în ceea ce priveşte atmosfera generală, cît şi specificul mijloacelor artistice.

Unele motive ale cărţii sînt reluate, pe parcurs, sugerîndu-se continuitatea melodiei. (De pildă, tragedia „Duducăi", care nu izbuteşte să-şi împlinească viaţa printr-o însoţire cu bărbatul iubit, datorită refuzului părinţilor ei, moşieri, o reîntîlnim în cazul Tudoriţei, care nici ea nu-şi poate realiza iubirea, lovindu-se de aceeaşi samavolnicie boierească ş.a.)

Şi, în sfîrşit, acest aspect care parcă defineşte mai bine conţinutul poetic-muzical al povestirii : compoziţia din *Ciulinii Bărăganului* nu are un caracter închis, dramele eroilor principali nu se termină propriu-zis o dată cu ultima filă, ci se prelungesc în timp, proiectate fiind în planul veşnicei confruntări a individului cu lumea. Scăpaţi de represiunile răscoalei, cei doi copii rătăcesc spre alte orizonturi, conştienţi că vor întîlni pretutindeni aceeaşi nedreptate, aceeaşi realitate crîncenă opusă ontologic mirajelor pure ale copilăriei : „Abia mai tîrziu, în timp ce tovarăşul meu biciuia caii, zburînd cu căruţa prin mijlocul cîmpiei însorite, mă agăţai de el şi-l întrebai :

— Încotro, Ionele ?

— În lume, Matache, cu ciulinii după noi..."

Finalul nu este un final, ci un alt punct de plecare. [2]

---

[1] Feuille d'avis, *10 octombrie 1928.*

[2] *Citasem mai înainte un fragment din scrisoarea lui Romain Rolland. Iat-o* in extenso :

„Dragă prietene,

Am citit Ciulinii Bărăganului. *Este magnific. De la un capăt la altul. (Dar începutul, mai ales, este epic.) Cel mai plin, cel mai perfect din tot ce ai scris. Măiestrie absolută.*

Şi acum, spune-mi : cine a revăzut stilul dumitale ? Cine ? Niciodată el n-a înfăptuit atît de pur, sobru, puternic evocarea dumitale. Este o operă definitivă.

Prin ţinuta ei artistică şi ideologică, povestirea lui Panait Istrati ocupă unul din locurile cele mai înalte ale literaturii noastre presocialiste, democratice.

Nu ne surprinde, aşadar, că *Ciulinii Bărăganului* au putut fi consideraţi de cercurile oficiale de-atunci drept o carte primejdioasă.

Th. Răşcanu, moşier şi, în timpul liber, literat, care nu poate fi suspectat de „revoluţionarism", în numărul închinat de *Tribuna* memoriei lui Panait Istrati (1936), mărturiseşte, puţin înciudat, că, dorind să traducă *Ciulinii Bărăganului*, nici un editor român (a apelat la toţi !) nu s-a încumetat măcar să discute proiectul tipăririi cărţii.

Ultima oră,[1] într-un articol intitulat: *Un fost homo novus*, comenta astfel această „aventură" a lui Panait Istrati: „A găsit în urmă că este frumos stilul ruşilor moderni. Ce

---

Eu nu pot să-ţi spun cît sînt de fericit. Este bine că te văd atingîndu-ţi ţinta. Este însă mai bine că te văd nu numai menţinîndu-te, dar dezvoltîndu-te. Iată, în sfîrşit, o carte. Aproape tot restul literaturii din prezent mă dezgustă. Şi cîteodată mă întreb: Pierdut-am eu apetitul? — Nu. Eu nu l-am pierdut. Eu am devorat ciulinii dumitale ca un asin. Se află acolo toată seva şi focul pămîntului..."

Panait Istrati îi va răspunde (scrisoare trimisă din Batum — U.R.S.S., la 27 noiembrie 1928) cu o extrem de mare detaşare, comunicînd informaţii privind condiţiile în care a fost scrisă partea a doua a cărţii: Ciulinii... *au „mers bine", excepţie făcînd „cea de a doua jumătate, care a fost scrisă pe crupa acestui cal ce încă mă mai poartă în galop". „Această parte am scris-o la Atena, la Kiffissaia, atunci cînd poliţia supraveghea domiciliul meu şi cînd guvernul mă ruga s-o şterg. A trebuit să renunţ la o carte solidă ca un bloc, cum voiam şi puteam să scriu. Nici nu mai aveam dealtfel forţa, suferind de durere de şale şi sciatică."*

Cine i-a revizuit stilul? „Ei bine, acest copil a avut mai multe moaşe — tovarăşa mea, mai întîi, apoi Rosenthal, care ştie puţin franţuzeşte, Léon Brun (de la Grasset) şi mai ales Philippe Noël, care este un stilist, se spune. Dar nici unul n-a modificat stilul. *Ca de obicei, asupra ortografiei şi uneori asupra sintaxei s-au efectuat corectările. Şi chiar aşa, în carte mişună tot felul de erori."*

Privirea exigentă, chiar de o severitate excesivă, se explică şi prin desprinderea sa totală de carte, ca urmare a intrării în frigurile creaţiei unui nou op, menit să inaugureze un nou ciclu, de o altă tonalitate a mijloacelor literare: „In ochii mei, ea (cartea: Ciulinii Bărăganului, *n.n.) valorează numai prin primele pagini şi prin sobrietatea stilului din capitolul de la început, care ţine puţin de* Cosma. *formă pe care caut s-o transplantez în domeniul romanului epic, la care mă gîndesc pentru* Adrian Zograffi".

[1] Ultima oră, *5 august 1929.*

dezastru pentru un scriitor mare a fost anul trecut volumul *Les chardons du Baragan* și *Mes départs !*" Continuînd să-l compătimească pe scriitor pentru o asemenea orientare a scrisului său, recenzentul termina brutal, dezvăluind adevăratul motiv al „indispoziției" : „Ultimele volume ale lui Istrati sînt, avînd un pretext românesc, volume de propagandă și, în orice caz, nu literare și nici românești".

Sînt obiecții care nu fac altceva decît să scoată în evidență puternicul ecou de care s-a bucurat, în epocă, poemul-povestire realizat de scriitorul brăilean.

PANAIT ISTRATI ŞI U.R.S.S.
ETERNUL „WANDERER"

În perioada cînd începe „romanul" relaţiilor cu Uniunea Sovietică — atît de încîlcit, cu puncte încă incerte, din jurul cărora nu s-au destrămat definitiv falsele legende —, se amplifică faima lui Panait Istrati de „comunist", în orice caz, de ins periculos ordinii burgheze.

Aceasta era, în mare, impresia generală creată în jurul scriitorului şi întărită de intervenţiile sale răsunătoare pe scena unor organizaţii internaţionale, în tripla sa calitate de membru al Comitetului pentru apărarea victimelor teroarei albe în Balcani, de vicepreşedinte al asociaţiei pariziene „Prietenii U.R.S.S." şi de membru al Secţiunii asiatice a Societăţii Naţiunilor, atunci cînd, la 15 octombrie 1927, prin V.O.K.S., este invitat la Moscova, pentru a lua parte la aniversarea a 10 ani de la Marea Revoluţie Socialistă din Octombrie. [1]

Contactul cu realităţile din primul stat din lume al muncitorilor şi ţăranilor, în primele momente, îl menţine într-o stare de uluire şi de necontenite exclamaţii.

Are chiar reacţii de o naivitate comică : animaţia din magazine, din restaurante îi provoacă exclamaţia : „Dar ei mănîncă ! Mănîncă ! S-a minţit chiar atît de mult ?"

---

[1] *Acceptarea invitaţiei apare ca o dezvăluire definitivă a „bolşevismului" său. Drept care, în* Cuvîntul, *cineva îl asigura solemn pe scriitor : „De-acum înainte noi te vom urmări (în cazul unei reveniri în ţară, n.n.) cu degetul pe trăgaci".*

În *Buletinul Societății Scriitorilor din Moscova,* Panait Istrati notează : „Parcurgînd străzile, mă conving de toate minciunile care ne strivesc în Occident : populația în zdrențe, mizerie atroce, descompunere socială, iad omenesc". Istrati recunoaște că mai sînt suferințe și necazuri, dar acestea toate — afirmă el — reprezintă „moștenirea întregii societăți capitaliste".

Febrilitatea și exaltarea de care este cuprins capătă o justificare în mărturisirea pe care i-o face lui Paul Vaillant-Couturier (trimis al ziarului *L'Humanité*), în timpul recepției organizate la Casa Scriitorilor din Moscova : „Ca atîția alții ce trăiesc în Occident, și eu aveam îndoieli față de cele ce s-au petrecut în Uniunea Sovietică" (*L'Humanité,* 24 octombrie 1927).

În numele realităților noi pe care le descoperă, Panait Istrati, în articole și declarații, declanșează o vehementă campanie împotriva „Occidentului".[1] Cei 11 ani petrecuți în Occident l-au convins că „lupta sterilă pentru o bunăstare nemăsurată absoarbe, devorează, ucide oamenii, cei mai buni oameni..." Unele critici dezvăluie gusturi romantice, Occidentul fiind acuzat că „sacrifică toate elanurile, toată pasiunea afectivă molohului din fiecare minut : ocupațiile sale".

În U.R.S.S. întîlnește, în schimb, „credința, încrederea, elanul tînăr al unui întreg popor... Eu mă regăsesc aici acel Istrati care petrecea nopțile în jurul unui ceai, cu brînză și pîine neagră, în sinceritate." Nu lipsesc turnurile retorice, specifice scriitorului : „Aici nu se află decît Omul. Femei și bărbați ? Nu, Omul !"[2]

---

[1] *Un ziar francez* (Feuille d'avis) *îi rezumă astfel atitudinea din această perioadă : „Într-un cuvînt, Istrati, dezgustat, întoarce cu hotărîre spatele Europei".*

[2] *La 13 octombrie, Romain Rolland primise un amplu expozeu de motive în legătură cu hotărîrea sa de a pleca în U.R.S.S. (Scrisoare trimisă din Meudon-Val-Fleury-S. et O.)*

In principal, este reclamat dezgustul său față de întreg ceremonialul, banal și gol sub raportul semnificației omenești al vieții din Occident : „Niciodată viața mea n-a fost atît de săracă în oameni, în acte generoase, în elanuri prietenești".

Este reală, nici vorbă, inaderența sa la habitudinile occidentale, atît de diferite și chiar opuse celor orientale (cel puțin sub raportul manifestărilor de sociabilitate, al efuziunilor sentimentale, a vieții lărmuitoare de cete de amici). Istrati trăiește sentimentul însingurării, cu atît mai

În noua orînduire socială „poporul va judeca artistul", cerîndu-i „să fie luptător, înainte de a fi artist".

Panait Istrati, care niciodată n-a apreciat arta-bibelou, arta lipsită de utilitate socială, atingînd problema „imparțialității", își ia avînt și declară sever : „Ce este aceea imparțialitate ? Nu trebuie să mai primiți la voi, tovarăși ruși, de aici înainte, decît oameni părtinitori, foarte părtinitori. Destul cu imparțialitatea. Cine vine în U.R.S.S. trebuie să pună mîna să muncească pentru înălțarea noii lumi."

Există un patetism gălăgios, în a cărui sinceritate n-avem însă motive să nu credem. În aceeași convorbire cu P. Vaillant-Couturier, el mărturisește că vine să „colaboreze" cu „revoluția rusă". „Și voi face tot ceea ce trebuie pentru a fi util. Muncă manuală, dacă trebuie... Eu sînt gata să pun jos condeiul și să-mi reiau vechile meserii."

Ziarele sovietice, publicînd fotografia lui Istrati și scurte informații despre sosirea lui la Moscova, reproduceau, în același timp, declarația sa care a scandalizat enorm presa occidentală, conținînd hotărîrea fermă de a se stabili în U.R.S.S.

„Eu am vrut de mult să vin în Uniunea Sovietică, deoarece cred că este singura țară unde viața este plină de idei mari și are un caracter stimulator, fecund. M-am convins acum pentru totdeauna că viața în Apusul contemporan nu este favorabilă actului creator. Sînt bucuros că mi-am realizat, în sfîrșit, vechea mea dorință. M-am hotărît să mă stabilesc

---

mult, cu cît unii prieteni, nelipsiți la ceasul palavrelor și al destăinuirilor înflăcărate, sînt plecați. (Gheorghe Ionescu s-ar fi întors în România, de o lună de zile, pentru a lua conducerea unui atelier de cizmărie.) Să spunem însă că astfel de indispoziții și revolte erau, într-un fel, previzibile, ținînd seama de structura sa psihologică. Istrati nu era omul care să se simtă fericit într-o existență ce curge egal și uniform, fără „evenimente", fără drame reale sau imaginare. Firea lui pasională are nevoie, de fiecare dată, de o țintă incandescentă, căreia să i se dăruie total, permițîndu-i să se agite, să se certe, să plîngă, să înfiereze sau să rostească rugăciuni.

Or U.R.S.S., cu proclamarea dărîmării vechii societăți și a constituirii uneia noi, materializînd visurile fanaticilor, utopiștilor și militanților de totdeauna, aflîndu-se în centrul atenției întregii lumi, îi satisfăcea, la timp, apetituri sufletești lui, gazetarului socialist și activistului sindical de altădată.

Din Berlin îi comunica lui Romain Rolland : „Sînt fericit. Totul este luptă și speranță la cei învinși. Eu merg cu învinșii."

definitiv în U.R.S.S. Cu toate că mă leagă multe de Apus, eu l-am părăsit pentru totdeauna." (*Pravda*, 20 octombrie, 1927.)

În aceste împrejurări, îl întîlnim pe Panait Istrati cu particularităţile-i psihice binecunoscute. Se agită frenetic, rosteşte cuvinte mari (în paginile unor ziare moscovite adresează asemenea saluturi oamenilor sovietici: „Sînteţi măreţi, magnifici... ! Trăiască Revoluţia Mondială !") ; plînge („Am văzut sărbătorirea celei de-a zecea aniversări şi am plîns de bucurie. Am plîns pur şi simplu !". În discursurile ţinute la ocazii solemne, repetă că e gata să schimbe „stiloul cu arma".

Nu se poate să nu observi, în asemenea manifestări, şi un anumit gust pentru grandilocvenţă, pentru poză.

Amintirile fostului său prieten, Francis Jourdain, care fusese împreună cu el la Moscova (publicate în *Europe* : *D'un Haïduc*, ianuarie-februarie 1956), ne ajută să reconstituim comportările scriitorului, vinovate, uneori, de o grandomanie infantilă. Etalîndu-şi mărinimia în văzul tuturor, azvîrlea, din goana maşinii, copiilor vagabonzi din Moscova, existenţi în acea vreme, bancnote cu pumnul. Sau, o dată, organizîndu-se o recepţie la Cicerin — comisarul cu problemele externe —, se stabilise că Istrati nu va veni, deoarece avea un abces care îi dădea febră. Dar, la mijlocul banchetului, el a apărut triumfător — îşi spărsese singur abcesul —, lăudîndu-se că nu suferinţele fizice vor reuşi vreodată să-l ţintuiască la pat.

După încheierea festivităţilor consacrate celei de a 10-a aniversări a Marii Revoluţii din Octombrie, Panait Istrati, împreună cu alţi membri ai delegaţiilor străine, ia parte la excursia organizată în cinstea lor. (La 31 octombrie vizitează Leningradul.) În seara zilei de 16 noiembrie, părăsesc Moscova cu un itinerariu turistic destul de vast : o singură oprire la Harkov, apoi Baku, Tiflis, Batum.[1] La 20 octombrie, vor traversa Caucazul prin locuri de o sălbăticie măreaţă, cărora

[1] *Din scrisorile către Romain Rolland. Una din Kursk : peisajul e superb sub învelişul de beteală şi argint al zăpezii ruseşti. Cu toată veselia şi confortul din compartiment (li se serveşte tradiţionalul ceai), Istrati e cuprins de o melancolie nedefinită. Sănătatea nu-i nici ea prea grozavă : „Am tuşit mult, astă-noapte, am expectorat mult. Ah, viaţa n-a vrut să-mi dea acea sănătate de brută căreia puţin îi pasă de toate încercările şi pe care am rîvnit-o atît !"*

albul imaculat și strălucirea stinsă a troienelor de zăpadă le dă un aer spectral, de început de lume. Baku, în schimb, li se înfățișează în plină erupție pluvială. Marea Caspică îmbracă culori monotone, în care predomină un gri uleios.

Se vor întoarce la Moscova, în primele zile ale lui decembrie.

Ca tovarăș în această călătorie l-a avut pe Nikos Kazantzakis, cunoscutul scriitor grec, în care Istrati (potrivit obiceiului său) a descoperit, de la prima vedere, prietenul unic. Se vor stabili o vreme la Kiev, scriind împreună un scenariu de film. (Istrati asistă și la turnarea filmului după *Chira Chiralina*.) Fragmentele din jurnalul de drum, publicate postum, ni-i înfățișează pe cei doi prieteni gospodărindu-se singuri (Istrati notează că Nikos era foarte stîngaci în pregătirea ceaiului, turnîndu-l cînd pe fața de masă, cînd pe mîini sau haine, ceea ce-l făcea să-și ceară mereu scuze că nu are experiența traiului de vagabond), iar seara stăteau și ascultau, pînă la ore tîrzii, povestiri eroice din timpul războiului civil, rostite de martori oculari. Mișcat, Istrati mărturisește în jurnalul său, autoflagelîndu-se : „Ce-am făcut, oare, ca să merit această supremă favoare ? (Se referă la confesiunile unor oameni necunoscuți, n.n.) Deoarece alături de acești d-zei eu nu-s decît o biată caricatură revoluționară." (*Adevărul literar și artistic*, 15 aprilie 1938.)

Întîmplările, într-adevăr, impresionează prin dramatismul lor și sugerează patosul eroic de care ar fi fost poate însuflețită cartea lui Panait Istrati despre U.R.S.S., dacă nu ar fi survenit incidentele din ultima perioadă a peregrinărilor sale. Credem că acest material faptic îl are în vedere Romain Rolland, în scrisoarea din 31 decembrie 1927, cînd apreciază „impresiile din Kiev" ale lui Istrati, văzînd în ele „prefigurîndu-se magnifice opere de artă".[1]

Tuberculoza îl va urmări cu constanță, desigur ajutată și de oboseala vagabondărilor dintr-un loc în altul. Jurnalul

[1] *„Impresiile din Kiev", sub forma unor însemnări de jurnal, îi parvin lui Romain Rolland (în copie dactilografiată), prin intermediul lui Bilili, care satisface astfel cererea lui Istrati, în imposibilitate „de a ține la curent și de a trata de două ori același subiect" (scrisoarea e trimisă la 29.XII.1927, din Meudon).*

de drum menționează că nu o dată i „s-au aprins plămînii", făcîndu-i pe medici să se îngrămădească în jurul lui.

Abia înzdrăvenit după o răceală și împreună cu Kazantzakis, Istrati se hotărăște să plece în Grecia, pentru a-și verifica „atașamentul dezinteresat" față de revoluție. Înainte de îmbarcare (25 decembrie 1927), ei îi trimit o scrisoare lui Stalin, în care-l înștiințează că pleacă peste hotare pentru a striga entuziasmul lor despre cele văzute în U.R.S.S.[1]

La Atena, Istrati — contribuie la aceasta probabil și originea cefalonită a tatălui său — a avut parte de o primire triumfală. „Pentru început, aproape toată presa din Atena venea să mă salute, cum nu se mai întîmplase niciodată, nici chiar la Moscova", comunică el satisfăcut.

Cel mai mare ziar din Grecia, *Eleftero Vima*, 12 ianuarie 1928, îi pune la dispoziție coloanele sale, în care Istrati proslăvește noua lume a muncitorilor din Răsărit, profetizînd moartea Apusului. Amplul articol se intitulează *Teoriile sociale* (*Între Apusul care moare și Răsăritul care se naște*). Papanastasiu, șeful Uniunii Republicane, ministrul Agriculturii, îl invită la un dejun intim etc.

La 11 ianuarie, Panait Istrati își expune impresiile sale despre Uniunea Sovietică în sala teatrului Alhambra. Ziarul comunist *Rizospatos*, în articolul său *Întrunirea și conferința lui Panait Istrati. Un salut revoluționar pentru Uniunea Sovietică* (12 ianuarie 1928), consideră că „rezultatul conferinței întrece limitele altor întruniri obișnuite". Istrati a vorbit frantuzește și a atins cele mai diverse probleme : de la speculanți și nepmani (considerați ca „păduchi în capul vulturului"), la luptele cu fracționiștii (care n-ar face altceva decît să întărească puterea sovietică). „Pentru omul care se îndoiește de descompunerea lumii vechi — a declarat el — o vizită în Uniunea Sovietică va fi prima zi de sănătate după o îndelungată boală".

---

[1] *Scrisoarea aceluiași Nikos Kazantzakis, trimisă din Constantinopol la 24 decembrie, ne informează că, într-adevăr, nu o simplă călătorie de agrement sau cu caracter general cultural aveau în vedere, ci sarcini practice, de militanți politici care aveau menirea să le structureze pe alte temeiuri, noi, existența : „Une grande vie, ardue, s'ouvre devant moi. Istrati et moi avons beaucoup de choses difficilles à faire... Des articles, des livres, un travail d'organisation, de la propagande à l'étranger..."*

Conferința a stîrnit un entuziasm uriaș. S-a intonat *Internaționala.* Pe scenă, Panait Istrati s-a ridicat în picioare și a strigat: „Proletar între proletari", apoi, cu lacrimi în ochi, s-a adăugat corului celor care cîntau imnul revoluționar al muncitorilor. Mulțimea l-a luat pe brațe și astfel au pornit către Calea Universității. Polițiștii au vrut să-i oprească, dar mulțimea i-a dat la o parte sau i-a tîrît în șuvoiul demonstrației. Automobilele și tramvaiele au încetat să circule. În fața Universității s-a ținut un miting la care s-au rostit discursuri, s-au strigat lozinci contra fascismului și în favoarea Uniunii Sovietice.

Cu o zi înainte, Panait Istrati vorbise în fața deținuților comuniști din închisoarea Singro. Impresionat de cei care erau întemnițați pe mulți ani de zile, pentru convingerile lor comuniste, Istrati a trăit un moment de sublimă înflăcărare. „Preaiubiții mei prieteni, iubiții mei tovarăși — li s-a adresat.

După cum v-am scris, călcînd pe pămîntul părintelui meu, întîiul meu gînd, primul meu cuget era îndreptat la voi, la voi încarcerații, luptători ai cauzei proletariatului." S-a legat față de ei că nu va pleca din Grecia pînă nu va vizita insulele unde se află deportații. I-a rugat să nu-l considere scriitor, ci muncitor. Le-a povestit cum a cunoscut și el închisoarea statului burghezo-moșieresc. Îndemnul pe care li-l face e să-și fortifice încrederea în victoria finală. „Curaj, prietenii mei..., arătați că știți să disprețuiți lanțurile și, mai cu seamă, nu lăsați să pătrundă niciodată îndoiala în gîndul vostru, în mintea voastră. Să mă iertați dacă insist asupra acestui lucru. Știu cu cîtă viclenie, în momentele grele, în momentele de lipsuri și de dureri, precum și în acelea de izolare, îndoiala pîndește să intre în inima noastră, în inima luptătorului."

Vorbind despre Uniunea Sovietică, nu uită să menționeze și proiectul cărții sale. „Am văzut atîtea lucruri, atîtea... încît îmi măsor puterile înainte de a începe greaua operă de a povesti munca victorioasă, făcătoare de minuni, a proletariatului."

Panait Istrati declară că în fața sa, de acum înainte, se deschide o cale nouă de luptă dîrză, pînă cînd va fi băgat din nou în închisoare — ar fi cea mai mare cinste ce i-ar putea-o face burghezia. Cineva, se pare, a manifestat neîncredere față de angajamentele sale, susținînd că o să-i uite

repede, prilej pentru Panait Istrati ca să răspundă patetic, ca un jurămînt : „Știu la ce faceți aluzie. Este adevărat că astăzi clasa burgheză prea mă răsfață. O văd. Se pare că aceasta nu va continua mult timp. Aceasta nu înseamnă că un om care a ajuns la vîrsta de 40 de ani, după atîtea lupte, ar putea să-și păteze fruntea. Istrati e al vostru, Istrati nu linge acolo unde a scuipat. Nu-mi voi pleca capul. Nu. Alții sînt trădătorii... Sînt în rîndurile voastre și rămîn. Dacă aș pierde vreodată curajul, cel mai bun serviciu ce mi-ar putea face cineva ar fi să-mi spulbere creierii, împiedicîndu-mă de a linge acolo unde am scuipat. Grea mi-a fost viața pînă acum, dar ea va fi și mai grea în viitor, căci anevoioasă e și lupta ce am de dus."

Furia reacțiunii grecești în fața gesturilor și discursurilor îndrăznețe ale lui Panait Istrati nu a cunoscut limite. Va fi calificat, de către oficiosul guvernului, drept... pederast. Discuțiile se vor întinde pînă în Parlament, unde Papanastasiu îi va lua apărarea, spunînd că pămîntul liber al Eladei trebuie să se arate ospitalier cu „genialul scriitor". În nota sa informativă, Legația română din Atena emite chiar presupunerea că acest incident a constituit o cauză a remanierii guvernului, în care n-a mai intrat ocrotitorul lui Istrati. Împreună cu Kazantzakis și Glinos, el va fi tradus în fața judecătorului de instrucție, unde li se aduce la cunoștință că sînt acuzați de agitație comunistă (ceea ce în termenii respectivi însemna : ofensă adusă statului și religiei). Pînă la urmă, în cazul lui Istrati se emite ordinul de expulzare, rămînînd ca numai ceilalți să răspundă în fața justiției. [1]

La sfîrșitul lui februarie (1928), Panait Istrati revine în U.R.S.S. (însoțit de Bilili).

Pe baza confruntării diferitelor scrisori și a altor documente, vom încerca să precizăm, chiar dacă adesea într-un mod extrem de lapidar, itinerariul noilor sale peregrinări.

---

[1] *Hotărîre care-l amărăște, căci îi convenea situația spectaculoasă de victimă într-un proces politic. Lui Romain Rolland îi relatează astfel cele întîmplate : „Politis a telegrafiat, de la Paris, guvernului său să nu se atingă de mine, iar acesta, într-o ședință de cabinet care a avut loc ieri, a decis în unanimitate să oprească urmările judiciare ordonate de procurorul republicii. Încă o dată, păcat, căci aș fi putut spune la proces ceea ce mi-a fost imposibil s-o fac în cele trei articole și o conferință care au stîrnit emoția procurorului."*

Prima localitate, Odesa (începutul lui martie). Nu pentru mult timp, deoarece la 21 martie se află în drum spre Ialta. Își realizează astfel un proiect mai vechi, conceput în perioada traversării, cu alți delegați străini, a culmilor Caucazului (Istrati dorea să-și găsească aici un refugiu, unde, reluînd scrisul, să se regăsească pe sine). De astă dată, sînt și alte motive, mai presante: continuele vagabondări într-o iarnă destul de aspră îl fac să i se înrăutățească sănătatea.[1] La Ialta locuiesc într-o casă care fusese atelier al studioului cinematografic. Nu au parte de un timp prea frumos. Regimul recomandat cu strictețe și în primul rînd abandonul abulic (sau oricum pacificarea reacțiilor sale temperamentale), după cum era de așteptat, nu este respectat. Propunerile de colaborare la noua revistă înființată de Henri Barbusse (*Le Monde*) dintr-o dată îl seduc.[2] (Va începe aici seria de articole: *Notes et reportages d'un vagabond du monde*).[3]

La 30 martie 1928, trimite din Ialta 1000 de franci pentru campania electorală a Partidului Comunist Francez, împreună cu o justificare publicată de *L'Humanité*. „Fără a fi membru al partidului — declara Istrati —, sînt din toată inima alături de voi și consider de datoria fiecărui simpatizant, muncitor manual sau intelectual, de a contribui... la efortul proletariatului organizat". Aceste eforturi sînt menite

---

[1] *Amănunte cuprinse în aceeași scrisoare din 21 martie. Prietenii îl trimit la Ialta, convinși fiind că-l vor putea ține imobilizat într-un șezlong timp de o lună de zile, obligîndu-l să nu fumeze, să nu se agite, să fie „înțelept" — ceea ce îl face pe Istrati, care știe bine că asemenea prescripții, în cazul lui, sînt dulci utopii, să exclame plictisit: „Mon Dieu, que cette bonne volonté là me fatigue". Acceptă, totuși, cuminte, tot ce i se spune, pentru a avea liniște, dar în inima lui așteaptă satisfacții de alt ordin, estetic: „cuvîntul Crimeia, el singur, îmi pare un poem".*

[2] *Acestei colaborări îi acorda chiar semnificații speciale: „Voi încerca să fac în această revistă — îi spune lui Romain Rolland — ceea ce speram să fac într-o publicație ce urma să fie scoasă de prietenul meu Rosenthal".*

[3] *Scrisoarea către Romain Rolland trimisă din Ialta, la 22 martie, conține și observații cu caracter social asupra vieții din acest colț al Uniunii Sovietice. „Viața în U.R.S.S., cu excepția îmbrăcămintei și a locuinței, este mai puțin scumpă decît nu importă unde în Europa". Chiria nu-l apasă pe muncitor, deoarece plătește în raport cu cîștigul său. „Dar important este stomacul, și în legătură cu aceasta nu se poate spune nimic." Urmează amănunte precise de ordin casnic: două borșuri, două cotlete cu cartofi și pîine la discreție: 10 franci etc.*

să ducă la înălțarea „edificiului unei ordini sociale care va fi folositoare întregii omeniri muncitoare, ordinea comunistă, așa cum se oferă zilnic ochilor mei uimiți și a cărui minunată alcătuire nu scapă nici unui om de bună credință".

La 24 aprilie îl găsim iarăși călător. Ajunge la Kiev, unde-l reîntîlnește pe Nikos Kazantzakis (procesul din Grecia se soldase cu o achitare). Se opresc aici cîtva vreme, șovăind în hotărîrea planurilor de viitor. De Întîi Mai vor fi oaspeți de onoare la festivitățile de la Kaniev, consacrate sărbătoririi lui Taras Sevcenco. Peste o săptămînă, Istrati se află la Moscova, de unde trimite o telegramă lui Romain Rolland, rugîndu-l să facă toate demersurile posibile pentru ca Georg Lukács, Zoltán Lippay și Béla Kun, arestați la Viena, să nu fie extrădați guvernului reacționar maghiar (ceea ce ar fi echivalat cu o condamnare la moarte). O escală relativ mai îndelungată. Se vor stabili la o „dacea" lîngă Moscova (Bekovo). Kazantzakis, care rămîne un timp singur la Kiev, pentru a termina un scenariu (închinat lui Budha), îi regăsește aici și fac un menaj în comun. [1]

La 28 mai, are loc întîlnirea cu Maxim Gorki. Evenimentul va fi evocat într-un articol trimis din Bekovo revistei *Les Nouvelles Littéraires* (16 iunie 1928). Propriu-zis, nu aflăm aici prea multe amănunte despre întîlnire. Spațiul articolului este ocupat cu o paralelă făcută între M. Gorki și Romain Rolland. Și, de fapt, vizita de la vila Olga, din 1922, va fi mai pe larg descrisă, deși tema articolului era alta.

Curios : nici scrisoarea către Romain Rolland din 5 iunie nu ne comunică prea multe detalii în legătură cu vizita la Gorki. Este chiar, într-un anumit fel, sibilinică. Se simte efortul de a spune lucrurile pe jumătate, în intenția de a menaja interlocutorul. Printre rînduri transpare o vădită insatisfacție. Cu o lună în urmă, Istrati încercase (după obiceiul său) să inițieze o corespondență cu Gorki, dar acesta „n-a făcut decît să semneze răspunsul său" (la scrisoare). Acum a reușit să-l vadă „timp de un sfert de oră, în biroul lui Kalatov, directorul de la Goslitizdat". Romain Rolland e avertizat că articolul din *Les Nouvelles Littéraires* nu reușește să exprime

[1] *Vor fi existat, la început, intenții de rămînere pe o perioadă mai mare. Au făcut rost și de un pian, pentru Bilili — adus de gazda lor de la o distanță de 70 de verste, cumpărat fiind cu trei puzi de făină.*

pe de-a-ntregul sentimentele pe care le-a încercat: „C'est très curieux ce que j'ai senti. Je n'en ai pu dire, dans cet article, ni le quart. Ah, comme la bêtise au cul grand ouvert nous empeche de parler intelligement et volupteusement." Din nou, mărturisiri indirecte prin referiri la articolul din *Les Nouvelles Littéraires:* „En me lisant, vous sentirez ma gêne à chaque ligne". Și, în sfîrșit, mai direct: „Logiquement, il devrait être plus près de ma sentimentalité que vous, parce que un même témperement, une même inculture et un même vic nous lient". [1]

Părîndu-i-se că a mers prea departe și l-a supărat pe Romain Rolland (care se afla într-o veche amiciție cu Gorki), va încerca să dreagă lucrurile cu astfel de mărturisiri: „Je crois qu'il est bon et généreux. Amer il n'est nullement, je l'ai dit..."

Ce anume s-a petrecut putem să deducem din confruntarea cu amintirile unui martor ocular: N. Kazantzakis. Unele amănunte nu sînt exacte (ar reieși astfel că ei l-au vizitat

---

[1] *Și Gorki a rămas decepționat de întîlnirea cu Istrati. În scrisoarea pe care i-o va trimite lui Stefan Zweig, la 23 decembrie 1929, își va aminti că, prin întrebările lui cam înfipte, chiar grosolane, Istrati i-a amintit de unii reporteri americani.*

E de presupus că fiecare își făcuse despre celălalt o părere care n-a corespuns confruntării cu realitatea. Prin intermediul lui Romain Rolland — care, să nu uităm, îl decretase pe Istrati un „Gorki balcanic" —, cei doi își manifestaseră mai de mult dorința de a se cunoaște. Fosta secretară a lui Gorki, depănîndu-și amintirile — Figaro littéraire, *20 mai 1950 —, arată că acesta aștepta chiar cu nerăbdare vești despre vagabondul devenit scriitor, enervîndu-se că Romain Rolland îi scrie despre orice vrei și nu vrei, dar numai despre subiectul în cauză nu scoate un cuvînt. Pe de altă parte, Istrati, care vedea în Gorki pe scriitorul ale cărui portrete, tăiate din ziare, erau păstrate de socialiștii români „cu religiozitate, ca niște icoane", cum va mărturisi în* Biroul de plasare, *a sărit în sus de bucurie atunci cînd Romain Rolland îl anunța că dorește să-l pună în legătură cu marele scriitor rus.*

Relațiile lor n-au rămas totuși numai la momentul respectivei întîlniri. Ziarele sovietice consemnează o participare comună la unele acțiuni cultural-obștești din Moscova. La 20 iunie, Maxim Gorki și Panait Istrati sînt oaspeții Casei Centrale a Țăranului, unde rostesc alocuțiuni, felicitîndu-i pe cei 148 de tineri care absolviseră un curs (cf. Bednota, *nr. 304, 22 iunie, 1928).*

pe Gorki chiar în ziua primei lor cunoştinţe la Moscova), dar în privinţa veracităţii observaţiilor psihologice n-avem îndoieli : „La capătul scărilor s-a arătat Gorki cu ţigara lipită de buze. Corpul greoi, faţa brăzdată, pometii obrajilor proeminenţi, ochii mici, albaştri şi neliniştiţi. Pe buze, o durere secretă. Istrati încă nu l-a zărit bine şi, sărind cîte patru trepte, l-a prins de mînă :

— Eu sînt Panait Istrati.

Era aproape să cadă pe umerii laţi ai lui Gorki. Gorki, calm, i-a întins mîna. S-a uitat la Istrati. Pe faţa lui nu se citea nici bucurie, nici curiozitate. Fără să vorbească îl privea.

După un timp :

— Să intrăm înăuntru, a zis.

Cu un mers liniştit, a intrat el întîi. Apoi, Istrati, nervos, cu buzunarele paltonului încărcate cu cele patru sticle de vin, cu pachetele cu mîncăruri. Ne-am aşezat la o masă într-o sobră cameră de lucru. Gorki, afară de rusă, nu ştia altă limbă : convorbirea a decurs foarte greu. Istrati a început să vorbească într-un fel de neînţeles. Nu-mi aduc aminte ce spunea, dar nu voi uita niciodată vocea lui, strălucirea ochilor.

Gorki, foarte calm, cu o voce moale şi joasă, aprinzînd ţigară după ţigară, răspundea.

Panait, scoţînd sticlele, le-a pus pe masă. A scos o mulţime de pachete mari şi mici. Dar nu avea forţa să le desfacă. Înţelesese că ar fi fost un gest nepotrivit. Ceea ce spera el nu se realizase.

. . . . . .

Gorki s-a sculat. Fusese chemat de nişte tineri. S-a închis cu ei într-o cameră alăturată. Noi am rămas singuri.

— Panaite, ce zici de maestru ?

Cu mişcări nervoase, el a destupat o sticlă.

— Nu avem căni. Poţi să bei din sticlă ?

— Pot.

Am luat sticla.

— Pentru sănătatea ta, Panaite. Omul seamănă cu un animal sălbatec. Peste tot în jurul oamenilor sînt prăpăstii, dar nu există nici un pod. Nu te consuma, Panaite ! Tu ştiai acest lucru.

Foarte nerăbdător a răspuns :

— Mai repede, să beau şi eu. Mi s-a făcut sete.

Şi-a şters buzele.

— Ştiu, a zis. Dar uit de fiecare dată.

— Ba tocmai valoarea, preţul tău e aici. Dacă nu ai fi ştiut, era o nenorocire pentru tine. Dacă ai fi ştiut şi nu ai fi uitat, tot era o nenorocire pentru tine. Deveneai un om rece.

. . . . . .

— Acum l-am văzut şi pe Gorki. Acesta e adevărul.

Şi-a băgat sticlele şi pachetele în buzunar, şi am plecat.

— Mie mi s-a părut foarte rece Gorki. Tu ce spui ?

— Mie, foarte dur, un om care nu poate fi consolat.

Panait foarte aprins :

— Ca să găseşti consolare, trebuie să plîngi, să strigi, să bei.

Şi eu am răspuns :

— Nişte musulmani care îşi pierduseră familia într-un război au dat ordin : ca să putem uita durerea noastră, trebuie să plîngem cu toţii în hohote. Iată, Panaite, aceasta este disciplina cea mai dură, nu poţi forţa pe cineva să aibă sentimentele pe care ţi le doreşti. De aceea mie mi-a plăcut Gorki..." [1]

Căsuţa de la Bekovo fusese închiriată, cum am mai spus, cu scopul expres de a deveni pentru un termen mai mare sediul rezidenţei lor.

---

[1] *Aceste amintiri ale lui Kazantzakis mi-au fost traduse din revista turcă* Varlîk (Fereastra deschisă lumii), *nr. 7/1967 — revistă care, cu varii ocazii, s-a arătat viu preocupată de popularizarea numelui lui Panait Istrati.*

Reproducîndu-le într-un articol din Secolul XX *(nr. 3, 1968), scriitorul Pericle Martinescu — un pasionat şi excelent cunoscător al întregii opere a lui Nikos Kazantzakis — mi-a trimis o scrisoare în care-mi semnala că respectivele pagini se găsesc şi în volumul* Lettre au Greco. Souvenirs de ma vie, *apărut la Plon, în 1961. Mărturisesc că nu luasem act de apariţia acestei cărţi (ştiam numai că, într-unul din carnetele sale de călătorie :* Du mont Sinai à l'île de Venus, *Kazantzakis dedicase un capitol întîlnirii dintre Panait Istrati şi Gorki, volum pe care nu reuşisem, pînă la acea dată, să mi-l procur). Folosesc prilejul pentru a-i adresa mulţumiri lui Pericle Martinescu pentru informaţiile oferite cu deosebită amabilitate colegială.*

Căsuța era situată într-o pădure de brazi, cu o vegetație neașteptat de abundentă — ceea ce atrăgea după sine o oarecare umiditate și, corolar firesc, roiuri de țînțari. Perspectiva era totuși odihnitoare. Aici vor tăifăsui lîngă nelipsitul samovar rusesc, vor citi, vor scrie, după cum vor ajunge și la momente de încordare determinate de capriciile fiecăruia (cele ale lui Istrati avînd prioritate).

Dar armistițiul acestei staționări (și recluziuni) va fi repede încălcat de demonul neîmblînzit al peregrinărilor. Peste o lună doar, și o primă evadare : la Leningrad, pentru a asista la spectacolul nopților albe. Nu trec cîteva săptămîni și iată-l la Murmansk, unde admiră sfîrșitul nopții polare și munca grea a oamenilor din Nord.

La începutul lui august se află, în schimb, la o altă extremitate : oaspete, în R.S.S. Moldovenească. Printre altele, este stimulat și de dorința de a o revedea pe fosta activistă socialistă Ecaterina Arbore, devenită comisar al republicii cu sănătatea.[1] Ziarul *Plugarul roș* ne informează că vizita lui

---

[1] *Descoperim și un stimulent intim, chiar cu un substrat romantic : iubirea (nemărturisită), contractată în urmă cu douăzeci de ani față de sora Ecaterinei Arbore, Nina — o simpatie „qui rend la mâle muêt" (scrisoare către Romain Rolland, din 1.VIII.1928).*

În aceeași scrisoare (scrisă în trenul care-l ducea spre orașul Bălți), se poate spune că pentru prima oară Istrati abordează mai cu ascuțime unghiul de vedere pe care-l adoptă în judecarea fenomenelor de viață întîlnite în U.R.S.S. Mai întîi, problema tăcerii în care se complace : de opt luni n-a publicat un articol în legătură cu cele văzute. (O altă scrisoare va menționa că Rosenthal i-ar fi atras atenția asupra interpretărilor răuvoitoare pe care le poate suscita această absență din cîmpul publicisticii. Articolul despre vizita la Gorki ar fi fost scris și sub această impresie.)

În ceea ce-l privește, Istrati se apără, precizîndu-și metoda de lucru : nu poate scrie imediat, sur le vif, ci post-factum, după ce a acumulat, în liniște, impresii și după ce acestea s-au sedimentat : „am trăit an cu an, cu oamenii truditori, tot frecventînd cotidian pe cei care trudesc, din susul pînă în josul scării ierarhice".

Una dintre concluziile formate : „Foarte simplă : aici, ca și în alte locuri, omul dezinteresat e rar. Pentru a afla aceasta am venit aici. Restul nu mă interesează deloc." Totuși, la această dată, îl interesează și „restul", căruia îi dă o apreciere neșovăitor pozitivă : „Restul este, dealtfel, foarte puternic și foarte sănătos". Pentru a nu se părea că e o afirmație de convenință, apelează la exemple. Astfel nu trecuse o lună de cînd „nebunii strigau în Europa că mișcări datorate foametei amenință să cuprindă regiunea..." etc. — temă devenită astăzi inactuală, ca și cea a copiilor vagabonzi.

Panait Istrati (numit marele scriitor și „călător internațional") a stîrnit un viu interes. Comitetul științific și biroul scriitorilor l-au ales membru de onoare. În orașul Bălți s-a ținut un miting, la care Istrati a primit cravata roșie și insigna de pionier.

În convorbirea cu redacția ziarului *Plugarul roș* (17.VIII. 1928) va aduce elogii colhozurilor sovietice, mărturisind că pînă atunci nu avusese încredere în victoria comunismului la sate. Precizează, pentru a da autoritate cuvîntului său, că e țăran. (În fața muncitorilor se considera însă muncitor.)

Reflecțiile sale sînt străbătute de un val de duioșie cînd își amintește de patria sa, România, care mai zace încă „sub jugul ciocoilor".

Urmează un vîrtej amețitor de localități, regiuni, republici. (Peregrinilor li s-a alăturat Elena Samios, prietena și viitoarea soție a lui Nikos Kazantzakis.) Nijni-Novgorod, Kazan,[1] Samara[2] (iau cunoștință de urmările catastrofale ale foametei), Astrahan. Aici îl reîntîlnește pe Cristian Racovski, surghiunit politic, ca adept al lui Troțki. Istrati a povestit, în mai multe rînduri, scena. Ceruseră să fie cazați la cel mai bun hotel, care să nu aibă ploșnițe. Sînt îndrumați la Komulnaia. Dar după primele investigații făcute, Istrati descoperă cuiburi de ploșnițe „în stare să înspăimînte și un hipopotam". La strigătele și amenințările lui — îi taxează pe funcționari drept contrarevoluționari și îi amenință cu G.P.U.-ul din Moscova —, își face apariția vecinul din camera alăturată, care se crucește recunoscîndu-l pe turbulent: era fostul său coleg din mișcarea socialistă. Îmbrățișări. Schimburi de impresii în jurul samovarului!

La întrebările curioase și indiscrete ale lui Panait Istrati — Racovski rămîne, mereu, rezervat.

---

[1] *„Prietene, în zadar caut aici, de trei zile, umbra lui Mihail! Mă întreb chiar dacă într-adevăr el a existat, sau dacă viața mea nu e decît un vis. Și iată: cu cît împing spre incredibil această existență, cu atît am mai puțină poftă de scris. Este sfîrșitul!"*

[2] *„Am trăit aici ore oribile, ascultînd povestirile acelora care au suferit de foamete. Sînt lucruri absolut de necrezut."*

Continuînd drumeţiile, străbat culmile Caucazului, pe faimosul „drum militar". Georgia.[1] Vin la rînd Erevan, Baku,

[1] *La 22 octombrie, locul expeditivelor salutări de pe margini de ilustrată îl ia o amplă epistolă (neterminată). Istrati simte nevoia unei convorbiri-confesiuni. Iar Romain Rolland, dincolo de atributele cunoscute, mai este şi printre puţinii „de dincolo" cu care el întreţine o corespondenţă regulată. Şi, de fapt, e singurul. Unele legături epistolare mai păstrează (inconsecvent) numai cu Rosenthal. (Gheorghe Ionescu, reîntors la Paris, nu-i trimite un rînd, din simpla oroare de a-i scrie.) Împreună cu Rosenthal „sînteţi singurii care mă hrăniţi cu o adevărată sevă a amiciţiei".*

Frămîntările lui Istrati se învîrtesc în jurul aceleiaşi „angoase" pe care i-o dă ideea scrisului: „este un fapt: dispun de din ce în ce mai puţină energie pentru a mă sili să scriu, de orice scris ar fi vorba: scrisori la un prieten sau scrisori pentru ignobila galerie". Ritmul constant, armonios al travaliului prietenului său (Romain Rolland) îl umple de invidie: „mă întreb chiar cum dracu faceţi pentru a vă putea dărui întreg scrisului — artă sau corespondenţă —, care devine în ochii mei, din ce în ce mai mult, un joc absurd, o acţiune factice, o simplă glumă pentru epoca noastră de sînge şi rapt". Actul beletristic i se pare cu atît mai inutil, cu cît, după atîtea vagabondări „sub toate climele, printre toate fiinţele şi lucrurile cele mai variate", poate să-l încredinţeze că, „peste tot, *artele şi sentimentele sincere se fabrică cu o rapiditate înspăimîntătoare, nimic nu poate rezista voracităţii egoismului omenesc".*

Motive diverse de sumbră meditaţie, influenţate mult şi de suferinţele de ordin fizic (scrisoarea este redactată în pat, cu creionul). „Sînt bolnav, bolnav — nu la figurat, la propriu. Organismul meu pîrîie din toate părţile." Cîntăreşte 53 de kg. Nu poate sta mai mult de o oră pe un scaun „din pricina feselor care s-au topit pînă la os". „Acum toate bolile mele — piept, stomac căzut, dantura ruinată, sciatica — şi-au dat rendezvous în sărmana mea carcasă, la aceeaşi oră..."

Pe acest fundal, interogaţiile conştiinţei sale profesionale capătă proporţii. Avem de-a face cu o criză despre care — cercetînd şi mărturiile tovarăşilor săi de călătorie — putem spune că este determinată şi de acest fapt obiectiv: Istrati se afla în faţa unui alt prag al creaţiei, corespunzător experienţei umane şi profesionale căpătate în răstimp. Adrian Zograffi, alter-ego-ul său, aşa cum îl văzuse odată, cum voise să-l descrie mai departe, nu aparţinea unei faze depăşite? Nikos Kazantzakis, cu acuitatea spiritului său de observaţie, nu va omite să facă loc, în însemnările sale, următoarei scene: Istrati perorează despre eroul principal al operei sale: „Vorbea fără noimă, nu era chip de a pune ordine în cele ce spunea. Mă uitam la el cu multă simpatie şi admiraţie. Înţelegeam că se afla la un moment critic al vieţii lui, care nu-şi alesese drumul pe care trebuia să-l urmeze..."

Acesta este adevărul: nu-şi alesese viitoarea ţintă a drumurilor sale literare (care la Istrati se contopeşte cu planul existenţial). Asupra lui acţionau diverse influenţe pe care nu ştia cum să le concilieze. (Pînă atunci tendinţe divergente putuseră coexista paşnic în forul spiritului său, acum însă sosise clipa opţiunii.) Şi nu se poate afirma că Panait Istrati nu

Batum (plimbare cu vaporul „Lenin"), Suhumi.[1] La 2 decembrie sînt la Rostov, de unde urcă spre Kiev (solicitări ale studioului în legătură cu filmul) și la 18 august revin la

---

încearcă să se folosească de orizonturile ce-i fuseseră deschise de ultimii săi ani de militantism declarat pentru a-și proiecta creația pe o orbită nouă. Scrisoarea citată constituie o dovadă. Exprimîndu-și uimirea față de comportarea lui Racovski care, deși mazilit, găsește în el energia de a se dedica studiului său despre saint-simoniști, și chiar „fericit, viol, trudind de spirit franco-oriental", îl întreabă pe R. Rolland dacă a avut ocazia vreodată să cunoască personal asemenea tipi. Și se simte în drept să l instruiască în privința acestui „mare specimen al timpului nostru". Conform viziunii proprii asupra revoluționarului, el reține, cu satisfacție, această trăsătură: „sînt la fel de umani ca dv. și mine", dar, „fiind mai puternici ca noi, ei ucid omenescul care e în noi, cu scopul de a putea făuri viitorul, viitor care nu vrea niciodată să se nască fără suferințe".

Era tentat și Istrati de înfățișarea, în adevărata lor lumină, a acestor noi și semnificative tipuri umane? Da, după cum sună propria-i mărturisire (ezitările ținînd doar de limitele forței sale fizice): „S-ar afla aici o mare datorie de împlinit la adresa acestor mari făuritori ai viitorului, astăzi ignobil înconjurați de neînțelegere, dar și o strivitoare sarcină pentru creatorul care s-ar simți tentat să-i pună în adevărata lor lumină.

Această idee mă pasionează pînă la punctul de a mă dezgusta de tot ce-mi propun încă să scriu, dar recunosc că nu mă simt încă în stare pentru o operă de astfel de anvergură: sănătatea mea șubredă îmi va scurta viața înainte ca eu să parvin la o completă stăpînire a subiectului..."

[1] *O carte postală în care-și strigă admirația față de frumusețea locurilor: „Aici, țara și climatul pot rivaliza cu cele mai frumoase locuri ale pămîntului".*

Totodată, va fi reluată scrisoarea începută la Batum. Istrati ține să-și definească mai bine și mai frontal atitudinea față de problemele atinse în cursul corespondenței lor. Impresiile acumulate de-a lungul acestui lung voiaj? „Da, aveți dreptate: eu încep să fiu greu de ceea ce știu, de ceea ce am văzut. La 25 octomvrie a trecut un an de cînd am pus pentru prima oară piciorul pe pămîntul sovietic." I-a facilitat o cunoaștere mai directă a lucrurilor faptul că vorbea românește și grecește. Astfel că a putut uneori fără intermediari să pătrundă în intimitatea unor chestiuni „care cer o înțelegere totală".

În plus, a mai beneficiat de calitatea sa de a fi fost și de a fi rămas ceea ce se cheamă un „om de pe stradă". „Cel mai mare avantaj — pe care nu-l au alți scriitori — chiar Gorki și Barbusse — este acela că eu duc o viață de stradă, nu de palat... Muncitorul într-un fel vorbește cu superiorii săi, în ședințe, la lucru, și altfel «între noi». Or, în acest sens, nici Gorki, nici Barbusse n-au știut să cîștige încrederea muncitorilor și țăranilor. Pentru aceștia ei nu sînt decît scriitori. Și numai unui «camarad» muncitorul îi va vorbi cu inima deschisă.

Eu am rămas acest «camarad». Mă recunoaște ușor și mă abordează cum vrea. Cîteodată, mă epuizează. Dar recolta mea e formidabilă și unică."

Moscova. Anul nou şi-l petrec la Leningrad, ca oaspeţi ai lui Victor Serge. Reîntoarcerea la Moscova va marca şi sfîrşitul călătoriei sale în U.R.S.S.

Moscova le oferă spectacolul unei ierni ruseşti (în contrast neaşteptat cu locurile scăldate de soare şi „splendoare subtropicală" de unde veneau). Înainte de a ajunge în gara Kursk, sînt nevoiţi să despoaie valizele de învelitorile de lînă pentru a le pune pe ei — în special Panait, cel mai sensibil, care astfel încotoşmănat trezeşte uimirea şi hazul unui „gavroche" ce-i strigă în faţă : „Petruşka". Drept recompensă, oraşul de-abia acum, în decorul maiestuos al iernii, li se dezvăluie sub unghiul său cel mai caracteristic (o Moscovă austeră, solemnă şi plină de grandoare, sau cum scrie Istrati : „Moscova... este de o tristeţe maiestuoasă, mai ales cînd o contempli de la

---

Panait Istrati încetează însă acum să adopte acea viziune euforică şi nu de puţine ori excesiv retorică, din primele scrisori, privirea sa este mai scrutătoare, dîndu-şi singur seama de complexitatea fenomenelor pe care e chemat să le aprecieze : „Şi, totuşi, eu nu sînt gata să vorbesc. Cu cît înţeleg mai mult, cu atît mai mult simt că mai rămîne de înţeles. Uneori, încălzit la alb de binele şi de răul care mă asaltează, eu pornesc să vă scriu una din acele lungi, copioase şi veridice scrisori pe care mă gîndesc să le public ulterior. Apoi îndoiala mă străbate şi mă opresc." Nu se poate să nu vedem aici scrupulele unei corectitudini morale care-i face cinste, ca şi modul sincer în care-şi evaluează propriile-i forţe : „Se joacă aici o tragedie din care se cunoaşte puţin în lume. Personal, îmi pun în joc întreaga mea soartă sentimentală şi ideologică..." Face eforturi de a nu cădea în schematizări superficiale, de un fel sau altul. Astfel, încrederea în oameni, care „ieri era intangibilă, astăzi nu mai e", dar în sensul că „îşi schimbă forma, instalîndu-se pe un alt plan, mai omenesc, mai frumos". Mai exact, Istrati va reveni la o convingere mai veche — dar nu şi-a păstrat-o oare tot timpul, ajustînd-o doar sub impresii de conjunctură? —, potrivit căreia fiinţează dincolo de un cadru social precis, într-un plan oarecum ontologic al existenţei, rolul demiurg al unei „materii umane superioare". „Eu nu sînt surprins. Vă amintiţi de începutul corespondenţei noastre? Eu îmi mărturiseam atunci credinţa într-o «materie umană superioară». Mi-aţi răspuns că şi dv. credeţi la fel.

Ei bine, să rămînem aici. Este totul. Nu există nimic mai mult şi nici nu va fi niciodată!"

Concluzia (cu valoare de propriu îndreptar moral) este însă de o robusteţe neaşteptată, ce-l face să înalţe elogii vieţii în termeni de Cîntarea Cîntărilor : *„Cu toate acestea, să nu şovăim să ţinem sus puterea noastră de a spera. Este timpul. Avem elanul. Există de asemenea şingele care udă arborele vieţii şi-l face să rodească. Osana!..."*

Piața Roșie sau de la Kremlin, și monumentele, îndrăgostite, continuă acolo jos convorbirea lor seculară").

O veste tristă le umbrește plăcerea revederii Moscovei: moartea mamei lui Bilili. (Cu acest prilej, iese la iveală faptul că deși părinții lui Bilili locuiau în superbul domeniu d'Aïre, care nu le mai aparținea — erau destul de împovărați de neajunsuri materiale. Un adevăr de care Istrati nu avusese cunoștință, motiv pentru a-și face mii de reproșuri.)

Bineînțeles, programul stabilit (Siberia, Japonia) se dă peste cap. Bilili trebuie să plece. Istrati ar dori s-o vadă stabilită la Viena (aici ar putea să-și perfecționeze calitățile muzicale). Propriile-i perspective? Cea mai imediată, generatoare de angoase: reluarea muncii scrisului: „Eu voi relua, la rîndul meu, condeiul pe care-l privesc cu spaimă: el nu-mi promite nimic în genul lui Candide (O, Guido Miglioli et comp.)". Iar „sediul" său, acesta va continua să rămînă în Rusia: „Și eu voi continua să trăiesc în Rusia, care-mi devine mereu mai dragă prin lupta ei eroică, chiar dacă există rătăciri. Nu-mi voi îndeplini față de ea întreaga mea datorie, căci se poate ca ea să nu țină la aceasta, dar mă voi gîndi totuși la ale noastre «fîntîni arteziene», voi merge de-acum înainte în profunzime, cum spuneți."

Istrati îl roagă pe Romain Rolland s-o invite la el pentru o convorbire pe Bilili, aceasta atît pentru a-i ușura clipele grele prin care trece, cît și pentru a-i împărtăși mai complet și prin viu grai impresiile călătoriei lor în U.R.S.S.

Cît de mult este angrenat Istrati în diverse treburi curente din Uniunea Sovietică ne-o dovedesc cererile ale căror ambasador se face pe lîngă Romain Rolland: a) din partea editurii Molodaia Gvardia din Moscova privind editarea unui *Jean Cristophe* prescurtat (eliminîndu-se tot ce nu e acțiune) și chiar cu o prefață a autorului (R. Rolland va refuza să accepte și una, și alta dintre propuneri); b) din partea editurii Goslitizdat din Georgia: alcătuirea sumarului unei antologii din literatura universală pe teme etice, destinată educării tineretului.

Scrisoarea din Moscova, datată 11 ianuarie (1929): Istrati a luat hotărîrea de a o însoți pe Bilili, dar trebuie să rezolve tot felul de angarale legate de problema pașapoartelor (sînt expirate și în afară de aceasta poartă apostila: valabil pentru Europa, „sauf la Russie") și de convertirea rublelor

în valută străină. Ajungînd la subiectul banilor, el se simte obligat să repete că, în pofida acuzaţiilor ziarelor burgheze din Franţa („Ah ! *Le Temps, l'Avenir, Comoedie* care ţipă, după presa greacă, că eu am devenit un vulgar «agent bolşevic» care mă scald în aur"), tot timpul el a trăit din drepturile de autor ale operei sale traduse în U.R.S.S. sau din remunerarea altor lucrări făcute aici. (Iată un cont al sumelor — destul de importante — de care a beneficiat : cărţile sale publicate „în trei mari tiraje, filmul despre *Kyra*, trei scenarii şi ceea ce am făcut să apară în dreapta şi stînga în revistele şi ziarele de aici : în jur de 12 mii de ruble". Face în schimb o proastă figură de autor în Franţa, unde n-a mai dat nici o carte.)

În sprijinul hotărîrii de a nu rămîne în U.R.S.S. (după plecarea lui Bilili), Istrati oferă şi alte motive : „Renunţ să continui şederea aici, căci camera mea urlă de dimineaţa pînă seara de toate nefericirile din viaţa sovietică. Am devenit, ca peste tot unde am pus piciorul, un birou de asistenţă publică şi o înaltă curte de casaţie." Drept exemplu, dă cazul unui român care în urmă cu cîteva zile dăduse buzna la el, disperat : făcuse parte din Legiunea Străină, de unde fugise şi străbătuse întregul teritoriu al Uniunii Sovietice de la un capăt la altul, fără o singură hîrtie de identitate. Istrati a intervenit şi l-a salvat. „Dar mi-e imposibil să continui. Voi sfîrşi prin a ambeta toată lumea".

În legătură cu demersurile făcute pentru obţinerea paşapoartelor, scrisoarea din 29 ianuarie consemnează alte dificultăţi pe care le întîmpină la ambasada Franţei. (I se spune că „are dosar". Istrati exclamă : „Prostii. Mîinile îmi sînt curate." Se aşteaptă o dezlegare telegrafică de la Paris.) Abia la 11 februarie, Romain Rolland primeşte o scrisoare expediată din Varşovia. Istrati se îndreaptă spre Paris, iar Bilili, spre Berna.

*

...Intenţionat am căutat să reconstituim cît mai amănunţit filmul vizitei lui Panait Istrati în Uniunea Sovietică, desfăşurînd larg evantaiul documentelor de care dispunem. Nu s-a putut observa propriu-zis vreun indiciu cert al viitoarei rupturi — cel puţin pentru forma în care se va petrece, cu

respectivul scandal în mediile comuniste. Să mai citãm un singur fapt, memorabil prin forţa lui de elocinţă. Iritat de zvonurile mincinoase lansate în Apus de unele ziare cu privire la o atitudine a sa opoziţionistă vizavi de U.R.S.S. (s-a mers pînă acolo încît i s-au plastografiat scrisori, afirmîndu-se că atunci cînd vizitase Grecia fusese fugit din Uniunea Sovietică), scriitorul dă în *l'Humanité* nu o simplă dezminţire, ci o declaraţie de principii, considerată „testament" :

„Nu posed nici o avere şi nu voi poseda niciodată. Scîrbit de regimul capitalist şi de toţi aceia care ezită încă să-l repudieze public, fie ei prietenii mei cei mai dragi, adînc mîhnit de a vedea cît de puţin numeroşi sînt oamenii care aderă deschis la cauza proletară, constructivă şi pacifistă, aşa cum orice om de bună-credinţă poate s-o vadă manifestîndu-se în U.R.S.S. şi dorind să sfîrşesc cu o atitudine care oferă îndoieli, eu declar aici că mă consider membru activ al Internaţionalei a III-a comuniste, decis de a-i consacra restul forţelor mele...

La moartea mea, vreau să fiu îngropat în Rusia, şi, în ziua cînd România va fi în mîinile proletariatului său, să mi se transporte oasele la Brăila."

Şi cum s-a putut ca, de la astfel de înfocate adeziuni, să se ajungă la confesiunea unui „învins", care s-a rupt zgomotos nu numai de Uniunea Sovietică, dar, în general, de mişcarea comunistă internaţională ? Trecerea neaşteptată de la o atitudine la alta a uluit, făcînd să se vorbească despre „cealaltă faţă" a lui Istrati (pînă atunci tăinuită), sau, şi mai brutal, despre cumpărarea lui de către burghezie. Acuzaţiile sînt, desigur, lipsite de o bază reală. Cine vrea să înţeleagă „metamorfozarea" lui Panait Istrati trebuie să ţină seama de natura particulară a viziunii lui despre lume şi, mai ales, de structura sa psihică.

Din relatările unor scriitori care l-au cunoscut în anii aceia, dobîndim informaţii preţioase pentru investigaţia noastră. Ilya Ehrenburg schiţează, puţin maliţios, dar în spiritul adevărului, portretul lui Panait Istrati : „Omului acestuia nu-i plăcea să raţioneze, dealtfel nici nu se pricepea s-o facă. Gîndea în imagini de basm. Pentru el, lumea se împărţea în două : cei răi şi cei drepţi, cocioabele mizere ale Neapolului sau ţărmurile vrăjite ale rîurilor unde curge lapte şi miere.

Uneori, mi-era greu să discut cu el: nu-şi imagina că în Rusia sovietică poţi întîlni oameni proşti sau fără inimă." [1]

Această naivitate „romanească" răzbate şi din conferinţele sau articolele scrise în perioada de care ne ocupăm. De pildă, în discursul rostit la teatrul Alhambra din Atena, el descrie în modul următor viaţa oamenilor din Uniunea Sovietică: „Tot ce există se împarte egal şi drept la toată naţiunea. Iaca marea dreptate. Marea putere a comunismului. Un proletar munceşte, nu munceşte, trebuie să se hrănească şi să se adăpostească.

Acolo toţi sînt fraţi, unul altuia îşi fac loc la masă şi îşi dau o saltea, să nu moară de foame sau de frig."

Pentru Panait Istrati, Uniunea Sovietică ar realiza pe pămînt paradisul evanghelic: cine vrea munceşte, cine nu vrea nu munceşte, dar nimeni nu suferă de foame şi de frig.

Sînt, firește, reprezentări facil romantice, care transpar şi din alte însemnări de călătorie şi care, cu timpul, la o mai adîncă familiarizare cu realitatea, vor lăsa să se insinueze — discret, ca o otravă cu efecte tîrzii — angoasa contrarierii lor. (Căci înaintea unei crize a concepţiilor, are loc la Panait Istrati o criză a predispoziţiilor sentimentale sau, şi mai precis, a himerelor propriei imaginaţii înflăcărate.) În „noua lume" oamenii nu se schimbă dintr-o dată, ca la un semn al baghetei magice, în societatea mult visată lucrurile se petrec puţin altfel decît în „cetăţile ideale" propovăduite de marii utopişti.

Faptul că, discutate dintr-un punct de vedere teoretic, asemenea viziuni nu atestă un spirit cît de cît analitic, nu încape îndoială. Dar ele măsoară, orice s-ar spune, un fervent absolutism moral, dovada marii sale castităţi sufleteşti. Căci a aştepta ca, din primul ceas al cuceririi puterii de către proletariat, înaltele virtuţi ale umanităţii să fie întrupate în

---

[1] *În schimb, Tamara Motileva, în cartea dedicată lui Romain Rolland (Moscova, 1969) îmbrăţişează un punct de vedere puţin schematic, explicînd metamorfozarea atitudinilor lui Istrati pur şi simplu prin... firea lui isterică.*

E drept, aprecierea este emisă tangenţial, cînd se prezintă corespondenţa dintre Romain Rolland şi emulul său (p. 259—262), dar ne-am fi aşteptat de la un savant cu renumele binemeritat de care se bucură Tamara Motileva la o judecată mai calmă şi mai profundă.

expresia lor absolută este o atitudine, care, dincolo de inocență, respiră grandoare.

Conflictul ideal-realitate va fi favorizat și agravat, la acea dată, de situația pe care o prezenta U.R.S.S., cînd existau dificultăți deloc ușoare pe plan economic și social, iar în interiorul partidului se dădea lupta cu grupurile fracționiste, trotkiste. Să mai adăugăm că, și în acei ani, se puteau întîlni fenomene simptomatice pentru ceea ce se va numi ulterior „cultul personalității", astfel încît putem conveni că drama sufletească a celui care scrisese *Ciulinii Bărăganului* împrumuta o gravitate ce pe nedrept i-a fost negată.

În acest sens, merită toată atenția cele două scrisori pe care Istrati le trimite, către sfîrșitul călătoriei sale, lui Guerson, secretar al G.P.U.[1] (întîmplarea făcuse ca cei doi oameni să se cunoască și să rămînă în relații cordiale).

Prima epistolă are ca dată 4 decembrie 1928 și este expediată din Novi-Afan (Caucaz). Informîndu-l pe secretarul G.P.U.-ului de locurile străbătute pînă atunci și de alte obiective ale unei proiectate călătorii : Turkestan și Siberia (încă șase luni), el mărturisește nevoia unei discuții sincere în legătură cu cartea ce urmează s-o scrie despre U.R.S.S., conștient (și complexat) de responsabilitatea sa, care „devine din ce în ce mai grea, pe măsură ce mă afund în viața sovietică".

Istrati schițează trei tipuri de atitudine, frecvente pînă atunci, în raport cu U.R.S.S., descoperind că nu-și găsește locul niciunde. Prima ar fi cea a neutrilor, a „făcătorilor de cărți mai mult sau mai puțin binevoitoare", tip Duhamel sau Violis ; a doua — a dușmanilor, „detractori de profesie", ca un Henri Béraud, și, ultima, cea reprezentată de Henri Barbusse, „apologist tot de profesie". Mai ales cea de a treia categorie îi stimulează apetiturile satirice, proferînd cu demnitate acest adevăr la care nu poate să nu adere tot scriitorul cu adevărat revoluționar : „Cînd un scriitor renunță la orice semnificație critică și devine clopotul spart al unei idei, el încetează de a mai fi ascultat, nu mai servește astfel cauzei pe care crede că o servește, ci o compromite". Complexele

[1] *Copia lor va fi pusă la dispoziția lui Romain Rolland, după întoarcerea în Franța (la 28 mai 1929). Acesta le va da o apreciere pozitivă, întrebîndu-l doar pe Istrati de ce a scris aceste scrisori la sfîrșitul anului 1928 și nu mai înainte.*

lui Istrati vin și de acolo că „pentru mine, problema sovietică este o dramă intimă" ; el n-a venit în U.R.S.S. pentru „a căuta subiecte de cărți, ci pentru a vedea dacă pot fi util cauzei proletare". Să reținem mărturia, deoarece la ora actuală, acesta este rolul ce-i place, în care crede : de revoluționar intransigent, care prin francheța observațiilor sale vrea să ajute statului muncitoresc să se debaraseze de lipsurile sale. La întrebarea pe care și-o pune dacă poate fi util cauzei comunismului, el răspunde, fără să șovăie : „Astăzi eu știu că pot să fiu util, cu o condiție : *de a nu scri ca Barbusse*". Precizările de acest fel abundă în scrisoare : „Prin aceasta eu nu vreau să spun că trebuie să ne lăsăm în voia flecărelilor și vorbelor de țață care să ne afunde în haosul burgheziei, dar există aici rele primejdioase care trebuie să fie spuse pe nume". Vor fi emise în continuare aprecieri care, pentru noi, contemporanii actului de denunțare a efectelor „cultului personalității", răsună ca un grav și patetic avertisment :

„Există, în Partid, oameni nedemni de locul lor și care fac totul pentru a și-l menține (sublinierile sînt ale lui P.I.). Aceștia nu mai sînt revoluționari, necum comuniști.

Există la lucrătorul de partid teama de a critica pe acești oameni, teama de a-și pierde pîinea și chiar de a fi închis.

Sînt înalți funcționari comuniști cărora le place să ducă o viață care ofensează dura existență a muncitorului. Eu însumi am văzut membri ai G.P.U. în uniformă, epatînd cu soțiile lor împopoțonate cu toalete puțin convenabile.

Există o specie de așa-zis scriitor proletar, care nu este cu nimic mai puțin un parazit, trăind pe spatele clasei muncitoare. Acest specimen iubește mult banchetele unde poate să golească sticle, să debiteze prostii poetice și să strige : Trăiască literatura proletară.

Există, în sfîrșit, o inumană persecuție a membrilor opoziției, care trebuie ținută la distanță, se înțelege, dar care nu trebuie împinsă la nebunie și sinucidere."

Pentru a fixa și mai limpede sesizările sale, el își reafirmă atitudinea sa de „bun comunist, bun bolșevic" : „Eu vă spun toate acestea ca un bun comunist, ca un bun bolșevic.

Nu e nevoie să vă spun că parcurgînd Uniunea Sovietică nu am văzut numai relele astea. Am văzut de asemenea, și mai ales, opera socialistă, care, la fiecare pas, m-a făcut să

strig de bucurie. Dar dacă vreţi să vorbesc cu vigoare, trebuie să-mi permiteţi să spun de asemenea răul, de a-l spune cu măsură, cu milă, cu menajamente, dar de a-l spune."
Guerson este împuternicit să comunice Partidului conţinutul scrisorii sale. Dacă nu i se va da consimţămîntul în privinţa publicării impresiilor, el nu va mai scrie cartea : „voi tăcea în public şi în viaţa mea privată, aici şi în străinătate. Voi trăi de unul singur."

La 19 decembrie, din Moscova, expediază, pe aceeaşi adresă, o nouă epistolă, ca o completare a celei anterioare (considerată : „scrisoarea-program"). Atitudinea sa „definitivă (sper cel puţin)" este expusă în cinci puncte :

„1) Nici o întoarcere şovăitoare spre capitalism şi burghezie, care trebuie să fie sortite distrugerii, cu toate deficienţele ideologice şi morale ale regimului sovietic.

2) Relele actuale ale regimului sovietic sînt, în ochii mei, remediabile, cu condiţia de a le înlătura.

3) Încredere absolută în clasa muncitoare sovietică, clasă care trebuie să găsească forţa şi mijloacele de a vindeca rănile propriului ei regim şi de a intra pe o cale de realizări socialiste mai eficace şi mai puţin rodnică în erori.

4) Eu nu cred deloc că această redresare îi revine opoziţiei, aşa cum cred unii opoziţionişti obtuzi, din contră, lăsată în voia ei, opoziţia este capabilă de erori la fel de grave.

5) Nu văd decît un singur mijloc de a ieşi din impasul critic actual : a) acela de a înceta să se combată opoziţia prin mijloace de teroare, b) a se proclama dreptul la critică în *Partid* al tuturor membrilor lui, chiar pentru cei excluşi pentru vina de opoziţionalism, şi c) de a crea votul secret în partid şi sindicate.

Iată ceea ce eu numesc a fi astăzi un bun comunist. Vreau să fiu un asemenea comunist şi să lupt cu toate mijloacele de care dispun." [1]

Istrati îşi dă seama de implicaţiile pe care le poate avea proclamarea acestor adevăruri oricum şi oriunde : „cuvîntul meu sincer ar putea declanşa o polemică ignobilă în cîmpul advers" — este motivul pentru care declară că nu va face

[1] *Monique Jutrin-Klener apreciază că „Le programme d'Istrati avait un ton résolument trotskiste". (? !)*

nimic fără aprobare, deoarece „eu nu sînt nici opoziționist, nici anarhist, ci un colaborator al operei sovietice. Cred profund în forțele vii care tac astăzi în mijlocul clasei muncitoare și care trebuie cu adevărat să dicteze..."

Substratul patetic al scrisorii irumpe în final: „Acesta e programul meu. Sînt gata să mor susținîndu-l!" [1]

Cercetătorul, reținînd aceste importante „piese de dosar", nu rămîne totuși, în cadrul investigației sale, mai puțin în încurcătură. Căci nici criza unor iluzii romantice, nici criticile aduse vieții sovietice (încrederea în justețea orînduirii rămînînd în afara discuției) nu explică prin ele înșeși mișcările seismice catastrofale ce vor modifica „catagrafiile" vieții sale spirituale.

Ar trebui atunci să ne îndreptăm poate atenția asupra unor aspecte care în cazul altora pot să pară (și să fie chiar) mărunte, dar la el să joace un rol neașteptat de important. Mă gîndesc la influența unor medii, la rolul unor prietenii. Căci viața acestui om, sălbatec de orgolios în afișarea independenței sale, este teribil de ușor înrîurită de factori exteriori (ca un meteorit care se află la discreția forței de atracție a marilor planete în vecinătatea cărora se rotește). Ne rămîne să cercetăm modul cum se conjugă, în perioada de care ne

---

[1] *Este ușor de înțeles că nu putem accepta speculațiile în care s-au lăsat antrenate unele publicații străine (mai ales după Congresul al XX-lea al P.C.U.S.), privind calitatea lui Panait Istrati de... vizionar comunist. S-a putut observa și pînă acum că, dincolo de anumite fraze împrumutate sub sugestia momentului, cît înțelegea el din problemele practice și teoretice ale construirii socialismului era teribil de puțin. Cînd va voi, în* Vers l'autre flamme, *să-și sprijine apostrofele pamfletare cu niscaiva argumente de principiu, întreprinderea va fi cu totul derizorie. Istrati face ce face și se întoarce la aceleași aprehensiuni de ordin romantic.*

Autorul Chirei... *se indignează că în U.R.S.S. „existența e reglementată pînă în cele mai mici amănunte". Ce descătușare a forțelor de producție, ce civilizație socialistă! Istrati nu poate să nu deplîngă dispariția izbei (cu traiul lîngă natură) și faptul că popoarele U.R.S.S. „care ies încet din viața patriarhală — ca la noi în Balcani — sînt vîrîte în zgîrie nori americani, deasupra cărora nu cîntă privighetoarea..."*

În ansamblul reacțiilor atît de controversate declanșate de U.R.S.S. — ca realitate istorică nouă —, de la înrăitul anticomunist Henri Béraud, la „neutralul" Duhamel și de la André Gide, cu „convertirea" cunoscută, la Romain Rolland, atitudinea lui Panait Istrati rămîne singulară prin aceste măsuri și judecăți romantice, inaderente funciar la structura modernă a prefacerilor secolului său.

ocupăm, reacţiile sale (nu de puţine ori exclusiv temperamentale) cu forţa de persuasiune a unor incidente şi a unor amiciţii.

Avem motive să credem că forma uneori exemplar-coerentă şi echilibrată pe care o îmbracă unele dintre manifestările publicistice din timpul vizitei în U.R.S.S. se datoreşte şi forţei de iradiaţie a gîndirii (e cert mai sistematică şi mai bine „mobilată" teoretic) a „cretanului" (Nikos Kazantzakis).

De asemenea, mi se pare cert că în modul de manifestare a contrarietăţilor vizavi de unele aspecte din U.R.S.S. un rol deloc neglijabil, dacă nu esenţial, îl va avea influenţa crescîndă exercitată, în ultima perioadă, de elementele opoziţioniste, troţkiste. [1]

Pentru a completa lacunele existente (nu numai în sfera publicisticii, dar chiar în corespondenţa-i cea mai intimă) în legătură cu aceste relaţii, să ne servim de anumite priviri retrospective din scrisorile trimise lui Romain Rolland mai tîrziu (după întoarcerea din U.R.S.S.). Cu alte cuvinte, să încercăm să developăm imagini despre „faţa ascunsă" a vieţii sale din ultima perioadă a călătoriei.

Cunoştinţa cu Victor Serge este consemnată pentru prima oară în noiembrie 1927 (cu ocazia scurtei vizite la Leningrad). A doua oară, în aceeaşi localitate, la 20 decembrie 1928 (referire la „căminul său tandru"). Aşa cum va atesta însă scrisoarea din 24 mai 1929, cu Victor Serge şi cu prietenii acestuia se întîlnise frecvent Istrati la Moscova, pe Leontievski Pereulk, no. 160. Gazda era Pierre Pascal, care, împreună cu Victor Serge, traducea în franceză operele lui Lenin, fiind redactor la Institutul Marx-Engels. La „Micul Paris" se strîngeau „cei curajoşi", ştiind că în jurul casei foiau „les mouchards". Discuţiile se învîrteau în jurul întîmplărilor la ordinea zilei în Uniunea Sovietică — dar Istrati are grijă să precizeze : „totdeauna ca adevăraţi slujitori ai Uniunii Sovietice".

Dar iată şi întîmplarea care a constituit de fapt mobilul întregii istorii ce va urma : „afacerea Rusakov" („abcesul care ne-a ţîşnit la amîndoi în plin obraz în ajunul plecării

[1] *Să citäm opinia unui martor ocular, soţia lui Nikos Kazantzakis, Elena Samios : „Le rejet en bloc du communisme russe par Panaït Istrati, le rôl prépondérant joué par Victor Serge dans la genèse de cette révolte..."* (Le Dissident, *Plon, 1968).*

noastre" — scrisoarea din 5 mai 1929). Rezumat în toată nuditatea sa, incidentul a fost acesta : socrul lui Victor Serge — Kibalkiș Rusakov — dispunea la Leningrad de un apartament de 11 camere (dintre care el folosea patru și un mic cabinet). Delegata comitetului de locuințe, pe nume Svirtsieva (decorată cu „Drapelul roșu"), făcînd o inspecție în apartament, i-a adresat amenințări și diverse calificative infamante (l-a numit speculant și contrarevoluționar). Intervenind în dispută, soția lui Victor Serge s-a trezit lovită. Tatăl și fiica o aruncă pe scări pe Svirtsieva. La 31 ianuarie 1928, *Leningradskaia Pravda* publică un articol care cerea judecata imediată a Rusakovilor și o pedeapsă exemplară. Rusakov va fi exclus din sindicat și dat afară și din fabrica unde lucra ca muncitor. Istrati (n.b. : fusese oaspetele acestei familii) face din această întîmplare propria sa cauză, agitîndu-se, cu propriile-i vorbe : timp de „zece zile de feroci intervenții de la Kalinin pînă la ultimul procuror, trecînd și pe la atotputernica presă roșie". La prima înfățișare judiciară (12—15 aprilie), Rusakovii sînt achitați (Istrati crede că, „ambetat, Stalin, e sigur" a dat ordin de achitare).

Ulterior, procesul va fi rejudecat și se soldează cu o condamnare.

Nu sîntem, desigur, de acord cu *l'Humanité*, care, la apariția cărții, aprecia întîmplarea ca „o istorie banală și în întregime întru onoarea democrației sovietice", și cu atît mai puțin cînd relatarea ei de către Istrati este taxată drept „minciună comandată". În modul exagerat de a se trata acest incident, într-adevăr banal, și a i se umfla semnificațiile pînă la acuzația de act contrarevoluționar și antisovietism, putem recunoaște caracteristici ale marilor și tragicelor procese de mai tîrziu.

Erau însă respectivele fapte suficiente pentru a marca ruptura definitivă cu o întreagă societate și cu un întreg sistem politic ? Aceasta este o altă problemă, care ține de felul de a fi al lui Panait Istrati, la care impulsul subiectiv deține funcții dictatoriale. Să prevenim însă versiunea simplificatoare a unor comentatori, potrivit cărora reacțiile scriitorului ar fi fost determinate la modul automat de „afacerea Rusakov", spunînd că e vorba de un proces (lucrurile nu sînt împinse de la început pînă la consecințele grave cunoscute),

incluzînd momente firești de ezitare, zbucium și chiar de renunțare temporară la intențiile-i belicoase.

Pentru a înțelege itinerariul accidentat al noii sale aventuri (cu tot jocul detaliilor care prezintă o importanță principială), să continuăm derularea filmului activității sale din punctul de unde l-am întrerupt. La 22 februarie, Panait Istrati se află la Paris, de unde-i scrie lui Romain Rolland. Motivul : explicitarea substratului vizitei lui Bilili, care pentru el avea „o importanță capitală", prietena lui fiind investită cu funcția de „ponderată ambasadoare". Despre ce e vorba ? N-o să ne vină să credem, dar Istrati (cu temperamentul său cunoscut) se teme de ce e în stare să facă Romain Rolland dacă află ce i s-a întîmplat la Moscova, manifestări de o impulsivitate catastrofală, care, dat fiind prestigiul său în Europa, ar putea dăuna revoluției sovietice : „Căci vă spun acum : în această teribilă stare de angoasă în care mă aflu, pentru prima oară mă tem de sălbatica dv. intransigență. Și știindu-mă incapabil să vă ascund ceva, orice ar fi, am trimis-o pe aceea care putea cel mai bine să menajeze faptele și să prepare terenul pentru înțelegerea acestei grave întîmplări."

Veștile căpătate de la Bilili îl neliniștesc prin lapidaritatea lor. (Bilili îi comunicase : „Je me suis laissé aller ; je l'ai vu trop bien averti, trop renseigné pour atténuer".) Drept care, se simte obligat să-l dăscălească pe Romain Rolland : „Repet, nu este vorba de a o face pe răutăciosul cu dv., ci de a vă ajuta să înțelegeți. Mai mult decît mine sînteți elefantul din magazinul cu porțelanuri. Și sărmana Rusie are mai mult nevoie de oameni care înțeleg decît de asemenea elefanți. Inutil, marele meu prieten, să încălecați calul, eroic, și să spargeți tot..." Și, iarăși : „Iertați-mă dacă am aerul că vă dau o lecție de precauție. Aceasta nu e în intenția mea. Eu mă consult cu dv." etc.[1] Printre rînduri își face totuși loc

[1] *Nu exista de fapt nici un pericol. R. Rolland își stabilise o atitudine hotărîtă în raport cu U.R.S.S. pe care n-o puteau clătina spovedaniile lui Istrati. La 25 februarie el este cel care-și avertizează prietenul : „Cu nici un preț să nu ajungi la cuvinte sau scrieri imprudente, furnizînd arme canaliei reacționare, care se servește de toate armele pentru a o ucide (e vorba de revoluție, n.n.). Consider că Parisul este un loc periculos pentru dumneata, în acest moment. Se află urechi deschise foarte răutăcioase și limbi gata să ponegrească".*

sentimentul unei corosive deprimări, după el „nimeni nu e capabil, fie ea inteligența lui Troțki, să repună lucrurile acolo unde erau ele în prima zi a revoluției".

Cît privește planurile sale de viitor, acestea sînt cu totul nebuloase : „Acum, nu știu prea bine ce voi face". Simțim însă că Istrati este pe cale de a se lăsa sedus de un nou miraj (știm doar cu cîtă voluptate se răcește de vechii idoli pentru a îmbrățișa alții noi). Troțkiștii transfugi din Franța caută să-l convingă (și nu le e prea greu) că el poate deveni actualul izbăvitor al omenirii.

Vom vedea mai încolo finalul relațiilor sale cu troțkiștii, aici vom semnala faptul că este angrenat în unele dintre acțiunile lor. La 13 martie voiajează pînă la Amsterdam în calitate de... intermediar în problema exilului lui Troțki. „Sînt aici, mîine : La Haye, pentru a vedea dacă pot, din partea mea, să găsesc un azil pentru sărmanul Leon, care tînjește la Constantinopol. I se oferă să aleagă între recluziunea la consulat și ...strada.

Sînt revoltat ca niciodată."

Peste șase zile, din La Haye, o carte postală anunță eșecul misiunii sale" : „T. a stricat totul cu interviurile sale. Trei miniștri îmi aduseseră la cunoștință că viza va fi acordată. Astăzi aflu că situația se schimbă : T. nu e bolnav, cum ați spus, ci gata să fondeze o altă Internațională.

O șterg la Paris și nu mă voi mai amesteca deloc."

La 23 februarie dăduse un interviu în *Les Nouvelles Littéraires* (interlocutor : prietenul său Fr. Léfèbre), plin de elogii nereținute la adresa a ceea ce era frumos, grandios, eroic în U.R.S.S. „Plecasem întovărășit numai de speranțe — va mărturisi. Mă întorc cuirasat (cuirassé) de certitudini. Iată cîteva : o putere comunistă care a făcut și face tot ce e posibil pentru a ridica această a șasea parte a lumii compusă din ruine, ignoranță și egoism." Și în altă parte, pe același ton categoric : „Am parcurs Rusia de la Oceanul Înghețat pînă la Muntele Ararat, Volga, Crimeea, Ucraina. Peste tot am găsit aceeași voință creatoare." Istrati are, pur și simplu, ochii plini încă de lumina și frumusețea a ceea ce văzuse în U.R.S.S. Amintirile sale se opresc asupra luptei lui Orloff cu nisipurile, „cadru pentru un roman epic", evocă Institutul Oceanografic, situat în plină solitudine polară, căminele pentru copii, azilurile pentru tuberculoși din palatele imperiale etc.

Interviul cuprinde și aprecieri care lasă să se subînțeleagă recenta sa idilă cu troțkiștii. Astfel, opoziționiștii troțkiști sînt considerați „rezerva de aur a revoluției ruse". [1] Apetiturile polemice sînt încă destul de bine strunite, pînă într-acolo, încît insinuările celui care intervievează sînt retezate ferm : „Să nu ne erijăm în judecători, să nu privim numai partea negativă".

Scrisoarea din 29 aprilie (adresa : Menton, pensiunea care ne este cunoscută : „Les Sapins") informează că a doua zi după apariția interviului el ar fi avut grijă să treacă prin Montmartre (nr. 142) pentru a-i avertiza pe cei de la *l'Humanité* în privința unei interpretări prea amabile, golind „sacul meu cu surprize sovietice asupra capului cîtorva".

5 mai (1929). Panait Istrati realizează, pentru prima oară, pare-se, deosebirile și, mai mult, opoziția care există între punctul său de vedere și cel al lui Romain Rolland referitor la U.R.S.S. Imputările [2] pe care i le adresează prietenul său — într-un loc spune că „bavardează cu bătrînul său Romain Rolland" — îl lovesc „în adîncul inimii". Motiv pentru a se cufunda în profesiuni de credință pesimiste. Bătrîn este el căci nu mai are speranțe, nici energie de luptă, deși prin structura sa sufletească e „un om de credință".

Observația că în fond întîmplarea respectivă ar trebui de-acum să-i devină o „istorie veche" îl scoate din sărite, împingîndu-l să afișeze deprinderi masochiste, voluptatea autodevorării sufletești : „Niciodată. Eu nu sînt Duhamel, acest farsor al credinței. Sînt rănit pentru tot restul zilelor mele și-mi place să fac să sîngereze continuu rana mea..." Și introducînd, pe neașteptate, o notă de burlesc : „Nu-mi place vindecarea decît în materie de amor sexual, refuzat, sau cînd îmi zdrobesc două degete. Toate celelalte suferințe intră în domeniul sufletului, unde le ofer confortabile fotolii."

---

[1] *Nikos Kazantzakis (care mai rămăsese în U.R.S.S., continuînd de unul singur voiajul în Siberia) notează că interviul produsese la Moscova stupoare și dezolare și-și precizează propria atitudine critică.*

[2] *Scrisoarea lui Romain Rolland din 1 mai are un conținut asemănător celorlalte : apel la cumpătenie și obiectivitate. Istrati este întrebat dacă nu există și „o altă față a tabloului", dacă el nu trebuie să vadă și ceea ce e sănătos și cu adevărat mare în viața popoarelor Uniunii Sovietice.*

Convingîndu-se, în sfîrşit, că tertipurile diplomatice şi vorba ocolită fuseseră fără noimă în cazul lui Romain Rolland, aflat pe alte poziţii, va trece la mijloace tactice opuse, repovestindu-i cît mai negru „afacerea Rusakov" şi etalîndu-şi ambiţia de a se răzbuna de afrontul suferit (simţind chiar o anumită trufie la gîndul că îndrăzneşte să se măsoare cu colosul reprezentat de orînduirea sovietică : „Ursul este dur, el atîta a încasat ! De ce nu ! Mie, însă, îmi place să-l privesc în ochi. Noi sîntem altfel mari prieteni, pe D-zeul meu !")

Poate şi din pricină că-şi simte limitate prin corespondenţă mijloacele de influenţare, îl vesteşte pe Romain Rolland că înainte de 15 mai doreşte să-i facă o vizită. (La acea dată se afla în Elveţia, întovărăşind un prieten — e vorba de Bernard — pe care-l ucide „o laringită bacilară"). Un bileţel expediat din gara de la Mulhouse fixează ca data ultimă a întrevederii ziua de 15 mai. În schimb, la 17 mai îi scrie din sanatoriul Victoria din Montana S/Sierre (unde este internat pentru o lună).

Nu deţinem informaţii cu privire la acest rendez-vous (dacă a avut loc şi cum s-a desfăşurat). Scrisoarea din 24 mai (mai amplă) nu anunţă vreo schimbare de umoare. Aceleaşi istorii din Moscova (evocarea „Micului Paris"), în aceeaşi manieră polemică. Mai mult, efortul de a-l asocia pe Romain Rolland unora dintre acţiunile prietenilor săi, rugîndu-l să-i trimită o telegramă lui Kalinin cu cererea de a fi eliberat Francesco Ghezzi (o cunoştinţă de a sa), arestat pentru agitaţie în favoarea troţkiştilor. Telegrama trebuia să fie semnată şi de Duhamel, Durtain, Block, Cremieux şi, desigur, Istrati, dar utilizîndu-se o procedură destul de bizară : respectivii urmau să fie avertizaţi să-şi dea consimţămîntul... ulterior.

8 mai. Ecouri epistoliere ale unei aspre dispute. Romain Rolland emite aprecieri severe la adresa acţiunilor lui Istrati şi ale prietenilor săi [1], acuzîndu-i de fanatism, de orbire subiectivă, nereceptînd decît nedreptăţile care li se fac lor, dar nu şi nedreptăţile ce le comit ei înşişi în furia lor iraţională. I-au trebuit cîteva zile lui Panait să-şi revină, cu propriile cuvinte, după această „lovitură de măciucă".

---

[1] *Cu acest prilej îşi va sfătui prietenul să rupă cu troţkismul, deoarece acest fracţionism comite o crimă, iar „cea care este asasinată e revoluţia rusă".*

Răspunsurile sale nu vor fi la obiect. Cum de poate Romain Rolland să-l creadă adeptul violenţei şi cruzimii, pe el, care în viaţa sa o singură dată a tăiat gîtul unei găini, dar şi pe aceasta n-a fost apoi în stare s-o mănînce ? Îşi poate imagina Romain Rolland că dacă, prin absurd, ar deveni comisar al poporului ar fi el capabil să execute pe cineva ?

Istovindu-şi retorica, nu-i mai rămîne decît să ameninţe cu ruperea legăturilor de prietenie : „noi trebuie sau să ne înţelegem, sau să ne despărţim". Nu refuză din principiu să capete lovituri, cu condiţia ca pînă la urmă să sfîrşească prin a înţelege raţiunea lor, altfel îl va părăsi pentru totdeauna şi se va reîntoarce la ceea ce fusese înainte de a se cunoaşte.

Drept sprijin al părerilor sale face caz de scrisorile primite de la Boris Souvarine et comp., reproducînd cu o satisfacţie copilărească cuvintele adulatoare cu care e tratat : „citiţi cele trei scrisori pe care vi le pun la dispoziţie, ale «fanaticului» B. Souvarine (v-aş putea trimite sute de acelaşi fel ale altor fanatici), şi să nu-mi spuneţi că nu e cel mai mare omagiu pe care viaţa îl poate aduce unui om ce luptă *împotriva tuturor,* aproape toţi venind să-mi spună «dv. singur puteţi să ne veniţi în ajutor !»".

Dar cu toate că poziţiile sînt delimitate ferm, iar opiniile exprimate de-o parte şi de alta fără drept de apel, Istrati nu pierde speranţa de a-l readuce pe Romain Rolland la gînduri mai bune şi chiar de a-l înrola alături de el în bătălia pe care o dă, conştient fiind că un asemenea tandem ar atîrna greu în influenţarea opiniei publice europene.

Deocamdată s-ar mulţumi chiar cu mai puţin, „singurul" lui prieten putînd să-i dea concursul în eforturile sale de „a fi util monstruosului meu semen", telegrafiind, din cînd în cînd, expediind cîte o scrisoare „ici şi colo". „Este tot ceea ce vreau de la dv., dar o vreau ca şi cum ar fi aerul pe care-l respir."

Aceste salturi ciudate de la o umoare la alta — o adevărată echilibristică — se explică prin vestea primită, pe neaşteptate, de la Leningrad : reluarea procesului lui Rusakov — vechiul verdict de achitare fiind anulat „comme un simple chiffon". Istrati a hotărît să continue lupta, dar singur se simte slab. „Să acţionez de unul singur ? Nu, nu mai e timpul cavalerului de la Mancha" — drept care vrea să se sprijine pe creditul moral al numelui lui Romain Rolland. „Dar cu

un singur degeţel al dv., mă fac forte să ridic toate conştiinţele."

Planuri imediate: „Pentru moment, nu voi scrie decît *Afacerea Rusakov.* În ceea ce vă priveşte, fixaţi-mi drepturile pe care le am faţă de prietenii noştri, cu alte cuvinte, pînă unde anume vreţi să mă ajutaţi. Apoi, voi vedea!"

30 mai (locul de expediere: tot sanatoriul din Montana). Surpriză: tunetele disputelor au încetat. Cerul s-a limpezit. Istrati se simte uşor ca un fulg, sufletul îi e descătuşat: a luat hotărîrea de a nu mai scrie *Vers l'autre flamme.*[1] Scrisoarea poartă amprenta duioşiei — lui Romain Rolland i se adresează cu apelativul „Mon ami très aimé", jurîndu-i că „vom rămîne prieteni pînă la moarte". Să fi reuşit Romain Rolland — prin ce miracol! — să-i deschidă ochii asupra imprudenţei, ca şi a totalei ineficienţe a faptelor sale donquijoteşti? „Aşadar, dv. sînteţi cel care aveţi dreptate, nu eu, atunci cînd în disputa pe care o curmăm credeam ferm contrariul! Dar dreptatea dv. mi-a tăiat aripile. Întrucît nu sînt *noi* şi nu mai pot să fiu *eu,* nu-mi rămîne decît să intru în umbră: depun pîrghiile de comandă ale lupte cotidiene." (Un mare adevăr: Istrati nu poate acţiona decît încălzit la alb, în stare explozivă, la un pol sau la altul. Orice drămuire, atenuare, înseamnă practic o autoanulare.) „Nu mai scriu *Vers l'autre flamme.* Toate flăcările sînt aceleaşi ca şi noi oamenii: ele nu fac decît să pîrjolească, mai rău sau mai bine, fără a se ocupa de justiţie. Or, eu de dreptate sînt însetat!"

Istrati va părăsi sanatoriul din Montana pentru Paris.

Scrisorile primite de Bilili (copia lor se află la Muzeul literaturii române) ridică vălul asupra unor momente puţin plăcute din existenţa sa. Istrati se plînge că are în fiecare zi temperatură.

Dar manifestările din cîmpul politicii? Să fi reuşit Istrati, după angajamentul solemn de renunţare cu *Vers l'autre flamme,* să-şi impună un absenteism definitiv? Nu trecuseră nici cîteva zile după amintita scrisoare, şi Romain Rolland primeşte (3 iunie) proiectul unui apel (e drept, orientat în sensul

[1] *Nu este o hotărîre căreia să nu-i fi dat importanţă. O dovedeşte faptul că are grijă s-o împărtăşească şi altor prieteni. De pildă, lui Jean Stănescu. (Acelaşi angajament este menţionat şi de Alecu Constantinescu în articolul său din* Deşteptarea *— Detroit.)*

promovării legalității și al înțelegerii) trimis de grupul Pierre Naville de la *Lutte des classes*, împreună cu rugămintea nu numai de a-l semna, dar, constatînd că-i lipsește „vigoarea cuvîntului vostru, plin de sevă", de a-l „ajusta" stilistic. Scrisoarea lui Romain Rolland din 4 iunie conține un refuz categoric : „Nu, dragul meu, nu voi scrie nimic și nu voi semna nimic din ceea ce îmi propui". Cu acest prilej îi atrage iarăși atenția, și cu vehemență, să nu se mai servească de numele său, înainte de a obține, așa cum se cuvine, consimțămîntul său explicit — procedeele cu pricina nefiind numai lipsite de eleganță, dar violînd nepermis libertatea sa de exprimare și granițele propriei demnități.

Corespondența celor doi prieteni marchează o pauză, pentru ca, la 20 august, Istrati s-o reînnoade, trimițînd o scrisoare cu vestea triumfală a „spargerii vaselor" : „Ami, j'ai «cassé la vaiselle»". În 28 de zile de sciatică și turbare de dinți, a „vomitat" tot „infernul care-mi otrăvea viața... *Alea jacta est* !" Scrisoarea era expediată din Budapesta, pe cînd se îndrepta spre România. Vom descrie această călătorie în alt capitol, deocamdată ne interesează dacă printre alte motive n-a figurat cumva dorința de a „fugi", după ce fapta, atîtea luni amînată, a fost comisă.

La 19 septembrie, abia reîntors la Paris, e preocupat (în corespondența cu R. Rolland) să reia discuția în jurul problemei sovietice — cu multă prevenire, chiar cu un ușor aer spășit, totul avînd ca scop pregătirea atmosferei, atenuarea șocului pe care-l va produce publicarea cărții. Agranov, „mîna dreaptă a lui Stalin", beneficiază de un portret frumos, considerîndu-l „demn de numele de revoluționar". Această relatare și altele îi smulg lui Istrati exclamația : „Ah, da, frumoase zile am trăit în Rusia !" Cu privire la carte, nu uită să numere lunile (șase) de șovăieli și temporizare a proiectului, dînd asigurări asupra orientării ei furibund anticapitaliste : „Cu toate astea, dușmanii U.R.S.S. n-au mai mare dușman ca mine. Ei își vor da seama la apariția cărții mele."

La 1 octombrie, *Nouvelle Revue Française* publică *L'Affaire Rusakov ou l'U.R.S.S. d'aujourd'hui* (parte de sine stă-

tătoare din *Vers l'autre flamme*). Romain Rolland își exprimă aprecierea în termeni aspri (scrisoarea din 7 octombrie).[1]

„Am reușit să-ți citesc articolul din *Nouvelle Revue Française*. El mă consternează. Nimic din ceea ce a fost scris de zece ani contra Rusiei de cei mai răi dușmani nu i-a făcut atîta rău cît îi fac paginile dumitale..." R. Rolland nu acordă atenție „principiilor teoretice", înțelegînd mobilul principal al izbucnirii lui Istrati: interesele de amiciție. „Dar pentru prietenii dumitale, un întreg popor, un întreg regim e înfierat. Pentru prietenii dumitale, nevinovații, eroii, martirii voluntari, toți la un loc sînt acoperiți de un val de dispreț. Dreptatea dumitale este suprema nedreptate." Pornind de la situația politică de-atunci, îi atrage atenția că „singura care va profita de această răzbunare turbată este Reacțiunea. Cum de n-ai înțeles aceasta?... Ai fi putut spune întregul adevăr al acestei întîmplări fără să afectezi ceea ce e sănătos în Rusia și care merită să fie salvat, apărat, exaltat."

Romain Rolland, de îndată ce auzise de intenția „funestă", îi scrisese, făcînd apel la luciditate și responsabilitate morală, dar Istrati, necomunicîndu-i noua adresă, scrisoarea îi fusese returnată. Acum este prea tîrziu. Folosind, totuși, autoritatea de care dispune în fața lui Istrati, Romain Rolland îi adresează acest îndemn capital: „Reține-te de la acțiuni politice! Nu poți decît să faci rău altora și dumitale! Nici calitățile, nici defectele dumitale nu sînt construite pentru aceasta. D-ta ești un etern «Wanderer», un cîntăreț rătăcitor al pasiunilor, al prieteniilor, al durerilor proprii. Nu ești deloc făcut pentru o ordine socială, oricare ar fi ea... Reîntoarce-te la Mihail al d-tale, la Neranțula d-tale. Vei servi astfel mai bine marea cauză a omenirii, iubitoare și suferindă..."

Răspunsul lui Istrati este dat la 18 octombrie (mai înainte compusese o altă scrisoare, la care a renunțat, fiind prea pesimistă, acumulînd toate „tristețile, dezastrele sufletești pe care le sufăr în prezent, cum rar alt om a suferit pe acest

[1] *Nikos Kazantzakis, cu greutatea pe care i-o conferă calitatea de martor ocular al peregrinărilor lui Istrati în U.R.S.S., notează de asemenea impresii defavorabile pe marginea articolului din* Nouvelle Revue Française, *nepunînd la îndoială buna lui credință, dar fiind supărat de superficialitatea generalizărilor.*

pămînt"). Judecăţile severe ale prietenului său el caută să le sancţioneze prin lovituri puţin piezişe. Nu au aceeaşi cunoaştere a U.R.S.S., „nici aceleaşi sentimente *la adresa prietenilor politici* (subl. lui P.I.). Eu aş zice la adresa clasei muncitoare, aşa cum am văzut-o strivită acolo, *de către ai mei.*"

Altfel spus, Romain Rolland n-a fost în U.R.S.S., deci nu poate să-şi aroge drepturi de arbitru. Şi-apoi, R. Rolland apără clasa muncitoare, dar nu face parte din ea (ca el, Istrati). Să reţinem că Istrati îşi atribuie sus şi tare titlul de „muncitor şi revoluţionar". La acuzaţia că lucrarea sa inoculează morbul neîncrederii în mişcarea comunistă, răspunde sentenţios : „Aceasta şi doresc... pentru a se face loc adevăraţilor revoluţionari".

Acceptă însă că în cele ce a scris a fost dur şi se angajează să nu mai continue ostilităţile : „Cert e că am lovit dur, *dar nu voi mai continua* (subl. lui P.I.), aşa cum veţi vedea. Eu nu sînt Besedowski."

Şi din nou se laudă cu loviturile pe care le dă capitalismului în cartea sa (ce se află sub tipar).

La interval de cîteva zile (23 şi 28 octombrie), din Paris şi apoi din Strassbourg, continuă să fie expediate scrisori cu acelaşi conţinut : justificarea atitudinii sale faţă de U.R.S.S. Istrati nu renunţă la ideea influenţării atitudinii ferme a prietenului său, nedîndu-se înapoi nici de la mijloace puţin demne şi destul de puerile : pentru a-i leza amorul propriu, se jură că a auzit el cu urechile lui cum unii tineri scriitori sovietici dintre cei mai „pe linie" o tratau pe „Rolland-Hobst drept *bună damă* şi pe dv. drept sărman om".

Vor fi repovestite, pe larg, bineînţeles, diferite întîmplări din U.R.S.S. Elogiile aduse, într-o scrisoare anterioară, lui Agranov vor fi amendate, acesta e „o personalitate", dar, ca şi alţii, rămîne „prizonier al aparatului creat."

Este relatat cazul lui Sternberg (care, după părerea lui Istrati, dacă ar fi cunoscut, ar declanşa „un scandal mondial"). Acest militant bulgar fusese trimis pentru agitaţie în ţara-i de obîrşie, dar în Cehoslovacia cade într-o cursă şi, confiscîndu-i-se tot ce avea asupra lui — trimis la închisoare, pentru cîţiva ani. Se reîntoarce în U.R.S.S., unde alt militant, Goldstein — care se înfruptase, între timp, din banii încredinţaţi lor pentru munca politică — îl acuză, pentru a-şi acoperi fapta, de cheltuiala frauduloasă a fondului respectiv,

prin acte de destrăbălare. Sternberg este condamnat la 5 ani închisoare în insula Solovin. Memoriul trimis Comitetului Central de cîţiva prieteni de ai săi rămîne fără rezultat. Istrati aflînd toate acestea şi întrucît l-ar fi cunoscut în România „pe cînd eram secretarul Federaţiei muncitorilor din transporturi", intervine la Agranov pentru a-l salva. Agranov, el însuşi cu bănuieli în privinţa corectitudinii lui Goldstein, îl roagă să-i facă rost de o singură dovadă că Sternberg a stat la închisoare în Cehoslovacia şi-i va face dreptate imediat. Istrati promite, dar apoi alte treburi personale îl acaparează şi nu poate să întreprindă o călătorie specială cu acest scop.

Cazul relatat dă loc la discuţii în contradictoriu. Romain Rolland (cu o gîndire structurată logic) nu înţelege în ce ar consta capetele de acuzare împotriva lui Agranov şi a U.R.S.S. Istrati sare ca ars, acuzîndu-l că gîndeşte ca un jurist sovietic, căci şi Agranov „a deschis braţele, a oftat greu, lăsîndu-mă să înţeleg că e convins de nevinovăţia lui Sternberg, dar pentru a-l salva îi trebuie probe". Cuvîntul „probe" îl face să se sufoce de indignare. Pentru sentimentalul Istrati, din moment ce *simţi* că cineva e nevinovat, iar altul culpabil, este suficient pentru a-l scoate pe unul din închisoare şi a-l închide pe celălalt — lăsînd la o parte „chiţibuşeriile" avocăţeşti.

Ajungem iarăşi la dilema lui Panait Istrati : el este lipsit, am zice, nu doar de o pregătire teoretică, ci şi de o configuraţie psihică în stare să-i permită înţelegerea unei realităţi complexe, cum e aceea reprezentată de primul stat socialist din lume. S-a lăudat nu doar o singură dată că gîndeşte cu inima (se poate adăuga şi cu temperamentul), pe cînd o asemenea realitate istorică impune contribuţia unei gîndiri lucide, prezenţa unei viziuni pertinente şi autocuprinzătoare. Ca să venim la exemplul de faţă, toate energiile sale sufleteşti, în raport cu U.R.S.S., erau concentrate într-un singur punct : coborîrea pe pămînt a acelei lumi ideale din visurile sale „socialiste". Odată contrariat acest unic ţel, restul nu mai prezintă pentru el nici o importanţă. Am spus că deziluziile sale sînt deziluziile unui ins eminamente romantic. Şi cu toate acestea, sau, poate, tocmai de aceea, Istrati beneficiază de o sensibilitate maximă, care-i permite să descopere — s-ar zice din pură întîmplare, ceea ce n-ar fi de mirare, hazardul

hotărîndu-i în fond și destinul de scriitor — simptome ale unor neajunsuri grave, de pe urma cărora mișcarea comunistă va avea mult de suferit. Căci nu poți să nu te alarmezi și să nu suferi atunci cînd în furia lui absolută, care nu ține seama de nimic, el pune punctul pe *i*, blamînd brutal de sincer ceea ce de-abia mult mai tîrziu va fi recunoscut și blamat (cum ar fi atmosfera de intoleranță față de lupta de idei sau deportările în masă ce-au urmat exilului lui Troțki).

Constituie, oricum, o lectură crispantă, pentru noi, aceste scrisori, în care patosul sfîșierilor sale sufletești îi smulge această apostrofă îndurerată : „ei pot să facă totul, să realizeze totul — eu n-am să uit niciodată Rusakovii, Sternbergii, inocenții striviți".

Precizată o dată în plus configurația sa spirituală, nu ne vom mira că, amestecîndu-se în domeniul atît de complex al vieții politice, Istrati va fi în stare să comită mai mult decît o singură gafă, între altele, datorită inocenței sale desăvîrșite, care-l face să devină ușor victima cercurilor interesate. Exemplul cel mai elocvent : acceptarea de a-și pune numele pe coperta unor cărți nescrise de el. Ne referim la trilogia *Vers l'autre flamme,* alcătuită din *Après seize mois dans l'U.R.S.S., Les Soviets 1929* și *La Russie nue.* Faptul că ele nu aparțin în întregime lui Istrati a mai fost relevat, fără însă ca lucrul să fie și dovedit.

Léon Werth, în recenzia sa din *Vient de paraître* (nr. 94, 1930), în lipsa unor documente edificatoare, aduce argumente de ordin stilistic : „Este suficient să iei în considerație limba acestor două volume din urmă, pentru a avea certitudinea că n-au putut fi scrise de același om".

Documentele care au ieșit la iveală în România ne dau posibilitatea să dovedim, în chip definitiv, că ceea ce alții presupuseră doar pe baza unor referințe de fond sau de formă e real. Însuși scriitorul, cu puțin timp înainte de a muri, publică (sub inițialele M. S.) o autobiografie, într-un almanah de duzină, *Lumea ilustrată* (ceea ce explică ignorarea sa de către cercetători), unde recunoaște : „Aceste trei volume sînt scrise în colaborare cu doi comuniști troțkiști, ale căror nume, tăinuite atunci, le putem da azi în vileag. Fiecare volum aparține în întregime autorului respectiv și se subintitulează : I. *16 luni în U.R.S.S.* e al lui *Istrati ;* II. *Sovietele în 1929,* de Victor Serge. Cel de al III-lea, intitulat în franțuzește

Russie nue, s-ar putea traduce ***Rusia în toată goliciunea ei,*** e de Boris Souvarine." *(Lumea ilustrată,* 1934.)[1] Apoi, argument capital, la Muzeul literaturii române se află scrisorile celui de-al treilea autor, cu mărturisirea colaborării sale.

Este interesant să trecem în revistă această corespondență, care ne oferă informații particulare privind realizarea cărții și, de asemenea, unele reacții ale scriitorului, în respectiva perioadă. La început, Boris Souvarine se arată circumspect, se ferește să se pronunțe direct, motivînd, încă din prima scrisoare (datată : 24 noiembrie 1929), că subiectul în cauză constituie „materie de conversație, și nu de corespondență". O telegramă, în care Istrati ar fi declarat că se dezinteresează de toate, îl face să scape această observație : „Îmi pare, de asemenea, că un minimum de solidaritate trebuie să lege autorii trilogiei, ceea ce nu implică o responsabilitate absolută". În scrisorile sale, ar vrea să-l țină la curent pe Istrati cu munca la volumul al treilea. Souvarine îl anunță că va merge pe o cale strict documentară, ceea ce va face „să se afle în acest volum pe puțin o mie de citate și de referiri", iar spre sfîrșit, cu riscul de a încărca prea mult cartea, va adăuga un capitol de principii, „justificîndu-i actualitatea".

Pînă la urmă, accentul principal al scrisorii cade asupra problemei drepturilor de autor la volumul al treilea. În primele scrisori, chestiunea e atinsă elegant, Souvarine confirmînd că a primit o sumă oarecare de franci, face referiri vagi la situația sa materială critică, la amenințătorul termen al chiriei, toate contribuind ca, pentru un anumit timp, să renunțe la activitatea politică. Dar această metodă a ocolișurilor și apropourilor se dovedește fără efect în cazul lui Panait Istrati. De aceea, în scrisoarea din 13 decembrie 1929, se folosește de un ton direct și puțin nervos : „În privința drepturilor de autor pentru cel de al III-lea volum, eu te înțeleg din ce în ce mai puțin". Souvarine declară că nu vrea să fie amestecat nici în datoria pe care o are Istrati la Editura Rieder, nici să apeleze la folosirea mijloacelor bănești ale Rusakovilor.

---

[1] *Să reținem că la 31 iulie, trimițîndu-i o parte din* Vers l'autre flamme *prietenului său A. de Jong și divulgîndu-i pe autorii celorlalte două volume (ultimul avea alt titlu :* Lueurs sur la Révolution russe), *Istrati se angaja : „Six mois plus tard, je dirai les noms publiquement". (Scrisoare comunicată de Monique Jutrin-Klener în anexa cărții sale, p. 291.)*

„Eu nu accept nici una, nici alta dintre soluţii şi nu vreau nici datoriile tale, nici resursele Rusakovilor. Fă să mi se dea ce-mi revine la volumul trei, nimic mai mult, nimic mai puţin."

Relaţiile dintre cei doi se vor fi înăsprit. În scrisoarea din 14 decembrie, Souvarine se plînge că a făcut pe „negrul" („J'ai fait le nègre"), iar Istrati, drept recunoştinţă, a spus „celor mai răi duşmani ai mei că eu aş fi autorul celui de-al treilea volum".

Se pare că problema semnăturii sale pe coperta unor cărţi care nu-i aparţin îl neliniştea pe Panait Istrati, ceea ce îl împinge pe Souvarine să facă, într-o scrisoare (din 20 decembrie), mărturisiri complete : „Nu mă interesează istoria numelui din capul cărţii, asupra căreia te înverşunezi, nu ştiu pentru ce. Ţi-am explicat deja că n-am scris cartea aşa cum aş fi scris-o dacă aş fi semnat-o — prefer deci ca să nu mai fie pusă chestiunea paternităţii." Şi, în continuare, aceste amănunte revelatoare : „Eu sînt sigur că Victor (desigur Victor Serge, n.n.) nu trebuie să fie îndepărtat din acelaşi sentiment... Destul timp am pierdut cu acest subiect !" Scrisoarea se termină, în pofida afirmaţiilor de mai sus, răutăcios : „Lăsaţi-mă în situaţia mea modestă de «autor necunoscut»".

Corespondenţa lui Boris Souvarine lasă să se întrezărească ceva din nesiguranţa, frămîntările, vidul sufletesc care caracterizau atitudinea lui Istrati în această perioadă. Pentru a-i răni amorul propriu şi pentru a-l împinge la atitudini bătăioase, corespondentul îi strecoară în scrisori tăieturi din ziare, articole polemice etc.

Se fac, de asemenea, încercări pentru a-l apropia de diverse campanii troţkiste. Toate calculele troţkiştilor s-au dovedit însă, pînă la urmă, a fi construite în gol. Pe Panait Istrati nu-l interesau aceste afaceri, altul fiind punctul de vedere din care se dezisese de U.R.S.S. Souvarine nu va întîrzia să descopere adevărul : „Eu am încercat zadarnic să te interesez într-o chestiune de ordin general. Tu rămîi tot la consideraţiile personale." El îi va critica subiectivismul — evident, tălmăcindu-l într-o manieră proprie : „Războaiele, revoluţiile, cutremurele de pămînt — observă Souvarine — nu există decît în funcţie de cota acţiunilor Istrati la bursa literară".

Una din cauzele lipsei de entuziasm a lui Istrati, care a dus la încheierea definitivă a capitolului acestor relaţii, trebuie s-o fi constituit şi ecourile nefavorabile recoltate de

trilogia *Vers l'autre flamme* în rîndul maselor de cititori. Ca sursă de informaţii putem folosi tot corespondenţa lui Boris Souvarine. În scrisoarea din 1 decembrie sînt aduse date în sprijinul concluziei că vînzarea cărţii *Vers l'autre flamme* n-a fost faimoasă. Căutînd explicaţii, Souvarine se opreşte asupra faptului că, în cartea pe care o scrisese Istrati, nu se formulaseră cu mai multă abilitate criticile la adresa Uniunii Sovietice, de aici „un curent de opinie contra ta şi a tezelor tale în mijlocul muncitorilor". Şi, în sfîrşit, sec : „Librarii retrag deja cele două volume din rafturi. Ei constată că nu se vînd şi pun altceva."

În acelaşi timp, trebuie notat că şi publicaţiile de dreapta, înregistrînd cu satisfacţie actul „deziluziei", nu pot să nu manifeste rezerve şi suspiciuni, date fiind criticile violente la adresa capitalismului din cartea lui Istrati (anunţate de acesta în corespondenţa cu Romain Rolland).

Va fi acuzat chiar de nerecunoştinţă, Franţa, ţara care-l consacrase ca literat, fiind prezentată ca „un mare bordel" în care „ţăranii şi lucrătorii sînt ucişi sau se sinucid din mizerie".

Situată astfel, prin orientarea ei, între două cîmpuri de bătaie, era de aşteptat ca trilogia să sufere un fiasco total.

ADEVĂRUL DESPRE LUPENI '29. CRIZA MORALĂ. „OMUL CARE NU ADERĂ LA NIMIC"

După întoarcerea din U.R.S.S., Panait Istrati pare a cădea pradă unei vii agitații sufletești. Nu-și găsește astîmpărul. Se află într-o continuă peregrinare. (Unele dintre scrisorile lui Romain Rolland se înapoiază cu adnotarea că „persoana" nu se mai găsește la „vechea adresă".) Nu se poate concentra la masa de scris. N-a mai creat propriu-zis nimic de doi ani. Va pune la cale realizarea unui mai vechi proiect de a întreprinde o călătorie prin Egipt, Palestina și Siria. Romain Rolland în două rînduri își exprimă dezaprobarea față de acest plan. „Eu nu găsesc proiectul dumitale cu Egiptul reușit. Egiptul este un loc nefavorabil pentru artă." (Scrisoarea din 5 noiembrie 1929.) A doua oară aduce argumentul că Bilili este pentru Istrati ca o „pupilă" și trebuie să se gîndească la dezvoltarea talentului ei muzical, care cere o disciplinare consecventă a exercițiilor. La sfîrșit, dîndu-și seama de neeficacitatea sfaturilor, îi îmbrățișează pe amîndoi, părintește, precizînd cu simulată severitate că nu le dă „permisiunea": „Cu atît mai rău dacă mă înșelați". [1]

[1] *Romulus Cioflec este astfel informat (la 30 noiembrie 1929): „De mult sînt chemat în Egipt (unde am trăit șase ierni de-a rîndul și sînt cunoscut) să țin una ori două conferințe. Cu acest prilej, îi voi da brînci și ei (Bilili, n.n.), căci concertiștii nefiind* vedete, *publicul va veni pentru haimanaua de altădată." Date suplimentare, în scrisoarea către Romain Rolland (22 ianuarie 1930). Concertiștii erau reprezentați de Bilili și o domnișoară (ce pare o virtuoasă a pianului) Christl Hauser. (Pînă la urmă, domnișoara nu va mai merge, părinții ei nefiind suficient de*

Să nu fi înțeles Romain Rolland clătinările și haosul din conștiința prietenului său ? Sau nu era de acord cu metoda respectivului de curarisire ? În mai multe dăți, Istrati caută să revină pe locurile unde vagabondase înainte de a ajunge scriitor, pentru a pune ordine în universul său moral răvășit. În cazul de față, cum ne informează corespondența sa, echilibrarea privea și planul strict financiar.

„Dacă mă lăsau cîinii de englezi să debarc — îi scrie lui Constantinescu —, veneam cu suta de mii cheltuită, plus vreo trei sute altele, căci aveam angajament sigur de făcut concerte și conferințe literare în Egipt, Palestina și Siria",

Iar cu altă ocazie : „Nu v-am scris, fiindcă n-am avut o clipă de repaos. Respins de Italia la frontieră, a trebuit să ocolesc prin Austria. Aci, am alergat ziua și noaptea ca să repar afacerile căzute."

---

siguri că voiajul prin aceste „țări necivilizate" n-ar impieta asupra bunului ei renume.)

Echipa consacrase între membrii ei și pe o altă persoană : scriitorul olandez A. M. de Jong, prieten mai vechi.

Conferințele, inițial, urmau să trateze tema : „Les Arts et l'humanité d'aujourd'hui", dar pentru a ocoli orice atingere posibilă cu domeniul gingaș al ideilor politice s-a hotărît să le înlocuiască cu lectura unei nuvele autobiografice inedite, cu subiect din Egipt. În planurile sale mai intrau și vreo douăzeci de articole despre Egipt și Palestina (calculate cu 300 franci francezi bucata). Ezită în alegerea publicației (pe care o vrea de stînga și „independentă"). Se gîndește la l'Oeuvre. *(Cere și opinia lui Romain Rolland.)*

Călătoria este pusă sub acest semn : „Mergem de-adevăratelea în aventură sau, și mai bine, ca simpli vagabonzi". Condițiile de pe vapor sînt demne de niște „prinți ai dolarului", directorul de la Lloyd Tristino, identificînd în el pe faimosul scriitor și acordîndu-i (lui și comperilor) un tarif special : cazarea de clasa întîi, dar mîncarea de categoria a doua, Istrati va plăti numai 50% din preț, A. M. Jong — 70%, iar femeile — întregul preț tarifar (de clasa a doua). Romain Rolland este solemn asigurat că, „firește, aceste mici favoruri nu mă angajează cu nimic".

Puse una peste alta, cheltuielile prevăzute îi epuizează întregul capital de care dispune. (Îi mai rămîn cel mult 100 de șilingi austrieci.) Banii și i-a procurat din „propriul buzunar", mai precis de la editor, grație lui Robertfrance „și după țipete care m-au lăsat afon" (sic !). Mai înainte, ce nu făcuse să înduioșeze „pungile amicilor" și s-a trezit cu un refuz total, fapt care „va avea asupra spiritului meu o influență dezastruoasă". (Să fi uitat Istrati, cu totul, că printre cei solicitați se aflase și Romain Rolland ? Îi ceruse un împrumut de 5000 de franci elvețieni, angajîndu-se să-i dea înapoi cel mai tîrziu în ianuarie 1931 și scuzîndu-se că, deși i-a trecut prin mîini o jumătate de milion, „rămîn mizerabilul de totdeauna care cerșește, cerșește !")

Zguduirile erau însă mai adînci. Dovadă stă tot o scrisoare trimisă vechii sale cunoştinţe din Cairo, moş Binder (vezi *Familia Perlmutter*), prin care-l înştiinţează că n-a putut să-l revadă. „Eu o duc cam greu. N-am mai scris nimic de doi ani. Şi m-am scîrbit să scriu mereu pe bani... M-am săturat. Apoi sînt şi obosit... S-o ia dracul de viaţă! Mai bine muream cînd mi-am tăiat gîtul, acum opt ani, la Nisa."

„Cîinii de englezi" nu i-au îngăduit să coboare în Egipt, pe vas aflîndu-se şi prefectul poliţiei, care, descoperind ce faimos tovarăş de călătorie are, a dat ordinele corespunzătoare. [1] Istrati s-a întors prin Italia fascistă, unde a fost arestat ca persoană suspectă politic. Incidentul a avut loc la Triest [2], scriitorului dîndu-i-se drumul cu obligaţia de a pleca imediat şi întovărăşit, pînă la graniţă, de un poliţist.

---

[1] *Incidentul l-am relatat, servindu-mă de mărturia scriitorului din* Les Nouvelles Littéraires : Pour avoir aimé la terre. *Iată însă un expozeu mai exact, „comunicat direct de la faţa locului" : scrisorile primite de Romain Rolland de la Bilili. Motivul (mai concret) era acesta : organele de control au descoperit în bagajele lui Istrati o carte care purta titlul de* Soviete. *(Probabil se are în vedere cel de-al doilea volum al trilogiei cu pricina :* Soviets 1929*). Puse în alertă, autorităţile superioare din Cairo hotărăsc să interzică scriitorului coborîrea de pe vapor (deşi beneficia de viza în toată regula a consulatului din Viena) şi să fie pus în carantină. Istrati nu ia, la început, lucrurile în serios. Romain Rolland este înştiinţat cu o anume bonomie : „O ceată de oameni de lege şi ziarişti aleargă în clipa de faţă să anuleze această interdicţie". Nu se îndoieşte că „mîine voi putea revedea pămîntul celei de a treia patrie a mea". Bine dispus, observă totuşi : „De şase ori am intrat în Egipt, fără a fi înarmat cu cea mai mică hîrtie. O dată vin şi eu cu un paşaport magnific, şi iată că-mi este interzis să cobor."*

Dar intervenţiile, cu toată calitatea onorabilă a celor care îi pledează cauza — un deputat al parlamentului egiptean, doi cunoscuţi membri ai baroului egiptean, un reputat avocat englez ş.a. —, rămîn fără rezultat. Autorităţile suverane nu pot fi clintite din părerea lor că Panait Istrati soseşte ca agent al Moscovei, să declanşeze o revoluţie în protectoratul coroanei Angliei. Timp de patru zile, Istrati va fi păzit de „chaveriches" (jandarmi arabi), nedîndu-i-se voie nici măcar să-i fie adus pe vas curierul poştal din Cairo — după care este obligat să se întoarcă la Triest.

[2] *Romulus Cioflec, în conferinţa ţinută la comemorarea a 5 ani de de la moartea lui Istrati, dă următoarea versiune a celor întîmplate : „Liberat la Triest prin intervenţia legaţiei franceze de la Roma, dar nu române, care n-a vrut să audă de el, a fost trecut în Serbia, căci era doar cetăţean român. Şi de aici, din Liubliana, a trebuit atunci să ceară bani din ţară, ca să se poată urni din loc." Toată istoria cu trecerea prin Serbia şi celelalte nu are însă nici cel mai mic temei.*

În același an, către sfîrșitul verii, fusese în România — o dovadă în plus că în contactul cu locurile din copilărie și adolescență el vedea posibilitatea de a-și redobîndi liniștea și echilibrul sufletesc. Itinerariul vizitei în România îl putem reconstitui cu deplină siguranță, servindu-ne atît de amintirile lui Romulus Cioflec (care îi va fi gazdă și martor la unele expediții), cît și din rapoartele agenților urmăritori, anexate dosarului de la Siguranță.

Chiar și înainte de evenimentele de la Lupeni, Istrati intenționase să vină în țară, sub imperiul acelui alean veșnic nepotolit al „exilatului". S-a adăugat însă și curiozitatea sa incitată de „noul regim" instaurat prin venirea, pentru întîia oară, la putere, a național-țărăniștilor (cunoaștem disponibilitățile sale față de căutarea unui „alt mijloc de vindecare a suferințelor și nedreptăților sociale" — cf. Romulus Cioflec). Istrati „avea de gînd să culeagă informații din diferite izvoare", înarmat cu cele mai bune intenții la adresa „conducerii făgăduitoare a lui Iuliu Maniu", pe care, în cazul unor concluzii pozitive, nu s-ar fi dat în lături să-l sprijine și recomande în fața străinătății (tot conform amintirilor lui Romulus Cioflec). Atît de mare era dorința sa de a descoperi și îmbrățișa o nouă

Blamarea legației române este și ea numai în parte îndreptățită. Dispunem, pentru o delimitare strictă a adevărului, de posibilitatea de a confrunta cele două documente, a căror cunoaștere „sur le vif" a faptelor nu poate fi pusă la îndoială: raportul consulului român (anexat dosarului de la siguranță) și scrisoarea lui Bilili către Romain Rolland (din 11 februarie). Așa se vor fi petrecut lucrurile: la debarcarea în Triest, Istrati e arestat. (După a doua traversare a Mediteranei, slăbit pînă la a ajunge scheletic, a mai avut norocul unei încăpățînate recidive a atacurilor malariei.) Bilili îl avertizează pe consulul român, care se duce la poliție și obține promisiunea ca scriitorului să i se dea drumul, cu specificarea de a se sui imediat în trenul de șapte seara, spre Viena. La întîmpinarea lui Bilili că soțul ei trebuie să plece în altă direcție, la Paris, se hotărăște ca Panait să petreacă o noapte la închisoare (poliția nedispunînd de agenți care să-l conducă și păzească la hotel). Consulul român, cu propriile-i cuvinte, „s-a dezinteresat de problemă".

A doua zi, lui Istrati i se dă, într-adevăr, voie să plece cu trenul expres, sub supraveghere. Bilili îl înștiințează pe Romain Rolland (din bufetul gării Laussane) că totul s-a aranjat: Panait își continuă călătoria spre Paris, ea pleacă la Geneva. „Grație mai ales consulului Franței din Triest, noi am reușit în sfîrșit să plecăm." (Raportul consulului român înregistrează și acest fapt divers: Panait Istrati a dăruit o liră sterlină unei domnișoare Olga Budișteanu, expediată de poliție ca o „foglio di via".)

himeră, încît chiar și după aflarea întîmplărilor monstruoase de la Lupeni tot „mai nutrea nădejdea că guvernul nu e vinovat și va fi în stare să sancționeze pe vinovați, fie ei ai partidului, fie din afară" (Idem, cf. R. C.).

La 12 august, Nicu Constantinescu va fi anunțat (depeșă din Viena) că se va opri la Timișoara, și-i comunică adresa lui Romulus Cioflec (str. Martirul Popescu, 6). Panait Istrati va descoperi, pentru început, cu uimire și încîntare, frumusețea unei provincii ignorate pînă atunci : Transilvania. Armonioasa împletire a liniilor peisajului ; pitorescul nebănuit al costumelor populare și al obiceiurilor ; gorunul lui Horia ; tîrgul de pe muntele Găina etc. La sărbătorile populare de la Brad, se va fotografia cu „lumea albă și înflorită a muntelui".

La 25 august era la București, hotărît să facă lumină în problema Lupenilor. Romulus Cioflec îl conduce la Mihalache (care-i fusese coleg de bancă în școala primară) și la Al. Vaida (și pe acesta îl cunoștea din activitatea de gazetar al anilor 1911—1912). Convorbiri amabile, nici vorbă, date fiind iluziile contractate, dar cu grija de a nu se ambala : „Istrati a ținut să previe pe miniștrii cu care vorbea că lucrează cu totul dezinteresat și să nu se gîndească la altceva". (Id. R. C.)

Raportul agenților din 9 septembrie consemnează sosirea lui, peste două zile, la Lupeni, însoțit fiind de Bilili, doctorul Almășan și profesorul Cioflec. Agitînd autorizația obținută de la Vaida Voievod, întreprinde o vastă anchetă, interzicîndu-i-se totuși accesul la uzina electrică (locul masacrelor). Mai înainte (29 august), inspectoratul de poliție Timișoara raportase Direcției Generale a poliției discuția avută de Panait Istrati cu arestații de la 7 aprilie. [1]

Romain Rolland va fi în acest mod pus la curent cu demersurile sale : „Mă voi sili să-mi fac pasionata mea datorie aici chiar, cerînd pedepsirea vinovaților, ca și reparații față de orfani, dar mă îndoiesc de eficacitatea agitației mele. Ah,

[1] *Supravegherea lui Istrati, în pofida „ausweisului" ministrului de Interne, este dintre cele mai acerbe. Se merge chiar pînă la violarea expresă a secretului corespondenței. Fila 136 din Dosar cuprinde un ordin dat Inspectoratului regional de poliție Constanța de a cunoaște cuprinsul unui colet venit de la Paris pe adresa lui Cioflec și remis frizerului Constantinescu din Brăila și de a întocmi cópii sau extrase după hîrtiile descoperite acolo.*

pentru ce nu mai sîntem pe vremea haiducilor, să înfundăm codrul cu vreo sută de voinici şi să cădem asupra brutelor sîngeroase, răzbunînd cel puţin pe cei care au dreptul să nu mai creadă în justiţia pămîntească."

Rezultatele anchetei le-a comunicat într-un şir de foiletoane, în *Lupta.*

Articolele au avut o soartă nedreaptă. *Le Monde,* fără o documentaţie serioasă, le-a trecut între întîiele probe menite să dovedească „trădarea" lui Panait Istrati, „cumpărarea" sa de către guvernul burghezo-moşieresc din România. Referinţa din *Le Monde* era aceasta : „Se ştie că a făcut parte dintr-o comisie guvernamentală, pe vremea unor împuşcături la Lupeni, de pe urma cărora au fost victime nouă muncitori, şi că această comisie a aprobat pe de-a-ntregul autorităţile". [1]

Panait Istrati era în drept să răspundă, indignat de răstălmăcirea faptelor : „Ancheta mea la Lupeni (unde au fost împuşcaţi nu 9, ci 30 de mineri şi o sută de răniţi) a fost personală. Profesorul Romulus Cioflec, membru în partidul la putere, ne-a întovărăşit, cu scopul de a verifica autenticitatea spuselor mele.

Rezultatul : la reîntoarcerea în Bucureşti, prof. Cioflec a demisionat din partid, cu scandal în presă, deoarece se convinsese ca şi mine de vinovăţia guvernului."

Ce anume va fi intervenit ? Dorinţa de a micşora impresia negativă creată în rîndul prietenilor săi de articolul din *Nouvelle Revue Française ?* Ascunse mustrări de conştiinţă [2] ale aceluia care se voise scriitor al proletariatului ?

---

[1] *Atît de sigură a apărut această acuzaţie, preluată şi de alte ziare din alte ţări, încît de-a lungul anilor n-a primit nici o corectare. În studiul său din* Viaţa românească, *nr. 2, 1957, chiar Al. Piru, un critic diligent, cu o bogată experienţă în domeniul istoriografiei literare, scria, ca şi cum ar fi fost de la sine înţeles : „Imediat după întoarcerea din U.R.S.S. în România, în 1929, luă parte, cu ocazia grevei minerilor de la Lupeni, la ancheta întreprinsă de ziarul* Lupta. *În loc să protesteze împotriva guvernului, care împuşca pe grevişti, Panait Istrati, înhămat la carul burgheziei, arunca răspunderea crimelor pe seama aţîţătorilor la grevă din sindicatul muncitorilor."*

[2] *Mai sigură este dorinţa lui de a demonstra că, deşi se dezisese de Uniunea Sovietică, el rămîne în continuare un mandatar al intereselor proletariatului. Am specificat, comentînd corespondenţa cu Romain Rolland, ambiţia lui de a fi considerat un „revoluţionar adevărat". În scrisoarea din 18 octombrie (1929) îşi reafirmă poziţia de „om, muncitor şi revoluţionar".*

Autorul atîtor opere umaniste n-a putut rămîne indiferent în fața bestialelor masacre de la Lupeni. Foiletoanele sale au un ton de rechizitoriu, propunîndu-și, s-ar zice, ca model vechile reportaje-anchetă din *România muncitoare.*

La început, mărturisește sincer neîncrederea pe care a avut-o față de știrile despre Lupeni inserate în presa democrată. „Oricît ar fi de întins paşalîcul clicii care sugrumă țara de un sfert de veac (e vorba de Brătieni, n.n.), nu-mi puteam închipui că există în România un sistem de exploatare care să împingă perversitatea dincolo de limitele îngăduite doar de întunericul unor anumite colonii".

Și iată concluzia : ceea ce a văzut „nu mai poate fi numit exploatare *crîncenă*, ci *hoție*, *banditism la drumul mare*, *crimă*, care trebuie *numaidecît pedepsită de justiție*" (sublinierile sînt ale lui Istrati).

Scriitorul va aglomera cifre și date — întocmai ca în reportajele de altădată consacrate „lipitorilor portului", arătînd ce mai rămîne din salariul minerului după sporul de vagonete tăiat arbitrar, după diverse reținеri, ca dijma bisericii și... „rubrica muzicii". Va striga scandalizat : „Iată procedeele care au dus la revoltă".

În privința evenimentelor sîngeroase de la Lupeni, Istrati oferă importante piese de dosar asupra cîrdășiei organizate între prefectul Rozvany, plutonierul Maican și primul procuror, în provocarea incidentelor și măsluirea cauzelor lor. „Se pretinde, termină Istrati, că a avut loc o «nenorocire», pe cînd în realitate a avut loc o vînătoare de oameni, o fugărire și masacrare a unor nevinovați".

Dealtfel, sensul acuzator al articolelor lui Istrati putea fi apreciat și după ecoul lor în presa burgheză. *Vremea* (10 octombrie 1929) a publicat un răspuns, din care citățm : „Ai

---

Mai mult : unele dintre „notele" Dosarului de la Siguranță îl înfățișează agitîndu-se în vederea... creării unui nou partid muncitoresc. O simplă și fantezistă suspiciune polițienească? Fila 126 se referă la un articol publicat de Universul *(18 septembrie), care făcea publică această știre. O filă anterioară cuprinde o notă care semnalează întîlnirea pe care a avut-o Istrati în casa avocatului Stein din Timișoara cu unele notabilități politice și culturale. Subiectul conversațiilor : organizarea unui singur partid muncitoresc (în care n-ar trebui să intre însă elementele extremiste ! ?).*

colindat regiunea Lupenilor şi ţi-ai scris într-un ziar de seară nu impresiile, fiindcă n-ai fost acolo ca un simplu călător şi om, ci rechizitoriul". „Ai venit să urechezi guvernul (sic !), să ţii conferinţe şi să ne scuipi în plin obraz." [1]

Ne mirăm că impresia nedreaptă asupra însemnărilor lui din *Lupta* a putut să dureze atîta vreme, cînd chiar în presa literară Perpessicius semnase acest frumos comentariu : „Lupenii îşi înfipseseră crucile pe mormintele nenorociţilor mineri, îngropaţi, dintr-o înaltă solicitudine creştină, mai aproape de cer, departe de subteranele iadurilor de toate zilele, şi Panait Istrati..., acest vagabond cu inima plină de dragoste, nu se sfia să dezvăluie păcatele unui regim socotit de modă nouă şi care se dovedise tot aşa de vechi ca şi cele mai învechite". (Ultimele cuvinte se referă la credinţa deşartă a unora că naţional-ţărăniştii, proaspăt veniţi la putere, ar fi fost „progresişti", de o altă factură decît a partidelor guvernamentale de pînă atunci.)

Cu toate vînturările sale de la Timişoara la Bucureşti şi de aici la Lupeni şi iar la Bucureşti, Istrati nu uită să-şi revadă locurile natale. Cu multă satisfacţie, ne închipuim, va fi ghidul lui Bilili în lumea frumuseţilor celebrate de opera sa. Se vor plimba pe Dunăre, după cum vor cutreiera bălţile lui Codin. O fotografie îi prezintă în faţa casei unde a murit Joiţa (Roşiorilor, 431). Vor fi oaspeţii lui moş Dumitru, la Baldovineşti, şi se vor ţine de petreceri cu prietenii din Brăila, în special familiile Nicu Constantinescu şi Dinu Apostolache

---

[1] *Ce să mai spunem despre comentariile din* Curentul ? *La 25 septembrie, apare articolul lui Nichifor Crainic :* Un om neserios : Panait Istrati, *în care era atacat şi Vaida Voievod pentru că a dat permis de liberă circulaţie unei „lichele internaţionale".*

La 28 septembrie, alt articol, semnat, de data asta, de Pamfil Şeicaru : Naivitatea d-lui Vaida, *şi, în sfîrşit, la 30 septembrie, un comentariu de o pagină (autor : tot Pamfil Şeicaru) :* Ah ! Panait, Panait... *Torente de invective, dintre cele mai triviale. Poza lui Istrati reprodusă în centrul paginii purta explicaţia : „Proxenetul care ne insultă". Articolele din* Lupta *erau calificate : „o dezgustătoare acumulare de măgării", iar autorul lor, „un biet mardeiaş cu degetele butucănoase ce se screme", într-un stil „siluit" ; Istrati mai beneficiind, pe deasupra, de gingaşele gratificaţii de „liric povestitor al invertirilor sexuale" sau, şi mai pudic, „biet poet al şezuturilor deflorate" etc., etc.*

(a cărui soție este enigmatica Z., destinatara scrisorilor din 1919).[1]

Istrati nu va subaprecia nici actul manifestărilor în public. În seara zilei de 26 septembrie, ținuse, cu concursul prefectului județului, o conferință la Teatrul Comunal din Brăila. Iar la 6 octombrie era anunțată o conferință a sa, de astă dată la București, în sala Tomis — care este anulată din pricina agitației studenților cuziști (aceștia proferează amenințări și răspîndesc afișe împotriva „jidanului grec Pincas Panaioti").

Poate și din pricina acestui incident va fi precipitată plecarea sa din țară.[2]

După încercarea neizbutită de a rătăci prin Egipt, Palestina și Siria, îl întîlnim publicînd un amplu eseu : *Pour avoir aimé la terre*, în *Les Nouvelles Littéraires*, o privire retrospectivă, cu intenția de confruntare și de bilanț a drumurilor vieții sale. Ca de atîtea ori în anii aceștia, Istrati își manifestă, copilăros, dorința de a reveni la starea de dinaintea consacrării literare.

„Eu n-am cîștigat nimic în schimb, căci mi s-a furat pămîntul meu. Mai multe spații libere pentru sărmanii mei ochi. Mai multe voluptuoase arome pentru nările mele de animal." De aci înainte — va declara el —, singura bucurie, singura desfătare o va constitui retrăirea existenței sale de altădată, pasionate, „lunatice".

Eseul ne dezvăluie o conștiință obosită, care nu găsește puncte de reazim în prezent. „Eu pipăi astăzi cu degetele

---

[1] *Bilili îi comunică lui Romain Rolland un raport amănunțit al acestui contact cu lumea istratiană, cunoscută pînă atunci doar prin lectura operelor. „Comment aurais-je esperer reçevoir tant de la Roumanie !..."*

Incîntarea ce i-o produce cunoștința cu moș Dumitru (în carne și oase), care se crucește auzind că nepotul său poate scoate bani din povestirea unor nimicuri din viața unor oameni ca el sau a altora din Baldovinești : „Ei sînt nebuni atunci..." Farmecul Brăilei și al bălților Dunării care „din primul moment te seduc..."

[2] *Romulus Cioflec susține, în conferința sa, că „dacă mai întîrzia mult în țară, putea să fie asasinat. Și anume, la instigațiile unor ziare — și cîte erau dezinteresate, chiar dacă tăceau ? — și instigații tot împotriva omului Sovietelor." Fapt e că Istrati, scuzîndu-se că nu mai are timp să se oprească la Timișoara, îi scria : „Cauza : sînt grozav de urmărit... Aseară, însuși Ioanițescu mi-a trimis vorbă că studenții creștini umblă să mă omoare. Și era adevărat : toată seara și toată noaptea pînă la unu mi-au ținut calea pe Dragoș-Vodă și au băut la o circiumă lîngă noi, urlînd și arătînd revolverele."*

mele ceea ce, în urmă cu 30 de ani, nu era sub ochii mei decît un spectacol lunar. Unde este realitatea ? Sub degetele mele, sau în visul meu ? Nenorocire celui care vrea să fie practic : singure spectacolele lunatice fac măreţia vieţii, singur visul există, singură dorinţa noastră contează." Cauza acestei dragoste pentru himere, a sleirii năzuinţelor sale de a trăi în realitatea contemporană ne-o indică singur, într-un elan al sincerităţii : „Mi-ar fi imposibil să găsesc ecou în masele timpului nostru... Eu ştiu astăzi că baricada mea nu este a acestei lumi..."

Pentru a înţelege substratul declaraţiei, trebuie să ţinem seama de izolarea în care se găseşte Istrati după apariţia trilogiei *Vers l'autre flamme*. Aşa de puternică era impresia neplăcută creată de această carte în rîndul unei mari părţi a intelectualităţii franceze, încît Nikos Kazantzakis, aducînd la Editura Rieder volumul *Toda-Raba* (şi cunoscîndu-se prietenia sa cu scriitorul român), Robertfrance, directorul pentru partea literară, n-a îndrăznit să-şi exprime părerile elogioase pînă cînd n-a început să se „stingă vuietul în jurul lui Istrati".

În aceeaşi perioadă şi din pricina aceleiaşi cărţi s-a petrecut şi ruptura sa cu Romain Rolland.[1] În primul volum din *Vers l'autre flamme*, care-i aparţinea, Istrati făcuse referiri nepoliticoase la adresa femeii dragi prietenului său. În scrisoarea din 7 martie 1930, Rolland îi scrie : „Eu te ştiam nedrept. Nu te credeam însă capabil ca în furia nedreptăţii să zdrobeşti inima unui prieten. Te plîng."

În plic se afla o scrisoare, datată 8 martie, în care, reţinîndu-şi mînia, Rolland, pentru a nu răspunde cu rău răului făcut, se arată dispus să admită împăcarea, dacă Istrati, ca

---

[1] *Mai tîrziu, Romain Rolland va afirma — şi biografii de aiurea vor repeta — că motivul răcirii prieteniei sale cu Panait Istrati l-a constituit diferendul de păreri politice în problema Uniunii Sovietice. Eugène Dabchez-Orain, refuzat în cererea sa de a primi un material documentar care să-l ajute la întocmirea unui proiectat studiu despre Istrati, primea, totuşi, unele relaţii, între care şi aceasta : după întoarcerea din U.R.S.S. a fostului protejat, „m-am despărţit de el din cauza atitudinii sale sociale..."*

Este uşor de înţeles motivul omisiunii. La rugămintea aceluiaşi publicist — de a avea acces la corespondenţa cu Istrati —, Romain Rolland se scuză, precizînd că scrisorile „sînt de un caracter prea intim pentru ca eu să le pun actualmente la dispoziţia cuiva, oricine ar fi el".

La o distanţă de atîţia ani, cu indiscreţia care intră în însăşi raţiunea de a fi a istoricului, ne permitem să facem completarea de rigoare.

un om de onoare, va cere scuze și va obține iertarea acelei persoane.

Nu prea obișnuit cu perceperea nuanțelor, Istrati nu a sesizat durerea cauzată prietenului său și, răspunzînd, a căutat argățos să demonstreze punct cu punct adevărul celor scrise de el. Romain Rolland se vede forțat să facă destăinuiri extrem de personale, informînd, împotriva discreției și pudoarei sale caracteristice, că de cinci ani iubește această femeie. (Istrati se făcuse că nu înțelege cu ce anume l-ar fi jignit.) Constatînd că în răspunsul primit insultele sînt dublate, Rolland îi declară amar: „Acesta a fost prețul prieteniei dumitale pentru mine. Mulțumesc." Își va lua adio aspru, afirmînd că are alte concepții asupra prieteniei (scrisoarea din 15 martie 1930).

Golul creat în jurul său printre prietenii din Franța [1] va fi constituit unul din motivele pentru care Istrati se reîn-

---

[1] *Să precizăm că, în această perioadă, survine ruperea relațiilor de amiciție nu numai cu Romain Rolland, ci și cu Gheorghe Ionescu. Momentul ca atare îl găsim evocat și în studiul lui Edouard Raydon, dar, mi se pare, într-o manieră părtinitoare (poate și dintr-un sentiment de recunoștință, relațiile primite de la Ionescu, să nu uităm, constituind una din principalele surse de informare ale biografului francez).*

Cearta ar fi fost generată de reproșurile înțelepte ale cizmarului privind ușurința cu care Istrati și-a irosit banii albi fără să se gîndească la zilele negre. Istrati, „într-o manieră orientală", s-ar fi purtat „grossièrement". Comportamentul lui Gheorghe Ionescu a fost în schimb ireproșabil, motiv ca E. Raydon să-i înalțe adevărate imnuri: „Ce om admirabil era Ionescu, ce prieten incomparabil găsi Istrati în el!... Gheorghe era fratele mai mare căruia i se confesează, căruia îi cere mult, care înțelege și-i iartă capriciile."

Vai, nu de puține ori, realitatea, cu legile ei prozaice, se încăpățînează să amendeze considerațiile excesiv idealizatoare. Romulus Cioflec, martor al unora dintre discuțiile lor de la Paris, este extrem de dur, acuzîndu-l pe Ionescu (aceleași însemnări, citate) că l-ar exploata nemilos pe Istrati. Iată însă chiar relatarea directă a scriitorului (fireşte, el este cel mai în temă) din scrisorile către Bilili. La 28 iunie (1929): „Căci, închipuiește-ți, m-am certat cu... Ionescu, sau, mai bine zis, pentru mine, Ionescu e mort la un mod ignobil. Poți tu să crezi asta? Există cineva în lume care ar putea-o să creadă?" Motivul ar fi fost „ingratitudinea care m-a făcut să nu-l fericesc cu o rentă viageră de... 2000 franci pe lună". Istrati l-a întrebat dacă a făcut el ceva mai mult pentru propria-i persoană („N-am decît două schimburi și trei cămăși într-o stare mulțumitoare") sau dacă banii i-a aruncat pe băutură, la jocuri de curse sau pentru întreținerea vreunei metrese etc. Afirmații care nu l-ar fi scos pe Ionescu dintr-ale lui. „Eu trebuia să-l scot din cizmărie și să-i redau

toarce în țară, hotărît să se stabilească pentru totdeauna la Brăila. Mai înainte își căutase un refugiu lîngă Bilili, la Viena. Aici va primi de Crăciun vizita lui Romulus Cioflec. (Istrati s-a improvizat în bucătar, „gătind pe o sobă o oală cu ciorbă minunată, unde ardeii iuți de la Timișoara și-au dat concursul". Ar fi fost ca oaspeți și doi parizieni, domnul și doamna Paz. Împreună vor descinde la un „Heurige" — un fel de mustărie, explică Cioflec. Istrati comandă orchestrei un cîntec românesc. Este interpretată, cu mutilări groaznice, romanța : *Suspine crude.* Ambiționat, Cioflec le cîntă melodii populare ardelenești. „Istrati uitase de francezi și avea ochii umezi...")

Întoarcerea la Brăila avea să capete valoarea unei opțiuni morale, chiar de aderare la un nou mod de viață. În ziarul local *Ancheta,* îi apare însemnarea : *De ce m-am retras la Brăila ?* (*Analele Brăilei,* nr. 1, 1938), care demonstrează că întîmplările dureroase prin care a trecut, în loc să-i mobilizeze energiile sufletești întru sporirea lucidității, de-abia îl orbesc, îi incită ambiții personaliste.

„Omenirea s-o ia dracu !", opinează vulgar autorul. „Nimeni nu poate să iubească omenirea. Nu poți să iubești ceea ce e anonim și ceea ce-ți scapă cu totul." Lucrurile stau așa : cînd nu-ți însușești organic felul de a gîndi și simți al unei clase înaintate, interesate vital în a preface fața lumii, ci

---

libertatea totală, pentru a se putea consacra lecturii și chiar scrisului." Istrati adaugă, caustic, într-o paranteză : „Odinioară voia să «scrie» Notre Enfance și Nos mères, el care nu știa să scrie o scrisoare, chiar în românește". Noi știm prea bine că Ionescu nutrise asemenea ambiții (vezi, între altele, corespondența cu Romain Rolland, din anii debutului istratian). O cunoștință comună observa, cu mult spirit — erau anii de glorie ai lui Istrati : „Tu ești cel care ai repurtat succesul și Ionescu este cel care și-a pierdut capul". Oricum, din coroborarea mai multor informații reiese că aceasta a fost cauza stricării prieteniei : nerealizarea speranțelor investite în „afacerea" Istrati. Scriitorul singur își reproșează ceea ce prietenii lui numesc „l'aile de poulet de Panagaki", obiceiul său de a promite cîte-n lună și-n stele, de a croi planuri grozave, furat de entuziasmul momentului. Astfel, bietul Ionescu fusese amețit cu o perspectivă feerică de acest gen : „De la mine îți va veni libertatea. Vom cumpăra o mică fermă... Tu vei avea tot timpul numai să citești..." etc., etc. Este cert : supărarea cu Ionescu (la care se adaugă în scurt timp și cea cu Alecu Constantinescu) îl îndurerează pe Istrati : „George e mort pentru totdeauna și Alecu va muri și el, în aceste zile. Un mare doliu. Eu îl port pe chipul meu..."

ești un singuratec, o „cioară albă", dragostea pentru umanitate pînă la urmă îți apare ceva abstract, ceva pentru care trebuie să te înflăcărezi în mod voit. Istrati recunoaște : „Asta-i toată umanitatea. M-am certat cu ea, alergînd s-o descopăr și negăsind-o, încercînd s-o iubesc și neputînd." De aceea, dacă în perioadele anterioare adera la un altruism înfocat, dar cu elemente abstracte, acum dă curs liber pornirilor sale individualiste. El opune individul omenirii. „De îndată ce înlături omenirea din drumul tău, descoperi pe om." Și mai departe, cu o îndîrjire alimentată de rezultatele ultimelor sale aventuri : „Căci pentru mine, eu și cei care îmi seamănă sufletește sînt toată Brăila și toată omenirea". Arătînd cum își va alcătui de acum viața, zice că nu-și va mai face „datorie din iubire" — adică din iubirea față de umanitate —, căci pentru a fi mulțumit, afirmă el cu ostentație, n-ai nevoie decît : „să joci table, ori să bei rachiu, ori să asculți povestindu-ți-se verzi și uscate, mai mult verzi decît uscate". Iată „tot ce alcătuiește o viață".

Erwin Rieger, vizitînd România, îl descoperă într-adevăr la Brăila, într-o căsuță scundă, scump mobilată, cu covoare și țesături românești, și lîngă care se află „cotețul de porci și găini... și grădinița de zarzavat" (*Pasărea albastră*, 4 decembrie 1935). Istrati consuma mîncări tradiționale, juca table ori asculta muzică de pe plăci de patefon.

Se va dovedi însă încă o dată că Panait Istrati nu era omul care să reziste mult timp într-o sihăstrie voluntară. Cele dintîi prilejuri îl vor proiecta iarăși în larma ziarelor și a festivităților. Ocazia a prezentat-o sosirea în țară a unui emigrant român din America, Isac Horovitz, ajuns ziarist de oarecare notorietate, precum și festivalurile literare organizate de scriitorii ieșeni. Otilia Cazimir își amintește că „În Iașul snob de pe vremea aceea, Panait Istrati ajunsese la un moment dat un personaj monden. Doamnele din elită umblau moarte să-l aibă, ca număr de mare senzație, la ceaiurile lor simandicoase."

Istrati se va simți flatat și va frecventa cu asiduitate aceste „petreceri" mondene, plăcîndu-i să facă uz de un limbaj pipărat, voit „din topor", din care nu lipseau înjurăturile colorate (Otilia Cazimir reținea „înjurătura cea mai autentică și mai plină de culoare a hamalilor din portul Brăilei"), și de asemenea să epateze cucoanele bogătașilor, istorisind episoade

de pe vremea cînd nu era scriitor și cînd rîvnea enorm să i se facă cinstea de a duce măcar o dată „tablaua" de argint la boieri în salon, dar fiind „rufos și nespălat", nu i se îngăduia, existînd teama că-și va vîrî degetele „prin chiselele cu cofeturi". Alteori, intra în crize sentimentale și, ascultîndu-l pe Topîrceanu spunînd *Balada morții*, îl îmbrățișa, cu părul răvășit, cu ochii umezi, zicîndu-i „frate", sau îngîna trist cîntecul vechi al Neranțulei :

Kato stò yalà
Kato stò perighiali...

Scriitorii ieșeni îl vor aduce și la festivalurile literare, dar nu fără a stîrni scandaluri, din aceeași cauză a fostei sale faime de comunist. [1] Astfel, festivalul care trebuia să aibă loc

---

[1] *Incriminare ce nu ne mai apare atît de deplasată, dacă ținem seama de confesiunile sale politice cu care umple paginile ziarului ieșean* Lumea, *proclamîndu-se revoluționar adevărat, certat... cu răii revoluționari.*

Și trebuie să recunoaștem că nu sînt multe cazurile în care Panait Istrati să izbutească a da glas acestui crez, la un mod atît de tranșant și cu atîta forță de elocință.

Lumea burgheză prea repede s-a grăbit să se bucure, crezînd că el s-a lepădat de revoluționarismul său. Decepțiile sale (pe care nu le neagă) vin de la unul aflat în mijlocul militanților revoluționari, nu în afara lor, sînt expresii ale unui sprit revoluționar pur, și nu ale unei convertiri la idealul de viață burghez : „Aceste deziluzii sînt ale mele ca revoluționar, și nu ca membru al societății burgheze. Fiindcă dacă ar fi să fac o comptabilitate (sic !) după sistemul capitalist, mărturisesc că ar trebui să fi rămas un entuziast al celor văzute la fața locului."

Urmează o enumerare de fapte : „Țăranul rus vă asigur că o duce mai bine ca semenul lui din Europa". „Creșterea copiilor, de exemplu, se face într-un mod admirabil.." etc.

Altul a fost mobilul răzvrătirii sale : el s-a ridicat „împotriva acestei suferințe, provocată de tovarăși, tovarășilor lor buni". Prin aceasta el nu și-a modificat vechiul ideal : „Am rămas același revoluționar. Afle-o toți muncitorii, tovarășii care socotesc că m-am făcut vinovat de dezertațiune din rîndurile lor. Nu am cedat. Stau pe aceeași baricadă, împotriva regimului burghez capitalist. Zadarnic s-au bucurat burghezii socotind că m-am lecuit de revoluție. Am spus-o răspicat, dealtfel. Și ca să se audă pretutindeni, o repet de cîte ori e nevoie."

Așadar, atitudinea de care-i plăcea să facă paradă în fața lui Romain Rolland : militant, supărat pe unele stări de lucruri din U.R.S.S., dar nedespărțit de revoluție, dezvăluie anumite propensiuni mai adînci — oricum cu ecouri de durată în comportamentul său.

Este timpul să menționăm și eseul său Confiance *(răspuns dat scriitoarei „aristocrate" Lucie de la Rue Madras — Viena, decembrie 1929), în care, deși survine o mutație radicală a criteriilor de pe planul social*

la cinematograful Trianon a trebuit să fie amînat, deoarece, după informaţiile poliţiei, studenţii cuzişti se pregătiseră pentru „tulburări". Istrati a cerut, fără să i se aprobe, ca sub arbitrajul prefecturii să aibă explicaţii cu reprezentanţii centrului studenţesc. S-a fixat o nouă dată a festivalului, dar din nou Siguranţa a avertizat, sfătuindu-l pe Istrati să nu apară, să se scuze că e bolnav. Încurajat de scriitorii ieşeni, el a refuzat, făcînd paradă de îndrăzneala cu care va înfrunta urmările faptei sale. Singurul incident l-a constituit urletele a 30 de studenţi cu plete lungi şi sumane : „Jos comuniştii ! Jos francmasonii !", şi cărora Sadoveanu le-a răspuns tăios : „Vinovaţi nu sînteţi voi, ci acei profesori care vă îndeamnă la asemenea fapte" (alţi studenţi se vor urca pe statuia lui Cuza şi vor ţine discursuri *à la* Coriolan Drăgănescu). Un ziar din Bucureşti, amator de ştiri senzaţionale, va scrie că Istrati abia a scăpat cu viaţă, lungindu-se în maşină la picioarele lui Sadoveanu şi Demostene Botez.

---

concret pe unul moral, abstract, „bolşevismul" său pur, absolut, este din nou afirmat cu clamoare.

La interviul amintit din Lumea, *el îşi somează atît prietenii, cît şi duşmanii să ţină seama de mărturisirea sa definitivă pe care o face cu un patos pe care am mai avut prilejul să-l admirăm : „Să nu vă faceţi o iluzie despre izolarea mea, nici despre cearta mea cu Sovietele. Nu sînt certat cu bolşevismul, ci cu* răii bolşevici *şi cu al lor sabotaj de neînţeles, îndreptat conştient sau inconştient împotriva revoluţiei. Aceasta (revoluţia), ca şi suferinţa oamenilor, care mi-e binecunoscută, n-am s-o uit niciodată. Păstrez toată încrederea mea : toată speranţa mea de salvare, toată combativitatea mea.*

Am fost totdeauna şi rămîn soldatul pasionat, franctirorul învălmăşelii sociale, alături de adevăraţii revoluţionari, şi pentru o omenire mai bună." Cuvinte care-l fac pe interlocutorul său, ziaristul Em. Serghie, să exclame : „Tonul acestei spovedanii aminteşte desigur hotărîrea şi patetismul celor mai buni revoluţionari, care au militat pentru Revoluţia Franceză din '89".

Peste numai cîteva zile, tot în Lumea, *alte două interviuri : unul luat de Horovitz :* Panait Istrati vorbeşte omenirii din pat, *celălalt, de reporterul gazetei, Radu Ionel. O dispoziţie sufletească schimbată (probabil şi din pricina febrei insurgente care-l obligă să stea ţintuit la pat). Europa va primi eticheta de „putoare cu şerpii în sîn". Nici America nu scapă mai ieftin : patria de adopţiune al lui Horovitz e toată compusă din „linii drepte şi suflete uscate". Văpaia militantismului s-a stins. „Eu nu mai scriu... Voi sta la Brăila şi voi creşte porci." Reporterului de la* Lumea *i se repetă tezele articolului din* Ancheta : *„Public ? Public nu există... În ce mă priveşte, m-am reîntors la stima individului..."*

Apariţia pe scena vieţii mondene, graba cu care descoperea în fiecare cunoştinţă pe „adevăratul" şi „unicul" prieten, apologia individului opus omenirii, toate acestea nu reprezentau altceva decît încercări ale lui Istrati de a micşora şocul dureros al loviturilor primite în acei ani. În afară de înstrăinarea prietenilor din Franţa, survine şi despărţirea de Bilili.[1] Scrisoarea din 15 iulie 1930 înfăţişează eforturile întreprinse cu iubita lui: „să reparăm templul pe care l-am dărîmat amîndoi". La 28 iulie 1930, ies la iveală aspecte dramatice, expuse cu anumită naivitate:

„Tu (e vorba de Constantinescu, n.n.) nici nu poţi să-ţi închipui prin cîte am trecut în aceste din urmă trei săptămîni şi de cîte ori am fost amîndoi la un deget de moarte. O dată, chiar nu mai credeam să mai scăpăm. M-a scăpat însă ea, spunîndu-mi: «Dacă te omori, fără să mă omori mai întîi pe mine, îmi dovedeşti că nu m-ai iubit niciodată». N-am avut curajul s-o omor şi aşa am scăpat amîndoi." (Pricina despărţirii ar fi fost un medic Heinz din Brăila, supus austriac.)

Presiunea lipsurilor materiale s-a accentuat, Editura Rieder refuzînd să-i mai avanseze bani (Romain Rolland, deşi nu mai coresponda cu Istrati, aflînd de dificultăţile sale financiare, a intervenit, fără să obţină vreun rezultat).

Împrumuturile făcute nechibzuit, în stînga şi în dreapta, au amplificat nesiguranţa situaţiei sale financiare.

A survenit o recidivă primejdioasă a tuberculozei. Prietenii s-au grăbit să-l ducă la Mănăstirea Neamţ.[2] Suferin-

---

[1] *Ulcerat sufleteşte, arzînd în văpăile geloziei, el nu pregetă să se răzbune, înfierînd „trădarea" ei şi în prefaţa la* Casa Thüringer. *Nikos Kazantzakis este cel care-i reproşează amicalmente izbucnirea, oferindu-i o explicaţie „filozofică", în treacăt fie zis, destul de adevărată în legătură cu legile biologice care dictează slăbiciunile sexului slab: „Injuste envers Bilili, tu as été trop dur, si tu veux, trop juste, ce qui, envers les femmes est la suprême injustice. Les femmes, tu le sais bien, ont un autre univers matériel, intelectuel. Leur âme est chargé, ruisselante de chair, elles sont innocentes même dans leurs plus grandes infidelitées (surtout dans ce cas) car elles obéissent à une pousée souterraine, préhumaine très profonde. Elles sont toujours fidèles à cette pousée- et c'est bien la leur grande et triste vertu... Voilà pourquoi je trouve ta colère contre Bilili injuste..."*

[2] *Istrati a stat lîngă mănăstire, în gazdă la un călugăr Ghimnazi Ifrim. Casa, văzută astăzi, îşi păstrează simplicitatea rustică, poate, în comparaţie cu cea din fotografii, cu un plus, sub raportul ornamenta-*

ţele fizice se accentuează pe un fond sufletesc depresiv. Săptămîni întregi nu poate părăsi patul, iar în rarele clipe cînd se simte bine, depune eforturi pînă la sleire să-şi continue lucrul la cărţile care constituie singurul său mijloc de

---

ţiei arhitecturale în stil popular. Peisajul înconjurător degajă o atmosferă specifică acestui ţinut: predomină liniile rotunzi, domoale, tot ce ar putea să pară ascuţit, emancipare orgolioasă a formelor de relief, e atenuat, mai precis, vătuit. O linişte, o blajinătate, o somnolenţă plină de visare în continue efluvii, astfel încît nu ştii dacă natura de aici l-a conceput pe Sadoveanu sau sufletul lui Sadoveanu a deţinut rolul demiurgic, creîndu-i spaţiul fizic şi psihic de care avea nevoie.

Îşi va fi găsit aici locul de refugiu şi alinare spiritul chinuit, răzvrătit şi întors pe toate feţele al lui Panait Istrati? Romulus Cioflec (care l-a vizitat) se încumetă să afirme: „Tot la Neamţu, Istrati, care era ateu, a început să se apropie de D-zeu. Îmi vorbea cu înduioşare de viaţa din mănăstirile noastre, de chemarea lor prin restriştea veacurilor."

După cum ştim, Istrati nu cunoştea bine muntele, care, adăugîndu-se rezidurile lecturii unei întregi literaturi, îi apărea sub forme mitice, ascunzînd, cumva, un mister. Orizontul circular al colinelor alpine părea a favoriza deschideri cît mai largi spre cer. Acea luminozitate dulce, acea estompare şi abstragere în vaporozitate şi incert nu provocau şi nu facilitau receptarea glasului veşniciei (încorporat aici în preţioase vestigii istorice)? Într-un asemenea decor, problemele cotidianului (şi efemerului) erau îndepărtate, aburite, sau ridicate pe un plan ontologic, al eternelor întrebări ale fiinţei umane. Nu ne îndoim însă că în afară de efectul terapeutic asupra sănătăţii sale precare şi a spiritului său obosit, această singurătate sepulcrală îi va fi adîncit sentimentul de „vacuum" al existenţei, va fi sporit angoasele trezite de gîndul morţii.

Istrati avea o alcătuire interioară diferită de cea a lui Sadoveanu. El era un „om de margine", din comunităţile gălăgioase şi intempestive, supuse capriciilor şi fierbinţelii soarelui fluvial sau marin. Pînă la urmă, acest transplant într-un mediu geografic străin lui va manifesta simptome de respingere din partea firii sale incurabil meridionale. Dovadă ne stau scrisorile adresate de la Mănăstirea Neamţ lui Cezar Petrescu, în care acesta este rugat stăruitor să-i găsească o casă în satele din jurul Braşovului, dar punînd asemenea condiţii: care să fie retrasă, dar nu prea departe de centrul civilizat (beneficiind de baie, lumină electrică etc.), să nu poată fi deranjat oricînd de musafiri, dar nici să nu se afle rupt de legături cu lumea ş.a.m.d.

Cezar Petrescu îi răspunde amuzat: „Recitesc scrisoarea şi o găsesc nostimă: să fie loc liniştit, dar să nu te mănînce lupii, departe de oraş, dar aproape de oameni civilizaţi, izolat, dar nu singur. Cam greu, dragă Panaite!"

Din angoasele acestei singurătăţi (şi la propriu, dată fiind dificultatea mijloacelor de comunicaţie cu Neamţu), ca şi a durerilor mereu vii în faţa înstrăinării foştilor lui prieteni, irumpe scrisoarea trimisă lui Nikos Kazantzakis (prima de la despărţirea lor, destul de rece, de la Moscova).

trai. Momente de anxietate. O existență chinuită, lîncedă, nescutită totuși de întîmplări ieșite din comun. Lui Isac Horovitz îi povestește cum un incendiu puternic, izbucnit pe neașteptate, era să-l transforme în feștilă. (Luaseră foc cîteva case învecinate.) Altcuiva i se va lăuda că, plictisit de smerenia creștinească a soborului călugăresc, voia s-o facă și aici pe „agitatorul", sfortîndu-se să ridice „conștiința de clasă" a „fraților" sau a călugărilor din cinurile inferioare și să-i împingă la o „revoluție" împotriva superiorilor și a condiției lor de oropsiți ai soartei. O combativitate care irumpe, cînd are prilejul, și în coloanele presei. (Aflînd dintr-un articol al lui Emil Serghie că Bacovia „o duce mai rău decît cîinește cu cele ale existenței obișnuite", îi trimite o scrisoare, apărută în *Lumea* — 3 august 1932 — sub titlul: *Un geamăt, ca să nu spunem un scrîșnet de dinți al lui Panait Istrati*, în care, recunoscînd că n-a citit nimic din acest poet, dar a auzit despre el „vorbindu-se elogios", declara scandalizat: „Bietul Bacovia! Nu-l cunosc deloc, dar cînd aud de un om de talent, umilit de cea mai parșivă civilizație din cîte a văzut pămîntul, mi se pare că asist la o insultă ce se aduce vieții însăși".)

Va fi vizitat de diverși prieteni. [1]

După o însănătoșire aparentă, boala s-a înrăutățit mai mult și a trebuit să fie internat la Sanatoriul Filaret, de lîngă București. Iată cîteva elemente ce ne ajută să realizăm un tablou al spaimelor și chinurilor fizice și morale [2] în care se

---

[1] *Romulus Cioflec este informat: „Au fost aici Sadoveanu, Cezar Petrescu și Șeicaru, și am văzut că vizitele acestea mi-au făcut mult rău. Nu poți primi un prieten fără să* vorbești, *fără să te* încălzești..."

[2] *Între amărăciunile scriitorului trebuie notată și aceasta: specularea naivității sale în domeniul material-financiar de unii prieteni și chiar rude. E. Raydon, în lucrarea sa, povestește, în legătură cu casa pe care Istrati o construise la Brăila pentru el și prietenul său Nicu Constantinescu, următoarea anecdotă: întorcîndu-se dintr-un voiaj în Franța, scriitorul îl găsește pe Nicolae speriat și plictisit: acesta crezuse că a murit și transformase casa în muzeu, pe el numindu-se custode. Istrati la început se înfurie, apoi rîde și părăsește Brăila, stabilindu-se la București (într-un hotel).*

Documentele pe care le deținem descriu lucrurile dintr-o viziune mai puțin comică. Neavînd grijă să-și asigure titlurile de proprietate atît la casa din Brăila, cît și la cea din Baldovinești, va fi pur și simplu izgonit din amîndouă. La 14 noiembrie 1931 el îi scrie lui Isac Horovitz: „Din gospodăria pe care am clădit-o la Baldovinești și care m-a costat două sute de mii de lei, verii și verișoarele mele m-au dat afară. Și tot

zbate Istrati, explicînd, între altele, acele atitudini ale sale care au făcut să se discute despre „convertirea" la religie.

Motivul discuţiilor publice pe această temă l-a oferit răspunsul pe care l-a dat scriitorul nostru scrisorii lui François Mauriac. De la Sanatoriul Filaret, Panait Istrati a trimis revistei *Les Nouvelles Littéraires* articolul *Mărturie asupra libertăţii,* unde descrie situaţia tristă în care se află, declarîndu-se dezamăgit de toate mişcările politice ale timpului şi autoelogiindu-se în postura insului care „nu aderă la nimic". Din Franţa îi sosesc nenumărate scrisori din partea adepţilor religiei, precum şi crucifixe etc. François Mauriac, înduioşat, exprima această dorinţă în scrisoarea deschisă pe care i-o adresează : „Aş dori să-l cunoşti pe Hristos şi în acel sanatoriu în care te afli să-i ceri să ţi se arate". Răspunsul lui Panait Istrati cuprinde suficiente contraziceri. În final, îl avertizează pe cunoscutul scriitor catolic că, dacă intenţionează să-i trimită încă un crucifix, ar fi mai bine să renunţe, pentru că el nu are nimic comun cu formele credinţei canonizate de către biserică. La propunerea lui Mauriac de a-l cunoaşte pe Hristos, va răspunde : „Dar îl cunosc aşa de bine ! E în inima mea şi trăiesc după legea lui de cînd exist." Numai că Istrati (şi în numele unei admiraţii mai vechi faţă de exigenţele creştinismului primitiv) îl separă pe Hristos şi îl opune cu violenţă bisericii creştine.

Şi în alte articole se poate detecta prezenţa unor aspiraţii spiritualiste. Dealtfel, cine investighează meandrele vieţii sale sufleteşti descoperă că nu o dată Istrati simte tentaţia orizonturilor necunoscute, oculte ale existenţei, meditînd asupra morţii şi asupra presupusei vieţi viitoare. Într-o scrisoare către Romain Rolland (6.I.1927) îl surprindem făcînd chiar exerciţii spiritiste şi declarînd tulburat că i-ar fi vorbit vocea mamei şi a lui Mihail ! În condiţiile actuale este însă vorba de ceva mai mult, de eforturile disperate ale scriitorului de a găsi un reazim în faţa pustiului existenţei sale, precum şi a cumplitelor presentimente ale morţii, provocate de vertiginosul asalt al bolii. Articolul *Moartea noastră laică*, apărut postum, mărturiseşte, pe marginea unor meditaţii, cu aceeaşi

---

aşa am fost alungat din gospodăria mea din Mihai Bravu (Brăila), care m-a costat trei sute de mii de lei... Acum, nu-mi mai rămîne decît să fug în lume."

temă, ale lui Richard Bloch (*Europe*, 15 februarie 1934), drama sufletească pe care o trăieşte, în ultimii ani, „în pat, faţă în faţă cu moartea, îngrozitor de singur în clipele cele mai nemiloase..." El se justifică: „Aşa că astăzi, eu ştiu, între altele, că conştiinţa cea mai sincer îndepărtată de toate concepţiile divine — şi conştiinţa mea e astfel — poate în anumite momente de viaţă să se simtă atît de străină în această lume, atît de neputincioasă de a se înţelege ideal cu oricine ar fi, şi prin asta atît de singur în faţa morţii, încît o neînvinsă nevoie de puritate pune stăpînire pe felul de a fi, cerînd în clipa din urmă o unire cu ceva suprauman".[1]

Dar această forţă supraumană, acest Dumnezeu către care se simte atras Panait Istrati nu va fi cel comun, cel tradiţional, ci am spune unul personal, creat după chipul şi asemănarea sa, cu aprehensiuni la adresa mulţimilor şi în comuniune sacră doar cu fiinţele superioare: cu elitele. De fiecare dată, el va avea grijă să facă delimitările de rigoare, scriind cu majuscule: *„Căci nu turma, ci păstorul a făgăduit Domnului să fie fără prihană"*.

Dacă analizăm bine lucrurile, descoperim că, în fond, opoziţia dintre Dumnezeu şi lume, dintre spirit şi materie, ascunde opoziţia mai veche cunoscută la Istrati dintre mase — identificată cu materia, şi eroi — identificaţi cu spiritul...

Dintre figurile-simbol ale *Bibliei*, în subconştientul său, Panait Istrati este puternic atras de imaginea lui Isus Hristos, dar nu a lui Isus-triumfătorul, cel ridicat la ceruri, nici a lui Isus-predicatorul, cel care luptă să cucerească lumea cu

---

[1] *Monique Jutrin-Klener ia lucrurile prea uşor atunci cînd, pe marginea acestui articol, reducînd totul la aspectul convertirii, scrie, pe un ton voios: „Les amis d'Istrati croiront peut-être à une de ces fameuses conversions. Mais, toi, Panait, tu sentais que ce désir de pureté absolue se confondait avec ton amour de la vie. Jamais tu n'a cessé de faire de projets..." etc., etc.*

M. J. K. subapreciază dimensiunile dramatice ale unui asemenea moment de derută sufletească, fidelă în fond viziunii ei univoce asupra structurii umane a scriitorului, care este limitată la o singură trăsătură: „sa passion de vivre". (Chiar tentativa de sinucidere, cu tot ceea ce presupunea ea, este uşor minimalizată, într-o paranteză, după cum urmează: „Oublions sa tentative de suicide: accident ou hasard miraculeux, elle ne fut jamais renouvelée".)

cuvîntul său, ci Isus în agonie, Isus pe Cruce, tulburătorul Isus însîngerat al lui Pascal.

Spre deosebire însă de Blaise Pascal, care definea ca o piatră unghiulară a convertirii sale spiritul de umilinţă, relaţiile lui Istrati cu Isus acuză megalomania (se aşază pe aceeaşi treaptă cu el, i se substituie).

Într-un articol din *Curentul* (19 ianuarie 1935), se compară firesc cu Hristos: ca şi el, „eu am rămas la postul meu... chiar acum, cînd nu mai pot trăi decît lungit ca un paralitic".

În anumite momente el nu va pregeta să se considere chiar mai presus decît Isus. În *Pour avoir aimé la terre* constată că viaţa sa e „de un martiraj în faţa căruia ceea ce a cunoscut Christos nu e decît o pişcătură de ţînţar".

La mijlocul lui iulie 1933, *Les Nouvelles Littéraires* publica o notiţă în care se aducea la cunoştinţa cititorilor că, datorită „rugăciunilor creştineşti" stîrnite de articolul *Omul care nu aderă la nimic*, Panait Istrati s-a îndrăvenit şi va veni la Paris în convalescenţă.[1] Notiţa era intitulată *Un miracol*. Istrati se simte obligat să răspundă şi inserează amplul foileton *A adera sau a nu adera* (29 iulie 1933). El dezminte zvonurile despre „convertirea sa", afirmînd ritos: „religiile mor pentru a nu mai reînvia niciodată". Adaugă însă: „Dar sufletul omenesc este pe de-a-ntregul religios". Istrati schiţează în acest mod evoluţia omenirii: secolul nostru în prima sa jumătate a fost dominat de nevoile confortului material. În a doua jumătate, se va simţi necesitatea unui confort al sufletului, fără de care existenţa nu e posibilă. Cine va da acest „nutreţ al spiritului"? Istrati vede izbăvi-

[1] *Se cuvine să menţionăm, pentru completarea tabloului biografic din aceşti ani, voiajul făcut în Franţa, în compania noii şi tinerei sale soţii, Margareta (fostă Izescu). Una dintre frumuseţile Brăilei (pe atunci studentă la Facultatea de chimie din Bucureşti), avînd poate comun cu Bilili tenul oacheş, solemnitatea parcă de ritual a gesturilor, dar în timp ce geneveza se apropie mai mult de tipul nordic (mai interiorizat şi mai glacial), Margareta îşi revendică apăsat o descendenţă sudică, cu ochi mari de odaliscă, cu nas pronunţat de efigie romană, degajînd o impresie de vitalitate comprimată. Cu aceasta s-a stabilit definitiv că preferinţele lui Istrati merg spre tipul feminin brunet (oricît de mare poate fi registrul diferenţierilor). Că mai întîlnim, cîteodată, şi cîte o blondă (ca Yvonne), nimic mai uşor de înţeles, dar acestea dispar fără a lăsa urme adînci în viaţa sa.*

torul lumii în persoana artistului, a artistului care face parte din „elita omenească", fiind „profetul sublimului" și „mediatorul" divinității.

Ultimele cuvinte se leagă de noua himeră care l-a sedus pe Istrati — el nu era în stare să se împace cu existența obișnuită, fără a apela neîncetat la diferite travestiuri idealiste. Prilejul pentru resurescitarea ambiției scriitorului l-a constituit interesul reanimat în jurul persoanei sale după apariția confesiunilor din *Les Nouvelles Littéraires.* O seamă de scriitori români s-au grăbit să facă și ei act de prezență. *România literară,* nr. 66, 1933, îi va închina un număr special, cu semnături bogate, în frunte cu cea a lui Liviu Rebreanu.

Din Sanatoriul Filaret, unde fusese internat după noile atacuri primejdioase ale tuberculozei, Istrati va trimite *României literare* eseul-manifest *Ceva mai bun, mai omenesc.*

De pe patul de suferință, el se ridică proclamînd acest nou îndreptar al omenirii: „Cînd religiile se năruie și cînd toate doctrinele sociale se dovedesc neputincioase, singur artistul, preot al frumosului etern, mai poate reclama dreptul la direcția morală a umanității".

Aceste concepții alcătuiesc dealtfel nucleul conferinței *Artele și umanitatea de azi,* cu care Panait Istrati, cu un an mai înainte — februarie 1932 —, organizase un turneu la Viena și apoi prin Germania: München, Leipzig, Berlin, Hamburg, Köln, Frankfurt. Trecuse apoi în Țările de Jos, unde participase la o discuție organizată de postul de radio din Hilversum. [1]

Conferința își propune o confruntare — sub semnul romantismului — a artei și a secolului său. Laitmotivul îl constituie teza: „arta este un Dumnezeu, aidoma celui la care se roagă dreptcredincioșii". Argumentul fundamental: „Viața spirituală, cu nenumăratele ei fețe, este aceea care ne domină existența. De la idolatria cea mai stupidă, pînă la credințele cele mai înalte, totul este spirit între oameni, această viață spirituală e aceea care plutește izolată, pe deasupra timpului, în ciuda năruirii atîtor civilizații." (O viziune spirituală atemporală, din nou pascaliană.)

[1] *Dintr-o scrisoare către Romulus Cioflec (20 februarie 1932): „Am isprăvit cu colindul conferinței mele în Germania și acum mă odihnesc la un bun prieten olandez" (e vorba de scriitorul A. M. de Jong).*

Remarcăm că, în urma „mizaventurilor" cunoscute, se dezvoltă la Panait Istrati aprehensiuni hotărîte împotriva istoriei. De aici poza omului care nu aderă la nimic, situat deasupra tuturor mișcărilor politice ale timpului, a noului preot care de la înălțimea frumosului etern contemplă, abstras din contingență, panorama vicisitudinilor secolului.[1] Totuși, Istrati e departe de atingerea seninătății ataractice pe care o predică. Articolele sale nu degajă sentimentul detașării „filozofice", ci trepidează de o anume iritare surdă, care adesea explodează într-un violent spirit vindicativ la adresa colectivității umane în general și, în primul rînd, a maselor (Istrati pare a se autosugestiona că toate nenorocirile de care a avut parte s-ar datora exclusiv mulțimilor care au interese „vulgare", nu dețin „cristophorul", „picătura sublimului absolut" — ca „cei aleși").

De la asemenea polemici abstracte cu istoria și cu forțele cele mai atașate mișcării istoriei : masele populare — la acceptarea unor colaborări în paginile presei de dreapta este însă o distanță care, dacă a fost străbătută, faptul se explică și prin izolarea politică absolută în care s-a aflat.

Nici vorbă, anumite practici prezente, în acei ani, în mișcarea comunistă internațională, cînd — cum arăta tovarășul Nicolae Ceaușescu în raportul ținut cu prilejul sărbătoririi a 40 de ani de la înființarea P.C.R. — oricine comitea o greșeală politică era, în chip mecanic și brutal, trecut în rîndul „trădătorilor proletariatului", a „agenților imperialismului",

---

[2] *Găsim aici mai mult decît un obișnuit mijloc de consolare de sine, și anume încercarea de a-și fixa un îndreptar etic și filozofic care să-i aureoleze „exilul", insuflîndu-i încredere în dreptatea sa (reacție obișnuită a construcțiilor sufletești fragile în fața presiunilor brutale ale conjuncturalului).*

În scrisoarea deschisă către Romain Rolland — Les Nouvelles Littéraires, *august 1932 —, dincolo de motivele de supărare concrete, de care ne vom ocupa la locul cuvenit, trebuind să opună argumente teoretice procesului de radicalizare a atitudinilor de stînga ale fostului său patron spiritual, se va deda elogierii poziției de detașare în fața istoriei, de abstragere din circumstanțial și de identificare cu eternitatea. Lui Romain Rolland îi va aminti că „partizanul nu este decît un produs al momentului", așadar al efemerului, pe cînd „d-ta, așa cum ai fost pînă ieri, ești un produs al eternității". Primul n-are ce pierde, celălalt pierde totul. Istrati reconstituie de fapt itinerariul invers al prietenului său, ajungînd să profeseze idealul rollandian de dinainte de război* (Au dessus de la mel'ée).

au contribuit la adînca și dureroasa lui însingurare în tabăra democrației (țesînd în jurul său un climat de suspiciuni și acuzații insidioase).

Fapt e că unele ziare, chiar și cele cu o orientare generală democratică, resping cu brutalitate tentativele de colaborare ale scriitorului.

Astfel, în cîteva rînduri, Istrati a încercat o apropiere de ziarele *Adevărul* și *Dimineața*. Din scrisoarea trimisă de scriitor lui Sevastos, la 18 septembrie 1932, aflăm că imediat după stabilirea sa în țară ar fi scris conducătorilor *Adevărului*, oferindu-și serviciile, dar s-a izbit de o ostilitate definitivă. Nu interveneau atît principii, cît amintirea unor polemici violente susținute de Istrati cu acest ziar aproape cu opt ani în urmă. Sau, cum se spune în scrisoare, pe un ton de scuză: „o chestie personală", *„numai pentru că am suferit crîncen de lovitura primită de Rosenthal* m-am purtat grosolan, răspunzînd mitocănește la oferta de continuare a colaborării..."

Aceeași scrisoare atestă eforturile infructuoase depuse și de Romulus Cioflec, ca „mijlocitor", „în speranța unei apropieri de citadelele democratice".

O atitudine mai înțeleaptă, cu simț tactic, ar fi contribuit, poate, la frînarea procesului de involuție a atitudinilor unui scriitor de valoarea lui Panait Istrati. În lipsa acestor circumstanțe cu caracter pozitiv, el a putut fi văzut într-o trecere aproape directă, fără cine știe ce etape de tranziție și într-un timp scurt, de la foiletoanele din *Lupta*, cu conținutul pe care-l cunoaștem, la articolele din *Curentul*, de o atitudine ideologică reprobabilă.

La 20 ianuarie 1932, Istrati publica o *Scrisoare deschisă oricui*, în care, incitat de cele ce-i relatase Barnoschi despre „cărvunari", visa să găsească niște inși „capabili de orice", „o bandă de oameni disperați", care să ia bani de acolo de unde se găsesc, să înființeze o mare gazetă și un partid clerical și, sprijinindu-se pe un corp de cărvunari episcopi și miniștri, care „ziua cîntă lui Dumnezeu liturghii, iar noaptea devastează bisericile", să susțină „pe toți cei care vor să guverneze cu dreptate" și să nimicească „pe toți dușmanii". Dîndu-și singur seama de enormitățile spuse, mărturisea: „Iată un mic plan de om pustiit". În încheierea articolului,

arunca, fără să se gîndească prea mult, acest sfat: „Dacă aș fi regele, aș face să se aplice conversiunea cu orice preț“.[1]

---

[1] *Date fiind interpretările suscitate în epocă, să venim cu cîteva precizări legate de problema colaborării sale la* Curentul. *Despre o apropiere propriu-zisă în materie de principii nu poate fi vorba. Aceeași scrisoare către Sevastos conține mărturii mai mult decît edificatoare. Prezența în coloanele* Curentului *este „ocazională și absolut dezinteresată“. Pamfil Șeicaru, cu toată curtea pe care i-o face — vezi și vizita la Mănăstirea Neamț —, nu rămîne pentru Istrati mai puțin odiosul individ ce-l invectivase cu atîta grosolănie, în 1929. Sevastos este asigurat, într-un limbaj care nu mai lasă dubii asupra aprehensiunilor sale, că altădată Șeicaru „m-a înjurat din interes, după cum tot din interes e fericit azi cînd primește un articol de la mine, căci porcii n-au obraz“.*

Aceeași atitudine dură o vom găsi exprimată și pe parcursul corespondenței cu Cezar Petrescu (acesta-i ține isonul, anticipînd scrisoarea de dezavuare publică a lui Pamfil Șeicaru din 1936).

Dar atunci, din moment ce există această animozitate declarată, de ce nu renunță Istrati la colaborare și, în general, de ce se încăpățînează să apeleze la paginile oricărei publicații, chiar cu un nume rău famat, numai pentru a nu lipsi din publicistică, atunci cînd mai e și suferind, iar proiectele de creație îi sînt întîrziate?

Pentru a da un răspuns satisfăcător, trebuie să înțelegem categoria de literați căreia îi aparține Istrati: demonul acțiunii îl stăpînește, nu se poate regăsi pe el însuși dacă nu se află în contact nemijlocit cu alții. Că o parte a contribuției o are faimosul morb al gazetăriei care, o dată contractat, greu se mai poate vindeca cineva de el, sau dorința de a nu fi „uitat“ — cine se poate îndoi? Dar cu același drept se poate vorbi despre necesitatea intimă a unei comunicări sufletești mai directe și mai „eficiente“ pe care o oferă gazetăria — necesitate ce în situația lui de inumană izolare va fi împrumutat accente tragice. „Căci nimeni nu știe — scrie Istrati — că eu sînt mult mai fericit cînd pot să spun într-un articol tot ce-mi trăznește prin cap, decît cînd scriu o carte. Cărțile mi se pot publica la Paris mai ușor și mai repede decît pot eu să le scriu, pe cînd un articol trăsnit greu ar trece în altă parte decît la Curentul, *care nu se împiedică în principii.“*

Scrisoarea către Sevastos este în aparență o punere la punct, ironică, a încercărilor don-quijotești ale lui Romulus Cioflec de a-l readuce în cîmpul presei democrate, dar în secret pare a urmări să capteze bunăvoința adresantului exact în același scop. Dezideratele sale vor fi puse la timpul trecut, conform proverbului cu bătutul șeii: „și mult aș fi voit, atunci, *să scriu la ziarul d-voastră“.*

Dealtfel, tot admonestînd intervențiile (nefructuoase) ale lui Cioflec pe lîngă Adevărul, *sfîrșește prin a-și da acordul în privința unei colaborări la* Viața românească. *(Este vorba de proiectul de a se publica un fragment din* Casa Thüringer, *Istrati mergînd pînă la a ceda drepturile sale de autor traducătorului: Al. Philippide.)*

Alexandru Sahia îi va răspunde în *Floarea de foc,* cu adîncă amărăciune, arătînd că „bunul peisagist al Bărăganului", omul căruia îi vine greu să i se adreseze cu apelativul *domn,* renunţînd la prerogativele raţiunii, încurajează apetiturile huliganismului fascizant şi încuviinţează o lege burgheză care urmăreşte, sub un paravan mincinos, sărăcirea ţărănimii.

CÎNTECUL LEBEDEI

PESCUITORUL DE BUREŢI

Venind din partea unui scriitor atît de puţin reflexiv, supus necondiţionat exploziilor spontaneităţii, prefaţa la *Casa Thüringer* constituie o surpriză prin acuitatea adevărurilor revelate în legătură cu propria evoluţie literară.

Istrati îşi judecă drumul creaţiei cu o sinceritate necruţătoare, deşi amară, fără vreo urmă de cochetărie sau de cedare în faţa vreunei iluzii, astfel încît cuvîntul introductiv capătă accentele grave, tulburătoare ale unei spovedanii.

A început să scrie avînd ca ţel evocarea vieţii sale în ramele unui roman-ciclu. Dar „pasiunea temperamentului mi-a luat mînţile, aşa cum vîntul ia un fulg" şi, scăpîndu-i „printre degete firul călăuzitor al Ariadnei", s-a rătăcit „într-un labirint de povestiri minunate". Cînd a vrut să se întoarcă la planul iniţial, a observat că-i „plesnise flautul minunat". „*Mihail* al meu pleda prost marea sa cauză, prietenia." Şi s-a întrebat neliniştit: „Eram oare lipsit de suflu"? A revenit la forma povestirii, dînd ascultare aceloraşi ispititoare chemări care-l abăteau de pe drumul proiectat. *Neranţula* şi *Ciulinii Bărăganului* au cucerit din nou aplauze. Tot n-a avut curajul să ia legătura cu „Sufletul operei" lui: viaţa lui Adrian Zograffi, şi a compus *Pescuitorul de bureţi* şi *Ţaţa Minca*. Ultimele cărţi ar fi reprezentat cîntecul de lebădă al artei sale, deoarece, o dată cu *Casa Thüringer*, Istrati descoperă că nu mai are „flautul minunat", talentul său a devenit obişnuit, „terestru", ca al atîtor alţi autori din vremea sa.

Vom examina mai încolo sensurile obiective mai complexe ale confesiunii, confruntîndu-o cu materialul literar concret.

Deocamdată, vom observa că, într-adevăr, *Pescuitorul de bureți* și *Țața Minca* își propun, la un mod deliberat, o întoarcere spre izvoarele creației istratiene. *Țața Minca* vrea să realizeze un aliaj poetic cu motive din *Chira Chiralina* și *Domnița din Snagov*, iar *Pescuitorul de bureți* prelucrează un material faptic care a constituit obiectul primelor bucăți literare trimise lui Romain Rolland. (Astfel aici intră și *Sotir*, scris, conform datelor de care dispunem, la începutul anului 1922.)

Un volum strîns înrudit cu *Pescuitorul de bureți*, apărut cu doi ani mai înainte, poartă titlul *Plecările mele* și acesta reproducînd bucăți din *Trecut și viitor* (editat în 1925, în România), ca bunăoară *Locanda lui Kir Leonida* și *Căpitanul Mavromati*. Este motivul pentru care le analizăm aici, împreună.

Cele două volume menționate mărturisesc din capul locului intenții confesive. *Pescuitorul de bureți* înscrie subtitlul „Pagini autobiografice". O notă la ediția românească conține această invitație adresată prietenilor autorului: „Și-acum, flăcăi de pe Dacia, sau de pe Carol, de pe România, ori de pe Împăratul... Cîrnat (cum îi ziceți voi în cîrciuma lui Binder), veți recunoaște cine se ascunde în Sotir? (Dacă mai e în viață, să-mi scrie.)" Cît privește *Plecările mele*, acesta este investit cu toate prerogativele unei autobiografii. Faptul că talentul îi joacă și aici o festă povestitorului, care se ambiționează să fie un cronicar cît mai conștiincios al propriei vieți, dar se trezește evocînd tainele existenței altora, după tipicul obișnuit al literaturii — este o altă problemă. *La taverne de Kir Leonida*, de pildă, consemnează momente din perioada în care adolescentul Panait deprinde meseria crîșmăritului la locanda de pe strada Malului, și cu o exactitate a detaliilor utilă oricărui biograf istratian. Furat însă de condei, autorul uită parcă scopul său principal, concentrînd tot interesul însemnărilor în jurul „tainei" ce o ascunde căpitanul Mavromati (și pe care o dezvăluie apelînd la formulele clasice, supuse unui întreg ceremonial al naratorului popular).

Dar și în *Nemurire* ne va reține atenția, pînă la urmă, nu vagabondajul autorului prin Pireu și Atena, cît taina unei alte existențe: cea donquijotească a lui Haralambie, care e

obsedat de dorința de a lăsa în viață, cu orice preț, o urmă, dar utilizează pentru aceasta mijloacele cele mai inadecvate țelului: scheletic, neputincios fiziceşte, ia lecții de atletism aspirînd la cununa de erou al jocurilor olimpice.

Mai ales în *Pescuitorul de bureți* se definește această tehnică a autorului: rătăcind prin lumea de un pitoresc funambulesc a vagabonzilor, e atras de persoana vreunui necunoscut, față de care va folosi cele mai persuasive mijloace pentru a-l convinge să-și povestească viața.

În plină pustietate egipteană, printre construcțiile cenușii ale șantierului unde se va înălța orașul Heliopolis, un chioșc strălucitor cu niște geamlîcuri de o frumusețe dumnezeiască, sau, cum spune Istrati, „un giuvaer creat de amor și împodobit de pasiune" (Povestirea *Bakîr*). Cunoștința sa cu misteriosul proprietar al chioșcului, prietenia lor (asigurată de sinceritatea totală cu care povestitorul își descarcă, primul, inima). Va trece mult timp pînă ce va fi dezvăluită taina înfricoșătoare, după momente confesive de tranziție. Și, în sfîrșit, într-un anumit ceas al serii („aștrii nemișcați ne trimiteau solemn lumina lor nepăsătoare, în timp ce șacalii lătrau în depărtare", iar chioșcul luminat „părea singura vietate în pustiul ucigător" etc.), și într-o anumită dispoziție sufletească („Eram ca un cazan cu aburi, gata să explodeze. Mă simțeam înăbușit de emoție, de viața intensă, de o tulburare pe care nimic n-o putea potoli"), sufletul acestui singuratec simte nevoia să se contemple în oglinda sufletului unui prieten, nu mai poate să mai suporte de unul singur frumusețea primejdiosului său meșteșug — acela de a fabrica din simple tărîțe de lemn, cu o măiestrie de autentic artist, bancnote.

Curiozități diavolești de reporter modern, sau interesul romantic de totdeauna față de „secretele ființei omenești"?

Rămîne să subliniem, ca o caracteristică importantă, faptul că aceste povestiri le citim cu sentimentul că, pînă în cele mai mici detalii, autorul relatează întocmai ceea ce a văzut sau auzit, interzicîndu-și, cel puțin formal, imixtiunile fanteziei literare. Cînd, bunăoară, *Bakîr* începe cu această datare: „Primăvara anului 1909...", nu avem de-a face cu obișnuitul truc scriitoricesc, ci cu scopul premeditat al autorului de a reînvia momente reale din filmul biografiei sale. Acest amestec dintre povestire și realitate ne duce cu gîndul

la unele particularități ale neorealismului — iată, așadar, un alt drum pe care inveteratul vîntură-lume colindă chiar și în planul creației. Comparația a mai fost făcută : R. M. Albérès trece *Familia Perlmutter* — alegerea mi se pare a fi întîmplătoare — în rîndul operelor ce ilustrează primul val al neorealismului, fixat cu aproximație în jurul anului 1935. Este ușor de demonstrat impresia pe care o comunică aceste povestiri de „viață trăită", de „mărturie". Important e că Istrati încearcă să se folosească conștient de o tehnică literară adecvată. La un moment dat, în *Căpitanul Mavromati,* face remarca plină de tîlc : „dezgustul de o literatură ipocrită mă oprește de-a le reda (e vorba de gîndurile eroului, n.n.) în dialoguri seci și cu pretenția de exactitate. Îi voi transpune aici gîndurile așa cum îmi revin din bezna unor amintiri doar de inimă păstrate."

Istrati se revoltă deci împotriva convenționalismului unei „literaturi ipocrite", pledînd pentru o redare directă, supusă legilor spontaneității. (Și, într-adevăr, eroii vor fi puși să vorbească așa cum se nimerește, fără preocupări de stil, cu ocolișuri sau precipitări neașteptate, cu repetări monotone de fraze, singura grijă fiind aceea de a nu se afecta cu ceva patosul sincerității.)

O preocupare care, în acești ani, revine stăruitor în confesiunile sale, definind legi ale unei poetici *sui-generis* a neorealismului. În articolul *Însemnări și reportaje ale unui vagabond al lumii* (*Le Monde,* 9 iunie 1928), va înfiera „arta voită", dorindu-și să-și uite calitatea de scriitor ca să nu fie „decît vagabondul, nepăsător față de stil și compoziție. Voi spune lucrurile așa cum se vor înfățișa cugetului meu, după ce le voi fi trăit pe noile, ca și pe vechile mele drumuri. Va fi romanul pe viu al ultimelor mele peregrinări."

Aceasta e concepția ce prezidează compoziția și stilul volumelor de care ne ocupăm.

Între *Mes départs* și *Le Pêcheur d'éponges* există însă o deosebire ușor de sesizat : în primul volum, persoana povestitorului este totuna cu a autorului, în vreme ce, în al doilea, autorul îi cedează locul lui Adrian Zograffi (alter-ego-ul său, firește, dar cu drepturi imprescriptibile de erou literar). Manuscrisul dactilografiat, aflat la Muzeul literaturii române, ne dovedește chiar că substituția este de ultimă oră, inițial

volumul constituindu-se aidoma celui precedent.[1] Prefaceri tardive, care marchează voința scriitorului de a arunca o punte între planuri mai vechi și viitorul ciclu (consacrat vieții lui Adrian Zograffi). Cuvîntul introductiv (și el scris în ultimul moment) îi avertiza pe cititorii francezi : „Urmarea lui *Mihail* va trebui să fie *Adrian Zograffi* însuși".

Mai tîrziu va recunoaște că *Pescuitorul de bureți* trebuia să aibă efectul unei tatonări, a unei faze de tranziție, neîndrăznind să atace direct, după „mizaventurile" literare cunoscute, proiectul inițial care stă la baza întregii sale activități creatoare.

Schimbările referitoare la persoana povestitorului nu vor fi urmărit însă și unele efecte de ordin artistic, în legătură cu noul stil pe care se pregătește să-l adopte în romanele închinate nemijlocit destinului alter-ego-ului său ? Ne amintim de reflexiile sale pe marginea *Ciulinilor...*, de la care vrea să împrumute „sobrietatea stilului de început", în vederea unei transplantări „în domeniul romanului epic, la care mă gîndesc pentru *Adrian Zograffi*".

Să spunem, cu acest prilej, că problema obiectivității artistice l-a preocupat de mai multă vreme pe Panait Istrati (și sub înrîurirea sfaturilor lui Romain Rolland). La 6 iulie 1923, referindu-se la manuscrisele ce se aflau în custodia mentorului său, îi mărturisea : „dar eu nu le cred puternice, pe drept cuvînt, pentru că sînt prea legate de viața mea trăită. Iată pentru care motiv profit de judecata dv. : *forța povestirii detașate.*" Altădată, terminînd *Prezentarea haiducilor*, se felicită : „Autorul nu există...".

Conceptul obiectivității incumbă, după cum se știe, diverse accepții, multe controversate încă în lumea specialiștilor. Cea mai simplă și în același timp esențială sub raportul definiției am găsit-o la G. Călinescu, care pune accent nu pe umoarea autorului, ci pe forța realizării : „Într-asta stă obiectivitatea, ce nu înseamnă decît obiectivare, adică realizare". Și, într-adevăr, dacă lectura povestirii *Sotir* nu ne satisface, aceasta nu e din pricină că pur și simplu simțim *parti-pris*-ul autorului, ci pentru că materialul este încă crud, nelucrat suficient

[1] *Modificările survenite au produs și sărirea din volum a unei nuvele* Roule Bosse ou Lenin et l'homme de la rue, *înlocuită cu* Entre l'amitié... *A se vedea în legătură cu aceasta articolul meu din* Steaua, *nr. 4/1970.*

artisticește, diluția verbală împiedică realizarea cu pregnanță a destinului eroului. Și, altminteri, în *Bakîr* nu sînt ascunse sentimentele povestitorului, dar acestea apar ca un acompaniament al unei narațiuni bine închegate din punct de vedere literar. (Efectul participării este pozitiv, de luminare și încălzire a textului.) Numai de la acest stadiu al prefacerii în fapt artistic se poate vorbi despre transcenderea valorii strict documentare a povestirii, despre semnificațiile ei poetice. Căci *Bakîr* nu reprezintă numai relatarea unui moment biografic și nici numai istoria aventurilor unui falsificator de bancnote, ci și un mic poem al tristeții incurabile pe care o produce însingurarea omului. Bakîr, dacă este prins și condamnat e pentru că, așa cum spune povestitorul, cu un puternic spirit participativ : „Îmi amintii de răspunsul profetic al lui Bakîr : «Pentru că atunci cînd faci așa ceva, ești singur pe lume».

Și pentru a nu fi prea singur, bunul meu Bakîr, pentru ca sufletul tău să se poată împărtăși cu un alt suflet, care să-l ușureze de greutatea cu care îl împovărau frumusețea artei tale și urîciunea vieții tale, sufletul tău te-a împins să faci pe un alt vagabond să îndrăgească splendoarea unor geamlîcuri, taina unor anumite lulele și mai cu seamă hîrtia aceea de pergament pe care m-ai făcut s-o admir într-o seară de adîncă singurătate la Heliopolis ; și acest prieten, în loc să-ți sărute mîinile, le-a dat pe mîna judecătorului care le taie cu securea !"

Povestirea *Pescuitorul de bureți* este, desigur, prin întreaga ei tonalitate, altceva decît *Neranțula* sau *Ciulinii Bărăganului*, dar se înrudește cu acestea prin faptul că și aici se comunică mai mult decît conținutul strict faptic al narațiunii, se degajă o reverberație de sensuri ce-i sporește expresivitatea. În pofida amănuntelor unei drame moderne, nu avem oare sentimentul că ne aflăm pe timpul aventuroaselor acțiuni piratерești din Marea Mediterană ? Oamenii nu mai sînt răpiți, ci, salahori rămași fără lucru, momiți cu bune salarii. Pe vas, unde sînt sechestrați și, la cel mai mic gest de nesupunere, omorîți, ei nu trebuie să tragă la galere, ci să pescuiască bureți din adîncul apelor. În locul răscumpărărilor de altădată, vor fi azvîrliți la țărm atunci cînd se va stoarce din ei ultima picătură de vlagă.

Intenția imediată a autorului este aceea de a se realiza un fel de parabolă cu adresă la neobarbaria timpurilor civili-

zate. Concluzia povestitorului nu ne lasă, în acest sens, nici un dubiu : „Şi oricîtă dibăcie, oricîtă şiretenie au mai întrebuinţat de-atunci tiranii ca să mă mai ia din nou la pescuit de bureţi, nu au mai reuşit. E drept însă că de-atunci am rămas un om fără nici o raţiune de-a mai trăi."

Măsura în care Panait Istrati a ştiut să extragă din experienţa propriei creaţii cele mai folositoare concluzii privind legea nescrisă a obiectivităţii artistice se va vedea de îndată, din discutarea ultimelor sale opere.

ŢAŢA MINCA

Ţaţa Minca, aşa cum am spus, îşi propune deliberat să abordeze cadrul uman şi substanţa pasională, clocotitoare a unor opere anterioare (Istrati sperînd astfel să reintre în posesia virtuţilor magice de altădată ale povestitorului).

Să nu ne înşele numele străine ale locurilor şi ale personajelor, satul din *Ţaţa Minca* este Baldovineşti. Dînd de o parte travestiurile stîngace de ordinul onomasticii sau retuşările de detalii, descoperim unii eroi prea binecunoscuţi : Adrian, cu mama lui şi unchiul Dumitru. (Întîmplarea cu balta păzită de un jitar turc cu puşca este reprodusă, în linii mari, din povestirea O *dimineaţă în bălţi*.)

Fapt puţin obişnuit : în cazul *Ţaţei Minca* îl surprindem pe Panait Istrati în postura unui scriitor care se „documentează". Din corespondenţa sa aflăm că revine în satele de la vărsarea Siretului în Dunăre cu intenţia expresă de a aduna material „în vederea scrierii unui nou roman" (ceea ce se va numi *Ţaţa Minca*). [1]

[1] *Tocmai atunci are loc o catastrofală inundaţie (cîteva sate fuseseră acoperite cu apă), întîmplare care, nu ne îndoim, influenţează configuraţia interioară a viitoarei cărţi. Istrati va ţine o conferinţă la Teatrul Comunal din Brăila (la 26 septembrie 1929), în sprijinul sinistraţilor.*

Subiectul *Ţaţei Minca* nu conţine în sine mult inedit. Tinerii Minca şi Mincu se iubesc (ca Tudoriţa şi Tănase din *Ciulinii Bărăganului*). Piedica în calea iubirii nu va mai fi reprezentată de voinţa samavolnică a boierului (ca în *Ciulinii Bărăganului*), ci de interesele mercantile ale tatălui fetei, care o va sili să se căsătorească cu un mare negustor (o fiinţă grotescă). În oraş, negustoreasă, Minca se va deda unor acţiuni filantropice (ipostaza Floricicăi din *Domniţa din Snagov,* motivul fundamental va fi acelaşi: „din adînca nevoie de a uita un pustiu care le strivea...“). Soţul ei va vedea în această mistică a generozităţii simptomele unei nebunii şi-şi va lua măsuri de ocrotire a avutului, drept care Minca va avea motive nobile de a se lăsa în voia amorului ei — de astă dată ilicit — cu fostul ei iubit (ipostaza din *Chira Chiralina*). Îl aduce pe Mincu la Brăila şi devine eroina unor petreceri de pomină în bălţile Dunării.

Elemente cu adevărat neaşteptate găsim doar spre finalul cărţii: Mincu, flăcăul frumos şi cinstit, devine subit un ticălos, „fură banii iubitei sale şi fuge la oraş, setos să întreprindă o negustorie necinstită“. În schimb, în inima lui Sima, bărbatul Mincăi, cel de o zgîrcenie nemaipomenită, răsună „o comandă biblică“, o „dorinţă evanghelică“, chemări mistice în numele cărora el îşi iroseşte averea pentru a veni în ajutorul nevoiaşilor. Cum se explică această senzaţională schimbare la faţă? Adevărul e că în toate creaţiile sale din această perioadă, lui Panait Istrati îi place să se amestece în acţiunile personajelor sale pentru a-şi populariza teoriile de adopţie recentă. Ideea care-l obsedează la această dată — dezbătută şi în alte articole şi conferinţe — este următoarea: „Belşugul sufletesc nu permite pe cel trupesc. De la început trebuie să te hotărăşti pentru unul, în paguba celuilalt.“ Sau „Deschide omului drumul spre înavuţire şi sufletul lui e pierdut“.

De aceea Mincu — aşa cum are grijă autorul să explice didacticist: „nu era viteaz decît fiindcă trăia în sărăcie“. Acum, cînd a dat de gustul belşugului, iată-l desfigurat. Sima, renunţînd la „belşugul trupesc“, se purifică şi capătă „belşugul sufletesc“. Aspiraţii spiritualiste cam naive ale autorului[1]

[1] *Un amplu comentariu critic consacrat* Ţaţei Minca *(semnat: Pan M. Vizirescu) mă scuteşte de sarcina unei reveniri asupra ideilor cărţii, rele-*

(în concordanță și cu mizeria în care era silit, în acești ani, să trăiască).

Farmecul povestirii *Țața Minca* nu rezidă, nici vorbă, în simplele întîmplări relatate, ci în anumite reverberații poe-

---

vînd cu minuțiozitate, deși, din punctul de vedere al interpretării în sens invers, ca un clișeu fotografic rămas în faza de negativ, tot amalgamul eclectic de tendințe sociale căruia îi cade victimă la această dată Panait Istrati.

Bineînțeles, întorsătura din final a romanului în direcția unui sentimentalism cu nuanțe creștinești îl satisface, dar nu poate să-i ierte scriitorului inconsecvențele: „Povestirea nu ar fi banală și lipsită de interes dacă nu ar fi constituită din elemente prea cerute și artificiale. Ca idee ne place, fiindcă mărturisește decepția idealismului utopic, prin care s-ar susține că insul nevoiaș ar fi mai generos decît cel avut, dacă i s-ar crea posibilitatea ca să se demonstreze...“

Dintre eroii romanului, cel ideal, pentru comentator, e negustorul Sima, deoarece, „prin împărțirea averii, a făcut proba celei mai umane caități. Cu toate acestea, d. Panait Istrati nu i-a acordat gradul de simpatie pe care îl merita...“

Tot focul revoltei lui P. M. Vizirescu se concentrează împotriva eroinei principale, Minca. Autorul s-a dovedit un rău părinte, o mașteră, preferînd-o pe ea lui Sima: „Dar autorul, ca un părinte vitreg, îi găsește (lui Sima, n.n.) defecte chiar în calități, pentru ca, dimpotrivă, să ne înfățișeze pe țața Minca desăvîrșită, cu toate scăderile ei. Căci are multe scăderi. Psihologia ei e unitară numai în ceea ce privește sentimentul fundamental, încolo e făcută numai din fragmente, din reminiscențe puse vădit pentru a milita o doctrină...“

Unele acuze artistice nu sînt lipsite de adevăr, dar apar exagerate și subordonate logicii întoarse a recenzentului, cu fixațiile-i respective ideologice: „Umanitarismul ei este voit și experimental prin însăși (sic!) împrejurările prin care trece autorul. Nu are virtuți și de aceea nu poate personifica tipul ideal. Este ipotetică. Minca preferă o lume în locul alteia pe baza erorii că umilitul își va păstra puritatea de suflet în ipoteza unei schimbări în bine, iar cînd apucă viața de la început, refuză de a trage concluzia adevărată cuprinsă în chiar decepția ei. De aceea spuneam, mai la început, că opera nu se încheie cu logica firească a adevărului...“

Acțiunile filantropice ale Mincăi vor beneficia, conform aceleiași maniere, de titulatura: „lupta marxistă și aventuroasă“; Istrati fiind admonestat după cum urmează: „Dar pentru transformarea ei (a lumii, n.n.), lupta marxistă și aventuroasă dusă de țața Minca nu are eficacitate... Lucrul acesta nu stă decît în puterea educației și educația sensului vrut în cartea de care ne ocupăm nu se poate face decît prin doctrina cea mai plină de iubire a creștinismului. O dovedește cu vîrf și îndesat vitregia caității universale. Dl. Panait Istrati vrea, însă, o lume întemeiată pe voința temperamentelor defecte și impulsive, sau, în cel mai bun caz, înnobilate de cauze trecătoare. De aceea, adevărului etern al

tice degajate pe căi greu perceptibile. Se demonstrează încă o dată că literatura lui Panait Istrati nu este valoroasă atît prin ceea ce spune, cît prin ecourile pe care le trezește în sensibilitatea noastră.

Cele mai bune pagini ale cărții le descoperim acolo unde simțim suflul fierbinte al dorințelor, al pasiunilor dezlănțuite. Putem să recunoaștem ca întemeiate unele comentarii critice din trecut, care proslăveau „cîntecul patimii" din *Țața Minca.*

Rolul de „Chiră" al Mincăi convine mai bine talentului autorului, stilul devine dintr-o dată firesc și colorat, cu scînteieri poetice. Ca, de pildă, în acest tablou al Dunării: întinderea lucioasă era brăzdată de bărci cu cei care voiau să prăznuiască în toată legea sărbătoarea Armindenilor. Femeile erau încotoșmănate cu velințe (nu atît din cauza răcoarei, cît pentru a nu fi recunoscute de lumea de pe mal). Plimbarea se făcea „de-a lungul pletoaselor sălcii, împodobite cu muguri pufoși, pe care razele piezișe ale soarelui îi transformau în ciorchini de chihlimbar". Unele grupuri se prăjeau la soare, altele beau vesele în sunetele viorii și ale țambalului. „Cîntece duioase, de femei îndrăgostite, răsunau limpede în luciul scînteietor al apei", amestecîndu-se cu urări, rîsete, ocări și strigăte de spaimă. (Simbioza dintre notațiile lirice și cele acut prozaice conferă plasticitate tabloului.) Înainte de a dispărea în ascunzișurile bălții, perechile iubărețe admirau,

---

creștinismului îi opune ateismul său, cu autoritate de haimana internațională..."

O mai bună definire (prin schimbarea semnului aprecierii) a ideilor obiective degajate de roman nici că se putea. P.M.V. nu omite să-și arunce blamul său și asupra laturii estetice a cărții. Începutul e conciliant: „Și dacă avem cuvinte de laudă pentru cîteva descripții frumoase, apoi trebuie să mărturisim greața unor lucruri care, sub nici un cuvînt, nu pot merge în literatura noastră." Capul principal de acuzație îl constituie calificativele „naturaliste" primite de Sima. Va fi însă cenzurată și receptarea unui folclor mai deochiat, de mahala: „necunoscînd folclorul nostru, reține fragmente de cea mai inferioară calitate, cum ar fi

Șapte gîște potcovite,
Lele, draga mea...

sau

Pe genunchi îi stă culcată,
Că-i de el amorezată...

și altele tot atît de neestetice."

„în depărtarea argintie, pădurea de catarge și orașul cocoțat în soare".

Dar firea de poet a autorului se dezvăluie propriu-zis în realizarea acordului armonios lăuntric dintre furtuna pasiunii eroilor și răzvrătirea tumultuoasă a forțelor naturii. Cînd are loc căsătoria impusă Mincăi, sosește o iarnă cum n-a mai fost, care ține pînă la începutul lui aprilie. „Copii, bătrîni, ba și familii întregi pieriră de foame și frig." Pe drumuri, cărăușii sînt atacați ziua în amiaza mare de lupi. (Istrati se arată a fi totdeauna în elementul lui cînd înfățișează calamitățile naturii, ca și cele din viața oamenilor.)

Precipitarea dragostei focoase a Mincăi are ca acompaniament creșterea catastrofală a apelor Dunării și ale Siretului. (Moment bine punctat de apariția stranie a bătrînului pescuitor de raci, care în fiecare zi, în loc de salut, anunță sumbru: „Crește Dunărea, crește".)

Apele vor ieși din matca lor în ziua cînd Minca părăsește pentru totdeauna casa bărbatului.

În zugrăvirea „înecului", ies la iveală momente de puternică evocare poetică. Ne aflăm parcă în vremuri care reeditează mitul biblic: „Apele au acoperit zeci de sate — nu se mai zăresc decît din loc în loc acoperișurile caselor, ori vîrful stîlpilor de telegraf". În locul unui ținut cu vii, pășuni și porumbiște, nu se mai vedea decît cer și apă. „Între firmamentul de sus și cel de jos, tăcere înăbușitoare" etc.

Lîngă apa care, într-o tăcere sinistră, crește amenințător, oamenii se dedau cu frenezie, și în văzul tuturor, desfătărilor erotice. Locurile cu porumb ale cojanilor, de pe platoul pe care au năvălit refugiații, sînt devastate. Bărbații se îmbată cu disperarea unor ființe care nu mai au nimic de pierdut. Toată groaza pe care o avea omul de rînd în fața nesiguranței zilei de mîine face obiectul unor tablouri inspirate parcă de pînzele lui Hieronymus Bosch — de-abia luminate, cînd și cînd, de scăpărările unor notații lirice. („Luna plină... aruncă o cascadă de argint-viu peste lunca transformată într-o mare" ș.a.)

Dincolo de anumite incongruențe de ordin artistic, de unele naivități românești, din paginile povestirii se desenează cu pregnanță destinul tatei Minca.

În sublinierea bizareriei eroinei (rezultată din lupta inconștientă împotriva diverselor forme de limitare, de con-

strîngere a fiinţei umane), Istrati probează, pe neaşteptate, şi disponibilităţi de psiholog.

Cînd era mică — eroina obişnuită să comunice cu glas tare tot ce vedea şi simţea —, tatăl ei o lovea cu brutalitate peste gură. Treptat, bănuim că şi după alte experienţe de acelaşi fel a prins teama de a nu spune cumva, prin vorbe, prea multe. Aşa s-a făcut că Minca s-a învăţat să-şi exprime tot ce avea „mai cald, mai personal, mai pasionat" prin gesturile mîinii. Mîinile eroinei, spune autorul, au fost înzestrate „cu culoare, fineţe, violenţă chiar, pe care o brutalitate nelegiuită le suprimaseră orice manifestaţie verbală".

Minca ajunge o semimută — încă un caz, şi puţin obişnuit, de înstrăinare a omului de însuşirile sale naturale. Dar, spune autorul, „bogata sa fire nu admise această castrare". Clocotul vieţii ei interioare găseşte un mijloc de exteriorizare în limbajul gesturilor, pe care-l perfecţionează, creînd un vast şi nuanţat repertoriu, „ca să facă să trăiască — explică tot autorul — întreaga ei personalitate".

Ţaţa Minca se alătură şirului de figuri feminine memorabile din opera lui Istrati (şi care trebuie spus că ilustrează o întreagă tradiţie a literaturii româneşti, reprezentată de eroine vijelioase, exponente ale unui spirit activ, „bărbătesc").

CASA THÜRINGER

Cu *Casa Thüringer*, Panait Istrati începe seria de cărţi care ar fi trebuit „să cuprindă vreo duzină, dacă aş avea zile să-mi duc opera pînă la capăt" (prefaţa la ediţia tălmăcită în româneşte).

Istrati se întoarce deci, după atîtea ocoluri, la proiectul iniţial al unui roman fluviu, care să înfăţişeze toate peripeţiile existenţei sale.

Despre *Casa Thüringer*, René Lalou, în a sa *Histoire de la littérature française contemporaine*, va vorbi la superlativ,

declarînd că ea singură va putea salva de la uitare numele lui Panait Istrati.

Dar cu toată această recomandare prestigioasă — şi altele —, unui comentator scrupulos propria caracterizare a autorului i se impune ca un adevăr ce se cere definit. În prefaţa la ediţia franceză, Istrati recunoaşte cu sinceritate că *Ţaţa Minca* fusese „ultimul strigăt, care ţinteşte cu elanurile de altădată, spre a se stinge îndată ca un cîntec de lebădă". Apucîndu-se acum de descrierea vieţii lui Adrian Zograffi, îşi dă seama că nu mai poate crea, ca altădată, furat de „demonul pasiunii", ci la comanda voinţei, ca atîţia autori din vremea lui, „pentru a-şi cîştiga existenţa". [1]

Răspunzînd la o anchetă din *Rempart-Paris* (23 august 1933) pe tema personajelor preferate din opera proprie, el îşi reafirmă dezamăgirea faţă de modul în care realizase pe Adrian Zograffi: „Astfel am făcut un frumos lucru din Cosma, dar nu sînt deloc mulţumit de ceea ce am făcut din Mihail şi nici din Adrian".

Oricum, o confruntare a povestirilor consacrate ale lui Istrati cu *Casa Thüringer* nu este deloc în avantajul ultimei. În *Casa Thüringer* abundă situaţii de o semnificaţie minoră, sau aspecte brute, netransfigurate literar. Explicaţia rezidă poate şi în schimbarea uneltelor de creaţie. Panait Istrati nu mai povesteşte, mutînd totul la trecut şi conferind aura imperceptibilă a lui „a fost odată", ci descrie, totul se petrece în prezent, înregistrînd uniform ce se perindă prin faţa obiectivului, fără ample potenţări, fără supradimensionări, ceea ce face ca obiectele parcă să nu mai capete glas, să rămînă disparate, fără tainice corespondenţe — simple corpuri opace, care nici nu primesc, nici nu răsfrîng lumina...

---

[1] Journal de Génève *(6-7.XI.1965) mi-a făcut cinstea de a-mi acorda o pagină pentru a insera unele dintre concluziile monografiei mele. Aprecierea dată* Casei Thüringer *a apărut însă redacţiei excesivă, prin implicaţiile ei critice, drept care, într-o notă, o amenda, informîndu-mă că în 1933 acestui roman i se acordase premiul* Rencontre.

Nici astăzi nu-mi recuz punctul de vedere, cel puţin în semnificaţiile de fond. Accept că există caracteristici pozitive ale romanului, care merită să fie analizate mai pe larg, cu o sporită comprehensiune şi căldură, dar nu pot trece Casa Thüringer *între titlurile celebre — superior semnificative — ale operei lui Panait Istrati.*

Informații mai precise care ne îngăduie să pătrundem în intimitatea procesului de creație descoperim în prefața la ediția din limba română a *Casei Thüringer*. Istrati mărturisește că vrea să înfățișeze „o vastă frescă" folosind ca „documentație" elementul autobiografic, faptul trăit, „care nu poate fi contestat autorului, deci nici eroului său".

Mistica faptului trăit, ambiția de a reconstitui, cu conștiinciozitate de cronicar, „elementul autobiografic" nu certifică însă subaprecierea unora dintre drepturile suverane ale povestitorului-poet ? Se știe, doar, am mai spus și nu încetăm să repetăm, că o operă de artă poate fi o confesiune, dar o confesiune nu constituie prin ea însăși o operă de artă. Elementul autobiografic poate servi doar ca impuls, ca factor de incitare a acelei febre scriitoricești, provocînd dezlănțuirea fanteziei.

Romain Rolland, primind în manuscris ultima carte a lui Istrati, *Méditerranée, Coucher du soleil*, nu întîrzie să înțeleagă limitele crezului artistic sub care se așază ultima fază din creația scriitorului român (scrisoarea din 5 ianuarie 1935) „Noul dumitale principiu artistic — îi scrie Rolland —, de realism autobiografic 90 la sută, are virtuțile sale, dar și serioase inconveniente". Propunîndu-și să rămînă fidelă transcrierii faptului trăit, opera, fie că nu va mai respecta legile artei, fie că va trebui să încalce samavolnic obligațiile contractate de autor. Mai departe, scriitorul francez continuă firul acestor dialectice disocieri, apelînd la argumente de domeniul evidenței. „Nu-mi plac falsele istorii romanțate — mărturisește el —, pentru că trădează principiile riguroase ale științei, cărora le este subordonată istoria. În ceea ce privește «romanul istoricizat» (sau inspirat din autobiografie), acesta se revendică de la un cu totul alt tribunal, care nu-i cere autenticitatea științei..." „El (romanul, n.n.) are dreptul să recreeze realitatea." Romain Rolland îl sfătuiește să nu șovăie, cînd instinctul creator i-o va cere, să transforme masiv motivul real abordat, „prin drepturile de suveran pe care i le asigură artistului cerințele visului său în înțelesul imperios al artei".

Cauza adevărată a acestei renunțări — deliberate ! — la forța magică a imaginației ține desigur de dificultățile de creație, pe care le impune situarea subiectului creației în prezentul erei moderne (capitaliste) — cînd relațiile umane

devin din ce în ce mai abstracte şi mai prozaice. Nefiind înzestrat cu calităţile specifice scriitorului modern, care ştie să transforme „defectele" materialului de viaţă în calităţi (pe planul artei), Istrati e timorat, nu mai cutează noi escaladări şi aderă cuminte la acest „realism autobiografic". (E presat, nici vorbă, şi de acute nevoi materiale care-l obligă să facă faţă comenzilor editoriale.)

Cine cunoaşte biografia scriitorului şi articolele sale din presa socialistă română îşi dă repede seama că în *Casa Thüringer* el se ambiţionează să descrie conştiincios — şi nu o dată strict gazetăreşte — diverse momente ale mişcării socialiste (la care participase) din oraşul natal : înfiinţarea sindicatelor, intervenţia lui în presă împotriva „vătafilor", greva muncitorilor portuari etc. Adesea Istrati apelează la minime deghizări privind unele persoane sau întîmplări datate istoric.

Se adaugă subiectivismul afişat, dorinţa lui expresă de a predica, şi cu ajutorul romanului, teoriile pentru care se bate pe tărîm politic şi publicistic, un tezism invers celui relevat în *Domniţa din Snagov*. În acea perioadă se silea să facă chiar din haiducii săi, în ciuda faptului istoric, agitatori socialişti, iar acum se străduieşte să demonstreze, cu orice preţ, că şi muncitorimea suferă în fond de aceleaşi defecte morale ca şi burghezia, că între cele două clase nu ar exista propriu-zis diferenţe nete de mentalitate. (Eugen Ionescu, într-un articol extrem de interesant, din *Reporter* — 14 noiembrie 1934 — observa referitor la acest tezism : „Adrian Zograffi şi domnul Panait Istrati pledează din nou — şi poate, cine ştie, dîndu-şi seama — pentru teza Berdiaev". Este vorba de Berdiaev, cu faimosul său : *Creştinismul şi lupta de clasă*.)

Sînt aspecte ale cărţii care stîrnesc polemici furibunde atît în presa română, cît şi în cea franceză.[1] Unele dintre acestea extind însă exagerat criticile de conţinut şi asupra valorii

[1] *În* Le Monde *(11 martie 1933), Magdeleine Paz, remarcînd : „Lorsqu'il* contait *tout simplement, par sa seule parole, il faisait sourdre la révolte ; depuis qu'il veut instruire, il la bafoue"..., considera că* La maison Thüringer, *prin repudierea oricărui efect de organizare, prin egalizarea pe plan moral a victimelor cu călăii, înseamnă un act de apărare a burgheziei („Apărare desigur inconştientă, dar apărare"). Indignat, Istrati răspunde în* Les Nouvelles Littéraires *(8 aprilie 1933), reclamîndu-şi dreptul de a-i iubi în felul său pe cei de jos în rîndul cărora se numără : „Oubliez-vous que j'ai toujours été et que je suis encore un de ceux-la ?"*

artistice globale a *Casei Thüringer*. Căci, rămînînd inferioară unora dintre titlurile creației lui Panait Istrati, această carte conține o seamă de calități, între altele chiar și numai pentru simplul fapt că valorifică experiența de creație dobîndită în acei ani de către autor. De asemenea, prozaismul și ariditatea unor descrieri dispar ori de cîte ori bate vîntul cald al evocării lirice privind Brăila anilor de adolescență.

Dar, dacă vrem să descoperim într-adevăr filoanele artistice rezistente ale cărții, trebuie atunci să reținem paginile închinate „azilului" de oameni sărmani din bucătăria Thüringerilor. Scriitorul, fără să-și dea seama, revine la povestire. Ca într-un film (ca într-un bîlci al „epavelor vieții"), prin fața noastră se perindă, amestecate și pitorești, chipuri și întîmplări : furnizori ca Barbu Stamate, care practică un negoț dezolant de mărunt, dar ține să dea impresia că ar avea bani ascunși, pentru a putea momi ibovnice tinere ; tînărul lustragiu turc Hasan, de origine nobiliară dinspre partea tatălui și care trece zilnic prin bucătărie, pentru a se desfăta cu spectacolul cărnurilor albe ale fiicelor doamnei Müller (stăpînele nu se sinchisesc să stea pe jumătate dezgolite) ; și, apoi, istoriile pestrițe ale femeilor din mahala, cu ecouri din *Chira...* (ca în cazul Linei Bucureșteanca, pîndită de soț cu pușca, dar care tot fuge de acasă și se întoarce după vreo săptămînă niței beată, și mîndră, însoțită de un țigan cu trombon), ori de un comic trist (unele femei, pentru a scăpa de amenințarea de a avea copii, își provocau avorturi cu andrele, sodă caustică etc).

Sînt reflexele artistice ale unei lumi pe care Istrati o cunoscuse bine și al cărei cîntăreț neîntrecut a rămas. [1]

---

[1] *Am apreciat, la început, valoarea documentară a prefeței. S-ar comite însă o nedreptate dacă nu s-ar observa calitățile ei sub unghiul literaturii de confesii. Intr-o scrisoare, Nikos Kazantzakis ajunge, din aceste considerente, s-o prefere chiar romanului : „J'ai lu son livre d'un trait ; je l'aime beaucoup-vivant, profund, humain. Mais ce que j'aime le plus c'est l'introduction — qui est tout Panaït — véhément, insolent, prophetique, assoifé de justice et... injuste."*

S-ar putea spune că în scrisul lui Panait Istrati, din pricina constrîngerilor impuse de tiparul „romanului epic" (pentru a prelua propriu-i termen), prefețele devin un fel de supapă, un mijloc de eliberare a temperamentului său rebel, reprimat, autorul poate aici să se exprime direct, cu tot clocotul ființei sale, renunțînd la orice simulacru de travestire. Un procedeu pe care l-am mai întîlnit aplicat, bunăoară, în preambulul

Biroul de plasare se situează sub același semn al unor răzvrătiri subiectiviste, între altele, la adresa campaniilor militantiste pe plan social (altădată exaltate). Sînt relatate momente din activitatea socialiștilor (în București), uneori dintr-un unghi care tinde spre micșorare și caricaturizare.

---

la Domnița din Snagov *(acolo și ca un mijloc de autoflagelare pentru vina de a se fi lăsat ademenit de zborurile fanteziei în perioade îndepărtate ale istoriei, uitînd prezentul cu problemele sale crîncene, incomparabil mai zguduitoare și mai adevărate sub raportul semnificației umane).*

În creațiile de-acum, respectivul procedeu este însă folosit aproape în mod sistematic, obișnuitul „cuvînt către cititori" din cărțile de altădată se transformă, în varii forme, în autentice spovedanii. Casa Thüringer *beneficiază de o prefață nu numai la ediția franceză, ci și la cea românească.* În lumea Mediteranei *prezintă un cuvînt înainte numai la ediția românească, dar primul capitol al romanului conține un vădit caracter de mărturie (în legătură cu limitele spiritului său de invenție scriitoricească). Să mai spunem că și dedicațiile volumelor, temperamentul său focos le preface în fișe ale temperaturii interioare, ca, bunăoară, aceasta înscrisă în fruntea romanului* Biroul de plasare : *„Cet ouvrage — que j'ai arraché, ligne par ligne, aux griffes d'une tuberculose parvenue à son dernier degré — je le dédie (hommage au pauvre corps humain qui lutte héroïquement avec cette impitoyable maladie)* à tous les tuberculeux de la terre, *qu'ils soient de braves gens ou des canailles".*

Dacă ne mai gîndim și la un șir de articole, de o fizionomie asemănătoare, publicate în acești ani, cum ar fi cele închinate prieteniei cu Robertfrance și Bazalgette, putem să reprezentăm o altă față a lui Panait Istrati, care tinde să-i împace și să-i asocieze pe gazetarul intempestiv, răzbunător, de totdeauna, cu povestitorul liric. S-ar putea alcătui, punînd cap la cap aceste confesiuni, o operă incontestabil delectabilă la lectură. Originalitatea ei stă în țîșnirea naturală și în mișcarea de umoare, cu rapida convertibilitate a sentimentelor, trecîndu-se fulgerător de la o extremă la alta. Prefața la Casa Thüringer *cînd conține accente imnice, superbie morală („le monde peut vivre sans routes, sans électricité et même sans hygiène corporelle, mais il ne peut pas vivre sans amês propres"), apostrofe de un sarcasm dezabuzat, mergînd pînă la a face elogiul haimanalei care nu trebuie să-și piardă timpul cu idei utopice, ci să „crape" pentru „o curvă", un „cîine de prieten" sau pentru „lenea" sa. Evocare a destinului său de povestitor (comparîndu-se emoționat și cu simț al vanității cu „le ménestrel ignone ou plutôt le tzigane violoniste de Braïla qui encaisse insultes el racleés à toutes les noces paysannes, uniquement pour la joie de voir les fêtards rester, jour et nuit, les yeux suspendus à ses lèvres à son archet...").* Și mai departe, *răfuiala* înverșu-

Din fericire, în această carte iese pe primul plan și rămîne precumpănitoare o mai veche preocupare a autorului, existentă oarecum în străfundurile creației : investigarea și etalarea mizeriei umane în formele ei cele mai degradante.

Asupra acestui aspect nu trebuie să trecem repede. Corespondența autorului ne dezvăluie impulsurile obiective care-l legitimează. În mai multe scrisori se strecoară teama apăsătoare de pericolul privațiunilor materiale. La 25 iunie 1930, din Cîmpulung, pe cînd redacta, se pare, *Țața Minca*, îi scria prietenului său Nicu Constantinescu : „Se anunță de peste tot o jale mare pentru la toamnă, din cauza grînelor căzute la prețuri derizorii. Chiar și boierimea chițcăie de teama falimentului social ce o așteaptă..."

La 18 august 1931, într-o carte postală, se arată și mai pesimist : „Zile grele peste tot pămîntul, pentru toată lumea, și deci și pentru mine". [1]

Dacă ținem seama că în acești ani starea de spirit a lui Istrati era cea mărturisită în prefața la *Casa Thüringer :* „lucrez măcinat de febră și silit de nevoia de a-mi cîștiga pîinea" (*Biroul de plasare* este scris la Mănăstirea Neamț, unde suporta atacurile tuberculozei), atunci înțelegem de ce, în

---

nată cu Bilili („Seigneur ! Envoie à l'homme la peste, la lèpre et toutes les autres calamités de l'existence, mais ne lui envoie pas un femme de «grand caractère»" etc., etc. Profetic, vanitos, spăsit, disperat, jovial, patetic, sarcastic, atoateiertător, răzbunător...

Impresia e de dezgolire sufletească absolută, de mare sinceritate, în linia confesiunilor lui Rousseau. (Se pare că aceste Confesiuni *îi servesc acum drept una dintre cărțile de căpătîi. În articolul din* Europe : Mon bon Robertfrance, *îl apostrofează chiar pe maestru, într-o manieră care-și are savoarea ei caracteristică : „L'hypocrite sincère Jean-Jacques se plaignait de la dureté de son destin qui l'obligeait d'avouer avoir pissé dans la marmite d'une pauvre femme. Que dois-je dire, moi, si je mets un jour à raconter comme j'ai pissé au visage des hommes qui m'ont servi avec dévouement !")*

Numai o prejudecată (încă destul de rezistentă) care fixează între genurile literare bariere de netrecut ar putea face să fie subapreciat acest capitol semnificativ al operei istratiene.

[1] *În* Artele și umanitatea de azi, *Istrati se va referi direct la urmările crizei economice din țara noastră : „În România s-a vîndut, ca să scape de ele, grîu și porumb destinat să hrănească animalele ca nutreț. Iar proprietarii sondelor de petrol au dat foc păcurei, nemaiștiind unde s-o pună și nemaiputînd prididi erupției, în timp ce țăranul, la doi pași de acest belșug, n-avea ce arde în lămpi.*

Iată nelegiuri monstruoase, crime cum încă n-a cunoscut istoria."

adîncul sufletului său, ia proporții vechea spaimă față de mizeria pe care o cunoscuse odată, în tinerețe, și care-l împinsese pînă la încercarea de sinucidere.

Sub înrîurirea acestor împrejurări ale vieții sale stă, dealtfel, toată creația din perioada de care ne ocupăm. S-au remarcat unele dintre accentele specifice conținute în operele de pînă acum. În *Țața Minca*, fundalul îl reprezintă erupția catastrofală a flagelului reprezentat de forțele insurecționale ale naturii. Iar în *Casa Thüringer*, descoperim un fel de jurnal de actualitate al nenorocirilor care se abăteau asupra oamenilor sărmani din mahala.

În *Biroul de plasare*, tema pînă atunci adiacentă devine centrală : ceea ce constituise straturi subterane este răscolit și scos la suprafață.

În zugrăvirea biroului în care plasatorii de servitori își fac serviciul, dorm, mănîncă, recunoaștem oarecari sugestii gorkiene. Încă din primele pagini ale cărții, Adrian remarcă intenția de apropiere, folosind titulatura de „azil de noapte". Analogia, pînă la urmă, se va dovedi însă numai de suprafață.

Dintre eroii cu o fizionomie mai rotunjită, îi reținem pe Macovei și Leonard. Eroii fuseseră proprietari ai unui magazin de mătăsuri, dar, de o structură sufletească tipic istratiană, ajunseseră faliți din pricina „patimii" ; unul — din patima pentru ibovnice frumoase, iar celălalt — din pricina afecțiunii pentru un nepot șnapan. Nimic nu justifică mai bine expresia lui Istrati de „epave", ca starea lor actuală. Reacționînd în cadrul diurn automat, ca niște manechine, adevărata lor viață se desfășoară numai noaptea, cînd își croiesc tot felul de visuri pe tema : ce-ar fi făcut dacă n-ar fi dat faliment. Ajungînd la poliție din pricina legăturilor unor agenți ai biroului cu un proxenet, unul dintre bătrîni moare, iar celălalt se sinucide, în chip groaznic, spînzurîndu-se de clanța ușii.

Un alt personaj, Niță, pe un plan mai vulgar, face și el parte dintre „învinșii" vieții. Nu a putut să se reangajeze în armată, doarece ochii lui nu plăcuseră celor din comisie, și acum trăiește în acest „azil", într-o mizerie atît de adîncă, încît, cu adevărat, „biroul de plasare" este, cum spune Adrian, „o groapă întunecoasă", în care simțim toate mirosurile pestilențiale ale mizeriei.

În această „groapă" se vor rostogoli și Adrian și Mihail.

Romanul prezintă slăbiciuni de categoria celor din *Casa Thüringer :* pagini de divagații retorice, de descrieri prozaice, uneori chiar vulgare. Aș observa însă că imaginea mizeriei se compune din „senzații interioare", acționează ca o prezență materială care se desprinde dintr-o totalitate de fapte și de tablouri. [1]

Istrati procedează aproape monografic. În afară de clienții biroului de plasare, mai întîlnim și alții, numeroși, alienați. Momentele semnificative ale narațiunii sînt subliniate de apariția unui nebun, care, în fiecare noapte, bate în stîlpii de pe străzile cele mai îndepărtate numele marilor capitale ale lumii.

Mizeria are un caracter integral, încît trece de pe planul moral și social la cel biologic. Un boier, la care ajunge servitor Adrian, suferă deopotrivă de o boală de piele înfiorătoare și de viciul pederastiei. Un altul e paralizat etc. În *Biroul de plasare* se simte un miros puternic de clinică și de serviciu de salubritate. Așa cum demonstrează autorul cronicii din *Reporter* — același Eugen Ionescu —, „oamenii devin atît de săraci, atît de lipsiți și flămînzi (nu numai de foamea pîinii de toate zilele, ci de tot soiul de înfometări), că iubesc privațile, întunericul, se masturbează sau paralizează (Pelem și Dumitrescu), au boli de piele rușinoase, sînt invertiți".

Acest aspect al degradărilor pe care le suferă ființa umană l-am întîlnit totdeauna în creația lui Panait Istrati. Dar *Biroul de plasare* se prezintă cu deosebiri marcante. În operele de început există, armonioasă, o pendulare între suav și trivial, între caractere viguroase, dintr-o bucată, și căzături omenești (mama Chirei și Stavru, Anghel-tînăr, comportîndu-se ca un voinic din balade, și Anghel-bătrîn, cu carnea putrezită ș.a.m.d.).

În cartea de care ne ocupăm, Istrati înfățișează un singur plan, cel de jos. Orizontul parcă e prăbușit. Nici un gest mîndru ; o lumină leșietică, bolnavă, învăluie scenele. Desigur că, răspîndindu-se peste tot ca o pecingine, mizeria va atinge și zone nemijlocit sociale. Dar, în intenția lui Istrati, mizeria

[1] O *recenzie la* Biroul de plasare, *în* Les Nouvelles Littéraires, *din 7 octombrie 1933, după un șir de considerații de ordin general privind „aristocratismul" eroilor lui Istrati, formulează observația justă : „Se simte mirosul foamei, al dragostei, al viciului".*

trece dincolo de planul social concret, acaparează parcă întregul univers. O soartă comună îl leagă pe boierul invertit, pe fostul proprietar al magazinului de mătăsuri, pe tăietorul de lemne sau pe fostul inspector de poliție. Mizeria de toate gradele devine o plagă universală, care planează amenințătoare asupra indivizilor din toate clasele sociale, ca un flagel al naturii, smulgînd accente profunde artei lui Istrati.

ÎN LUMEA MEDITERANEI. RĂSĂRIT DE SOARE

Într-o scrisoare reprodusă fragmentar și în prefața la traducerea românească, Romain Rolland îi mărturisește lui Istrati că *Méditerranée. Lever du soleil* i se pare una dintre cele mai bune cărți ale lui, remarcînd că se deosebește de „ultimele lucrări, al căror naturalism e adesea greoi și neplivit."

Pentru a înțelege această resurecție a scrisului lui Panait Istrati [1] nu este fără însemnătate să notăm că opera este rezultatul lucrului asupra unui material mai vechi, publicat în *Viața românească* din 1925, sub titlul *Musa*, care cuprinde istorisirea exactă a întîmplărilor sale prin Egipt și Liban.

Să ne amintim și interferențele firești de temă cu capitolul Dragomir din *Chira Chiralina* sau cu întregul volum *Familia Perlmutter*. Dar în *Méditerranée, Lever du soleil*, respectivele pagini din *Viața românească* vor intra direct, cu minime modificări de detalii sau nume de oameni.

Nu trebuie să credem însă că Istrati, în această carte, n-a făcut altceva decît să revină la intențiile artistice și la materialul unor lucrări mai vechi. Înseși capitolele intercalate suferă influența unui context care le conferă semnificații mai

[1] *În momentul redactării, Istrati a cunoscut din nou bucuria creației, pe care se părea că o pierduse. Povestindu-i lui Horovitz subiectul, apreciază singur și cu încîntare: „Povestea e vioaie și plină de întîmplări pitorești".*

profunde. În sfîrșit, o particularitate importantă : paginile de-atunci erau scrise cu un fel de naivitate voioasă, în vreme ce în *Răsărit de soare* sînt decantate experiențele dureroase cu care a fost presărată viața autorului. Există o seninătate a stilului, care ascunde sfîșieri lăuntrice, accentele unei înțelegeri deznădăjduite. Pentru că, în această operă, Istrati a suferit un moment de limpezire dureroasă. Tot Romain Rolland sesizase că autorul lui *Răsărit de soare* privește lumea cu ochi „mult mai limpezi", ceea ce înseamnă „lacrimi multe, căderi grozave".

Ajuns la treapta ultimă a experienței, scriitorul se vede silit parcă să înțeleagă deșertăciunea unor năluci care-l fermecaseră toată viața ; are loc o criză a iluziilor. (Am mai întîlnit un asemenea caz de luciditate nemiloasă în *Prezentarea haiducilor,* cînd, aflat pe neașteptate în fața contradicțiilor din povestirile sale : ori satisfacerea dorințelor personale, prin degustarea frumuseților existenței, ori sacrificarea ascetică pentru binele omenirii, relevă sensul îngust al idealului mamei Chirei și al lui Cosma.)

La un moment dat, povestitorul exclamă : „Negreșit, Egiptul este țara iluziilor celor mai de necrezut". Descoperim aici cheia de înțelegere a structurii cărții. Parcă ne aflăm într-o țară a lunaticilor. Oricine pune piciorul pe aceste meleaguri dogorîte de soarele Mediteranei [1] e cuprins de amețeala visurilor și-și croiește planurile cele mai fanteziste.

Musa, meșteșugar la locul lui, în Galați, consideră aici cu totul firesc să se viseze ajuns peste noapte stăpîn al unui grandios atelier. Realitatea îi dă un avertisment prozaic, dar este de ajuns o nouă amăgire — propunerea unui escroc din

---

[1] *Cartea lui Panait Istrati se face expresia acelui mit mediteranean promovat de o întreagă literatură, care începe cu Byron și se continuă în epoca noastră cu D. H. Lawrence sau Lawrence Durrell — mit ale cărui corespondențe le putem găsi și în literatura română, chiar dacă am cita alături de* Méditerranée. Lever du soleil *doar* Călătorie în Africa *de Vasile Alecsandri (1855).*

Jean Desthieux, în La conscience Méditerranéene, *îi consacră lui Istrati un capitol special :* Presences Romaines, *subliniind : „Cine nu l-a ascultat pe Panait Istrati celebrînd soarele, primăvara și Mediterana nu știe ce ecou poate avea în inima unui bolnav dragostea de viață și de lumină. El a dat ultimelor sale cărți numele mării considerate «cealaltă parte a sufletului meu».*"

Liban — pentru a anunța cu emfază în România că a ajuns mare proprietar la Ghazir.

Ce să mai spunem despre Sara, care visează să aibă cel mai mare bar din localitate, ori Mihail — chiar Mihail, icoana adolescentului Adrian, care urmărește să pună mîna pe milioanele septuagenarei patroane a hotelului unde e portar. Acești eroi se hrănesc numai cu iluzii. Cu cît se afundă mai mult în mizerie, cu cît realitatea e mai nedreaptă cu ei, cu atît se agață mai disperați de visurile cele mai nebunești.

Condiții care favorizau și atîțau această răzvrătire a poftelor și dorințelor pătimașe existau. Egiptul, Libanul, țări înapoiate economicește și la discreția „țărilor civilizate", constituiau încă un Eldorado pentru aventurierii și escrocii de toate naționalitățile.

Frumusețea covîrșitoare, de paradis, a locurilor unde se desfătau marii bogătași ai lumii parcă invitau pe cei năpăstuiți de soartă la acte necugetate, la nesocotirea oricăror scrupule. Sara îl aduce pe tatăl ei la Ramleh și, arătîndu-i splendorile naturii, strigă: „Vezi tu, tată, de ce vreau să strîng bani sau să mor? Fără bani, toate minunățiile astea sînt ca și cînd n-ar fi. Nu mi-ar rămîne decît să iau drumul atelierului sau magazinului unde surorile mele își otrăvesc viața."

Dar Istrati n-a reușit niciodată să creeze firi de lup, care izbutesc, prin forță, să ocupe loc la banchetul celor „fericiți de soartă". Personajele pe care le-a zugrăvit minuțios, cu o cunoaștere deplină, sînt cele cărora singur le-a dat denumirea de „învinși ai vieții". Și cu atît mai interesantă va fi psihologia acestora pe o astfel de canava. Existența fiindu-le mizeră, ei își făuresc paradisuri artificiale. Ajung să nu-și mai trăiască viața de toate zilele, ci pe aceea prelungită în fantasmele visurilor. (Are valoare de simbol o tavernă, în care oameni în zdrențe se laudă că au baruri la Khartum, ori că au făcut parte din suita lordului Cromer, sau că au participat la cucerirea Sudanului și că au dispus de baniță de lire, pe care le-au pierdut apoi. Stomacul le ghiorăie de foame, dar ei discută cu aprindere și fericiți, crezînd pătimaș în minciunile pe care le scornesc.)

În *Răsărit de soare,* înfățișîndu-se confruntarea iluziilor, modul în care baloanele strălucitoare dispar la atingerea acului realității, există o mișcare interioară a imaginilor. Înfă-

ţişînd ceea ce au dorit eroii şi ce au realizat, ceea ce există ipotetic şi ceea ce există real, Istrati surprinde, dintr-un unghi veridic, traiectoria dramatică a destinelor. Personajele au, astfel, la dispoziţie spaţiul necesar definirii lor ca individualităţi semnificative.

Sara încheie şirul figurilor feminine de neuitat din opera lui Istrati. Numai printr-o interpretare superficială fiica lui Musa poate fi identificată cocotelor de rînd, căzute în mrejele unor „peşti". Viaţa îi e mînată de ambiţii sigure, construite încă dintr-o copilărie precară. Avînd o frumuseţe care o distinge de altele, colegele caută s-o micşoreze numind-o „evreică sărăcuţă". De-atunci încolţise visul unei bogăţii strălucitoare, care să-i permită răzbunarea umilinţelor. Pe de altă parte, Sara, ca toţi eroii lui Istrati, are oroare de perspectiva unei existenţe „monotone" şi cenuşii, într-un atelier sau într-o croitorie. Propunerile unui fante de a fugi în Egipt sînt îmbrăţişate imediat.

În această voinţă de a-şi realiza cu orice preţ dorinţele, recunoaştem ceva din trăsăturile care o definesc pe mama Chirei.

Povestitorul simte nevoia să-i prevină pe cititori: „E o martiră a propriilor ei iluzii. Nu e uşuratică. Dimpotrivă, un suflet sincer, care se perverteşte şi se strică făurind himere. Niciodată nu oboseşte. N-are decît planuri fantastice, care, singurele, o îndeamnă să trăiască."

Dar, urmărind cu îndîrjire planurile ei fantastice, devine o monomană, sacrificînd pasiunii visurilor totul, inclusiv propria-i frumuseţe. Ca să intre în stăpînirea unui bar, ea nu se simte stînjenită de vreo obligaţie morală. Un bogătaş îi pune condiţia de a renunţa la „peşte", şi ea îşi părăseşte iubitul. Nici cererile familiei de a-şi schimba modul de viaţă, pentru a nu compromite planurile de mariaj ale surorilor, nu-i înmoaie hotărîrile. (O soră îşi pierde astfel logodnicul, celelalte rămîn inaccesibile căsătoriei, bătrînul Musa, copleşit de amărăciune, moare.)

Istrati nu ne relatează peripeţiile ulterioare ale Sarei, pentru că, în cartea aceasta, el se ridică deasupra limitelor unei descripţii naturaliste, ştie să sară cu îndrăzneală peste mari perioade de timp, comprimînd durata povestirii. Ni se va relata finalul, care atinge o măreţie tragică: Adrian, revenind în Alexandria după cinci ani, o descoperă pe Sara

la tejgheaua unui biet bar. Dar din frumoasa și delicata fiică a lui Musa n-a mai rămas decît „un fel de pisică jigărită și uscată, cu ochii în fundul capului, părul vraiște și gura, mai ales gura ei, strînsă, cusută, lipită pentru veșnicie". Niște marinari fac glume cu privire la „dama" de la tejghea, pe care o compară cu o mumie. Adrian bea, plătește și pleacă, fără să spună ceva, deși e sigur că a fost recunoscut.

Ce anume se va fi petrecut între timp ? Care-au fost experiențele ei amare ulterioare ? Nu știm. Autorul nu ține să explice totul, lăsînd o margine liberă imaginației cititorului și, în acest fel, sugerînd dimensiunile îndepărtate, incerte, evanescente ale aventurii omului în lume.

Un alt personaj, cu un final impresionant și revelator totodată, e Mihail. Romain Rolland exclama în scrisoarea sa : „Ce cădere !" și constata cu înțelegere : „...accentul acesta de limpezire (a privirii autorului, n.n.) e păgubitor unora dintre idolii dumitale".

Dar căderea lui Mihail cuprinde o semnificație mai largă, prin discreditarea mitului romantios al declasatului. Se știe că mulți scriitori — e nevoie să-l citățm și pe Istrati ? — s-au lăsat fascinați de disprețul lumpenului față de existența stătută, de elanurile sale nedefinite, de morga unui căutător de absolut și imposibil, acest tip înscriindu-se în continuarea eroilor romantici cu mască luciferică, din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Numai că înaintașii, din punct de vedere tipologic, aveau o acoperire istorică, actele lor respirau vigoare, în vreme ce emulii repetă atitudini care și-au pierdut actualitatea ; se află într-o fază de crescîndă disoluție.

Istrati se recomandă aici drept unul dintre puținii romantici care — cu jale în suflet, comițînd, în fond, o autodiscreditare — „dezromantizează" această figură a inadaptabilului provenit din rîndul vagabonzilor.

Se cunoaște modul cum apărea acest erou în romanul care-i poartă numele (*Mihail*) : înveșmîntat în faldurile unui idealism moral, despre el Istrati scriind cu un fel de adorație mistică.

În *Răsărit de soare*, personajul fiind confruntat cu exigențele grave ale vieții, își dezvăluie inconsistența lăuntrică. Atunci cînd Adrian îl revede la Cairo (după ce prietenul său se îmbolnăvise de tuberculoză și-și amplificase spaima în fața mizeriei) și încearcă să rostească vorbe mari, așa cum îl

învățase dascălul său, Mihail reacționează brutal, pînă la cinism. La elogiul „libertății individului", scoate din buzunar un pumn de lire, declarînd : „Libertatea ? Iat-o !"

Visurile pe care și le croiește eroul sub dogoarea soarelui mediteranean se reduc la căsătoria cu stăpîna hotelului (în vîrstă de 70 de ani) unde slujește. Și cum ipotetica logodnică face apropouri la deosebirile de religie dintre ei, este gata să treacă la catolicism.

Ca să scape de fantoma mizeriei, acest adept al frumosului „pur" nu pregetă, văzînd că septuagenara și-a schimbat atitudinea, să se coboare pînă la rolul de borfaș, încercînd să spargă casa de fier pentru a înhăța „o duzină de miișoare de aur". Adrian va spune în cuvinte frumoase și de o veracitate deplină : „A dispărut împotrivirea lui dinaintea nesiguranței zilei de mîine. Prietenul meu se aseamănă cu un copac pe jumătate uscat și pe care furtuna îl face să trosnească din toate încheieturile. Nu mai e stejarul tînăr, ale cărui avînturi străpungeau iedera înăbușitoare a familiei sale aristocrate, năvălind cu fruntea sus spre frumusețea amenințătoare a cerului. Acum Mihail apelează, cu sufletul împuținat, la mijloacele clasice de apărare ale micilor burghezi împotriva strășniciei vieții. Nu mai poate trăi fără un sprijin care să-i garanteze cîștigarea banilor."

Pentru a-i sublinia drama, ca și în cazul Sarei, ocolind descrierea amănunțită, Istrati revine la personaj după trecerea unei perioade mai mari de timp, reproducînd doar scrisoarea trimisă lui Adrian de la muntele Athos și care conține o profesiune de credință caracteristică conștiințelor prăbușite.

„Toate problemele cu care odinioară mă știai în harță îmi par, acum, copilării. Sîntem niște zănatici cînd credem că omul va fi într-o zi mai bun decum e azi."

În continuare, aflăm că a început s-o ducă mai bine, făcînd curte unui stareț pederast. S-a îngrășat și și-a lăsat barbă pentru a putea place vreunei alte bătrîne.

Răsărit de soare ne apare ca o nouă ediție a *Iluziilor pierdute* — opera balzaciană care-i plăcea atît de mult lui Panait Istrati. Această filiație marchează și factura artistică a cărții. Nu mai găsim, ca în cazul episoadelor cu Dragomir din *Chira Chiralina*, alunecările în feerie și ireal. Tratarea literară se suprapune exact realității, autorul apelînd la un

realism lucid, care pătrunde dincolo de iluziile personale ale indivizilor. *Răsărit de soare* este una dintre operele lui Istrati care merită în cea mai mare măsură calificativul de verism (cu virtutea-i esențială : demistificarea).

Se cuvine însă adăugat imediat : nu simțim nici o clipă în roman vreun accent, nu numai de îndîrjire polemică, dar chiar de un afectivism necontrolat. În această „epopee" a căderii unor idoli ne întîmpină o viziune senină, de un calm adînc. În plan artistic, această dispoziție se traduce printr-o simplitate și printr-o siguranță neșovăitoare a tonului narațiunii. Expresia nu se caută, ea pare a veni de la sine, cu o ușurință dezinvoltă care constituie apanajul maturității creatoare.

Dacă este adevărat că, în fond, clasicismul este o vîrstă literară, am fi atunci în drept să considerăm *Méditerranée. Lever du soleil* ca pe o creație clasică din opera acestui prozator romantic (cu toate atributele cunoscute și în primul rînd acea muzicalitate inefabilă pe care o degajă secreta îmbinare armonioasă a tuturor elementelor artistice).

Nici vorbă, nu poate fi subapreciată și sugestia poetică a acelor spații largi ale orizontului mediteranean, care iau locul atmosferei rarefiate din ultimele lucrări. Oamenii nu mai apar înăbușiți de tentaculele orașului-metropolă, în care Istrati nu descoperea reazem frumosului, ci într-o relație vie cu natura paradisiacă. Atunci cînd Musa și Adrian, treziți din amețeala plăcută a iluziilor, sînt puși în fața unei realități prozaice și dure, ei sorb din adîncul sufletului poezia peisajului : „O mare de un albastru-închis, brăzdată de valuri spumoase, ce începea de la picioarele noastre și se prelungea în depărtări, o imensitate pietroasă..."

Aceste tablouri alcătuiesc unul dintre planurile interioare ale cărții. În fața diferitelor forme de degradare umană, singură natura rămîne măreață, fermecătoare și pură (ca în prima zi a „Facerii"). Adrian, rănit de scrisoarea primită de la Mihail, nu se poate stăpîni să nu strige, copleșit de spectacolul unui minunat apus de soare care pare reflectat dintr-o altă lume pe crestele munților și în oglinda apelor Mediteranei : „Ah ! pămînt ! numai tu poți să fii demn și uriaș, în timp ce noi, oamenii, nu putem viețui dacă nu ne înjosim".

În sfîrșit, peste toate simțim iradiațiile unei poezii senine, comunicînd ceva din incendiile calme ale amurgului, ultimele răsfrîngeri de culori ale unui soare care coboară.

ÎN LUMEA MEDITERANEI. APUS DE SOARE

Cu *Apus de soare,* arta lui Panait Istrati coboară, s-ar zice, pînă la „apunere". Ne sprijinim iarăși pe autoritatea aprecierilor lui Romain Rolland. Citindu-i cartea în manuscris, în scrisoarea din 5 ianuarie 1935 îi mărturisea că i se pare : „de la un capăt la celălalt o reușită mai mică decît volumul precedent" (*Răsărit de soare*), cu toate că se grăbea să descopere momente „înalte", în primul rînd în paginile „nemuritoare asupra prieteniei", cu care se deschide ultimul capitol.

Diagnosticul e exact, deși corespondența reluîndu-se după o perioadă de cîțiva ani, în care timp relațiile dintre ei fuseseră rupte, Romain Rolland își expune poate părerile cu mai multă precauție, îmbrăcîndu-și criticile sub forme cît mai galante. Peste două zile (7 ianuarie 1935), Istrati primea o carte postală în care fostul său mentor se scuza că a uitat să vorbească despre capitolul cu Shakespeare. „Este de o vervă uimitoare — de un comic natural și irezistibil. Îmi pare bine că îți păstrezi totdeauna, în cele mai grele încercări, acest umor."

Calificativele sînt excesive. Capitolul *Cine e autorul lui Hamlet* ? rămîne totuși o povestire amuzantă (care nu fusese scrisă acum, ci cu ani în urmă, putînd fi întîlnită în volumul *Trecut și viitor,* publicat în limba română, în 1925). Cartea, în ansamblu, nu se situează la un nivel artistic prea ridicat.[1]

[1] *Sînt prea sever în aprecierile mele ? Șerban Cioculescu declară că luînd cartea în mînă — fără prea mare entuziasm după cele ce scrisesem despre ea, iar demonul contrazicerii nestimulîndu-l poruncitor —, a trăit clipe de desfătare : „Iată însă că o carte făcută din bucăți, cum a remarcat Al. Oprea, mi s-a părut totuși unitară prin timbrul ei, sau, cum se spune de critica franceză de astăzi, prin «vocea» autorului, care te fură și nu*

Doar primele capitole par a mai reține ceva din reverberațiile poetice ale peisajului oriental. Adrian rătăcește printr-un Damasc ale cărui notabilități culturale n-au aflat încă cine e autorul lui *Hamlet*. În același oraș, eroul se atașază unei trupe de actori și asistă la chefurile nocturne ale consulului rus, un prinț blazat și bizar (o bufniță dă semnalul experiențelor erotice).

Pe măsură ce înaintăm în cunoașterea cărții, ne dăm seama de împuținarea forțelor creatoare ale autorului. Narațiunea se spulberă. Istrati nu mai creează tablouri cu adevărat artistice, însăilînd amintiri lipsite de un substrat bogat.

Acum putem înțelege mai bine neliniștea cu care scriitorul își mărturisea noul său principiu artistic, de „realism autobiografic". În primele capitole din *În lumea Mediteranei* se simțea obligat să revină cu o recunoaștere și mai francă a faptului că n-are „stofă de scriitor", fiind lipsit de spiritul „născocirilor". Concluzia care rezuma ambiția de acum a autorului era aceasta : „însemn modest întîmplări din viața mea".

Renunțînd la efortul activ creator, Istrati dă drum liber lipsei de selectare. Predomină faptul divers, cu caracter anodin. Adrian și Mihail ajung servitori la Hotelul Bobescu de la Lacul-Sărat. Urmează o cronică a evenimentelor „mondene" din stațiune. Un doctor Bastachi, poreclit „Vulturul", face furori printre femei. O tînără este găsită leșinată în pădure, fiind deflorată bestial de mai mulți soldați din fanfara militară. Mihail, fidel vechilor sale planuri, caută să vîneze inima soției hotelierului etc.

---

te lasă să i te sustragi. E o adevărată vrajă lectura lui Panait Istrati. Am verificat această veche impresie și mi-am întărit-o cu experiența din noaptea trecută, care ar fi fost, desigur, albă, dacă textul mai dezvoltat ar fi fost tipărit mai dens. Așa, însă, farmecul a durat două ceasuri și mi-a închis pleoapele cu bucuria de a fi reluat dialogul cu omul pe care-l cunoscusem numai în treacăt."

Îmi mărturisesc deschis invidia față de disponibilitatea sufletească și critică a profesorului Cioculescu. Eu n-am beneficiat de astfel de clipe privilegiate, de vrajă — deși am încercat să repet experiența domniei-sale.

Nu-mi rămîne decît să reproduc acest pasaj din articol care îmi oferă o soluție de ieșire din impas : „Fost-a însă în adevăr acest volum secund o carte slabă ? Poate în relativ, față de primul, pe care Al. Oprea îl numără printre cele mai bune cărți ale autorului său."

Totul, după cum ne putem da seama, este văzut sub unghiul unui senzualism facil. Istrati a pierdut, pare-se, calea de acces către laturile revelatorii ale vieții.

Și doar autorul trece pe lîngă împrejurări cu semnificații omenești profunde, cum este, de pildă, despărțirea pentru totdeauna de Mihail. Aici ne-am aștepta ca el să-și regăsească condiția de scriitor grav, cu simțul dramaticului. Dar nu. În loc să propună elementele necesare percepției psihologice, rămîne rob verbalismului. Ne oferă numai exclamații prin care se reîntoarce la vechea idolatrie față de Mihail. Prietenului său îi dedică un astfel de panegiric exaltat: „El, ființa rară, a cărui prezență pe pămînt e dintre acelea care justifică și îndreaptă greșelile Creațiunii" ș.a.m.d.

Credem că Romain Rolland aprecia mai mult intențiile capitolului decît realizarea propriu-zisă.

În ultima parte se renunță și la cele mai mici simulări de travestire literară. Intervenind desigur și agravarea bolii, scriitorul notează precipitat — și dintr-un plan strict exterior — momente autobiografice din perioada de dinaintea plecării în Franța. Registrul de pseudonime de-abia dacă mai trebuie descifrat.

Am analizat cartea pe capitole. Nici nu s-ar fi putut face altfel. Subiectul va fi alcătuit din descrieri disparate, de valoare diferită și cu semnificații limitate. Autorul nu mai e preocupat să dezbată probleme legate de destinul eroilor, ci pur și simplu să acopere — prin relatări informative — o suprafață de timp din biografia sa.

Explicarea acestui impas al creației, în afara condiției din ce în ce mai înrăutățite a bolii, trebuie să aibă în vedere și oboseala spirituală și indiferența [1] care invadează, în acești ani, lumea interioară a lui Panait Istrati. Iată starea sa subiectivă pe cînd redacta *Apus de soare:* „Nu mai văd în jurul meu decît oamenii de totdeauna și de peste tot, care trăiesc pentru ca să mănînce și să se înmulțească. Nu-i urăsc, dar nici nu mă interesează."

[1] *Oboseala și indiferența autorului se repercutează și asupra formei strict gramaticale a manuscrisului.*

Romain Rolland, în scrisoarea citată, adaugă, neliniștit, următorul post-scriptum:

„Manuscrisul d-tale este (nu vei fi surprins) plin de greșeli de ortografie și gramatică mai ales în conjugarea verbelor, cine te corijează? Trebuie să ai la editură un bun și devotat corector!"

Poate fi însă creată o operă de artă fără un interes viu faţă de viaţă şi faţă de artă ? Sînt creaţii moderne în care autorii au ştiut să transforme defecte sau automutilări subiective în valori artistice. Nu este însă cazul lui Istrati. Dacă ar trebui să aplicăm o teză a „psihanaliticii obiective" a lui Gaston Bachelard, am spune că Istrati ilustrează „complexul lui Empedocle" : el nu poate crea decît dacă se consumă în vîlvătăile vulcanului interior, numai la o temperatură înaltă (şi în sensul propriu al cuvîntului, dacă se ţine seama de condiţia sa de tuberculos, căldura interioară a efortului de creaţie devenind şi o stare fiziologică obiectivă).

La mulţi scriitori opera pe care aceştia o realizează este şi un mijloc de exteriorizare a unor refulări sau posibilitatea — şi voluptatea — de a se deghiza în diferite chipuri. La Panait Istrati legătura dintre biografie şi operă este rectilinie (fără tranziţii sau voalări), comunicările se fac într-un mod schematic de direct şi imediat.

Criza care cuprinde viaţa scriitorului este, în acelaşi timp, şi o criză a operei sale.

A DEVENIT PANAIT ISTRATI FASCIST ? MOARTEA UNUI HAIDUC

La începutul anului 1933, Panait Istrati se afla în Franţa, unde îşi trata gravele leziuni pulmonare. (Pe atunci, îi plăcea să repete ca pe o butadă ceea ce i se întîmplase cu un medic : examinîndu-i plămînii, acela ar fi exclamat că pacientul său trebuia să fi murit de mult !) Nutreşte speranţe de vindecare (mari doctori parizieni îi erau amici şi, de atîtea ori, în trecut, aceştia-l puseseră pe picioare după imprudenţele care-i recidivaseră tuberculoza). Totodată, speranţe de alt ordin, de recucerire a locului ocupat odată în stima şi prietenia scriitorilor francezi. [1]

Scrisoarea trimisă lui Mihail Sadoveanu, în februarie 1934, ne dezvăluie iluziile cu care se amăgise Istrati, crezînd că, întorcîndu-se în Franţa cu aura suferindului, dezamăgit de toţi şi de toate, va reedita situaţia fiului risipitor din Biblie, va fi tăiat viţelul cel gras şi i se vor şterge cu buretele erorile comise, iar legăturile cu foştii săi prieteni vor fi reluate din

[1] *Realmente, acestei reveniri la Paris, Istrati îi va atribui puteri ieşite din comun, aproape de domeniul miracolului. Căci nu era Parisul oraşul-minune care-l scosese din imperiul anonimatului şi-l proiectase în hemiciclurile gloriei ? Tot Parisul putea acum săvîrşi cu el o nouă minune, salvîndu-l din naufragiul fizic şi moral în care ajunsese. Biet visător, care nu încetează să măsoare realitatea cu tiparul de aur al poveştilor orientale !*

În scrisoarea deschisă din Les Nouvelles Littéraires, *Romain Rolland este avertizat în legătură cu aceste speranţe nesăbuite : „acest Paris care m-a născut trebuie să mă şi renască". „O speranţă pe care n-o aştept decît de la el..."*

punctul unde fuseseră întrerupte.[1] El nu avea intuiția exactă a vieții, cu atît mai puțin a vieții politice. Nu înțelegea caracterul ei fatal ireversibil.

Destăinuirea izolării în care se găsește se face cu o îndurerare puțin mirată. „Nu mai am nici un prieten în Occident", spune el, acuzînd pe fostele sale cunoștințe că ar dovedi ifose de moralizatori. Apăsat de singurătate și tristețe, îi scrie lui Sadoveanu : „Așa că tare aș vrea să mă regăsesc printre ai mei, chiar printre ticăloși".

Nici starea sănătății nu evoluează mai strălucit. Doctorii îl trimit să-și petreacă iarna la Nisa (Istrati ar dori — alt proiect fantezist — să ajungă în Algeria, înțelege însă că n-ar putea suporta traversarea mării). La Nisa[2] se bucură de îngrijirea doctorului Gillard, care, împreună cu fotograful Bernard, dintre vechii lui prieteni, caută să-i creeze o ambianță plăcută, atît de necesară sufletului său obosit.

---

[1] *Nu numai că el nu redobîndește afecțiunea vechilor săi prieteni, dar drumurile lor se despart și mai mult. În timp ce Istrati face apologia „omului care nu aderă la nimic", Romain Rolland formulează celebra frază conform căreia oricare va fi agresorul, într-un viitor război, va fi de partea U.R.S.S.*

Panait Istrati nu se va mulțumi numai cu scrisoarea deschisă din Les Nouvelles Littéraires. *Cu toate că între ei corespondența încetase, la 13 septembrie (1933), îi trimite o scrisoare din Saint-Prix (S. et O.).*

Atitudinea lui Romain Rolland i se pare „o abdicare" și „o înrolare, între alde Barbusse, Gorki și Gide, oameni interesați" *(el, care nu găsea suficiente cuvinte de indignare față de faptul că i se poate pune la îndoială caracterul dezinteresat al faptelor sale politice, nu șovăie să-i gratifice pe alții cu învinuiri de același fel). Istrati lasă să cadă asupra capului lui Romain Rolland întreaga responsabilitate morală a unei asemenea „adeziuni necondiționate", căind însă „sărmana omenire" de „a vă fi pierdut pe dv., cel mai bun dintre cei buni".*

Scrisoarea exprimă nu numai amărăciune (văzînd prăpastia ce se cască între el și prietenul său), ci și o iritare surdă. (Atitudinea lui Romain Rolland îi apare ca o dezavuare publică a propriei sale atitudini. Ca atare, printre rînduri nu lipsite de căldura vechii amiciții — zăngănit de arme, gesturi belicoase, mergînd pînă la această declarație de război : ei vor trebui să încrucișeze public „des fers enveninés".)

[2] *Scrisoarea către Romulus Cioflec (București, 12 aprilie 1934) descrie retrospectiv ravagiile „gripei" contractate la Nisa. „E destul să știi în fugă că eram să mor la Nisa de gripă, că nu mai cîntăresc decît 49 kg... Dar, bun e D-zeu, meșter e dracu!*

Afară e soare, sînt muguri, caișii în floare, vrăbii, cotoi și pisici care se zbenguiesc. Așa că n-am nici un chef să fiu pesimist și cu atît mai puțin să mă gîndesc la moarte. Lasă că se gîndește ea destul la mine."

În interviul publicat, la venirea în țară, de către *Revista scriitoarelor și scriitorilor români* (iunie-iulie, 1934), Istrati își întoarce din nou privirile către imaginea paradisiacă a existenței de vagabond, de odinioară. Peisajele Coastei de Azur, cît timp a vizitat-o „în condiții de confort excepțional", îi apăreau ca niște „litografii incolore, fără suflet". Abia acum, cînd a revăzut-o, bolnav, a realizat puternicele simțăminte de pe vremea cînd era vagabond : „...Iarăși mi-a apărut nou (răsăritul soarelui, n.n.), ca altădată, iar aș fi dorit ca să mai regăsesc picioarele voinice de pe vremuri și s-o iau de-a lungul coastei, uitînd toate amărăciunile care se cuprind în cei zece ani de literatură, care m-au despuiat de toate scumpele mele iluzii. Aș fi vrut să redeviu omul de altădată, fără pîine, fără tălpi la ghete, dar cu plămînii mai zdraveni și cu mai multă încredere în oameni."

Lipsurile sale materiale au început să devină din ce în ce mai presante și mai penibile. La sfîrșitul anului 1934, o violentă criză se manifestase în domeniul editorial. („Editurile cele mai faimoase și care păreau cele mai solide sînt în acest moment aproape de faliment", va fi informat de Romain Rolland.)

Între timp, relațiile scriitorului cu editura Rieder se află într-un proces crescînd de deteriorare.

La începutul anului 1931 i se suspendase obișnuita plată, timp de 4 luni. Alergînd la Paris, Istrati se vede strîns cu ușa să semneze un alt contract, suplimentar și draconic, valabil pînă în iunie 1934. (Între altele, numărul volumelor era crescut de la trei — în trei ani — la patru.) La această dată, o clauză finală repunea în vigoare contractul de bază. La sfîrșitul anului 1932, o altă neplăcere : retribuția mensuală i se reduce de la 4.000 la 3.500 franci. Urmează un schimb de scrisori pe un ton vehement. Iunie 1934 : un element nou (catastrofal în condițiile bolii) : suspendarea totală a retribuției lunare. Firește, la mijloc există neclarități în legătură cu interpretarea vreunui punct din contract. De asemenea, înțelegem că respectivele măsuri, la început de „ciupire" din sumă, iar apoi de anulare a „avansurilor", erau impuse, poate, editurii și de dificultățile financiare prin care trecea (soldate pînă la urmă cu „înghițirea" ei de către Presse Universitaire de France). Totuși, folosirea ca simplu pretext a datei rezilierii contractului-anexă pentru a nu mai

recunoaşte contractul de bază acuză editura, contribuind la amplificarea coşmarului ce terorizează ultimele clipe din viaţa scriitorului.

În *Scrisoare deschisă către Francis Jourdain* — pe marginea căreia vom discuta —, Istrati se plînge, fără a exagera : „Trăiesc aici izolat şi neocrotit de nimeni, deşi sînt bolnav de trei ani, lipsit de orice venit şi ameninţat de la un trimestru la altul să nu mai pot plăti chiria casei în care locuiesc". (Într-o epistolă către Sadoveanu, iese la iveală nu numai disperarea, dar şi ciuda că el, bolnav, trebuie să asigure pîinea celor din jur, „fiinţe sănătoase şi neputincioase".)

Aglomerarea privaţiunilor materiale pînă la forme umilitoare, chinurile unei boli aflate într-un stadiu primejdios, îndepărtarea definitivă a foştilor prieteni, toate acestea îi vor da lui Istrati sentimentul că reface chinurile unui Christ întins pe cruce. Acesta este, cum am văzut, mitul sub care îşi aşază existenţa în anii din urmă, pentru a putea suporta cruntele adversităţi ale soartei.

Dar dacă altădată pozele sale, dovedind naivitate, lipsa unei complexităţi sufleteşti, impuneau totuşi prin vigoarea lor, autoiluzionările actuale stîrnesc compătimire, fiind menite să acopere mizeria (nu numai fizică) a existenţei sale. Victor Eftimiu îşi amintea : „Feeria a încetat. Triumfătorul de altădată, omul legendar, era întîlnit prea des în spitalele şi cafenelele Bucureştilor. O ducea greu. Mediocritatea capitalei îl prindea în plasa-i necruţătoare." Se spune apoi că Istrati a cerşit mila „potentatului politic" şi a „Industriaşului-caracatiţă".

În legătură cu ultima afirmaţie, remarcăm că în corespondenţa lui Istrati încep să apară scuze şi justificări privind dreptul individului de a face concesii morale. Încă din scrisoarea trimisă lui M. Sadoveanu, din Franţa, citim : „Acum m-a cuprins şi mă stăpîneşte o mare milă de toţi cei care au fost siliţi să facă toată viaţa lor acele concesii morale pe care eu nu le-am făcut decît acum în urmă şi sub formă de floare la ureche".

În alte ocazii (vezi articolul : *Aderarea lui Panait Istrati,* din *Azi*), îşi face un examen al conştiinţei, întrebîndu-se dacă n-a greşit cumva cu atitudinile sale de un donquijotism steril, de altădată, dacă n-ar fi trebuit să asculte sfaturile mamei şi să „adere", străduindu-se să-şi asigure o existenţă tihnită.

Astfel de discuții (într-un plan general) au drept scop autolinistirea sufletească în legătură cu unele derogări de la atitudinea-i mîndră, orgolioasă de pînă atunci, pe care simte că va fi silit să le facă.

În iunie 1934, după „metamorfozarea" Editurii Rieder, mărturisește, înfricoșat, unui prieten din Franța, că nu-i mai rămîn decît aceste alternative: să se retragă la mănăstire, să-și vîndă conștiința unui partid, să ceară ajutor de la rege sau să se sinucidă.[1] Oricum, se știe că Istrati a acceptat să primească ajutor bănesc de la un industriaș ca Malaxa[2] („muniționarul și finanțatorul tuturor mișcărilor de dreapta din România", cum îl etichetează *Manifest*), drept care i-a dedicat cartea: *Méditerranée...* Iar scrisoarea adresată regelui cu rugămintea de a-i fi editată opera de Fundațiile Regale reprezintă un act întristător (și gratuit) de umilire și de disculpare a vechilor sale credințe politice.

Dar deși se dezice de ideile de altădată, deși cu naivitatea-i proverbială apără, sus și tare, dreptul oricui ca „pentru o

---

[1] *Problema îl obsedează, devine pentru el un adevărat coșmar. Dovadă, nevoia de a se mărturisi diverșilor prieteni și cunoscuți (și cu intenția implicită a disculpării).*

Lui A. M. Jong îi dă, printre alte vești, și pe aceasta: „Je vais vendre mon ame au roi Charles II, qui, on me dit, paye bien, sans demander rien à ceux qui sont de taille à lui opposer un refus..." (16 februarie 1935).

În schimb, criticul danez E. Bendz primise, la 18 iulie 1934, informații mai complete: „Voilà le cadeau que je reçois pour le demi siècle de vie que j'aurai le 10 août prochain: je serais obligé de demander l'aumoné à quelque mécène du pays ou du roi. Et si, demander c'est deja grave pour l'homme que je fus, recevoir c'est une autre affaire, une affaire assez peu certaine.

Que ferais-je alors? Peut-être j'abandonnerai ma famille et j'irai vivre de la soupe aux haricots au monastère Neamtz..."

[2] *Cît privește sprijinul material primit în mai multe rînduri din partea faimosului industriaș, acesta poate fi confirmat cu probe indubitabile. Bunăoară, la 1 septembrie 1933, secretariatul lui N. Malaxa îi comunica lui Istrati că scrisoarea din 28 iulie nu poate fi rezolvată, patronul lipsind din țară, dar că „se ține la dispoziția dvs. suma de lei 50.000 (cincizeci de mii lei) și sînteți rugat a face cunoscut locul și modul în care doriți să primiți această sumă".*

Nu era, dealtminteri, un adevăr pe care Istrati să-l fi ascuns. Romain Rolland poate astfel să afle (scrisoarea din 29 decembrie 1934) că „pentru acest Crăciun a trebuit să mă umilesc încă o dată în fața industriașului Malaxa, ca să nu fiu lipsit de pîine și să pot plăti chiria..."

bucată de pîine" să comită concesii morale, Istrati rămîne ceea ce a fost toată viața : un singuratic.

Mircea Eliade, în articolul scris în *Vremea* (25 august 1935), evocă izolarea totală în care s-a aflat Istrati. După scrierile lui antisovietice, stînga l-a repudiat. „În același timp, partidele și presa de extremă dreaptă continuă să-l înjure și să-l calomnieze. Rezerva sceptică și oarecum antipolitică din ultimii ani îl făcuseră odios și în tabăra adversă comunismului."

Împins de mizerie, Istrati va deveni slujbașul unuia dintre cele mai odioase specimente de editori, Marton Hertz. Va primi 4000 lei pe lună pentru a citi o sută ore manuscrise în vederea selecționării pentru colecția „15 lei". Vor fi survenit momente grele, de dureroase înjosiri pentru scriitor, bolnav în ultimul grad de tuberculoză.[1] În *Pagini de carnet intim* se

---

[1] *Cu aproape șase luni înainte de moarte, nemaiputînd suporta tenebrele singurătății — „inumana mea izolare de astăzi", va spune Istrati —, rupe brusc (un țipăt al disperării) umbra tăcerii așternute între el și Romain Rolland. La 26 noiembrie 1934 este reluată corespondența întreruptă în urmă cu patru ani.*

Modul de a-l aborda pe Romain Rolland va fi tipic istratian : o lungă telegramă și o scrisoare explicativă îi cer fostului prieten, fără vreo introducere și pe un ton alarmist, să acționeze rapid pentru salvarea lui Nucitelli Igito. Căci, avertizează el sumbru : „noi trăim sub regimul stării de asediu și totul este posibil. Aceasta va fi o crimă egală celei comise cu Mateotti !"

Simplu pretext, cu atît mai inabil mascat, cu cît e mai asurzitoare larma cuvintelor. Pînă la urmă, ceea ce-l interesează de fapt va fi spus direct : „D-voastră și tovarășei d-voastre vă cer iertare pentru tot răul pe care vi l-am făcut și vă rog să-mi acordați această iertare. Cred că nu mai am multe zile de trăit."

Telegrama se rătăcise, deși, afirmă Istrati, fusese o telegramă „lungă și costisitoare". Pus să explice (în a doua scrisoare) despre ce era vorba, reiese că nici el nu știe prea multe despre acel Nucitelli decît ce citise într-un articol din ziarul A.B.C. *(Romain Rolland primește o tăietură din ziar și e invitat s-o dea cuiva de la ambasadă spre traducere).*

Totuși, cîteva sumare date informative : Nucitelli Igito ar fi fost secretarul partidului antifascist — care partid ? — și, totodată, un fel de Mecena al mișcării. Cu banii cîștigați de pe urma brevetării a numeroase invenții, el ajută victimele fascismului din întreaga Europă. Fiindu-i descoperite faptele, e condamnat la moarte. Un timp s-a ascuns în Cehoslovacia, de cîțiva ani e stabilit în România, la Timișoara, unde se îndeletnicește cu conducerea unei mici industrii de produse chimice. „Și el n-a încetat să acționeze contra fascismului, în limitele legilor noastre *(sublinierea e a lui P. I.), care sînt destul de complezente cu fascismul, orice s-ar zice". Mussolini a cerut de curînd extrădarea. Motivul : Nucitelli ar*

va destăinui : „Am cunoscut și această umilință, mult mai ucigătoare de suflet decît aceea care-mi atingea obrazul, cînd, oferind serviciile mele de fotograf ambulant plimbăreților de pe Promenade des Anglais, o mînă parfumată mă respingea dispreţuitor". Notează apoi, dînd tonul exact al acestor plîngeri : „omul de stat modern nu știe să te stimeze decît după numărul voturilor pe care i le aduci, după capacitatea de a-l servi personal".

Sînt detalii de viață capabile să impresioneze pe orice biograf — mai ales în cazul unui scriitor de valoarea lui Panait Istrati — dar care nu trebuie să clatine obiectivitatea cercetării. Trebuie să avem curajul de a privi faptele așa cum sînt, fără a escamota aspectele neplăcute, din considerente sentimentale. Adevărul e că, îngenuncheat de o nedreaptă soartă, cu energiile fizice și morale secătuite, Panait Istrati

---

avea de efectuat în Italia două condamnări de drept comun, una datorată unui împrumut de 1000 lire, neonorat. (Dar condamnarea la moarte?) Deocamdată, guvernul român refuză extrădarea, ținîndu-l încă închis la Timișoara.

Acest incident i-a apărut lui Istrati ca un bun pretext pentru a relua legăturile cu Romain Rolland, deoarece articolul din A.B.C. *conținea remarca — teribilă, după opinia sa — că nici unul din „nenumăratele" ziare democrate și comuniste nu se ocupa, în vreun fel, de soarta lui Nucitelli. Esențial e că, prevalîndu-se de o asemenea întîmplare, ca de o scrisoare de recomandare, el a putut provoca explicația mult dorită și obține iertarea lui Romain Rolland. „Bunul meu prieten" — i se adresează el la 5 decembrie. „Vreau mai întîi să-mi exprim întreaga mea recunoștință pentru că mi-ați acordat iertarea dumneavoastră, într-un mod atît de simplu. În imensa mea izolare de astăzi, ideea că dv. n-aveți spatele întors spre mine, ci fața, mi-e suficient și mă salvează..."*

Ceea ce a însemnat, în ultimele luni de viață, reînnodarea prieteniei cu acela care avusese un rol de demiurg în apariția sa ca scriitor se poate vedea și din alte scrisori. La 19 ianuarie 1935, iarăși și iarăși, el nu poate să nu rostească fericit : „În ce măsură viața mea are din nou puțin sens de cînd v-am regăsit, în ciuda a tot ceea ce ne desparte..." (Lui Romulus Cioflec îi comunică, cu fața iluminată de fericire, că l-a regăsit pe marele său Rolland.)

Scrisorile vor da, cu regularitate, un buletin amănunțit al necazurilor cotidiene și, în primul rînd, al curbelor capricioase înscrise de starea sănătății : „Sănătatea mea : leziunile plămînilor sînt aproape închise. La ce bun? Inima mi-e prăpădită. (După trei ani de boală la pat.) Am un început de miocardită. Sîngele nu mai poate fi oxigenat normal, pentru că plămînul stîng este calcificat, sclerozat, și dreptul îl urmează încet" etc.

Relațiile vor fi stabilite ca-n vremurile bune, romantice, ale prieteniei lor. Romain Rolland va citi, în manuscris, ultima carte a lui Istrati Médi-

nu reușește să se ridice deasupra împrejurărilor triste ale vieții sale, să le domine printr-un efort de autoobiectivare, de decantare a stărilor sale sufletești. I-ar fi fost și greu, el avînd, după cum se știe, un temperament antiapolinic, tumultuos, în care țipă subiectivitatea. În plus, în acești ani, dospește în Istrati toată drojdia amărăciunilor personale în continuă acumulare, amorul propriu îi e supersensibilizat — de mai multe ori, în corespondența cu prietenii, se compară cu o fiară rănită —, predispunîndu-l la acte de furie oarbă, scăpate de sub orice control.

---

terranée. Lever du soleil, *pe care o supune unei radiografii critice pe cît de comprehensivă, pe atît de pertinentă. (Istrati îi declară copleșit : „De-aș avea într-o zi un milion de cititori, nici unul nu m-ar înțelege ca dv.") Va fi expediat spre lectură și avizare și manuscrisul celui de-al doilea volum :* Méditerranée. Coucher du soleil.

Nu vor fi uitate confesiunile pe tema proiectelor de viitor. Căci discutarea relațiilor cu Editura Rieder (care revine obsedant, ocupînd, pînă la urmă, cea mai mare parte a spațiului corespondenței) nu exprimă numai spaime privind asigurarea traiului cotidian, ci și griji față de destinul operei viitoare, care ar trebui să alcătuiască o nouă serie, în afară de „viața lui Adrian Zograffi", în total, însumînd între 12 și 15 volume ! Decizia luată de Rieder de a-i tăia retribuția lunară îi precipită prăbușirea în neant, o dată cu acest regret : „cu atît mai rău pentru opera capitală *care este departe de a o fi terminat". (Regretul cel mai mare e pentru cel de al șaselea volum, foarte „mult iubit" :* La Mère.)

Ca un fel de recunoaștere publică a reluării vechii lor prietenii, Istrati cere aprobarea ca, în loc de introducere la Chira Chiralina, *care urma să apară, în românește, într-o ediție populară (colecția „15 lei"), să reproducă un fragment din faimoasa scrisoare a mentorului său.*

Faptul că pe parcursul acestui nou ciclu al corespondenței va transpare firea, așa cum i-o cunoaștem, a lui Panait Istrati, amestecînd uneori, de-a valma, chestiuni de principiu cu aspecte minore, hipertrofiate, ori că tonului umil îi vor lua locul, pe neașteptate, răzvrătiri ale amorului propriu — iată ceva ce nu ne miră. Important este însă că niciodată ca pînă acum el nu depune atîtea eforturi de autocontrol și imediat încearcă să netezească asperitățile scăpate în vreo scrisoare, jăluindu-se : „Prietenul meu bun,

Iartă-mi prostiile, excesele de limbaj și alte erori pe care le comit tot timpul..." (scrisoarea din 29 ianuarie 1935). Atitudine care vine în întîmpinarea celei a lui Romain Rolland (dacă nu cumva e înrîurită de aceasta), atitudine extrem de prevenitoare, atentă pînă și la modul de formulare a obiecțiilor pe marginea manuscriselor (excepție făcînd însă reproșurile ce privesc comportamentul politic, în continuare la fel de tranșante și severe). Pe scurt, amîndoi sînt conștienți de ruptura gravă care a marcat prietenia lor și au toată grija să nu atingă rănile încă necicatrizate, sforțîndu-se, în schimb, să mai reînvie ceva din „focul divin" al sentimentelor de altădată.

Un exemplu îl constituie *Scrisoarea deschisă către Francis Jourdain* (apărută în *Curentul*, 17 ianuarie 1935). Fostul prieten făcea parte dintr-o comisie trimisă în România să constate represiunile antidemocratice și anticomuniste. Întărîtat și de faptul că Francis Jourdain îl ignoră, refuzînd să-l întîlnească, Istrati ajunge să se dedea la atacuri personale neoneste față de membrii comisiei, să facă ironii deplasate pe seama profesorului Constantinescu-Iași — aflat în închisoare în greva foamei.

Un post-scriptum, cu totul în afara logicii, înștiința că scrie într-un ziar de dreapta, deoarece numai această parte a presei ar fi „revoluționară", ziarele democrate fiind lipsite de curaj, suferind de conformism. [1]

Scrisoarea a provocat consternare atît în România, cît și în Franța, și a primit replici aspre.

Să ne oprim asupra cîtorva reacții (îndeobște tot sub forma unor scrisori deschise). Maître Ferucci, bunăoară — unul dintre cei numiți, nejustificat și, oricum, într-o manieră polemică regretabilă, „agenți de o moralitate mai mult decît îndoielnică" —, în răspunsul său sesizează (și ironizează) contradicțiile teoretice ale gîndirii lui Istrati. Citind afirmația lui că

---

[1] *Două zile după publicarea articolului, simțindu-se, cum se zice, cu musca pe căciulă, Istrati se grăbește să-i relateze lui Romain Rolland pozna făcută, fierește, tălmăcind-o într-o manieră convenabilă și justificatoare. Dezavuarea acțiunilor întreprinse de comisie e făcută cu scopul de a pune capăt unor „imprudențe" care periclitează misiunea lui din prezent — putea Istrati să nu-și aroge atribuțiuni mai mult sau mai puțin mesianice? —, care e aceea de a „calma furia național-antisemită din România".*

Mai mult, scrisoarea avea menirea de a-l ocroti pe Jourdain, salvîndu-l de ciomăgeala care i se pregătea de către cei din „Garda de fier" : „Eu i-am scris o scrisoare deschisă, care desigur nu i-a făcut plăcere, dar grație acesteia (căci am vorbit de înalta sa valoare morală) el n-a fost burdușit de Garda de fier". *(Romain Rolland va trage de aci concluzia unui „ascendent" pe care-l avea Istrati asupra „Gărzii de fier".) Pînă la urmă — nu mai e nevoie să spunem că nu a transcris întocmai conținutul articolului —, ies la iveală cornițele adevăratelor motive ale nefericitei sale intervenții : faptul că un bun prieten împinge răceala atitudinii sale „pînă la a refuza să vină să-mi strîngă mîna — o mînă care a rămas dureros de cinstită..." Să repetăm o dată mai mult : ideile lui Istrati sînt nemijlocit determinate — ca într-o relație mecanică de la cauză la efect — de chestiuni pur personale, de leziuni ale amorului propriu sau pur și simplu de umoarea sa de-o clipă, ori de starea instabilă a sănătății. El este robul imediateții.*

în România „singure ziarele de dreapta au curajul de a fi revoluționare" (ca o scuză a faptului că publică în *Curentul*), Ferucci amintește că și în Franța un Leon Daudet sau un Henri Kerillis pretind că ar fi revoluționari, dar nu există muncitor sau intelectual serios care să-și facă iluzii asupra revoluției ce o preconizează *Action Française* sau *Echo de Paris*. Este dezgustat, Istrati, de o „democrație lașă, confortabilă ?" Foarte bine. Numai că, în același timp, Istrati se ridică și împotriva comunismului. „Lăsați-ne să rîdem. Ni se pare că-l auzim încă perorînd pe d. Clemenceau din anii 1919—1920."

Aceste obiecții și altele țin de domeniul stringent al logicii, dar servesc la concluzii prea de tot schematice : „Nu sînteți deci nici democrat, nici comunist. Nu vă rămîne să fiți decît fascist."

O scrisoare, care impresionează prin sentimentele de sinceră durere cauzate de actele iresponsabile ale aceluia care fusese un mare scriitor din tabăra stîngii, poartă semnătura lui Francis Jourdain (*Proletarul* o publică, în traducere, la 4 martie 1935). Reputatul arhitect și militant francez descrie împrejurările în care trebuise să acționeze comisia și care agravează sensurile politice obiective ale atitudinii lui Istrati. „De la sosirea noastră în România, presa reacționară ne-a tratat, pe mine și pe tovarășii mei, drept agenți provocatori, nedibaci camuflați în «intelectuali». *Jos masca !*, strigau ei." Articolul lui Istrati venea practic în ajutorul acestor „mardeiași ai condeiului", cu atît mai mult, cu cît făcea caz de „autoritatea pe care ți-o dă pretinsa cunoaștere a noastră". În aceste condiții, ce altfel decît un sens nedorit putea să aibă etichetarea colegilor săi drept agenți ai U.R.S.S., de o moralitate mai mult decît dubioasă — colegi, precizează Jourdain, „de a căror cinste, eu, care-i cunosc, mă socot garant !" ?

Complimentele ce i se aduc persoanei sale, în articol, nu-l vor face pe Jourdain să se desolidarizeze de ceilalți membri ai comisiei. Dealtfel, cu toate acele cuvinte binevoitoare, Istrati nu uită să pomenească activitatea lor comună, de altădată, în conducerea asociației „Prietenii U.R.S.S." (asociație interzisă la acea oră în România) : „Procedînd astfel, tu nu înțelegi să-mi faci vreun rău, nici să-mi complici misiunea pentru care am venit. Nu, tu nu ai altă grijă decît buna,

generoasa şi cavalereasca grijă pentru adevăr. Eşti însă greşit : în 1927, amîndoi am fost numiţi preşedinţi de onoare ai *Amicilor U.R.S.S.*, şi nu vicepreşedinţi !"

Francis Jourdain ajunge la precizări destul de brutale (faptul că Istrati îi garantează moralitatea pentru a nu fi confundat cu ceilalţi din comisie, inşi dubioşi, cărora „li se rezervă surprize extrem de neplăcute", îl determină să se întrebe dacă nu are de-a face „cu o provocare destul de prost ticluită"), dar ceea ce domină, ceea ce străbate tot textul scrisorii este, am spus, patosul unei vechi şi sincere amiciţii decepţionate : „Odinioară, independenţa ta te înfăţişa ca un franctiror al revoluţiei. Te lăudai de a nu fi citit, în viaţa ta, nici douăzeci de rînduri din scrierile lui Marx, respingînd toate doctrinele, ca şi orice disciplină, preferînd cărţii, flinta insurgentului, ca şi subtilităţilor, baricada, — tu dăruiai fraţilor tăi, muncitori, mînia şi îndîrjirea ta. Şi talentul tău. De asemeni, sîngele tău, spuneai... Oricît de simplist şi uneori oricît de primejdios ar fi fost acest anarhism romantic (deci burghez, spuneau unii), nu părea netrebnic...

Sincer, acest sentimentalism te putea împinge în mod firesc la multe erori, dar *nu şi la capitulare*. Nu cred, nu mai cred în sinceritatea înflăcărării tale dezordonate..."

Sub crusta tonului polemic, mustesc observaţii adevărate şi îndurerate, care-şi află o vibrantă încoronare în final : „Nu te învinovăţesc pentru ceea ce nu puteai fi, pentru ceea ce dealtfel nu ai pretins să fii : *un marxist*. Îţi reproşez de a nu fi ceea ce mărturiseai că eşti : un răzvrătit, un refractar.

Revoltat, fanfaron, dar sincer, ai fi plîns de admiraţie în faţa curajului şi abnegaţiei unui Dimitrov, Thaelman, Rákosi — şi de asemeni a unui Constantinescu-Iaşi...

Anarhist, răzvrătit, nesupus ?

Să fim serioşi ! Patriot, antisemit, fascist !

Ei au pus stăpînire pe tine, Panaite. Ei au pus stăpînire pe tine !"

Acceptînd fondul criticii (iar în cazul lui Francis Jourdain, în plus, valoarea de document uman a scrisorii), nu putem să nu fim însă şocaţi de modul pripit şi exagerat al concluziilor. (Scrisoarea lui Romain Rolland nu face excepţie : şi el descoperă în articolul din *Curentul :* naţionalism românesc, antisemitism ş.a.m.d.)

Ni se pare a descoperi aici un mod prea schematic de reducție a întregii diversități a ariei de atitudini politice posibile la ipostazele extreme. Cum afirma sumar Ferucci : nu ești nici democrat, nici comunist, atunci ești fascist. Cauza ultimă rezidă, s-o spunem, într-o anume ambianță existentă, în acea vreme, în mișcarea comunistă și la care urmează să ne mai referim.

Istrati se va adresa lui Romain Rolland, cerîndu-i o întrevedere în care să-i expună dovezile nevinovăției sale în legătură și cu alte incriminări din presa franceză. Rolland a refuzat, atrăgîndu-i atenția că acuzațiile au fost făcute în mod public și trebuie respinse în același mod. În continuare, își exprimă propria sa apreciere asupra scrisorii din *Curentul*, interesîndu-l nu nuanțele de amănunt, ci trăsăturile dominante : „Adaug că singură scrisoarea dumitale deschisă către Francis Jourdain ajunge să descurajeze pe aceia care îți păstrau prietenia lor. (Eu am recitit-o înainte de a-ți scrie.)"

Exprimîndu-și mîhnirea că Istrati se amestecă în problemele politice („unde nu înțelegi nimic și unde nu ai înțeles niciodată nimic"), devenind astfel „instrumentul orb și dereglat al celor mai răi politicieni", Romain Rolland încheia cu acest apel : „O dată pentru totdeauna, reține-te de la acțiune. Nu vei face altceva decît rău altora și dumitale. Scrie-ți povestirile. Dacă există vreo salvare pentru dumneata, aceasta nu poate fi decît în artă."

Dar pentru Panait Istrati nu exista o pedeapsă mai mare decît aceea a singurătății, a cufundării în anonimat. Exteriorizarea la el avea o funcție capitală, nu putea pur și simplu trăi în afara publicului, a galeriei. Contribuiau, firește, și efectele bolii, cu alternarea momentelor de depresiune și de intensă euforie. Și niciodată, ca pînă acum, n-a trăit Istrati cu atîta îndîrjire — s-ar zice, cu o îndîrjire de morfinoman — într-un plan mai mult iluzoriu decît real. Va fi de ajuns ca niște tineri să înființeze o revistă (*Cruciada românismului*) și să-i propună a fi colaborator și mentor, ca el, cu plămînii în flăcări, să apuce condeiul ca pe o armă și să se războiască în dreapta și stînga, voindu-se conducătorul unei noi și sfinte cruciade întru mîntuirea bietei omeniri. (Cînd Romulus Cioflec a încercat să-i atragă atenția asupra sănătății lui precare, ca

și asupra caracterului interesat al persuasiunii celor de la *Cruciada românismului*, puțin a lipsit ca, galben de furie, să nu rupă definitiv relațiile de amiciție.)

A devenit Panait Istrati fascist ? A trecut fostul gazetar socialist de partea celor mai reacționare grupări politice ? Iată întrebări la care se cere dat un răspuns complet, pentru a se pune capăt judecăților pripite și tendențioase, de atîtea ori vehiculate pe marginea finalului biografiei sale.

Sursa tuturor acuzațiilor : articolul lui Henri Barbusse *Le Haïdouk de la Siguranza* (*Le Monde*, 22 februarie 1935).

Firește, scriitorul francez se bizuie în rechizitoriul său pe informații primite de la alții, dar asta nu scade răspunderea lui pentru modul pătimaș și incorect în care polemizează. De la simplificarea atitudinii lui Istrati față de U.R.S.S. — prezentată ca avînd un mobil strict „negustoresc" : neobținerea „avantajelor materiale" scontate —, la răstălmăcirea articolelor despre Lupeni și de aici la acuzația gratuită de provocator și denunțător al vechilor tovarăși „care trăiesc ilegal în orașul Brăila", ne întîmpină aceeași metodă subiectivistă, care înlocuiește analiza de fond cu etichetări furibunde, fără a se da în lături de la deturnarea sensului exact al faptelor în numele părerii preconcepute că fostul socialist a devenit un trădător, o unealtă a reacțiunii.

Și iată fraza care blamează colaborarea lui Panait Istrati la *Cruciada românismului* (ea însăși suficientă pentru a ilustra spiritul polemic caracterizat) : „Depuis six mois environ, Panaït Istrati est lié officiallement à un groupe de la Garde de fier, séction armée, pogromiste et terroriste, contrôlée et subventionnée par le gouvernement hitlérien. Comme on le sait, c'est Garda de fier qui organisa l'attentat contre le président du Conseil Duca.

Panaït Istrati appartient au groupe nommé Steleskou et est un des trois membres de sa direction. Le journal de ce groupe, qui est intitule *La croisade du Roumanisme*, a consacré plusieurs numéros à Panaït Istrati, et celui-ci y a publié de nombreux articles." (Aceste acuzații vor prolifera, fiind reluate și amplificate pînă la grotesc de diverse publicații din alte țări. Un exemplu elocvent : articolul apărut într-un ziar polonez : *Illostrowany Kuryer Codzienny-Cracovia*, care

ajunge să afirme : „Acum o jumătate de an, el (Istrati, n.n.) a intrat în organizaţia Gărzii de fier şi este unul din conducătorii mişcării fasciste din România". [1])

---

[1] *Puncte de vedere de o neaşteptată forţă de persistenţă, răbufnind cu aceeaşi violenţă şi în prezent (a se vedea* Figaro Littéraire, nr. din *27 ianuarie 1969 :* Courrier des lectures).

Pentru un cercetător care dispune de privilegiul verificării şi confruntării documentelor la „rece", departe de vînzoleala şi ciocnirea de patimi din respectiva perioadă, avalanşa acuzaţiilor şi mai ales maniera de a le susţine, brutalitatea şi neloialitatea concluziilor, mergîndu-se pînă la înscrierea în fals, reprezintă un spectacol aproape incredibil. Şi cu toate că nu „cadrează" cu atitudinea senină, „obiectivă" a monografistului, nu putem să nu consemnăm cu un real spirit participativ disculpările pe cît de furioase, pe atît de disperate ale scriitorului (care pur şi simplu nu sînt luate în seamă de oponenţii săi). Să amintim că încă în 1933, în scrisoarea deschisă către Romain Rolland, din Les Nouvelles Littéraires, *Istrati îşi ruga prietenul de altădată să nu permită falsurile monstruoase la care se pretează, în legătură cu el, unele reviste de stînga. „Scriu rîndurile acestea făcînd apel la spiritul dv. de dreptate.." Agent al Siguranţei, convertitul la catolicism! Sau chiar atribuirea unor fapte nepetrecute ca atare, cum ar fi aceasta menită să denunţe concepţiile sale... rasiste : în* Europe, *se povestea referitor la voiajul său în U.R.S.S. : „Călătorind în vremea aceea, cu delegaţii ţărilor apusene, (Istrati) observă în vagonul său — oroare, un delegat marocan.*

Haiducul devenise, pasă-mi-te, civilizat... ca un american!"

Istrati i se adresează lui Romain Rolland, scandalizat : „Observaţi la ce insulte se coboară acei care pretind că vor readuce dreptatea pe pămînt. Dacă mai aveţi încă inima pe care v-o ştiu, nu veţi mai permite ca un om să fie astfel batjocorit."

Bietul Panait! A fost dat ca tocmai el, care înţelegea atît de puţin domeniul vieţii politice, în sufletul căruia sălăşluia atîta candoare infantilă, să experimenteze pe viu practici şi moravuri care de-abia mult mai tîrziu vor fi înfierate în sînul mişcării comuniste.

Cu cîteva săptămîni înainte de moarte, în ultima-i scrisoare adresată lui Romain Rolland (21 martie 1935), declară îngrozit : „Nu mai îndrăznesc să vă scriu după campania pe care Monde *o poartă contra mea". El îşi imploră prietenul să nu dea crezare unor asemenea sfruntate neadevăruri ca cele debitate pe seama lui : „Cu toate acestea, cunoscînd spiritul dv. justiţiar, sper să nu credeţi nimic din ceea ce cel mai mincinos dintre oameni (H. Barbusse, n.n.) debitează pe seama mea, căci nimic nu-i adevărat". Şi iarăşi — pentru a cîta oară? — îşi reafirmă adevăratul său rol jucat în 1929, cînd cu evenimentele de la Lupeni. Referitor la scrisoarea adresată în presă lui Jourdain este gata să admită că a greşit : „Acolo, da, puteţi să mă judecaţi". Dar nu înţelege de ce n-ar putea la urma urmelor să nu mai fie comunist — altădată se mîndrea că e un comunist adevărat, schimbare de atitudine totuşi semnificativă — fără a fi un vîndut, un „haiduc al Siguranţei" şi aşa mai departe. Şi, mai ales,*

De fapt, care a fost adevărul ? Mihail Stelescu, conducătorul *Cruciadei românismului*, făcuse parte mai de mult din „Garda de fier" de care se rupsese apoi în mod gălăgios (foştii lui comperi îl vor şi asasina). *Cruciada românismului* îşi propune de la început ca program politic neaderarea „nici la dreapta nici la stînga". Şi, într-adevăr, revista are o orientare eclectică (iar faţă de Garda de fier adoptă o poziţie constant polemică).

Un articol din *Şantier* (1 aprilie 1935) ne scuteşte de sarcina unor amănunţite incursiuni în acest dedal de atitudini ideologice. Concluzia era : *Cruciada românismului* este „o cruciadă a tuturor incoerenţelor şi contradicţiilor, singura revistă din ţara românească care nu ştie ce vrea, sau, dacă o ştie, n-o spune totuşi pe şleau, şi ni se pare, după foarte atente lecturi, că în adevăr n-o ştie".

Şi-apoi nu se poate face o identificare absolută a acestei reviste — cu oscilaţiile şi erorile ei — cu Panait Istrati, unul dintre colaboratorii de frunte, dar colaborator. Atunci cînd în *Cruciada românismului* a apărut un articol de apologie făţişă a fascismului, el a scris „o „întîmpinare", în care ameninţa că, dacă vor mai avea loc manifestări de acest gen, colaborarea sa „va înceta în chip automat", întrucît „nu ştiu cine este dl. Tudor Ionescu (autorul articolului, n.n.), dar ştiu perfect ce este fascismul". Conducerea revistei a trebuit să-i dea dreptate, preconizînd din nou acest program : „Nici dreapta, nici stînga".

---

de a crede că face aceasta pentru bani, „acuzaţie monstruoasă între toate celelalte".

Trebuie recunoscut că manifestări ale unor asemenea practici polemice le regăsim şi în presa românească. Astfel, Cuvîntul liber *publică, la puţin timp după moartea scriitorului, articolul :* Panait Istrati a trădat. *Ca dovadă zdrobitoare a „trădării" era reprodusă scrisoarea (comentată şi de noi, mai înainte) referitoare la alternativele pe care i le propune viitorul. Iar în loc de cuvîntul : „rege" — cunoaştem intenţiile sale de a-şi reedita opera la „Fundaţiile Regale" — se punea, altul, cu o semnificaţie generalizatoare — şi anume „potentat".*

În faţa falsului, Demostene Botez intervenea impetuos, la acea vreme, tot în Cuvîntul liber, *declarînd : „Dar simt nevoia să intervin fiindcă am cunoscut sufletul lui Panait Istrati, fiindcă el era incapabil de actele reprobabile cu care-i azi încărcat..."*

Curios, articolul cu pricina — prin ignorarea totală a replicii primite în coloanele aceluiaşi ziar — a putut fi retipărit, cu toate onorurile, în volumul : Tradiţii ale criticii literare marxiste din România (1962).

Spunînd toate acestea, ne simţim obligaţi să ne delimităm — cum am făcut pe tot parcursul monografiei — şi de exponenţii unei alte atitudini extremiste, care încearcă să opună mijloacelor unei magii negre pe cele ale unei magii albe, situînd finalul biografiei lui Istrati sub semnul unei viziuni edulcorate.

Am mai spus că trebuie să avem tăria de a privi adevărul în faţă, aşa cum e. Istoria nu poate fi rescrisă. Atitudinile lui Panait Istrati nu le putem abstrage din complexul împrejurărilor politice concrete ale epocii cînd o eroare sau alta a unui scriitor de prestigiul său puteau declanşa ecouri amplificate şi nedorite în cîmpul bătăliei dintre forţele democratice şi cele reacţionare. Or, adevărul e că metodele folosite pe-atunci la adresa celor care greşeau, de o brutalitate fără limite (cu repercusiuni nedorite chiar sub unghiul corectitudinii polemice), au sfîrşit, în cazul lui Panait Istrati, cu structura-i psihologică cunoscută, să-l împingă, încetul cu încetul, pe poziţii anticomuniste. Faptul că, prin aceasta, lucrurile nu se simplifică şi mai ales nu se justifică etichetările de fascist şi antisemit — este o altă problemă.

Articolele lui Panait Istrati din *Cruciada românismului* oferă, în acest sens, un amestec dintre cele mai bizare între atitudini şi concepţii diametral opuse. Pe de o parte, polemici răsunătoare cu publicaţii de dreapta fasciste şi profasciste, iar, pe de alta, opţiunea pentru un monarhism (se cunosc iluziile sale despre mărinimia regală), care nu e constituţional, ci absolutist. Pe de o parte, critici cu caracter anticapitalist şi antinaţionalist (încă din primul său articol el critică titlul exclusivist al revistei, întrebînd ce se fac cei care sînt români fără a fi xenofobi, iar în *Naţiune şi naţionalism,* se laudă cu învăţămintele cu care a rămas în această chestiune după trecerea prin socialism : „Trebuie totuşi să mi se concedeze măcar atît că, din trecerea mea prin socialism..., am rămas profund convins că sistemul capitalist e absurd, antinaţional, antiuman, antisocial şi că lupta între naţionalităţi e o diversiune care-i prelungeşte o existenţă nefastă omenirii"). Iar, pe de alta, vechea lui indispoziţie la adresa maselor şi cultul romantic al eroilor îl împing să descopere calităţi dictaturii (articolul *Dictatură şi democraţie*), întrucît într-o dictatură conduc mai puţin oameni, ceea ce creează posibilitatea alegerii, „echipei de conducători". (Dîndu-şi seama că sub condeiul său această teză

sună straniu, el caută să îndulcească termenii, zicînd că o asemenea dictatură nu va avea motiv să nu guverneze în chip... democratic) etc.

Pe Panait Istrati, la această oră, nu-l interesează, în fond, stăpînirea dialectică a ideilor şi cu atît mai puţin determinarea „la rece", lucidă, a convingerilor, ci numai satisfacţia de a se lăsa tîrît de torentul pasional al vorbelor, de a elibera flăcările care vuiesc în pieptul său, rostogolindu-se, fără vreo formă anume, fără vreo direcţie, ca o nebuloasă incandescentă ce rătăceşte haotic pe cerul publicisticii române. Articolele sale fac risipă de un verbiaj exaltat. El nu e mulţumit de ceva dacă nu e *absolut*. Îi plac opozanţii *eterni*, propovăduitorii „ideii-cristal", „falangele de apostoli" ş.a.

Pe ce coordonate ale existenţei ar fi putut evolua, de-acum înainte, Panait Istrati ? Romain Rolland, cu ocazia dialogului cu Eugène Dachez-Orain (18 ianuarie 1936), schiţînd portretul moral al prietenului său şi respingînd etichetările defamatorii („el a fost orbit de pasiunile sale, şi nu necinstit, cum cred unii. Era slab în sinea lui şi violent. Totdeauna se lăsa purtat de impulsivitatea sa de moment, după cum era supus anturajului, care a şi abuzat de firea lui influenţabilă. N-ar fi trebuit niciodată să se amestece în politică şi către sfîrşit a recunoscut aceasta"), totodată exprima convingerea că : „Poate, dacă ar fi trăit, ar fi reuşit să se debaraseze de erorile sale".

În schimb, alte documente ne indică faptul că unii fascişti notorii, revendicînd o obîrşie brăileană comună, încearcă să-l atragă în sfera lor de influenţă. [1]

Este greu de presupus pe unde l-ar mai fi putut tîrî pe Panait Istrati instinctul său îndătinat migratoriu, în care porturi ar mai fi putut acosta corabia destinului său. Rolul de a curma, pe neaşteptate, şirul neistovit al aventurilor sale şi l-a luat, de astă dată, moartea, care-l răpeşte dintre cei vii, la 13 aprilie 1935. O ultimă şi spectaculoasă lovitură de teatru, căci, după ce de atîtea ori se aflase la un pas de moarte şi reînviase, căpătase în ochii prietenilor şi ai săi

[1] Vezi articolul lui Petre Manoliu, în *Timpul* (nr. 1795, 1942). Este vorba de Nae Ionescu, care izbutise să intre cu el în corespondenţă, cîtva timp înainte de moarte.

proprii aura unui Super-Lazăr.[1] Este cert că și sub impresia efluviilor amețitoare ale primăverii, Istrati nutrește speranța unui miracol al vindecării.[2] Oricum, fapt e că se află în plină pregătire a unui voiaj la Paris. Un voiaj care nu este în nici un caz cel al unui grav suferind, pregătit moralmente pentru trecerea în neființă, ci al unui împătimat și zdravăn militant. Vrea în primul rînd să pună la punct infamia editorului. Apoi, să-l tîrască în fața justiției pentru calomniile sale cu caracter moral și politic pe Henri Barbusse.[3] La 15 aprilie, ziarele comunică însă trista veste a decesului, uluindu-i și îndurerîndu-i pe prietenii și admiratorii săi de pretutindeni. (Nikos Kazantzakis îi scrie Elenei Samios, din Japonia : *„Atzoume he ye !* Am primit ziarele și trista veste a morții lui Panait ! Aștept cu nerăbdare o nouă scrisoare,

---

[1] *Titulatura îi este conferită de Nikos Kazantzakis, care-l salută cu aceste cuvinte la 6 februarie : „More Panaiotaki, scump Lazăr care n-ai nevoie nici de Christ, O, Super Lazăr, te salut !*

Ce bucurie de a trăi pe acest bulgăre de pămînt și de a iubi. De a iubi pe acest afurisit haiduc cu fund de plumb, care după fiecare tumbă rămîne totdeauna în picioare ! Te salut, o, frate, o, tovarășe de șiretlicuri, etern Ulysse.“

[2] *La 18 ianuarie, îi scrie lui Jean Desthieux din Nisa : „Vreau cu orice preț să mîngîi un mugure al acestei primăveri 1935, care bate la fereastra mea și pe care nu credeam s-o mai apuc. Acolo, afară, este minunea primăverii. În fiecare zi, odaia îmi este năpădită de soarele care fugărește zăpada. Și copiii și-au preparat, deja, zmeele din Nerantula.“ (Atît de mult credea, în sinea lui, în aceste însușiri miraculoase de care ar dispune în neîncetata înșelare a morții, încît testamentul include clauza specială : medicii să verifice cu toată grija dacă într-adevăr și-a dat definitiv duhul !)*

[3] *Din scrisoarea trimisă lui Romain Rolland la 21 martie 1935 : „Iată pentru ce îl voi chema în fața justiției franceze — (pe H. Barbusse, n.n.) — ca să dea socoteală de calomniile sale“. În aceeași scrisoare — nota bene : redactată cu 3 săptămîni înaintea morții —, prietenul său este întrebat dacă e dispus să-l primească atunci cînd „voi avea, cum sper, mijloacele de a merge curînd în străinătate pentru a-mi îngriji sănătatea“.*

Voiajul său avea chiar stabilit un program vast. Între altele, stabilirea la Egina, în căsuța lui Nikos Kazantzakis. („Dar, în așteptare, eu pun la dispoziția ta căsuța mea — trei sau patru camere, bucătărie, verandă, terasă, vie, puț, un smochin — la Egina, pe malul mării“, îi comunica gazda.)

Acolo trebuia să revină din călătoria sa și N. Kazantzakis, și împreună, să pună la cale alte peripluri, inaugurînd o nouă și adevărată existență de hoinari. (Scrisoarea lui N. Kazantzakis din februarie 1933 : „Numai acum începe viața noastră adevărată...“)

care să-mi dea amănunte. Viața este teribilă și noi nu o simțim și o risipim în meschinării mizerabile, și numai atunci cînd o persoană care ne este dragă moare, numai atunci înțelegem că păşim la marginea abisului.")

Înmormîntarea în felul cum s-a desfăşurat a fost şi ea în tonul întregului destin al lui Istrati. După cum încunoştiinţează *Viaţa românească:* „Sindicatul ziariştilor — unde era preşedinte Stelian Popescu — l-a refuzat. Asociaţia scriitorilor l-a refuzat". Nu s-a găsit nici o sală în care să poată fi expus.

Către groapă îl va conduce moş Dimi, în vîrstă de optzeci de ani, într-un car tras de boi şi ornat cu velinţe naţionale.

L-a urmat la cimitir, cum remarcă un martor ocular, tocmai „lumea bună", care-l împinsese o dată la sinucidere şi care-i facilitase moartea timpurie. Cocoane fandosite şi domni ultraeleganţi îşi dăduseră întîlnire pentru a savura senzaţionalul întîmplării: înmormîntarea unui haiduc. După cum consemnează ziarele, dovadă a interesului extrem pe care-l trezea ceremonia, fotografii se întreceau să stea cocoţaţi prin copaci. [1]

---

[1] *Caracterul involuntar grotesc pe care l-a căpătat trista ceremonie a înmormîntării l-a prins cum nu se poate mai bine Bogdan Amaru în articolul lui din* Viaţa literară *(5 mai 1935), din care extragem frazele ce urmează: „Ne-a fost peste putinţă să mai răzbatem pînă la catafalc. Vreo trei fotografi, suiţi pe scări şi prin copaci, ca nişte maimuţe dezmăţate, se chiorau prin burdufurile negre la bunul Panait şi la lume. Ce-or fi vrut acele maimuţe? Or fi crezut că pe năsălie şade o cometă stinsă sau stîrvul unei stele de cinematograf? Nu ştiu...*

Totuşi cineva a hotărît să fie îngropat la cimitirul Belu, între cucoane şi boieri, să fie fotografiat în fel şi chipuri şi să i se ţină discursuri frumoase, întocmai ca unei beizadele. Şi tocmai aşa a fost.

L-au pozat, din copaci şi de pe brînci, i-au adus colaci de flori pe care scria: Regrete eterne*!, i-au cîntat nişte coruri funebre pe paisprezece voci — în loc să-i fi cîntat cîntecul haiducesc al lui Cosma — şi, colac peste pupăză, i-au ţinut cuvîntări, unele cu citate latineşti, greceşti, englezeşti şi chinezeşti, altele patriotice şi cu ameninţări la adresa continentelor.*

Panait tăcea. Pe gură avea un zîmbet de lut, suprauman. Umerii lui, uscaţi de boală, se înfipseseră în scîndura coşciugului, ca să nu se ridice, protestînd împotriva hilarei mascarade...

Nici o haimana, nici un hamal n-a vorbit la groapa lui Panait Istrati. Şi, singuri, ei aveau dreptul să vorbească. Altcineva, nimeni.

În fața mormîntului deschis, s-au rostit multe discursuri, unele pline de emfază și exaltare, care păreau că parodiază articolele răposatului din *Cruciada românismului.* (Între cei care și-au spus mîhnirea într-un mod mai simplu, deci adevărat, a fost și Păstorel Teodoreanu, delegat al corpului scriitoricesc.)

Terminîndu-se spectacolul, lumea s-a îmbulzit spre ieșire, și Istrati (iremediabilul individualist) a rămas din nou singur, dar de astă dată pentru totdeauna, cu figura încremenită într-un rictus amar, pe placa mormîntului, alături de imaginea care-i simbolizează existența : o corabie căzută în captivitatea valurilor. [1]

Să fi venit un hamal, ostenit și trențuros, cu umeri grei, căzuți... și să fi zis :

— Noroc, frate Panait ! Mergi cu bine...

Atît. Atît să fi zis."

[1] *Bustul lui Panait Istrati (realizare a sculptoriței Milița Pătrașcu) n-a fost dezvelit decît peste trei ani, la 17 aprilie 1938. Cu un an înainte, fusese deschisă o listă de subscripție care-i avea în frunte pe Mihail Sadoveanu și Demostene Botez.*

UN POVESTITOR DE ALTĂDATĂ. POSTERITATEA OPEREI LUI PANAIT ISTRATI[1]

A fost Panait Istrati un scriitor, în accepţia obişnuită a cuvîntului? Ilya Ehrenburg îşi amintea că, în întîlnirile lor de la un restaurant cu specialităţi gastronomice orientale din Paris, autorul *Chirei Chiralina* se lepăda cu energie de acest titlu. Acest punct de vedere îl va relua Istrati cu varii prilejuri. În preambulul la *Méditerranée. Lever du Soleil*, recunoscînd că sufletul îi e „ca un cazan sub presiune constantă", el nu acceptă gratulaţiile prietenilor privind „stofa" de literat, între altele şi pentru că îi lipseşte „spiritul născocirilor", este incapabil să povestească ceva ce n-are legătură directă cu dramatica-i experienţă de viaţă.

Nici vorbă, Panait Istrati se prezintă cu o seamă de habitudini care-l scot de pe drumul obişnuit al unui scriitor profesionist. Destinul său pare a fi dictat de jocul cu zaruri al întîmplării. S-ar fi putut prea bine ca în lipsa unor împrejurări favorabile — dacă în poziţia astrelor ar fi existat

[1] *Ţin să mărturisesc deschis că sînt puţine creaţiile care să-mi fi dat atît de mult de furcă, în activitatea mea de critic, precum cea a lui Panait Istrati. Povestirile sale supuse analizei îţi scapă, literalmente, printre degete. Instrumentele critice ţi se dovedesc insuficiente, eforturile exegezei, superflue. Niciodată acest termen — care materializează, în fapt, neputinţa criticilor — de „inefabil" nu se potriveşte mai mult ca în cazul tainelor scrisului său. Aşa se face că am rescris capitolul iniţial, renunţînd la procedeul „autocomentării". Mă satisface varianta actuală? Oricum ar fi, mă consolez cu gîndul că, în definitiv, aceste povestiri — cum observa cineva, aflat într-o situaţie similară — nu s-ar cere a fi analizate ci doar parafrazate.*

vreun element de adversitate — faimoasele-i povestiri să nu fi căpătat întruchipare.

Se ştie, dealtminteri, că Istrati îşi acordă diverse termene legate de realizarea unui op sau altul, după care intenţiona să „dispară", să depună condeiul şi să reintre în masa „anonimilor". Nimic nu-l indispunea mai mult decît pretenţia literatului modern de a transforma sacrosanta muncă de creaţie într-o simplă şi rutinieră meserie. Într-un interviu dat *României literare*, în 1933, semnala ca sarcină fundamentală a artistului contemporan despărţirea „scrisului" de „pîine". „Scriitorul, după părerea mea, va trebui să fie unul care scrie aşa cum privighetoarea cîntă. Altfel o să fie mereu suspectat că nu scrie din chemare, din sinceritate, ci din meserie!" Modelul urmărit este cel al creatorului popular, care zămisleşte cîntece sau poveşti în momentele de iluminare, cînd lumea de imagini dinlăuntrul său atinge nota cea mai înaltă a diapazonului sufletesc, în dezinteres complet de ţelurile materiale ale existenţei, unica satisfacţie găsind-o în actul plenar al destăinuirii.

Să ne înţelegem : Panait Istrati rămîne, pînă la urmă, în substructura sa sufletească, un om din public care scrie literatură, iar nu un literat de profesie (care se amestecă în viaţă pentru a colecţiona subiecte). Ibrăileanu avea dreptate cînd afirma că acest autor scrie „din viaţă, dacă se poate spune astfel, din mijlocul vieţii, din afară de artă. A putut aduce, astfel, spontaneitatea, simplitatea, adevărul vieţii nealterate." Criticul se întreba cum ar fi arătat Panait Istrati dacă ar fi fost „literat de meserie", urmînd procedura cunoscută : să facă parte dintr-un cerc literar (de la vîrsta de douăzeci de ani), să fi aderat la o „şcoală", să fi „cultivat o anume manieră" etc., şi răspunde : „Scriitorul acesta ar fi fost mai artist, dar mai puţin veridic".

Această apreciere îmi pare a avea o importanţă capitală pentru conturarea profilului general al autorului nostru, drept care ne propunem s-o examinăm mai îndeaproape şi s-o dezvoltăm. Panait Istrati — e cert — nu crede în primatul necondiţionat al artei, ca alţi scriitori pentru care viaţa nu prezintă interes decît dacă se leagă în chip nemijlocit de fenomenele estetice. Amintesc tipologia flaubertiană — în ochii respectivilor exponenţi adevărata existenţă consumîndu-se numai între graniţele atelierului lor de lucru.

Pe Panait Istrati însă scrisul în sine nu-l satisface plenar, nu poate constitui unicul său ţel, el dacă e înamorat de ceva în chip absolut atunci aceasta nu poate fi decît viaţa în multiplele-i înfăţişări (vagabondaj, dragoste, militantism social sau moral etc.). Dar arta ? Ei bine, este acceptată numai în măsura în care serveşte ca o pîrghie pusă tot în slujba vieţii. În conferinţa *Artele şi umanitatea de azi* — dar parcă numai aici ? —, o spune explicit : „N-aş putea explica de ce totdeauna am conceput frumuseţile ca nişte divinităţi menite să facă pe om mai bun, să civilizeze lumea. De asemenea, niciodată n-a sălăşluit în cugetul meu ideea de artă pentru artă sau artă pentru nimic."

Arta care nu-şi propune deliberat înalte scopuri educative nu numai că-i trezea antipatia, dar, uneori, şi o sinceră uimire. El nu putea înţelege, pur şi simplu, cum e în stare un om în toate minţile să-şi piardă vremea scriind nu pentru a înălţa sufleteşte pe semenii săi, ci doar „pentru a scrie frumos". Cu o naivitate care-i face cinste, Istrati nu crede că talentul poate odrăsli şi în sufletul unei fiinţe care nu dovedeşte calităţi morale sublime. Comentînd expoziţia unui pictor brăilean, el declară apodictic : „Căci nu există artă fără morală, nici artist fără caracter, orice s-ar spune de aşa-zisa artă care se poate lipsi de morală şi de pretinşii artişti care se pot lipsi de caracter.

Frumosul în sine e un basm."

Într-un articol publicat postum şi datat : 1930, încearcă să arunce asupra acestor chestiuni o privire mai comprehensivă. Nu neagă, principial, rostul preocupărilor stricte de atelier, recunoscînd că există un „sublim al artei", dar formulează, imediat şi cu gravitate, întrebarea : „Totuşi ne putem opri la el ? Aceasta se va putea în epoci cînd va fi împiedicat omul să-şi exploateze semenul şi să-l arunce în ghearele morţii. În acele timpuri, liber oricine să înoate în sublim. Dar astăzi cum să ai cugetul împăcat, cum să te gargarizeşti cu artă pură, cînd pe stradă sîngele închegat e pînă la genunchi ?..."

Constatînd existenţa a două tipuri de artist : „artistul turnului de fildeş" şi „artistul revoluţionar", Istrati merge pînă la a admite, neaşteptat de tolerant : „Nici unul nu-i mai mare în dauna celuilalt". În continuare, ceea ce dă cu o mînă, ia cu alta, adăugînd o precizare restrictivă într-un

şir de disocieri adevărate : „Ceea ce îi deosebeşte e sufletul, adică inima lor. Artistul revoluţionar nu poate înălţa imnuri frumuseţii în mijlocul unei omeniri slute. El este deopotrivă de sensibil faţă de nedreptate sau frumos, cetăţean al lumii, frate al celor asupriţi şi, în aceeaşi măsură, artist. Artistul revoluţionar are, pe deasupra, simţul responsabilităţii, la care-l obligă morala talentului şi a inteligenţei."

Nu încape discuţie, asupra acestor crezuri îşi pune pecetea indelebilă activitatea militantă în cadrul presei socialiste. Intervin însă şi particularităţi ale unei anume tipologii căreia i se subsumează. Interesul său pentru viaţă era unul moral-sentimental, şi nu estetic. Despre el s-ar putea repeta cele spuse de Paul Zarifopol în cazul lui Maupassant (văzut în ipostaza de „sentimental") : „Pentru Maupassant însă, ca pentru toţi acei pe care viaţa îi captivează puternic, nici o speculaţie, inclusiv arta, nu poate vreodată să-i seducă cu adevărat". [1]

Dar opera lui ? S-au putut observa remuşcările ce-l încearcă atunci cînd, robit de demonul povestitorului, se rătăceşte prin grădinile suspendate ale visului poetic, fiindu-i teamă că va fi luat drept un „băsmuitor", pe cînd el nu dorea decît să spună ce are pe suflet, să înfăţişeze adevărul nud al celor întîmplate aievea. Întreaga-i creaţie se vrea o spovedanie în public a celor văzute şi trăite : „Şi în clipa cînd pun mîna pe condei şi mă aplec peste hîrtia albă — ne avertizează el în articolul *Trecut şi viitor* —, eu n-am nevoie să scornesc prăpăstii cu efect melodramatic, nici să speculez nerozia umană, care nu cere decît s-o distrezi ; ochii scrutători ai tovarăşilor mei de visuri răsar din întunericul trecutului ca licuricii noaptea şi ei îmi cer să fiu om înainte de a fi literat".

A fi om înainte de a fi literat... Este evident că, în tot ceea ce scrie, acest autor este preocupat de dezbaterea problemei binelui, ca şi de căutarea acelor valori morale care să justifice, într-un plan superior, existenţa individului. Pot fi detectate uşor cîteva teze pe care le afirmă, cu patos, ori de cîte ori are prilejul : apoteozarea revoltei omului „liber" şi reversul, disprețuirea existenţelor placide, a „omului-mo-

[1] *Pentru arta literară*, Fundaţia pentru literatură şi artă „Regele Carol II", Bucureşti, 1934.

luscă" ; elogiul prieteniei în care vede mijlocul suprem de biruire a însingurării şi de contopire a fiinţelor umane într-o amplă comuniune solară ; înfrăţirea — mai ales această idee este exaltată — cu insul (de orice neam ar fi) strivit de viaţă. În cazul operelor lui Panait Istrati se poate repeta remarca unei prietene a lui Maupassant care i-a declarat — supărîndu-l — că pe fiecare pagină a sa se citeşte cuvîntul milă. Căci este evidentă în creaţia istratiană această simbioză între spiritul ascuţit, chiar crud în care sînt înfăţişate destinele tragice şi cultul milei faţă de suferinţele aproapelui. Eroii lui Panait Istrati devin victime ale unor fatalităţi nu numai de ordin social şi moral, ci şi biologic, mizericordia divină de altădată fiind înlocuită cu mila umană.

Opera sa poartă, aşadar, pecetea unei viziuni etice asupra vieţii. Din acest punct de vedere, Panait Istrati se alătură unei întregi legiuni de scriitori care cuprinde sub steagul ei nume glorioase ca Rousseau şi George Sand, Hugo, Dickens şi Tolstoi. Cineva alcătuise odată o antologie de texte intitulată „La morale du coeur".[1] Nu ne îndoim că aici ar putea figura şi multe dintre crezurile sale — el care se lăuda că inima îi e mijlocul prin care receptează lumea şi oamenii, că „gîndeşte" cu inima.

Am mai semnalat puternicul spirit participativ ce străbate scrierile sale, Istrati nesfiindu-se să-şi exprime făţiş concepţiile, după cum trăieşte cu înflăcărare alături de eroii săi, neascunzîndu-şi admiraţia faţă de cei preferaţi şi resentimentele faţă de cei care încalcă codul moral preconizat. Aşa se explică faptul că, într-o epocă în care autorii nu ştiu ce să mai facă pentru a-şi masca sau disimula subiectivitatea — afirmaţia lui Flaubert căpătînd pentru ei semnificaţia unui verset biblic : „moins on sent une chose, plus on est apte à l'exprimer comme elle est" —, autorul *Chirei Chiralina* întronează legile simţirii ca principiu fundamental de creaţie.

După Istrati, adevăratul artist trebuie să creeze numai atunci cînd e „apăsat de ceva pe suflet", cînd arde în vîlvătaia simţămintelor. De aici raţiunea unor polemici vehemente cu „arta occidentală", pe care o acuză, în chip nediferenţiat, că este lipsită de „stări sufleteşti". (În articolul-bilanţ : *De*

[1] *La morale du coeur* de Jules Angot des Rotours, Academia de ştiinţe morale şi politice, 1893.

ce m-am retras la Brăila, el conchide aspru : „Așa e Occidentul luminat, cînd e lovit de-o întristare. Tot așa e cînd îl întîmpină o mare bucurie. Adică, n-are nici un fel de stare sufletească, iar cînd o are, luptă ca să n-o aibă, și-o ascunde ca pe-o rușine. E lucru rușinos ca să-ți trădezi zvîcnirile inimii.")

De aici, atitudinea adesea lipsită de comprehensiune față de anumite opere moderne de prestigiu universal, cum ar fi cea a lui Anatole France, trecută nemilos (prin 1924) în rîndul „frumuseților reci și fără inimă". Mult mai tîrziu, cu un an înainte de moarte (1934), într-o serie de articole apărute într-o publicație neînsemnată, *Cinci lei,* va încerca să-și explice preferințele artistice, emițînd, totodată, judecăți asupra particularităților stilului său literar.

Istrati împarte întreaga artă universală în „două ramuri". Prima — reprezentată de Voltaire și Anatole France — îi smulge aceste caracterizări, vădit retușate și mai aproape de adevăr : „Acest stil se impune respectului nostru prin maiestatea calmului său arhitectonic. El ne învață să fim disciplinați, admițînd că nu ne mai lipsește nimic ca putere de creație și posesie a meșteșugului. El reprezintă în arta literară seninul sufletesc. Nici un șoc. Nici o fantezie stridentă. Nici o șovăire în respirație."

Nu acesta este însă stilul pe care-l preferă Istrati. Recunoscînd că, intrînd „în cîmpul limbii franceze", la această formă s-a „adăpat", precizează : „Ea nu m-a fermecat peste măsură." Cauza : stilul e o chestiune de temperament. „În omenire, zbuciumul, frămîntarea, patimile domnesc, dovadă că nu întîlnim în viață decît un om cu adevărat senin la o mie de agitați. Și acestora, nu Voltaire le trebuie, ci Șeherezade." Șeherezada, adică povestitorul, „e sufletul apăsat de ceea ce are de spus. Cel dintîi ne vorbea de somptuozitatea liniei, fără să ne spună mare lucru din ce-l apăsa pe suflet, și nici nu-l apăsa cine știe ce. Cel de-al doilea ne cucerește nu numai cu ce spune, dar mai ales prin căldura cu care se destăinuiește. [...] Povestitorul e numai destăinuire, și de aceea el captivează. El e singurul în arta literară care captivează prin sublimul sufletului."

Să recunoaștem că sînt puțini autorii care să ridice la un rang atît de înalt principiul subiectivității. După Panait

Istrati satisfacția cea mai mare o ai atunci cînd te supui necondiționat exploziilor spontaneității. Ne-am apropiat însă, astfel, de dominanta talentului său care legitimează atît uluitoarele frumuseți iscate în creații, cît și inadvertențele de ordin artistic. Căci opera lui izbucnind ca o forță a naturii dezvăluie fluctuații de nivel, care fac ca muzica pură, de un farmec ingenuu, să fie tulburată, cînd nu te aștepți, de sunete distonante. [1]

Este explicabil : cînd te lași tîrît de forța talentului nu se poate să nu ajungi la grade diferite de realizare în creație ori la rudimentarități pe care doar o dezvoltată cultură literară și un travaliu consecvent le elimină. Dar nu simțiți, în cazul vestitelor sale povestiri, că aceste aspecte colțuroase, distonante, sînt intim legate de ampla, de sănătoasa și via lor prospețime și dacă ar fi retușate poate ar răpi ceva din farmecul lor inanalizabil ?

La Panait Istrati pare că există o identitate între actul trăirii în viață și opera de artă. Identitatea merge pînă acolo încît el ignoră, practic, diferența ce există între stilul scris și stilul vorbit. El scrie precum vorbește și vorbește precum scrie. (Oralitatea operei sale a fost recunoscută, scriitorul fiind comparat pentru abundența locuțiunilor populare chiar cu Creangă.) O voce *unică* ne întîmpină în povestirile sale, în corespondență, în articolele de ziar sau în convorbirile cotidiene.

A sosit însă timpul să precizăm căile prin care Panait Istrati escaladează zonele „aliterare" pentru a putea parveni în imperiul artei. Căci arta reprezintă altceva decît trăirea, în chip nemijlocit, a vieții, după cum sfera ei nu se suprapune domeniului eticii și moralei — confuzii care au produs multe eșecuri în domeniul creației. A spus-o în termeni hotărîți și cu indiscutabilă competență Flaubert : „Ca să fii poet, nu e destul să ai nervii iritabili. Nu de ce simți e vorba, ci trebuie să-ți lămurești ție însuți ce simți, adică : să vezi — asta-i tot. Cu ideile lui Musset — potrivit cărora

[1] *Mihai Ralea, elogiind povestirea* Moș Anghel, *nu scapă ocazia de a critica anumite inadvertențe de felul acesta : în plină atmosferă solemnă de epopee, Floricica ne este prezentată cu ciorapi de mătase „dernier cri", călare pe cal, alături de figurile aspre ale haiducilor. „Efectul e grotesc, în orice caz mai degrabă de parodie eroi-comică, decît de severă epopee."*

«poezia există pentru mîngîierea inimii», n.n. — ajungi, în morală la orice, în artă, la nimic." Sînt fraze pe care Paul Zarifopol le cita cu satisfacţie şi le explicita judicios, demonstrînd că arta înseamnă o depăşire a subiectivităţii: „Bocirea iubitei şi o ceartă în stradă devin deopotrivă *obiecte*, îndată ce impresiile din care sunt făcute aceste complexe de imediată experienţă încep să se apropie, în spiritul nostru, de forme expresive; fiindcă orice material expresiv este un sistem de simboluri cu totul neatîrnat de impulsurile şi intuiţiile care formează subiectivitatea propriu-zisă".

Prestigiul acestor principii (adevărate) a făcut ca aprecierile date operelor lui Istrati de către unii critici sau literaţi de inspiraţie „flaubertiană" să fie grevate mai totdeauna de anumite reticenţe. Prea ţipa în acest autor subiectivitatea, prea îşi expunea, şi cînd era şi cînd nu era cazul, convingerile morale şi sociale pentru a nu fi suspectat că încalcă statutul specific al artei.[1] Trebuie să convenim însă că dacă în jurul celor mai cunoscute scrieri ale lui Istrati există un consens pozitiv al judecăţilor de valoare, dacă povestirile sale au cucerit cititori de cele mai diverse categorii, înseamnă atunci că şi el respectă legile generale ale creaţiei, dar într-un mod anume. După cum pentru credincioşi căile Domnului ar fi nenumărate, tot astfel putem afirma că sînt şi căile de ajungere la frumos în artă. Chiar şi faimoasa „obiectivitate" vom conchide că e dobîndită în actul de creaţie istratian — firește, dacă adoptăm un unghi mai larg asupra noţiunii, luînd în considerare nu pur şi simplu „prezenţa" autorului în cadrul naraţiunii, ci viziunea lui caracteristică. Ne vom ocupa de această problemă mai încolo, deocamdată vom menţiona că obiectivitatea acestui autor o asigură înrudirea cu optica naratorului popular — ceea ce şi explică simbioza paradoxală între un viu spirit participativ şi respectarea vieţii proprii a lumii înfăţişate. Istrati nu cunoaşte atitudinea voit detaşată a autorului flaubertian, dar nici voluntarismul scriitorului tiranic subiectiv, pentru care personajele nu sînt altceva decît

---

[1] *Într-un strălucit eseu:* Ultimul vagabond: Panait Istrati (Luceafărul, *nr. 4, 1943*), *Şt. Aug. Doinaş îi analizează opera exact sub acest unghi, ceea ce îl determină, cu toată comprehensiunea arătată, s-o anexeze sferei „artisticului", iar nu celei a „esteticului", deoarece „Marea aventură a vieţii sale, Panait Istrati o scrie aşa cum a trăit-o" fără însă a se ridica „la speculaţie pură sau la examenul raţional, lucid al unui fapt".*

păpuși, mișcate după bunul său plac. Să luăm aminte că, în cele mai bune creații ale sale, autorul *Chirei Chiralina* reacționează afectiv la tot ceea ce povestește, dar nu caută să influențeze desfășurarea imanentă a întîmplărilor, între altele și pentru că acestea i se impun ca o suprarealitate. Am arătat că sînt departe de Istrati ambițiile creatorului demiurg ; în opera sa autorul, eroii, dramele se percep într-un unic plan, fără privilegii de o parte sau alta, în chip total egalitarist. Crezînd în plăsmuirile minții sale, repet, ca într-o suprarealitate — ceea ce măsoară și candoarea sa —, povestitorul nu poate decît să prevestească nenorocirile ce se vor abate asupra eroilor, să se vaite, adesea parcă rugîndu-se ca ele să nu aibă loc, deși e convins că marele mecanism al existenței se supune unei ordine prescrise, ineluctabile.

Să urmărim, în continuare — analizînd dinamica procedeelor de creație —, felul în care materialul brut și uneori insolit recoltat direct din realitate este investit cu depline sensuri estetice.

Istrati este animat și el de dorința de a realiza impresia de obiectivitate — din alt motiv, firește, acela al cîștigării încrederii cititorului în veridicitatea celor relatate. Procedeul favorit va fi cel al „încadrării", împrumutat din arsenalul artei narative populare. Uneori încadramentul este dublu și chiar triplu. Ieremia îi povestește lui Adrian istorii auzite de la Ilie pe seama lui Cosma. Povestitorii invocați de alți povestitori sînt cît se poate de concreți în fixarea anilor, a cadrului social și natural etc., cu pretenții de exactitate, ca și cum totul s-ar fi desfășurat sub proprii ochi. Țelul urmărit, am spus, este acela al amplificării senzației de autenticitate. Viktor Sklovski a demonstrat însă că „încadramentul" povestirilor are ca urmare „frînarea" acțiunii, mărind durata receptării și ascuțind interesul ascultătorului. „Fiind frînată, senzația își sporește expresivitatea." [1] Pornindu-se, prin urmare, de la un interes etic se ajunge la o motivare estetică.

Ne amintim că, tot din dorința de a descoperi adevărul, povestitorul adoptă atitudini de reporter-anchetator. Treptat însă aspectele incongruente, insolit-moderne se atenuează, tonul arid gazetăresc se îndulcește, conturul ferm al faptelor devine incert sau beneficiază de halouri poetice, iar ceea ce debutase ca un reportaj-anchetă pozitivist sfîrșește prin a

[1] Viktor Sklovski, *Despre proză*, Editura Univers, 1975, p. 92.

revendica atmosfera unei literaturi de „taine". Schema celor mai multe dintre narațiuni ne este cunoscută : povestitorul întîlnește un om ajuns la „fundul" societății care-i atrage atenția prin ceva, îl abordează și, după un întreg ceremonial, acesta își dezvăluie „secretul" existenței. Povestirile au un caracter „regresiv", prezentul servind ca simplu pretext pentru evocarea vieții de altădată — ca un film derulat invers. Actul destăinuirii nu se petrece simplu, ci după complicate faze pregătitoare, „subiectul" începe cum se nimerește și făcînd numeroase ocoluri, orice poate să-l abată de pe drumul principal este speculat la maximum, demonul lui Panait Istrati — de-acum ne-am convins — reprezentîndu-l patima divagațiilor. Abia se sfîrșește o istorie și se anunță alta — principiul povestirilor înșiruite. Celălalt principiu al povestirilor încadrate în alte povestiri l-am menționat. Nu am în vedere însă numai planul general al construcției narațiunilor, ci și inserția pe parcurs a unor „fabule" care sporesc meandrele acțiunii. Stavru nu se mulțumește doar să „povestească" urmările tragice ale „inadaptării" sale la viața „normală" a semenilor, dar își găsește timp (și dispoziție sufletească) să ne amuze cu anecdotele spuse celor din anturajul său — cum e cea cu țiganul și salba de galbeni care are o existență atît de autonomă încît *L'Humanité* (24 mai 1924) a publicat-o ca o povestire separată, sub titlul *Deux chevaux, deux gifles ou le Tzigane de Roumanie.* În *Moș Anghel,* Ilie, pentru a tălmăci mai bine caracterul lui Cosma, inventează o parabolă cu cei doi ciobani (al lui D-zeu și al Sfîntului Petre), unul — cel revoltat — dispunînd de o „doagă în plus", satanică. (Fabula l-a încîntat pe Perpessicius, care a văzut aici o dovadă a faptului că Istrati nu numai se inspiră din folclor, dar îmbogățește la rîndul său creația populară.) Sînt toate acestea mijloace de prelungire a „așteptării", pregătind cuvîntul ultim al spovedaniei.

Același rol îl au și „dialogurile-analiză". Romain Rolland nu înțelege specificitatea procedeului atunci cînd îi cere să le concentreze sau chiar să le suprime. Instinctul de povestitor îi dictează lui Istrati o cale inversă, căci chiar dacă dialogurile nu sînt „individualizate" (nu exprimă cu pregnanță individualitatea eroilor), glosînd în jurul celor întîmplate sau al celor ce se vor întîmpla, acestea măresc acțiunea de „retardare" și, totodată, sporesc aria contemplației estetice.

Ce să mai spunem despre funcţia prezicerilor ? Lui Cosma i se prooroceşte că dacă va greşi de trei ori ţinta, trăgînd cu arma pe lună plină, e semn că va muri. Neranţulei o ţigancă îi prezice că moartea îi va veni din partea unui băiat din acelaşi neam cu tatăl ei ş.a.m.d. Ceea ce se va întîmpla în final, dar nu *ad litteram,* ci ceea ce e spus în chip nebulos şi criptic se înfăţişează concret şi reprofilat ca semnificaţie, acordînd o dimensiune în plus destinului eroilor. Contribuţia prezicerilor la frînarea şi complicarea acţiunii, la mărirea duratei subiective şi astfel la transformarea timpului de acţiune într-un factor estetic — timpul povestirii — nu se mai cere a fi demonstrată.

Este ciudat cu cîtă siguranţă, forţă şi chiar rafinament acţionează instinctul poetic al povestitorului, subminînd subtil programele afişate adesea de Istrati în chip gălăgios. Ne aflăm, bineînţeles, în faţa unora dintre tainele scrisului său pe care încercăm să le circumscriem, fără a ne face iluzii în privinţa elucidării lor totale.

În continuarea aproximărilor noastre, reţinem impresia de neobişnuit şi excepţional pe care o degajă povestirile istratiene, deşi realitatea nu este modificată cu nimic în dimensiunile ei adevărate. Pentru a înţelege mai bine această particularitate, să ne referim la Zola, de a cărui poetică Panait Istrati pare a fi apropiat. Criticii pertinenţi au relevat că în opera părintelui „romanului naturalist" imaginea existenţei apare adesea mitizată. Spre pildă, unele orăşele obişnuite capătă proporţii uriaşe (ca şi cum n-am avea de-a face cu simple aşezări urbane franţuzeşti). Istrati, am mai spus, evocă Brăila de altădată sugestiv, dar cu o astfel de fidelitate încît Perpessicius, cînd a avut nevoie să reconstituie imaginea oraşului natal, a apelat totdeauna la povestirile sale ca la o sursă documentară autorizată. N-am intenţia de a elogia calitatea de „fotograf" a autorului, arta n-are nimic de-a face cu o copiere a realităţii, ea se defineşte, cum se ştie, printr-un ansamblu de „deformări". Dostoievski spunea că artistul trebuie să procedeze prin exagerări, „colorînd" într-un chip anume materialul de viaţă, ca atunci cînd colorezi un preparat pentru a-l putea studia mai bine la microscop. Nu ne îndoim că aşa este, dar gama acţiunilor de „colorare" va să fie cît mai diversă, pe măsura inepuizabilei diversificări a

talentelor. „Deformările" lui Istrati nu afectează conturul exact al realității, ci felul în care se reflectă această realitate în subiectivitatea personajelor. Drept consecință, înseși obiectele reale sînt înfățișate în chip mai pregnant, mai viu.

Mijlocul prin care, în primele povestiri, Panait Istrati „ascute" unghiul subiectiv al receptării este cel al „mirării". Am văzut că eroii istratieni sînt oameni „vechi", coborîți din patriarhalitate, care privesc cu uimire „noua" lume, burgheză, în care se trezesc dintr-o dată proiectați. Este dezvăluită o tehnică a „singularizării", analizată pe larg de Viktor Sklovski, între altele, studiind creațiile lui Tolstoi în care lumea civilizată este privită cu ochii mujicului (sau ipostaza cea mai șocantă din *Holostomer* cînd mediul înconjurător e redat prin optica unui cal), procedeu raportat, pe bună dreptate la exemplele literaturii franceze din secolul al XVIII-lea, bunăoară, la *Huron dit le naïf* al lui Voltaire.

Smulși din lumea lor de altădată — ca niște ființe rătăcite de pe alte astre pe nefericita Terra, sau ca niște viețuitoare din lumea acvatică azvîrlite, printr-o catastrofă, pe uscat — eroii lui Istrati descriu lumea ca și cum ar vedea-o pentru prima oară, sau ca și cum ar fi treziți brusc dintr-un vis, cînd imaginea realului nu e bine reglată, unele aspecte apar amplificate, altele într-o lumină tremurătoare etc. Tot atîtea posibilități care stau la dispoziția povestitorului pentru a mări sugestivitatea senzației.

Să luăm aminte că, atunci cînd obiectivul povestirilor se va muta într-un prezent din ce în ce mai „modern", se vor petrece mutații în aria tehnicii de creație, dar cele mai bune scrieri nu vor renunța la principiul singularizării, numai că acesta se va aplica proiecțiilor unei viziuni infantile. Prin optica unui copil — ca printr-o lanternă magică — va fi înfățișată lumea mahalalei brăilene în *Codin*, crîncenele evenimente ale răscoalei din 1907, în *Ciulinii Bărăganului* etc.

Demonstrația critică de pînă acum ne-a convins că opera lui Panait Istrati, oricît de apropiată e de povestirile populare, nu poate fi însă identificată acestora. Diferențele pornesc de la conținutul uman specific care obligă la o resemantizare a procedeelor tradiționale. La cele spuse despre tipologia specifică a eroilor istratieni, adăugăm că sînt obiectul unor contradicții morale ireconciliabile (chiar atunci cînd se deghizează în haiduci); ei se împărtășesc cu vinul și otrava

absurdului existenței, contractînd maladii sufletești incurabile. Este semnificativ că mai toate povestirile lui Istrati au un final „negativ" : atunci cînd nu se termină cu o moarte (Anghel, Cosma, Neranțula ș.a.), eroul este mort din punctul de vedere al apetențelor de viață, acceptînd resemnat „eșecul" existenței sale. S-a dus vremea finalurilor fericite ale lui Dickens, cărora li se poate aplica parafraza lui Walter Scott : sînt ca niște ceaiuri în care zahărul a rămas la fundul ceștii nedizolvat. Povestirile istratiene nu sînt altceva decît istoria unor destine umane eșuate.

O astfel de problematică are, în chip firesc, repercusiuni asupra structurii creațiilor. Afirmația se verifică cel mai ușor analizînd configurația timpului — care este lipsit de funcții importante în vechea povestire. La Panait Istrati, între timpul acțiunii și cel al povestirii există o deosebire netă : în secvențele dedicate prezentului, timpul apare comprimat, exploziv, în vreme ce regresiunile spre trecut impun un timp poetic care se dilată enorm, apropiindu-se de timpul „de aur", infinit, al basmului... Voltaire observa, în *Candid*, că, în vreme ce se consumau peripețiile eroilor, Cunigunda îmbătrînise. Ei bine, eroii lui Istrati nu îmbătrînesc, sau, mai precis, au o singură vîrstă care stă sub semnul primului anotimp al vieții omului. Trecerea timpului îi marchează doar pe povestitori. Este drept, Stavru apare concomitent și erou, dar în perioada „feerică" purta un alt nume : Dragomir. Neranțula rămîne conturată, pentru totdeauna, cu o efigie adolescentină. Mama Chirei mutilată fiind de soț va dispărea, dar astfel scapă și de mutilările ireversibile ale vîrstei...

Opoziția dintre cele două forme ale timpului scoate în chip expresiv în evidență ideea modernă de destin — pe care eroii istratieni n-o trăiesc la nivelul rațiunii, ci al sensibilității (în consecință, cu o atît mai mare sfîșiere și patetism), opera lui Panait Istrati înscriindu-se în cadrele literaturii „condiției umane", căreia R. M. Albérès [1] îi găsea un loc important în panoramicul prozei europene din perioada interbelică.

Pot fi însă racordate povestirile istratiene, în chip necondiționat, ariei creației moderne, cum s-a încercat, autorul

[1] R. M. Albérès, *Histoire du roman moderne*, Edition Albin Michel, 1962.

Chirei Chiralina fiind situat în compania lui Camus ? De-a lungul întregii cărți, am căutat să previn împotriva unei astfel de exagerări, semnalînd că în urzeala operei povestitorului nostru se împletesc atît fire ale creației mai „vechi", cît și ale timpurilor mai „noi", și tocmai în asta rezidă originalitatea ei.

Lui Panait Istrati i se pot aplica cuvintele spuse de Hegel în legătură cu Schiller și Goethe : „În înțelesul acesta, putem admira spiritul poetic tineresc al lui Schiller și Goethe în încercarea de a recîștiga înăuntrul relațiilor date ale vremurilor moderne pierduta independență a figurilor plăsmuite de ei." [1]

Neîndoios, această calitate îi asigura admirația cititorilor francezi, încîntați de acele caractere dintr-o bucată și atitudini umane plenare care nu se mai întîlneau sau se întîlneau destul de rar în Occident. Cum declara Romain Rolland : „cette force, cette passion, ce demon de vie ce n'est plus de notre temps en Occident".

Explicația o cunoaștem : contactul sufletesc cu lumea patriarhală de pe meleagurile natale, a cărei vigoare nativă o sublinia cu un atît mai aprins patos cu cît lumea de „altădată" era iremediabil pierdută, neputîndu-se acorda ritmului prozaic și dezumanizant al civilizației burgheze.

Pentru a înțelege unicitatea cazului lui Istrati se cere a lua în considerație atît specificitatea obiectului poetic, cît și natura talentului povestitorului. Se știe că, între cele două războaie mondiale, au existat și alți scriitori care s-au vădit preocupați de lumile de început, de simboluri arhaice, dar optica afișată era una rafinat intelectuală. Performanța lui Istrati constă în aceea că, în epoca celor mai îndrăznețe și mai subtile experiențe ale artei moderne, el izbutește să reînnoade legăturile cu vechea povestire orală, ajungînd să reconstituie, în fond, inocența și simplicitatea povestitorului de totdeauna, sau, pentru a folosi expresia lui E. M. Forster, a povestitorului „tribal". Același scriitor și eseist englez insera această interesantă observație : „Povestirea e primitivă, întinzîndu-se în urmă pînă la originile literaturii, înainte de inventarea cititului, răspunzînd fondului nostru primitiv".

[1] *Prelegeri de estetică*, vol. I, p. 200--201, Editura Academiei R.S.R., 1966.

Această alianță cu „începuturile", cu adîncimile eposului popular sporește reverberația povestirilor lui Istrati, astfel încît, deși de proporții restrînse, ele lasă să se degaje o impresie de vastitate. Ceea ce autorul își propunea să constituie modeste istorii ale unor „cazuri" devin file din marea carte a umanității. Este explicabil de ce unii critici s-au simțit tentați să folosească, în fața operelor sale, termenul de epopee. Într-un studiu, tradus și comentat elogios de G. Călinescu, în *Viața literară*, Adriano Tilgher le considera drept „epopee modernă în chip de povestire orală, populară". Scriitorul însuși, cînd a trebuit să-și definească opera, prefațînd un text de scenariu, a numit-o „epopee populară modernă". Formula în sine conține termeni antagonici, dar să nu uităm că epopeea istratiană înfățișează trecerea de la o lume la alta, cînd se dezintegrează condițiile care favorizaseră, în fond, zămislirea epopeii.

Firește, Panait Istrati vagabondînd și în literatură pe varii drumuri, opera lui cu greu poate fi subsumată unei etichete anume.

Am văzut că primele povestiri, prin generalitatea sublimată a problematicii lor, captează reflexele unor mituri. Nu poate fi însă subapreciată bogăția de cronică concomitent socială, etern-umană și personală ; evenimente fixate pe panoul istoriei — să mai menționăm răscoala din 1907 sau actele haiducești ? —, o acumulare de documente umane culese *sur le vif* dintr-o existență zbuciumată de vagabond etc.

Să notăm că farmecul operei istratiene nu izvorăște pur și simplu din forța de obiectivare a unor asemenea aspecte, nici din modul lor de a se asambla unei construcții generale riguros stabilite, ci din efectele de armonie dobîndite prin alăturarea unor elemente diferite, chiar insolite, predominînd nu structurarea pe verticală, ci pe un plan orizontal, cu frontiere imprecise și momente autonome — caracteristici atît de propice sugestiilor poetice. [1]

---

[1] *Iată ce tablou fascinant realizează Geo Bogza, alcătuind un „colaj" cu elemente împrumutate povestirilor istratiene : „Porturi cu ape verzi, cu șuier de vapoare, cu înserări înalte și trandafirii, cu o forfotă de neînchipuit pe uliță, cu prăvălii și bazare, cu femei cărînd apă la cișmele, chicotind și dezvelindu-și șirul dinților albi, cu minarete ; cu corăbii vechi, negre și peticite, cu cheiuri încinse de soare, cu miros puternic de pește și catran, cu sacagii, cu zarafi, cu ibovnici, cu ibovnice, cu «nu mă aban-*

Creaţiile lui Panait Istrati — am mai arătat — sînt importante nu numai prin ceea ce spun, ci şi prin ecourile ce le declanşează. Calităţii sale fundamentale de povestitor trebuie să i se adauge cea de poet. În operele sale majore simţim dogoarea unei văpăi lirice care dilată conturul faptelor, al oamenilor, ca şi al locurilor. (Dunărea şi Bărăganul primesc însuşiri de eroi romaneşti.) Cufundaţi în lumea eposului istratian, descoperim că, dincolo de unele zone inegale sau incongruente, totul se transformă, în cele din urmă, într-un cîntec, a cărui melodie se insinuează, curge subteran, ca un curent abisal. Astfel încît, dacă ar trebui să apelăm la o caracterizare globală, am împrumuta-o pe cea formulată de Al. Philippide, într-un articol publicat în 1938 de *Adevărul literar şi artistic,* unde-l considera pe Panait Istrati drept „unul din cei mai mari poeţi-povestitori ai noştri".

★

Ce rol îi acceptă posteritatea ? Opera lui Panait Istrati semnifică — să recunoaştem — un cîntec fără viitor, în sensul că destinul ei este irepetabil. Nimic nu pare a fi mai departe de drumurile actuale ale prozei moderne decît formula artistică a povestirilor istratiene. Ni s-ar părea gratuită o demonstraţie pe această temă. Ne mulţumim să numim

---

dona, lumina ochilor mei», cu ceruri înstelate şi calde, cu mahalalele văruite de lună, cu lipăit de papuci pe caldarîm, cu chelălăit de ciini şi răgete de măgari, cu proxenete ; cu circiumi, cu tarafuri de lăutari, cu cărturărese, cu tot felul de pezevenchi, cu strigăte, cu rîsete, cu dansul buricului, cu ciozvîrte de berbec sfîriind pe cărbuni, cu desculţi, cu flămînzi, cu răpănoşi, cu lupanare, cu «aman-aman», cu «hai sictir», cu vorbe grele şi negre ca smoala sau spurcate ca o căldare de lături, cu suspine, cu şoapte, cu ţipete, cu «dumnezeul cui te-a făcut de curvă», cu «nu mă omorî, că nu mai fac», cu palate acoperite de tăcere şi taină, cu «mama voastră de ciocoi», cu glasul muezinului în amurg, cu oameni ai stăpînirii despotici şi corupţi, cu vagabonzi pe maldăre de paie, cu ploşniţe, cu păduchi, cu temniţe ude şi cu pumni ce se ridică şi lovesc, cu «grijania ei de viaţă», cu «nu s-o-ntoarce ea roata», cu turci, cu români, cu bulgari, cu toate neamurile cu păr negru şi creţ ale Levantului, cu greci, cu grecoaice, cu armeni, cu armence, toţi suferind, muncind, desfătîndu-se şi iar suferind, şi cu lumea lor, a hamalilor, încărcînd din zori şi pînă-n noapte vapoare, ignoranţi, visători, tot felul de vîntură-lume, copii ai cheiurilor de piatră, asupriţi, nedreptăţiţi, exploataţi, strîngîndu-şi pumnii şi scrîşnindu-şi dinţii, cu cei mai aprigi dintre ei neîncetînd să năzuiască o lume mai bună..." (Scrieri în proză, *IV, E.S.P.L.A., 1959).*

calităţile tradiţionale ale povestitorului pentru care realitatea rămîne modelul unei experienţe, şi nu, ca la orice autor modern ce se respectă, şi cîmpul unei experimentări estetice. Dealtfel, Panait Istrati singur şi-a recuzat orice ambiţie de revoluţionare în domeniul formelor literare, recunoscînd, într-o scrisoare către Romulus Cioflec, deşi într-un limbaj cam frust: „Omenirea are nevoie s-o baţi la cur. Eu n-am putut şi n-am căutat s-o bat cu forme artistice absolut noi."

În necrologul scris de Jean Guerou (*Nouvelle Revue Française*, 1 mai 1935), citim: „Avec Istrati disparait, en même temps qu'un grand conteur, l'un des derniers représentants du romantisme révolutionnaire..."

Termenul de romantism revoluţionar ni se pare inadecvat, dar că o dată cu Panait Istrati dispare unul dintre ultimii povestitori de natură populară (nu găsesc o altă caracterizare mai fericită) nu ne îndoim.

Nu este vorba numai de anumite formule-tip sau de procedee narative caracteristice, ci de ceea ce constituie cheia unicităţii operei istratiene: perpetuarea unor trăsături care ţin de *copilăria* artei. Firește, tentative de recreare a unor asemenea particularităţi întîlnim la destui scriitori moderni, dar ajungînd, în ultimă instanţă, gesturi de cochetărie artistică sau simple acte de artificiu (sursa valorii lor are o altă adresă), lipsindu-le naturaleţea nativă, o inocenţă cu neputinţă de imitat. Aici descoperim farmecul şi, totodată, accentele „funebre" ale vocii acestui povestitor. Este cert că Istrati nu poate să aibă continuatori, pentru simplul motiv că ar trebui atunci recreate condiţiile specifice care au facilitat geneza unei asemenea opere.[1]

---

[1] *Şt. Aug. Doinaş, în articolul citat din* Luceafărul *(nr. 4, 1943), se arăta şi el preocupat de unicitatea fenomenului întruchipat în domeniul literaturii de Panait Istrati, categorisindu-l drept „ultimul vagabond". În sprijinul acestei teze se configurează tipologia specifică a personajelor sale, arătîndu-se că vagabondul istratian se apropie de omul modern prin aceea că trăieşte tragismul însingurării „îmbătîndu-se continuu de dorul după alte existenţe simultane". Survine o criză a individualităţii din care rezultă „o multiplicitate şi o contrarietate a eurilor" insuficient exploatată însă de Panait Istrati, deoarece viaţa este totdeauna trăită direct de el şi niciodată reflexiv. Mulţumindu-se „cu ceea ce îi dă numai o participare afectivă la viaţă", atît autorul, cît şi eroii săi nu se integrează total condiţiei omului modern. Panait Istrati se găseşte astfel situat „între romanticul înflăcărat şi modernul lucid, chinuit chiar de luciditatea lui".*

Ne grăbim însă să reamintim adevărul că nu există o legătură directă între valoarea unei opere și funcția ei în actualitate. Mergînd mai departe și fără a ne teme de caracterul paradoxal al afirmației, vom spune că actualitatea operei istratiene o asigură în ochii cititorului tocmai inactualitatea ei, mai precis, vraja degajată de situația ei de excepție, de fenomen irepetabil...

Dar să nu exagerăm nici în privința ipotezelor privind posteritatea lui Panait Istrati, destinul acestui scriitor fiind totdeauna sinonim cu o aventură, realizînd ceea ce părea imposibil de realizat, făcînd dovada a ceea ce părea cu neputință de dovedit.

Într-un interviu pe care i l-am luat la Moscova, în 1962, Ilya Ehrenburg nu se arăta prea optimist în privința șanselor pe care le are literatura lui Istrati de a reînvia succesul de public de altădată. (După părerea sa, aceasta este soarta tuturor operelor care trăiesc din exploatarea elementelor de pitoresc și senzațional.) Dar Ilya Ehrenburg se înșela (dealtfel, în cartea sa de memorii, impresiile respective sînt atenuate). Se știe că, în prezent, după ani de-a rîndul de eclipsare a amintirii sale, Istrati pare a fi din nou în mare vogă. [1]

El rămîne „ultimul vagabond", căruia i se schițează acest portret sugestiv: „Cel din urmă vagabond rămîne astfel o ființă minunată în structura sa antinomică, un înțelept care nu a putut ajunge însă să știe ce e filozofia și care, obsedat de libertate, caută, ca Diogene, cu lampa inimii aprinsă, ziua în amiaza mare — omul".

[1] *Afirmînd aceasta, nu am în vedere numai România — unde totdeauna s-a exercitat față de Panait Istrati acea afecțiune particulară pe care o trezește cel ce este fiul rătăcitor, „l'enfant prodigue". Este însă de observat refacerea itinerariului străbătut, o dată, de literatura lui Panait Istrati în Europa. Edituri din R. F. Germania, din Ungaria, Iugoslavia ș.a. au realizat succes de public tipărind cîteva din cărțile sale. Concomitent, se continuă — subteran — acțiunea de penetrație și în alte zone geografice. Exemplul cel mai relevant este Turcia, unde, numai din 1930 pînă în prezent, s-au tipărit peste patru ediții, cuprinzînd majoritatea operelor sale și care s-au epuizat într-un timp record. (Scriitorul și editorul turc Iașar Nabi Nayir, într-o însemnare din revista* Varlîk, *declara că, dintre toți scriitorii străini, numai Dostoievski se mai bucură astăzi în Turcia de o audiență atît de mare la cititori ca Panait Istrati.) Să mai adăugăm că Miguel Angel Asturias, cu prilejul vizitei sale în România, relata interesul crescînd care se manifestă în țările Americii latine față de povestirile istratiene. Un articol al lui Atsuhi Naono publicat de* România literară *(9 septembrie 1971) semnala că traducerea literaturii române în Japonia a început cu opera lui Panait Istrati.*

O aventură spectaculoasă, care ne avertizează că opera lui Panait Istrati nu poate, în nici un caz, fi redusă la cîteva caracteristici simple, dezvăluind mereu alte şi nebănuite faţete. Astfel încît, deşi sub raportul formulei literare povestirile istratiene n-au viitor, în sensul că nu oferă o cale de urmat în contextul frămîntărilor creatoare de azi, ele îşi păstrează o actualitate continuă, sub raportul adevărurilor umane şi artistice comunicate, al tîlcului adînc pe care-l conţine experienţa şi destinul lui literar. Indiscutabil că, odată cu trecerea anilor, lectura impune o altă distribuire a luminii şi a umbrelor, alte aspecte decît cele elogiate la apariţie ne frapează şi concordă gustului şi sensibilităţii noastre. Aş remarca, bunăoară, faptul că pitorescul acut, spiritul de aventură, romantismul zgomotos, tot atîtea particularităţi apreciate de contemporani, încep să-şi piardă din forţa lor de seducţie, în favoarea explorărilor geografiei umane, a sentimentului luptei tragice cu fatalităţile de ordin social, moral şi biologic, concomitent cu poezia unei viziuni solare, adînc comprehensive, asupra mizeriei existenţiale.

S-ar putea afirma, prin urmare, că nu se găsesc fără nici o acoperire profetizările lui Camil Petrescu, care, în articolul scris la moartea lui Panait Istrati, după ce amintea: „Pentru milioane de cititori, figura biblică a lui Moş Anghel, cetatea Brăilei, tristele zbuciumări ale românismului în veacul trecut au devenit realităţi asimilate, integrate sufletului lor", conchidea cu multă îndrăzneală: „Dar pentru făcut aceste constatări e timp nesfîrşit, căci opera lui Panait Istrati e sortită multor veacuri".

N-am sintetizat toate datele. Dacă vom ţine seama şi de faptul că în ultimii ani, Editura Gallimard — care a preluat drepturile de tipărire a operei de la Presse Universitaire de France — şi-a realizat planul de reeditare completă a lui Panait Istrati, ca şi de numărul mare de lucrări de doctorantură din diverse ţări consacrate aceluiaşi scriitor, sîntem în drept, poate, să vorbim despre un nou şi perpetuu resuscitat debut al autorului Chirei Chiralina...

„EU SÎNT ŞI ŢIN SĂ FIU AUTOR ROMÂN"

Specificul românesc al creaţiei istratiene a constituit, de-a lungul anilor, obiect de dispute pătimaşe. Ovid Densusianu, în *Viaţa nouă*, căuta să salveze ţara noastră de o eventuală rudenie cu opera lui Istrati spunînd: „Panait Istrati scrie în franţuzeşte, deci e prozator francez". Considerînd că nu este suficient, el adăuga referitor la *Chira Chiralina*: „Ce ni se aduce — cu o bine organizată reclamă — ca îndemn la lectură se reduce la împestriţări de orientalism cu prelungiri pînă la noi, şi ar greşi cetitorii străini dacă, numai după cîteva cuvinte româneşti presărate în textul francez, sau pentru că se vorbeşte de Brăila, Giurgiu etc., şi-ar închipui că d. Istrati redă ceva tipic românesc. S-ar fi cuvenit ca singur autorul să lase să se înţeleagă că bestialităţile şi smintelile orientale, cum îi place să le descrie, nu sînt în firea celor de la noi." [1]

---

[1] *Problema nu este totuşi chiar atît de simplă, în orice caz, nu se reduce doar la aspectul (uşor caricaturizabil) al unor explozii temperamentale sau, mai simplu, al opacităţii în faţa structurii particulare a unei opere. Mai ales că judecarea „cazului" în speţă era tulburată de varii implicaţii extraliterare.*

Vom cita, spre exemplu, diagrama, se poate spune chiar aventura atitudinilor lui G. Călinescu faţă de Istrati (ceea ce mută, dintr-o dată, discuţia într-un plan superior).

Viaţa literară *din 1928, la iniţiativa lui I. Valerian, consacrase un număr (3 martie) povestitorului brăilean. G. Călinescu este prezent cu un articol care comentează şi expune pe larg pasaje din studiul lui Adriano Tilgher, apărut în* La Cultura: Un narratore rumeno-francese: Panaït Istrati. *Valoarea operei este scoasă din discuţie, beneficiind de*

Alții ajungeau la aceleași concluzii, deși elogiau „orientalismul" operei lui Istrati. Octav Șuluțiu scria în *Vremea*: „Panait Istrati nu are spirit francez: nu are nici spirit românesc... e oriental. E grec de azi, grec amestecat cu toate popoarele Orientului... Românul nu-și poate recunoaște imaginea în cărțile lui Istrati."

---

caracterizări pozitive de o valoare definitivă. Atingînd însă problema specificului etnic al lumii înfățișate de Istrati, G. Călinescu adresează acest avertisment, care, în general, poate fi acceptat: „Lumea povestirilor lui Istrati este acel ciudat și aventuros Orient danubian, unde toate rasele pămîntului și-au dat întîlnire și s-au amestecat într-un haos inestricabil. Din aceasta și din ce urmează ne putem da seama că opera lui Panait Istrati nu este cea mai nimerită lectură de informație asupra țării noastre."

Scriitorul nu poartă însă nici o vină pentru faptul că cei neavizați pot absolutiza elemente tematice, totuși exterioare, ale operei sale.

La distanță de peste zece ani, un context polemic și mai evident (de astă dată nu erorile unor ghiduri turistice, ci exercițiile cvasimistice desfășurate cu frenezie în jurul numelui lui Panait Istrati) provoacă această apreciere crudă: „Nu cultivăm pe Panait Istrati, oricîtă compătimire am avea pentru om și toată metamorfoza. Disprețuim pe autorii care nu scriu de-a dreptul în limba română și nu caută glorie prin literatura română... Panait Istrati nu aparține literaturii române. El e o mixtură, fără instinct național."

(Îi va răspunde, cu patos idolatru, revista junilor brăileni, Flamura, *care număra printre conducători pe Mihu Dragomir, precum și, pe un ton mai doctoral, dar cu nu mai puțină vehemență,* Pagini literare. *Autorul articolului, Ovidiu Drimba, postula: „Era imposibilă o insultă mai monstruoasă pentru cel ce, în fond, e printre cei mai autentici prozatori români contemporani".)*

Vor fi acționat, așadar, și anumite impulsuri subiective, născute în varii împrejurări, ale militantismului său critic, pentru ca în Istoria literaturii române de la origini pînă în prezent *(1941) G. Călinescu să înscrie cunoscuta frază reticentă, și, oricum, contrazisă de destinul actual al operei istratiene: „Cu toate că Panait Istrati a dat și versiuni române ale operei sale franceze, el nu va fi niciodată scriitor român, deoarece versiunilor le lipsesc spontaneitatea și traducția aceea servilă a idiotismelor ce fac în franțuzește efect exotic. Și lucru care trebuie să dea de meditat emigranților, istoriile literare franceze îl ignorează și ele."*

N-avem cunoștință de alte elemente care să marcheze evoluția opiniilor lui G. Călinescu în această problemă. Oricum, rămîne ca un fapt semnificativ atitudinea lui din 1956, cînd este printre primii care participă la acțiunea de reconsiderare a lui Panait Istrati, din anii de după 23 August. O „cronică a optimistului" (5 oct. 1956), prezintă cîteva scrisori (inedite) adresate Aidei Vrioni, depistînd concepțiile despre artă, cu stimă față de virtuțile literare ale povestitorului.

Aici se cuvine să amintim neapărat opiniile lui Nicolae Iorga, care nu şi-a schimbat înverşunarea decît în articolul scris la moartea scriitorului. Nemulţumindu-se cu învinuirile din paginile revistei *Ramuri*, în 1925, răspunzînd la o anchetă a revistei *Les Nouvelles Littéraires*, nu uita să formuleze această rugăminte: „Şi mai ales am dori să nu fim pedepsiţi impunîndu-ni-se sub formă de reclamă a librăriei franceze *Kira Kiralina* şi alte emanaţii ale poeţilor noştri internaţionali, ca fiind de inspiraţie românească".

Totodată trebuie să ne referim la cei care, apărîndu-l, au relevat fondul naţional românesc al operei sale. În primul rînd, trebuie pomenit Ibrăileanu. Recenzînd, în *Viaţa românească, Présentation des haïdoucs*, el se minuna că opera lui Istrati e „atît de românească", explicînd succesul repurtat în Franţa prin aceea că se aplica unui „material naţional şi popular".

Merită, apoi, mai mult decît o simplă menţiune faptul că mari scriitori ai ţării noastre n-au şovăit să-l revendice, din capul locului, pe Panait Istrati ca pe un membru de drept al cetăţii literare româneşti. (Am amintit, la timpul potrivit, atitudinea duios ocrotitoare, de frate mai mare, pe care o adoptă Mihail Sadoveanu.)

Să nu uităm să-l citărn pe Camil Petrescu, deoarece la problema în discuţie, invocă interesante argumente teoretice. La moartea lui Istrati, el postula acest adevăr: „împotriva împrejurării că a trăit mai mult în străinătate şi mai ales împotriva faptului că a scris într-o limbă străină, Panait Istrati e într-o nebănuită măsură un scriitor al specificului românesc, fiindcă dealtfel orice scriitor mare fiind trebuie să fie naţional".

Înainte de a intra în miezul dezbaterii, să reţinem acele aspecte care i se impun chiar şi unui cititor neavizat. S-a arătat că scriitorul merge pînă acolo încît introduce în textul francez nenumărate cuvinte româneşti: mamaliga, zer, borche, gospodar, gospodărie, potéra, potérache, dascal, borangic, clacache, hora, caciula, caciula tzurcana, doina, Făt-Frumos, fotta, ilick, donitza, pomojnic, zapciu, cîrciuma, cîrciumar, oka, galben, gîrbaci, coconache, baci, sluger, ghéba, tchobancoutza, dor, han, mezat, calabalîc, moucheteri, beilic, patcheaoura, pezeveng, borfache, tinda, rogojina, lefedgi, chouba, capcaoune, opinci, obelé, ploutache, kica, catrintza,

voïnic, mosneni, patules, pogon, cojane, kélar, topouz, beizade, codrou, gherghef, barbat, rakiou etc. (Lista a fost alcătuită de Ibrăileanu, care înregistrează o parte din cuvintele întrebuințate în *Prezentarea haiducilor.*)

Dar nu numai atît. Panait Istrati transplantează în limba franceză construcții întregi specifice limbii românești, expresii idiomatice. El spune de exemplu : un copil din flori (*fils des fleurs*), a se duce cu domnul (*laissez-moi m'en aller avec le seigneur*), a cînta pe glasul al optulea (*il chante sur le huitième ton*), a pleca în haiducie (*je pars en haïdoucie*), a cerca marea cu degetul (*je sonde la profondeur de la mer avec mon doigt*), pînă la Dumnezeu te mănîncă sfinții (*jusque chez Dieu on peut être dévoré par les saints*), banul strîngătorului în mîna risipitorului (*les biens du thésaurisateur tombent toujours dans les mains du dissipateur*), a sări din lac în puț (*sauter du lac dans la puits*), rău cu rău, dar mai rău fără rău (*ça va mal avec le mal, mais cela porrait être pis sans le mal*), codru frate cu românul (*le codrou frère du Roumain*) etc. Expresiile sînt scoase de Ibrăileanu tot din *Prezentarea haiducilor.* Trebuie să le adăugăm și pe acestea, pe care Camil Petrescu le cita întotdeauna cu mare satisfacție : frate de cruce (*frère de croix*), fugea mîncînd pămîntul (*il fuyait en mangeant la terre*) ș.a.m.d., observînd că Istrati a integrat literaturii universale „și o parte din experiența milenară a simțirii românești în structura expresiilor ei idiomatice". Istrati nu a țesut în urzeala unei limbi străine fire românești — și așa de organic întrepătrunse ! — pentru a cîștiga un decorativism facil. El era opresat, ca să-i folosim expresia, de realitățile autohtone, de aceea a încovoiat și a străpuns țesătura metalică a limbii franceze.

Să luăm seama și la osmoza, la interferențele creațiilor lui Istrati cu folclorul românesc. Că traduce bucăți întregi, ca *Doină, doiniță, Sorcova morcova, Balada haiducului Gheorghiță,* nu înseamnă nimic. Istrati își însușește, în modul în care zugrăvește eroii, viziunea populară, deci națională. Bunăoară, dînd frîu liber setei sale după existența viguroasă, nefalsificată și eroică a haiducilor, Istrati apelează la situații-clișeu din baladele populare, transfigurate de imaginația sa înfierbîntată. De asemenea, în crearea unei atmosfere ireale, de vis, el întrebuințează procedee specifice basmului și povestirii populare românești.

Problema merită a fi reluată și adîncită. Să rămînem însă, deocamdată, în planul acelor particularități naționale care au forța unor simple evidențe.

Determinarea concretă a dramelor suferite de eroii lui Istrati a făcut ca în opera sa să acționeze ca niște personaje locurile natale, peisajele naționale: Siretul, cu lunca sa luxuriantă, sălbatică, și cu stuful și pămîntul mișcător; Dunărea, cînd tînără, răzbunătoare, spărgînd zăgazurile și înecînd pe o suprafață imensă satele cojanilor, cînd molatică, felină, seducătoare, amăgind cu zările ei albastre eroii, cînd, în sfîrșit, cristalină, calmă, maternă, oferind în bălțile ei ostroave senine și calde celor pe care i-a mutilat viața „civilizată"; Bărăganul, care este altul decît cel al lui Odobescu, lipsit de culori somptuoase, un Bărăgan chinuit, răscolit de hora sălbatică a ciulinilor etc., etc. Panait Istrati a făcut cunoscute în peste douăzeci și patru de țări aceste peisaje naționale. Au recunoscut-o pe un ton hotărît criticii străini. Bunăoară, în cronica apărută la *Ciulinii Bărăganului* în *Feuille d'avis*: „El (Istrati, n.n.) a făcut României un serviciu considerabil, anexînd pămîntul ei la carta geografică a literaturii..." Autorul cronicii adăuga: trăsătura amintită „e un indiciu de măreție". Nu toți scriitorii pot să dea plasticitate de neuitat „locului nașterii lor". „În cea mai mare parte a cărților, țara nu intervine decît ca un cadru al acțiunii. La Istrati, este, dimpotrivă, piatra unghiulară pe care se așază întreg edificiul."

Că toate aceste aspecte trebuie să cunoască motivări mai adînci, trimițîndu-și ramificațiile către un nucleu problematic unic este ceea ce am încercat să dovedim pe tot parcursul analizelor noastre. Conflictele umane izvorîte din vălmășagul de contradicții care marchează trecerea de la o stare patriarhală la una modernă, iată condiția problematică în afara căreia nu poate fi înțeleasă cum trebuie opera lui Panait Istrati. [1]

---

[1] *Perpessicius formula acest adevăr esențial în prefața la* Ciulinii Bărăganului *declarînd: „Epoca aceasta din pragul veacului al XX-lea, Panait Istrati a trăit-o din plin, în toate detaliile peisagiului animat al unei mari schele de export, cum era Brăila — și gestația operei lui literare, care a putut, cu bună dreptate uimi, prin abundența ei,* acolo *și* atunci *se situează".*

Este vorba aci de o problemă centrală de stil și de viziune, care afectează, într-un fel sau altul, întreaga literatură română de la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. Și prin aderarea la spectacolul acestui moment istoric de răscruce din istoria societății române — înfrățindu-și eforturile artistice cu ale celorlalți scriitori —, descoperim titlul esențial al autohtonizării lui Panait Istrati.

Este simptomatic faptul că atunci cînd s-a încercat, dincolo de convenience, de un sens sau altul, printr-un studiu aplicat, să se evidențieze factorii integrării operei istratiene în circuitul literelor românești, punctul de comparație, impus din primul moment cercetătorilor, a fost sămănătorismul. Pompiliu Constantinescu a reluat de cîteva ori această temă, afirmînd: „Dacă, printr-un joc al aceluiași hazard ce l-a ridicat pe plan literar, Istrati ar fi scris în românește, în plin semănătorism, și d. Iorga (deși actual l-a repudiat), și d. Sanielevici (care l-a îmbrățișat cu o frenezie dăunătoare amorului său îndelung răbdător după «clasicismul proletariatului»), și d. Ibrăileanu (ar fi făcut poate numai unele restricții «etice») l-ar fi recunoscut, alături de Sadoveanu, exponentul mișcării pe care au susținut-o".

Nu este însă vorba, cum greșit s-a înțeles, de o identificare absolută. Pompiliu Constantinescu va căuta să fie cît mai explicit, mutînd comparația strict în planul particularităților artistice: „Nu voim a împinge analogia pînă a identifica pe Istrati cu un semănătorist". Este vorba, în primul rînd, de romantismul literaturii istratiene: „căci și prin atitudine și prin procedee expresive considerăm pe autorul *Kirei Kiralina* esențial romantic".

Considerații incontestabil importante prin sugestiile întrezărite. Nu există motive care să îndreptățească o categorisire a lui Istrati ca sămănătorist, măcar datorită radicalelor inaderențe de conținut. E inutil să mai spunem că pentru autorul *Ciulinilor Bărăganului* și al *Neranțulei* satul nu poate fi un Eden, iar orașul „o maimuțăreală idioată străină de sufletul românesc" (C. Sandu-Aldea). Literatura lui Panait Istrati nu promovează o asemenea antiteză mecanică, romantismul său este, să nu uităm, din punct de vedere genetic, romantismul păturilor declasate de la oraș. Dar discuția este inutilă, întrucît antiidilismul viziunii sale asupra realității îl situează pe o poziție definitiv antagonică. (Tot Pompiliu

Constantinescu observa că haiducii lui Istrati „tîșnesc dintr-o imaginație iritată de carbonar". Intră aici și un refuz dat manierei literare agreate de sămănătoriști, exprimat direct încă în publicistica sa de dinainte de primul război mondial. Astfel, la un moment dat, el „desființa" o piesă a lui I. C. Vissarion cu asemenea argumente: „Autorul piesei, deși este țăran, e departe de a fi un autor-țăran. El nu ne dă nici limba, nici sentimentele, nici revolta coșbuciană a țăranilor noștri, ci numai niște exclamări hamletice, rezultatul unor citiri fugare și pedantice."

Dealtfel, folosirea etichetei de sămănătorism se explică esențial prin confuzia de termeni care exista în epocă în legătură cu sămănătorismul, tradiționalismul și realismul epic de inspirație rurală. (Rămîne oricum ca un fapt paradoxal acela că scriitori atît de diferiți — nu numai Sadoveanu, Istrati ori Galaction, dar și Rebreanu și Arghezi — se văd uniți sub titulatura generică de „tradiționaliști".)

Firește, întîlnind descrieri ale Bărăganului sau ale bălților Dunării, ești tentat să descoperi similitudini cu scrierile lui C. Sandu-Aldea. Dar numai încercarea de a alătura aceste două nume în mod serios scoate la iveală incompatibilități grave, chiar dacă ne-am referi numai la viziunea tragică, viziune ce, ca un soare negru, guvernează lumea eroilor lui Istrati. Curios e că, datorită condiției umane astfel problematizate, opera istratiană se refuză totodată și comparațiilor imediate cu literatura vieții de mahala, așa cum s-a constituit ea de-a lungul anilor, în literatura română.

Nu este cazul să facem aici o discuție amănunțită legată de această temă literară (mai amplă decît se crede, dacă ne raportăm și la operele închinate tîrgului de provincie). Să spunem doar că, relevînd destule coincidențe sub unghiul elementar de decor sau al unor reacții umane specifice, creația lui Panait Istrati promovează o mahala de un tip special, inimitabilă. (Cade firesc în afara discuției literatura periferiei unei urbe mai mult sau mai puțin moderne, ale cărei titluri notabile apar după anul 1930, aici ridicîndu-se o altă problemă, aceea a receptării eventualelor influențe istratiene.)

Ca să fim mai expliciți: literatura lui Panait Istrati se diferențiază atît de micul romantism provincial, cît și de micul realism (preocupat de fotografierea „chipurilor de mahala"), prin generalitatea problematicii, prin forța de a sin-

tetiza conflicte umane ce rezumă o lume şi definesc o întreagă epocă. (Putem spune că eroii istratieni valorează adesea nu atît prin calităţile lor umane intrinseci, cît mai ales prin rolul pe care sînt siliţi să-l joace pe scena unor mari tragedii.)

Cele mai bune opere ale sale transcend realitatea obişnuită, captînd, după cum ştim, reflexele lumii „de altădată", mitice (eroii săi au ştiut cîndva să vorbească limba zeilor).

Pentru a scurta lista aproximărilor, vom observa că singura comparaţie pe care o acceptă în acest domeniu povestirile istratiene este cea a lui I. L. Caragiale din *Kir Ianulea,* dar aici înrudirea este asigurată pe o altă cale, de o mare rezonanţă (a balcanismului), care rămîne s-o dezbatem în chip special.

Trebuie, aşadar, respingînd apropierile exterioare pur tematice să ne îndreptăm atenţia spre acele comunicări subterane, derivate dintr-o poziţie comună în problema raportului dintre artă şi realitate. Am fi astfel înclinaţi să-i găsim locul lui Panait Istrati în cadrul literaturii „marelui realism" (termenul lui Georg Lukács). Recunoaştem că termenul, în acest caz, nu e prea exact, noi îl aplicăm totuşi acelor opere care lasă să se degaje o impresie de vastitate, de amploare a problematicii, realizînd unitatea dialectică dintre „lumea mică" a vieţii individuale şi „lumea mare" a vieţii sociale şi chiar naţionale. Perpessicius este cel care afirma că, situînd între M. Sadoveanu şi L. Rebreanu creaţia lui Panait Istrati, descoperim trinitatea cea de o fiinţă a prozei româneşti. O afirmaţie prea ambiţioasă ? Să recunoaştem însă că liniştitelor, imperturbabilelor şi implacabilelor cadenţe, în stilul marilor epopei din *Ion,* le răspunde, de pe un alt versant literar, muzica plină de dulceaţă şi solemnitate sepulcrală, cu ecouri de mit popular, a operei lui Mihail Sadoveanu. Şi că, între aceste exemple, nu distonează colierul straniu al povestirilor istratiene, cu tonalitatea lor tragică de lume baladescă prăbuşită în infernul lui Dante, cu spiritul lor aventuros, pitoresc, dar dezvăluind în adîncuri apa neagră a tenebrelor şi cărora Adriano Tilgher, cum am văzut, le dădea calificativul de „epopee modernă în chip de povestire orală poporană".

Nu încape discuţie, comparaţia cea mai firească şi pe care am avut-o mereu în vedere este cea cu opera lui M. Sadoveanu (din aceeaşi coastă a prozei româneşti este zămislită şi creaţia lui Panait Istrati). Monumentalitatea artistică în cazul lor

este atinsă cu alte mijloace decît cele folosite de Rebreanu, între altele, prin apelul adresat experienței vechii povestiri populare.

Explicația pornește de acolo că eroii lui Sadoveanu și ai lui Istrati, desigur într-o măsură diferită, au posibilitatea de a manifesta independență în acțiunile lor, de a duce o viață bogată în întîmplări, chiar eroică. De aici o lărgire a orizontului povestirilor, năzuința către amploare, care imprimă atracție între creații diferite, făcîndu-le să se contopească în „cronici" *sui-generis* ale unui timp revolut.

Afirmația pare riscantă în ceea ce-l privește pe Panait Istrati. Dar sesizați subțirele fir de argint care leagă feluritele sale creații sub bolta unui caravanserai, a unui orizont poetic unic. În *Moș Anghel*, apare ca personaj episodic Ieremia, pe care-l întîlnim ca povestitor și erou în *Cosma*. Dar Cosma este fratele Chirei Chiralina și răzbunătorul ei față de soțul despot — deci se face legătura și cu această povestire. În *Cosma* facem cunoștință cu Florica, femeia-haiduc însuflețită de altruism social, care va deveni figura de prim-plan în *Prezentarea haiducilor* și în *Domnița din Snagov* etc.

S-ar părea că este imposibil să se găsească o comunicare de ordinul subiectului cu povestiri ca *Neranțula*, *Codin* și *Ciulinii Bărăganului*. Toate sînt însă narate din punctul de vedere al unui copil : Matache, în *Ciulinii Bărăganului*, Marcu, în *Neranțula*, și Adrian, în *Codin*. Dar peripețiile din *Chira Chiralina* nu sînt evocate tot prin prisma unui copil, Dragomir ? Avem de-a face cu travestiri ale aceluiași povestitor. Puneți-i un singur nume și veți reconstitui cu limpezime ampla „cîntare" a oamenilor din Brăila și din împrejurimile ei.

Desigur, între operele celor doi scriitori se află și deosebiri importante [1] (pe care le-am marcat cînd a fost cazul),

---

[1] *Deosebirile sub raportul paletei artistice le găsim enunțate de Mihai Ralea în recenzia la* Oncle Anghel, *deși cu sublinieri ușor polemice, dat fiind faptul că, pornind de la această povestire, H. Sanielevici îl opusese pe Panait Istrati tuturor scriitorilor români contemporani. „Numai că d. Istrati n-are acel sentiment unic de mister al naturii și al vieții pe care-l are d. Sadoveanu. D-sa e pur descriptiv. Ne dă un tablou în culori vii și just schițate. Din el nu se degajă însă acea poezie nelămurită care înfioară paginile d-lui Sadoveanu. Aspectul e concret, sugestiv. Dar numai atît." Considerații care subînțeleg adevărul că Panait Istrati nu e un magician al cuvîntului cum e Mihail Sadoveanu — poezia operelor sale cunoaște alți factori determinativi și în primul rînd valorifică*

chiar și numai în ceea ce privește specificul lumii umane evocate.

Eroii lui Sadoveanu, firi domoale, cu mișcări încete, aproape de ritual, și cu porniri vijelicase numai în clipele extreme, caracterizați prin semimutenie, vorbind agale și cu ocolișuri, fără a spune cuvîntul fundamental, contemplativi, ascunzînd înlăuntrul lor palpitațiile inimii sau cîte o taină — se deosebesc de cei ai lui Istrati : impulsivi, gălăgioși, palavragii, fanfaroni, afemeiați, gata să pună mîna pe cuțit, de un sentimentalism incendiar.

O diferență caracteristică esențială ce derivă și din condițiile specifice în care aceștia acționează. Eroii lui Sadoveanu, de preferință : ciobani, pescari, vînători, pădurari etc., prin înșeși ocupațiile lor, se situează într-o zonă care, cum s-a spus, nu intră în bătaia civilizației. Iar dacă se rătăcește vreunul dintre ei, n-are decît să se întoarcă în „lumea" lor, unde pulsează o viață aparte, după un cod moral vechi de secole și în care vegetația și viețuitoarele se unesc într-o solidaritate oțelită împotriva „intrușilor".

Dar eroii lui Istrati n-au posibilitatea să se servească împotriva inicvității sociale de armele eroilor sadovenieni. Cufundați în infernul vieții moderne capitaliste, ei nu pot decît să-și reamintească „paradisul pierdut". Moș Anghel va retrăi anii cînd hălăduia liber ca un voinic din balade ; Stavru va evoca viața unchilor săi, haiduci, și cînd negurile „neobarbariei" se vor lăsa mai temeinic, eroilor lui Istrati le va rămîne, ca un refugiu luminos, vîrsta copilăriei (vezi *Codin* și *Neranțula*), cu grădinile ei feerice, suspendate.

G. Călinescu, analizînd opera lui Sadoveanu, emitea observația că „acolo, în lumea lor, sînt însă (eroii sadovenieni, n.n.) niște adaptați desăvîrșiți, alcătuind o lume cu biruitori și învinși, cu patimi și virtuți în care se simt fericiți". Teza se menține, desigur, pentru acea parte din vasta operă sadoveniană în care oamenii sînt zugrăviți în circuitul limitat al vieții patriarhale. Observația ne servește ca să definim,

---

forța sălbatică, nativă de povestitor, mult mai direct înrudită în cazul său cu aceea a povestitorului popular. Adevăr pe care M. Ralea nu întîrzie să-l recunoască cu toate onorurile de rigoare : „D. Panait Istrati are un remarcabil dar de povestitor" ș.a.m.d.

prin contrast, specificul eroilor lui Istrati tocmai ca inadaptaţi. Prin psihologia şi comportarea lor, ei nu se pot pune de acord cu „vremurile noi". Ne vine în minte Ion al lui Rebreanu, care, deşi mai mult din instinct, pentru că nu are luciditatea raţională a unui scop, ştie — pentru a-şi schimba categoria socială — să utilizeze mijloace caracteristice societăţii în care trăia : necinsteşte fata unui ţăran bogat, apoi, pentru a intra în stăpînirea pămîntului socrului său, îşi transformă nevasta şi copilul într-un obiect de negustorie. Iar dacă pînă la urmă „glasul iubirii" învinge pe cel al „pămîntului", aceasta nu dovedeşte decît că nici Ion nu a ajuns pe deplin la structura firilor selectate de orînduirea burgheză. Eroii lui Istrati se află însă pe o treaptă şi mai primară. Dezvăluind o mentalitate de-a dreptul infantilă, ei se arată complet indiferenţi faţă de latura practică a realităţii. Legile societăţii capitaliste — cum ar fi puterea vrăjitorească a banilor — le privesc cu ingenuitatea unor inşi proaspăt descălecaţi din patriarhalism.

Dacă vom căuta locul pe care-l ocupă eroii lui Panait Istrati, vom descoperi că se află la intersecţia tipurilor primitive cu cele moderne. Prin opera acestui scriitor, literatura română relevă o experienţă preţioasă, care aruncă o punte între cele două tipologii fundamentale ale prozei noastre.

Personajele moderne ştiu în faţa durităţii vieţii să-şi compună o mască, să experimenteze diferite moduri de disimulare etc., în vreme ce personajele istratiene, puse să facă faţă contradicţiilor morale din capitalism, dar păstrînd psihologia de oameni „vechi", sînt prea simpli, prea deschişi, cu reacţii nude, nu sînt în stare să dezvăluie atitudini corespunzătoare noilor condiţii.

Şi, de fapt, rareori întîlnim vreo categorie de eroi care să îndreptăţească într-o asemenea măsură calificativul de „inadaptabil". Opera lui Panait Istrati include dimensiunile acestei problematici umane, care a dominat literatura românească din trecut, datorită unor condiţii social-istorice specifice — aşadar, un alt mod de relevare a tiparelor caracteristice autohtone.

Eroii lui Istrati se deosebesc însă de majoritatea inadaptabililor — care se caracterizau prin lamentaţii şi pasivism, dat

fiind că se recrutau nu atît dintre intelectualii proletari, cum i-a considerat Gherea, cît dintre intelectualii mic-burghezi. Venind din păturile de jos ale poporului, eroii istratieni impun prin grandoarea și vigoarea cu care suferă efectele inadaptabilității. Moș Anghel se lasă mîncat de viu, de viermi, nevoind să-și „altoiască șira spinării, cu alta" flexibilă. Dar Neranțula, care, dînd cu tifla calculelor murdare, vulgare, din realitatea cotidiană, ascultă numai de pornirile inimii ei, și, devotată total prieteniei, piere cu acel cîntec copilăresc pe buze? Cosma ajunge să înfrunte dumnezeirea pentru că a alcătuit prost lumea. Puțini eroi din literatura română se înalță la o asemenea măreție și orgoliu al gestului. Între aceștia am putea aminti pe cei ai lui Camil Petrescu, care au o configurație surpinzătoare: sînt tratați într-o manieră perfect modernă, cu mijloace acut analitice, dar esența lor morală pare a fi romantică. Sînt îndrăgostiți, ca și eroii lui Istrati, de infinit, de fata morgana a absolutului. Radicalismul lor vrea totul, ori nimic. Orice compromis, orice drămuire — chiar dacă le-o cer condițiile de realizare a idealului lor — li se par mai rele decît moartea. E semnificativ că, publicînd în volum *Suflete tari*, Camil Petrescu s-a simțit obligat să adauge ca subtitlu: *Nebunia lui Andrei Pietraru*. Și, într-adevăr, gesturile lor necugetate, neumbrite de nici un calcul meschin, exclusivismul absolut îi împing la marginea anormalității. Vrem să spunem că există, atît la eroii lui Istrati, cît și la cei ai lui Camil Petrescu, o patină ibseniană, care întărește ceea ce afirma Engels, într-o scrisoare referitoare la opera marelui dramaturg nordic: sînt oameni care „mai au inițiativă și caracter".

Să mai demonstrăm nepotrivirile pe care le acuză această apropiere de nume? A intrat de-acum în categoria adevărurilor tautologice aprecierea că eroii lui Camil Petrescu sînt cerebrali, „au văzut ideea", au fost vrăjiți de „jocul ielelor" și de aceea aspiră ca niște posedați către sferele albastre ale gîndirii abstracte. Personajele lui Istrati acționează însă la nivelul simțurilor, avînd o teamă ocultă față de fosforescența rece a minții! Își alcătuiesc o mistică din pornirile pătimașe ale inimii. În fața catastrofei pasiunilor, se apleacă precum în fața unei fatalități.

Spus mai pe scurt, dacă opera lui Camil Petrescu circumscrie *o dramă a raţiunii,* opera lui Panait Istrati defineşte *o dramă a sensibilităţii.* [1]

Diferenţă între structuri literare care le relevă şi pe cele de ordin sociologic. Căci merită o subliniere în plus blazonul specific, rasa lor de declasaţi. Mai este nevoie să amintim galeria vagabonzilor, de la misteriosul Mihail, fost nobil rus, la nestatornicul cambuzier Sotir, de la Adrian, alter-ego-ul autorului, la vînzătorul ambulant Stavru ? Iată solul pe care se înalţă, arborescentă şi contradictorie, psihologia lor : ascetismul şi pofta sălbatică după plăcerile vieţii, tăgada societăţii — cu o violenţă rar întîlnită — şi individualismul extrem, nereceptarea prezentului şi trăirea în lumi imaginare, acte de o îndrăzneală superbă şi compromisuri laşe cu mizeria. Trebuie să convenim însă că aceste tipuri sînt originale şi îmbogăţesc, incontestabil, orizonturile tematice ale literaturii române.

Ideea o găsim formulată, pe larg, într-un articol din *Viaţa românească :* „Era şi vremea, dealtfel, ca această pătură formată din străini aventuraţi în lume după o pîine muncită din greu, camarazi buni ai autohtonilor de jos, muncitori în port şi clienţi ai periferiilor lărmuitoare, să intre în literatura românească, prea exclusiv ocupată de ţărani şi boieri, ciocoi sau dezadaptaţi. De aceea, Panait Istrati şi viaţa brăi-

---

[1] *Al. Piru a inserat, în coloanele* României literare *(21 iunie 1973), un judicios comentariu pe marginea volumului meu :* Panaït Istrati. Un chevalier errant moderne.

La capitolul obiecţii, între altele, se formulează următoarea apostrofă : „Nu mă împac cu paralela Istrati—Camil Petrescu, deoarece eroii lui Istrati sînt lipsiţi de reprezentarea ideii, nu-şi pun problema absolutului în sensul imperativelor categorice, fiind mînaţi doar de miraje şi nelinişti de alt ordin, fără substrat transcendental".

Perfect adevărat. Numai că „paralela Istrati—Camil Petrescu" nu există *în volumul recenzat, deoarece adresîndu-se cititorilor străini n-am găsit cu cale să-l situez pe povestitorul brăilean într-un tablou exhaustiv al literaturii române.*

Cît priveşte problema în sine, îi atrag atenţia iubitului meu profesor că, totuşi, a compara între ei doi scriitori nu înseamnă, ipso facto, *a-i identifica. După cum se poate vedea din textul de mai sus, „paralela" îmi serveşte tocmai pentru a sublinia diferenţele structurale existente între Panait Istrati şi Camil Petrescu, exact în sensul celor notate şi de domnia sa.*

leană erau în mod predestinat menite să facă primul pas al literaturii române în cucerirea deplină a teritoriului ei social și să-i deschidă, în același timp, orizonturile străinătății".

În cadrul aproximărilor de pînă acum, special am lăsat mai la urmă problema „orientalismului" și „balcanismului", deoarece aici își găsește opera lui Panait Istrati momentul de impact cel mai expresiv și cel mai ușor sesizabil în contextul larg al literaturii române.

În povestirile sale, în afară de români, mișună evrei, greci, armeni, lipoveni, turci ș.a., un întreg amalgam de naționalități caracteristic lumii porturilor dunărene.[1] Opera istratiană va capta, așadar, efluviile pline de culoare rezultate din evocarea particularismelor de comportare și gîndire ale acestor oameni și chiar de limbaj. Căpitanul Mavromati, din *La stăpîn*, i se adresează astfel lui Adrian : „Te dore pițiorele more. Ah, caimeni !" Ori : „De more pedaki !... Ah ! afilotimi, gainar !... Hrima, more, hrima." Adrian, la rîndul său, în calitate de chelner la locanda lui Kir Leonida, învață aceste expresii : „Amesos", „erhete", „oriste Kirie !". Ducîndu-se în timpuri mai îndepărtate, Istrati, în *Cosma*, transcrie următoarea cuvîntare a arhontelui Samurakis : „Fromosa domnița, che vedeți linga mine ieste fidanțata mieo... stipuna vostru, cu înțepere de azi..." Cosma, travestit în călugăr, se simte obligat să „heritisească" pe arhonte și să-i cînte un *Chiria codromion* (cazanie de duminică) etc.

Nu descoperim însă la autorul *Chirei Chiralina* o orientare voită, ostentativă către „balcanism". Pitorescul de această natură la Istrati se degajă de la sine, din simpla evocare a realității din porturile dunărene, realități cunoscute și trăite direct, datorită împrejurărilor biografiei sale.

Să mai observăm că pentru fostul activist sindical adînca comprehensiune în înfățișarea dramei oamenilor umili, de orice naționalitate ar fi, a devenit un crez de viață fundamental. Încă în prefața la prima sa povestire, *Chira Chiralina*, el declara cititorilor francezi că își va îngădui și o altă îndrăz-

[1] *Într-un articol din* Vlăsia *(nr. din 9 noiembrie 1926), Gala Galaction, povestind momentul întîlnirii sale cu Panait Istrati, din 1925, nu uită să-l recunoască drept un fiu legitim al acestor comunități umane specifice zonei dunărene : „E din șesurile și din bălțile Dunării (de la marginea Bărăganului) și vorbește limba pescarilor și a negustorilor de cai..."*

neală : aceea „de a iubi și de a fi mereu, în toate țările, prietenul tuturor oamenilor de inimă". Întregul volum *Familia Perlmutter* demască practicile naționaliste, care au provocat tragedia existenței unor eroi ca Isaac, Skimka, ori bunul Herman Binder. Să ne amintim apoi de fiorul umanist generos cu care sînt evocate figuri ca salepgiul grec Barba-Iani, croitorașul evreu Musa din *Răsărit de soare în Mediterana*, lipoveanca din *Mihail*, care își cîștigă existența adunînd gozuri de prin vagoane, pescuitorul de raci Ibrahim din *Chira Chiralina* și, cu alt nume, din *Țața Minca*, lustragiul Hasan din *Casa Thüringer*, plăcintarul Kir Nicola etc., eroi care au o condiție comună, sînt toți niște dezmoșteniți ai soartei, niște victime ale societății capitaliste.

Este important de relevat și care latură a folclorului l-a influențat pe Istrati. Nu este folclorul ciobanului mioritic, ca la Sadoveanu, ci cel aflat la frontiera dintre lumea satului și cea a orașului. Amintim scenele de ospăț din *Moș Anghel*, ori chefurile haiducilor din *Cosma*. Totul se petrece ca într-o crîșmă din mahalaua Brăilei. Dealtfel, în afara baladelor haiducești, creația lui Istrati a asimilat din folclor mai ales cîntecul de lume de la oraș, irmoasele de factura celor culese de Anton Pann, precum și folclorul popoarelor străine. Și cît de colorată apare evocarea mahalalei în care răsună aici cîntecele languroase ale palicarilor, „te voi duce pînă la Kios, Kios, țara mea", și, dincolo, cîte un autohton și periferic : „Ooof ! Toate lămpile s-au stins." [1]

Opera lui Panait Istrati își revendică descendența din acea tradiție a literaturii române inaugurată de Anton Pann și Nicolae Filimon — și, de fapt, mai înainte de Pitarul Hristache —, impusă definitiv artisticește de Ion Luca Caragiale, dezvoltată ulterior de un Mateiu Caragiale, Ion Barbu, ori Gala Galaction (acesta din urmă prezintă numeroase și firești contingențe ocupîndu-se de un mediu cosmopolit dunărean).

---

[1] *Problema relațiilor creației istratiene cu folclorul implică și alte aspecte, mai de conținut, menționate pe parcursul cărții. Mă mulțumesc să reamintesc aici articolul lui Pompiliu Constantinescu din* Viața literară *(3 martie 1928), a cărui concluzie poate fi citată, ca un corolar al discuției noastre : autorul* Chirei Chiralina *„înnoiește tradiția populară, din lotul basmului, cu noi altoiuri, tăiate din arborele mirific al fanteziei orientale, aci stă adevărata autohtonizare a lui Panait Istrati".*

În acest context își găsesc motivarea anumite caracteristici interioare ale creației sale, cum ar fi : expansiunea sufletească frenetică, gustul pentru culorile crude și resurecțiile de moravuri și tipuri pitorești ș.a. Romain Rolland, citînd *Chira Chiralina,* avea sentimentul unui „uragan de foc peste cîmpuri". Comparîndu-l cu unii autori ruși, reține totodată aceste deosebiri esențiale : „Ele (povestirile istratiene, n.n.) se deosebesc prin temperament și lumină, prin decizia spiritului, prin acea veselie tragică, acea voioșie a povestitorului care-și eliberează sufletul muncit". Ni se pare inutil să insistăm asupra multiplelor legături cu respectiva familie de spirite „solare" din literatura noastră. Istrati este prin excelență un meridional (cineva afirma că este plămădit din humă și soare), cunoscînd voluptățile senzoriale, supunîndu-se exploziilor unui temperament rebel, arzător, pătimaș.

*

Ultima problemă care rămîne să fie discutată și care a oferit argumentul de căpetenie acelora care îi refuzau lui Istrati titlul de autor român se leagă de faptul că și-a scris operele în limba franceză. Pentru a arăta dificultatea chestiunii, vom observa că însuși Perpessicius, cel mai cald comentator al lui Istrati, în articolul *Numerus clausus... în literatură,* recunoscînd de mai multe ori că „e autentic român prin conținutul povestirilor sale", se vede silit să adauge : „Panait Istrati, deși român..., se apropie însă, datorită limbii folosite, mai mult de literatura franceză decît de cea românească". Nu mai punem la socoteală pe cei care s-au situat pe o poziție netă de ostracizare, după cum nu au lipsit afirmări categorice și pătimașe, de cealaltă parte a baricadei.

Discuția, pusă în acești termeni : Panait Istrati aparține literaturii franceze pentru că în această limbă și-a scris cărțile, ori nu este scriitor francez, ci român, datorită spiritului operei sale — ni se pare că suferă de o unilateralitate care nu poate fi acceptată de critica științifică.

La o privire superficială, s-ar zice că nu are mare importanță limba în care a scris Istrati. El însuși a tălmăcit unele dintre cărțile sale, iar altele sînt pe jumătate românești, datorită frecvenței cuvintelor și expresiilor idiomatice din locurile natale. Dar cu oricîtă dragoste ne-am apropia de cărțile pe care și le-a tradus singur, trebuie să spunem că ele nu

se ridică la valoarea textului francez original. Iar despre ceea ce a scris direct în românește, nu ne asociem lui Pompiliu Constantinescu, care ajungea la asemenea elogii referitoare la bucățile evocatoare din *Trecut și viitor :* „În *La stăpîn* și *Căpitan Mavromati,* sînt pagini autobiografice la înălțimea amintirilor lui Creangă". Dealtfel, discuția trebuie considerată încheiată, pentru că însuși Istrati făcea următoarea declarație într-un interviu în *România literară :* „Cam așa socot eu treaba asta : am venit în literatura franceză cu sufletul românesc, dar a trebuit să-i împrumut acestui suflet obraz franțuzesc. Cînd am încercat să-i dau aceluiași suflet față românească, nu s-a mai putut : se deprinsese cu obraz străin. La fel, sufletul românesc, turnat întru început în tipar românesc, n-a mai acceptat — cînd am vrut să-i împrumut — față franțuzească."

Putem însă pe baza acestor considerente să trecem la celălalt pol, să-i ignorăm opera, acceptînd raționamentul : a scris într-o limbă străină, deci este un autor străin ? O asemenea atitudine n-ar fi la rîndul ei simplificatoare ? N-a existat comentator atent care să nu atragă atenția asupra unicității cazului său — faptul că o operă realizată într-o limbă străină poate, într-o asemenea măsură, să fie marcată de specificitatea țării de obîrșie.[1] (Regizorii francezi Henri

---

[1] *Se cade a se menționa și punctul de vedere exprimat de Ion Vinea, în* Cuvîntul liber *(numărul din 6 septembrie 1924). Articolul era intitulat* Urmașii lui Ronsard *și-l asocia pe Panait Istrati altor autori români care s-au afirmat în perimetrul literaturii franceze (purtători de titluri nobiliare, ca principesa Bibescu sau Elena Văcărescu, ori investiți numai cu blazonul talentului lor : Tristan Tzara, André Sernay). Exemplele îi evocă lui Ion Vinea cazul Belgiei flamande (Verhaeren, Maeterlinck etc.), cu atît mai mult cu cît „nici poeții flamanzi, nici scriitorii români nu și-au sacrificat, înstrăinîndu-se, caracteristica lor națională.* Izvor *al d-nei Bibescu,* Chira *și mai puțin cunoscuta la noi* De nos oiseaux *a lui Tzara, se afirmă tocmai prin atmosfera românească de care sînt impregnate". Operele citate nu numai că nu se contrapun literaturii din țara de obîrșie, dar ele pot, practic, „coexista" în două limbi și să le „fecundeze" deopotrivă. Pentru a se face sensibil acest adevăr, articolul se referă la situația specifică din teatru : „Un actor bilingv e în parte pierdut pentru unul din cele două teatre. O carte, nu. Aparițiile d-nei Ventura la București sînt consolări trecătoare.* Chira Chiralina, Izvor *și cele ce vor urma pot coexista în două limbi și le fecunda deopotrivă."*

Și să ținem seama că Ion Vinea scrie aceste rînduri în 1924, cînd steaua lui Panait Istrati abia se înălța — publicase numai Chira Chiralina *și* Moș Anghel —, *cînd nu se configurase definitiv destinul său literar.*

Colpi și Louis Daquin, obligați să ia contact cu cadrul fizic și spiritual al filmelor după *Codin* și *Ciulinii Bărăganului*, au sfîrșit prin a declara că numai aici, în România, poate fi înțeles cu adevărat Istrati.)

Nu pledăm pentru o eludare a dificultăților, ci tocmai pentru o înțelegere curajoasă și dreaptă a complexității cazului în speță. Soluțiile extremiste de un tip sau altul vin de acolo că nu poate fi depășit obiceiul analogiilor, neînțelegîndu-se că acestea, aici, sînt total inoperante, fenomenul Panait Istrati definindu-se, esențialmente, drept unul de excepție. Pentru a nu greși, se cere a se înțelege adevărul simplu că, scriindu-și povestirile în franceză, istoriile literare franceze sînt în drept să-i consemneze numele acolo unde consideră de cuviință, dar, totodată, odrăslind din pămîntul și aerul României, Panait Istrati trebuie acceptat în fastele literelor românești, cu mențiunea destinului său neobișnuit.[1]

---

[1] *Această pledoarie nu are un sens pur retoric. Să ținem seama că apar studii consacrate literaturii românești dintre cele două războaie mondiale, și numele său nu se află nici măcar pomenit.*

Iată un alt exemplu: concluzia cărții semnate de Gabriela-Maria Pintea se rezumă la aserțiunea că, datorită limbii în care e scrisă, opera lui Panait Istrati nu aparține literaturii române. Pe un ton puțin doct ni se aduce la cunoștință că „Nu materia, subiectul unei opere hotărăște apartenența ei la o literatură, ci limba. Alexandre Dumas-père nu devine scriitor român pentru că a scris Castelul brîncovenesc *sau* Strigoiul Carpaților, *Jules Verne nu devine scriitor român pentru că a scris* Castelul din Carpați, *Paul Morand nu devine autor român fiindcă a publicat un volum cu titlul* Bucarest."

Perfect adevărat. Dar poate fi asociat Panait Istrati acestor exemple? A existat vreun cercetător serios care să revendice „autohtonizarea" sa (termen folosit de Pompiliu Constantinescu) doar pe considerentul că acțiunea cărților se petrece în România — ar însemna atunci că e și scriitor turc sau egiptean, eroii lui colindînd și prin aceste țări —, sau că s-a născut la Brăila? Pare-mi-se, au fost invocate argumente mai subtile și mai de adîncime, corespunzătoare complexității cazului în discuție.

Deoarece Gabriela-Maria Pintea își situează considerațiile sale în umbra proteguitoare a tezelor articolului lui Al. Piru din 1957 — un articol cu atît mai meritoriu cu cît se înscrie printre primele publicate în cadrul acțiunii de reconsiderare a lui Panait Istrati —, îmi permit să ies din cadrul solemn al excursului critic și să relatez discuția declanșată cu prilejul susținerii tezei mele de doctorat care a avut ca subiect — se putea altfel? — destinul lui Panait Istrati și România.

Fapt puțin obișnuit în protocolul universitar: conducătorul meu științific, Al. Piru, fără a pune în discuție valoarea în sine a lucrării, cu o franchețe pe care i-am apreciat-o, s-a declarat în dezacord cu punctul

Nu, nu ne poate satisface actul de excludere a operei istratiene, operă care continuă şi în prezent să popularizeze pe toate meridianele globului icoane ale pămîntului românesc. Sînt prea multe şi prea decisive argumentele care pledează în favoarea autohtonizării sale.

La cele spuse pînă acum să mai amintim că activitatea sa publicistică, în expresie românească, este mai bogată decît s-a putut crede, incluzînd nu doar cei nouă ani de gazetărie socialistă, ci şi prezenţele ulterioare, înscrise cu patos în coloanele diverselor publicaţii româneşti, pînă în clipa morţii. Un Istrati, e drept, diferit de plăsmuitorul povestirilor, dar de o incontestabilă valoare, prin care el se îngemăna — de astă dată nemaiexistînd obstacolul limbii — cu luptele şi tragediile pămîntului nostru. După cum este complet necunoscută pînă în prezent valoroasa sa literatură epistolografă (de o

---

meu de vedere menit să-l integreze pe originalul povestitor brăilean în contextul spiritualităţii româneşti.

Raţionamentul era cel cunoscut (citeşte : călinescian) — a scris în limba franceză, atunci este un scriitor francez. Dovadă (suplimentară) : nici G. Călinescu, nici E. Lovinescu nu-l trec în istoriile lor literare.

Ceilalţi membri ai comisiei, într-o atmosferă brusc însufleţită — totdeauna Istrati a constituit motiv predilect de discordie —, s-au înscris împotriva unor astfel de afirmaţii rezolute. Profesorul Al. Dima a adus în cumpănă argumente pe care le reproduc, considerîndu-le pe deplin întemeiate. Ştiinţa comparativistă evoluînd, judecă, astăzi, fenomenele literare din diverse ţări sub un unghi mai complex decît simpla utilizare a instrumentului lingvistic. Ce ne facem atunci, bunăoară, cu literatura canadiană care e scrisă o parte în limba franceză, iar cealaltă în engleză ? Sau cu literatura belgiană ? O problemă asemănătoare se ridică în cazul acelor ţări care au ca mijloc de exprimare aceeaşi limbă : nu există o literatură americană, distinctă de cea engleză ? Specificul naţional al unei literaturi nu se reduce automat şi exclusivist doar la aria lingvistică.

(În legătură cu ultimul exemplu dat de Al. Dima, să notăm că Marcus Cunliffe, în introducerea la Literatura Statelor Unite, *subliniază cît de ciudate apar astăzi opiniile care au contestat existenţa autonomă a literaturii americane, identificînd-o cu cea engleză. El justifică astfel faptul că, în istoria lui literară, se ocupă şi de scriitori americani expatriaţi : „am dorit doar să subliniez că acordînd atenţie originii lor americane ajungem să-i înţelegem mai bine, pe fiecare în parte, şi că* studierea lor contribuie la înţelegerea mai deplină a literaturii americane în ansamblul ei".

Cît priveşte celălalt argument invocat de Al. Piru, al autorităţii unor nume, s-a amintit că teza specificităţii româneşti a operei lui Istrati a fost susţinută, în afara unor scriitori de primă importanţă, de

savoare inedită, aici pofta sa de vorbă cheltuindu-se la un mod mai generos și mai spontan decît în actul pur beletristic).

Dar argument esențial, ce nu poate, în nici un chip, fi ignorat sau subapreciat, rămîne propria atitudine a lui Panait Istrati, care se vrea, în termeni categorici, un autor român. Într-o scrisoare publicată ca prefață la volumul *Trecut și viitor*, el explică astfel hotărîrea de a se traduce în românește : „fiindcă, mai întîi de toate, *eu sînt și țin să fiu autor român.* Țin la aceasta nu din cauză că mi s-a contestat acest drept (el mi s-a contestat de oameni care n-au nici o cădere !), ci *fiindcă simțirea mea*, realizată azi în franțuzește printr-un extraordinar hazard, *izvorăște din origine românească.* Înainte de a fi *prozator francez contemporan*, așa cum se spune pe coperta colecției lui Rieder, *eu am fost prozator român înnăscut.*" Chestiunea este dezbătută cu înflăcărare, se invocă mai multe argumente, oamenilor „de bună-credință" amintindu-li-se că „majoritatea eroilor mei sînt români, ori din România (ceea ce pentru mine e același lucru), că acești eroi au gîndit și au grăit în sufletul meu, timp de ani îndelungați, în românește, oricît de universală ar părea simțirea lor redată în artă..."

Să recunoaștem că s-ar comite o nedreptate strigătoare la cer dacă acest scriitor ar fi asociat mecanic altora, care, din varii motive, unele cu totul dezonorante, au adoptat o altă țară decît cea de obîrșie. Se știe că Panait Istrati nu a emigrat — a ajuns în Franța în urma unor împrejurări cu

---

tot atîția străluciți reprezentanți ai criticii românești : G. Ibrăileanu, Perpessicius, M. Ralea, Pompiliu Constantinescu.

Trebuie să-l adăugăm și pe Tudor Vianu, care, dacă, în 1924, regreta faptul că fiind scrisă într-o limbă străină opera aparține altei literaturi, în antologia nuvelei românești, tradusă în 1962, la Seghers, nu se sfia să introducă și Chira Chiralina, *precizînd : „Bien que, dans sa première version, son oeuvre ait été écrite en français, Panaït Istrati — ce «Gorki de Balkans», comme Romain Rolland l-a admirablement défini — appartient à la Roumanie par la matière et l'esprit de sa création".*

Din moment ce nu e vorba de o includere mecanică în perimetrul literaturii române, Panait Istrati fiind analizat ca un fenomen de excepție, fără a se ascunde cu nimic implicațiile faptului că a scris într-o limbă străină, nu vedem de ce ar constitui o eroare studierea legăturilor ce le oferă cu locurile de obîrșie prin „materia și spiritul" întregii sale creații ! Viața literară ne oferă, nu o dată, cazuri rebele, care nu concordă cu schemele aplicate în chip curent de criticii și istoricii literari.

caracter întîmplător — şi a refuzat să accepte o altă cetăţenie. Cînd i s-a oferit aşa ceva, cu frumoase promisiuni materiale, el a declarat că are o patrie, şi aceasta e România.

Tocmai pentru că un destin aventuros i-a impus deseori situaţia de „exilat", el a păstrat în tainiţile inimii sale, ca pe o relicvă scumpă, imaginea locurilor natale. În aceeaşi scrisoare, trimisă din Nisa (15 aprilie 1925), „oamenii de bine" erau încredinţaţi că „dintre toate meleagurile contemplate de lumina ochilor mei, acelea care mi s-au întipărit în suflet pe cînd mă purta mama de mînă, îmi sînt cele mai scumpe, şi numai un înstrăinat ca mine va şti să le ducă dorul şi să le dezmierde amintirea..."

În cazul său putem repeta — cu mai multă dreptate şi din raţiuni mai grave — cele rostite despre alţi scriitori români : Panait Istrati trebuie să fie aşezat în vremea sa şi în ţara lui. Într-un admirabil eseu scris la trei ani de la moartea autorului *Chirei Chiralina,* în *Adevărul literar şi artistic,* Al. Philippide constata cu amărăciune : „Puţine sînt volumele sale în româneşte. Aşadar, pentru o bună parte din publicul nostru cititor, omul acesta care a fost unul din cei mai mari poeţi-povestitori ai noştri este încă un scriitor francez..."

Iar Ion Vinea, susţinînd ideea „coexistenţei" operei istratiene în două limbi, conchidea : „A mai rămas de îndeplinit o simplă formalitate : tălmăcirea prestigioasei opere în limba care trebuia să-i fie lut dintru început.

Paguba naţională ar fi prea mare, altfel".

Nu găsesc cuvinte mai nimerite cu care să închei cartea de faţă decît acestea care conţin, mi se pare, un vibrant apel — şi un program de lucru — adresat istoricilor literari şi oamenilor de cultură români.

ILUSTRAȚII

CUPRINS

Avertisment . . 5

Cazul Panait Istrati . . 9
Pour avoir aimé la terre . 16
Uvertura eroică a tinereţii
Gazetar şi militant socialist . 40
Cum am debutat eu 60
Elveţia, Franţa. „Sinucigaşul" de la Nisa . . 68
Naşterea unui scriitor. Romain Rolland-Demiurg 85
Modern şi patriarhal 112
Moş Anghel . . . 121
Chira Chiralina . . 130
Prezentarea Haiducilor . . 139
Domniţa din Snagov 148
O „epopee populară modernă" . . 153
Contranote 160
Un nou Mesia? Întoarcerea fiului risipitor 167
Alte drumuri literare
Mihail . 194
Codin 196
Neranţula 200
Familia Perlmutter . . . 205
Ciulinii Bărăganului 210
Panait Istrati şi U.R.S.S. Eternul „Wanderer" . . . 219
Adevărul despre Lupeni '29. Criza morală. „Omul care nu aderă la nimic" 261

Cîntecul lebedei
Pescuitorul de bureți 287
Tața Minca 293
Casa Thüringer 298
Biroul de plasare 303
În lumea Mediteranei. Răsărit de soare 307
În lumea Mediteranei. Apus de soare 314
A devenit Panait Istrati fascist? Moartea unui haiduc . 318
Un povestitor de altădată. Posteritatea operei lui Panait Istrati 338
„Eu sînt și țin să fiu autor român" 357

Panait alături de mama sa, Joița. (Celelalte persoane nu sînt identificate).

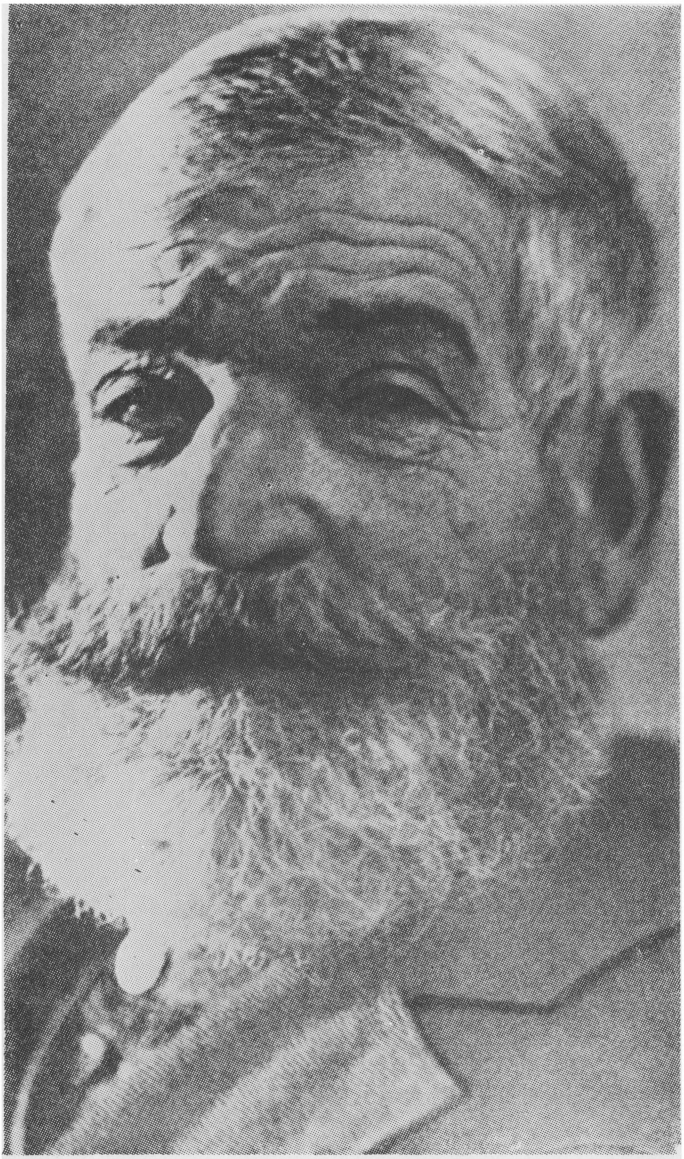

Moș Dumitru.

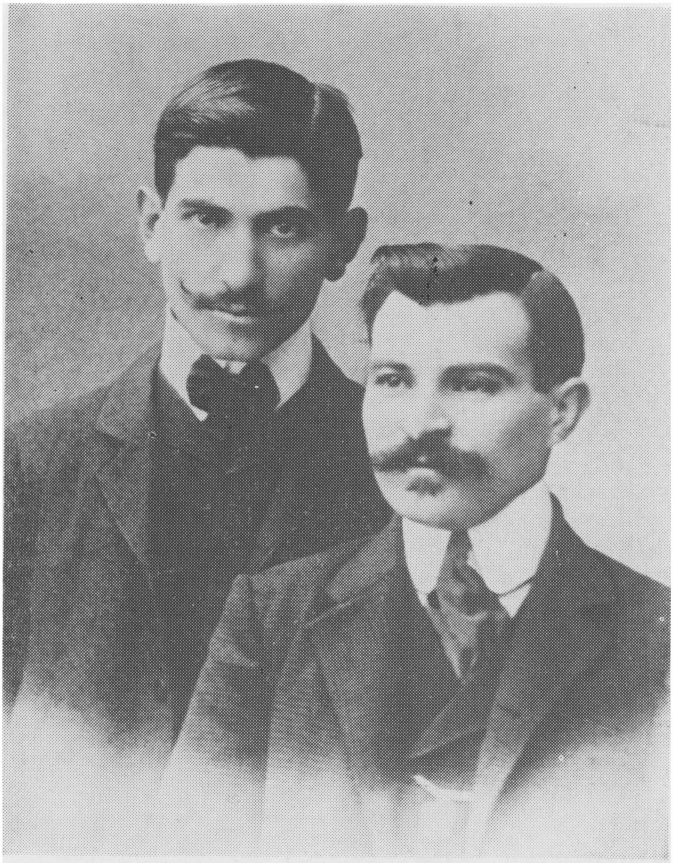

Panait cu prietenul său, enigmaticul Mihail.

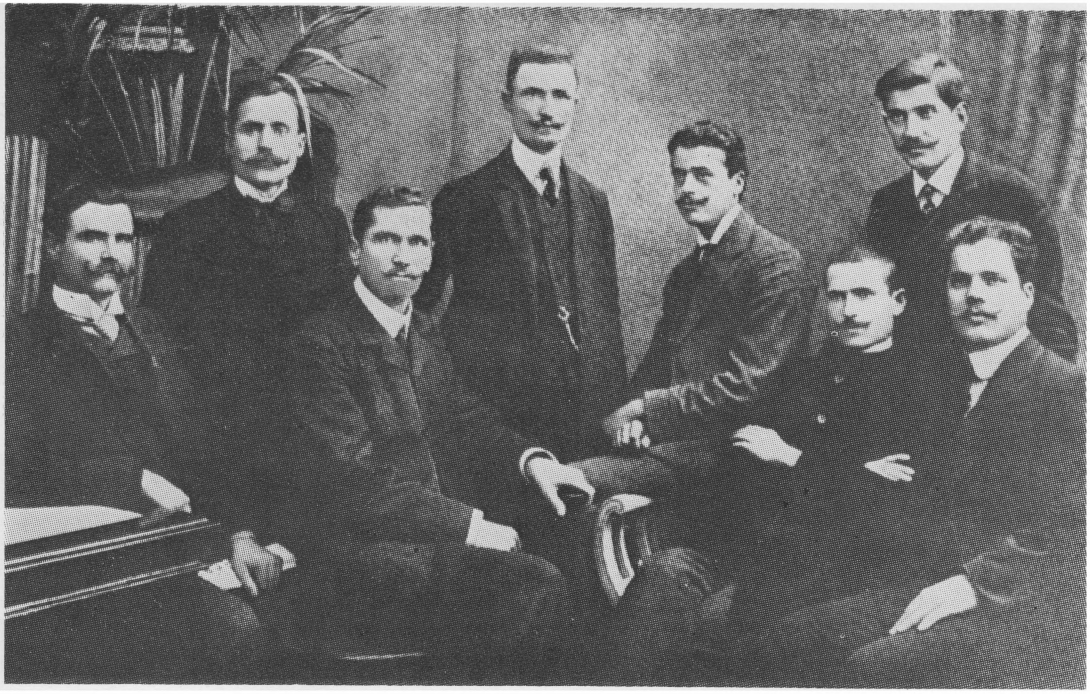

Grupul de militanți socialiști (în mijloc: I. C. Frimu) împreună cu care fusese închis la Văcărești.

Alături de ultima lui soție (Margareta Istrati) la Nisa, în fața grădinii Albert I, unde încercase să se sinucidă.

Fotograf pe Promenade des Anglais.

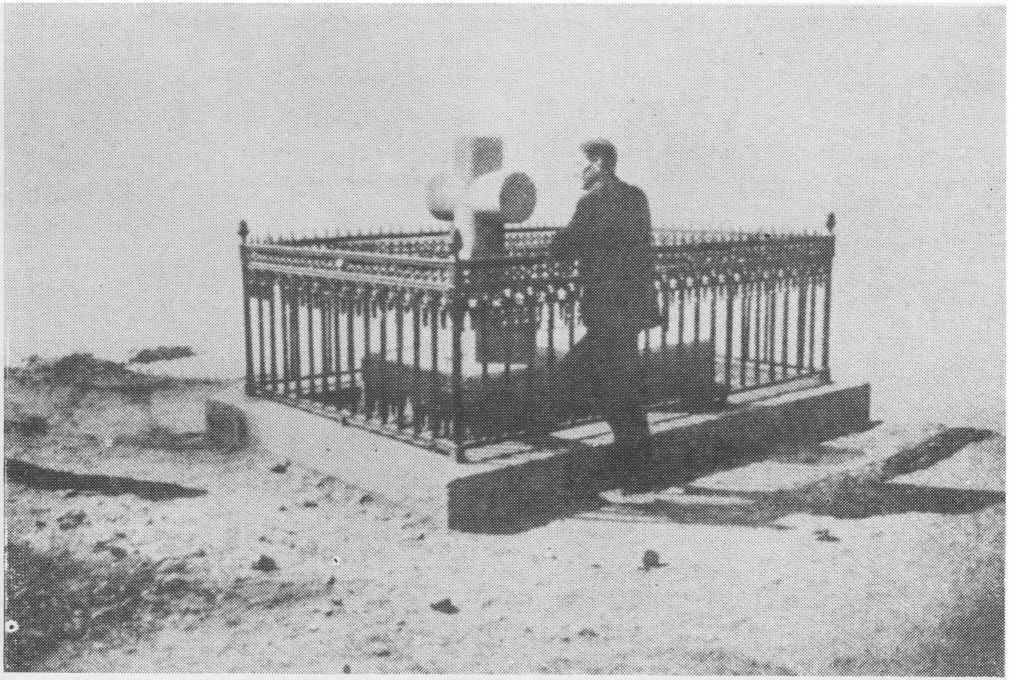

La mormîntul lui Chateaubriand (Saint-Malo).

O ieșire la cîmp cu Ana Munsch și Gheorghe Ionescu. (Masevaux-Alsacia).

„Cabinetul" său de lucru din subsolul atelierului lui Gheorghe Ionescu.

Doi prieteni: Panait Istrati și Gheorghe Ionescu.

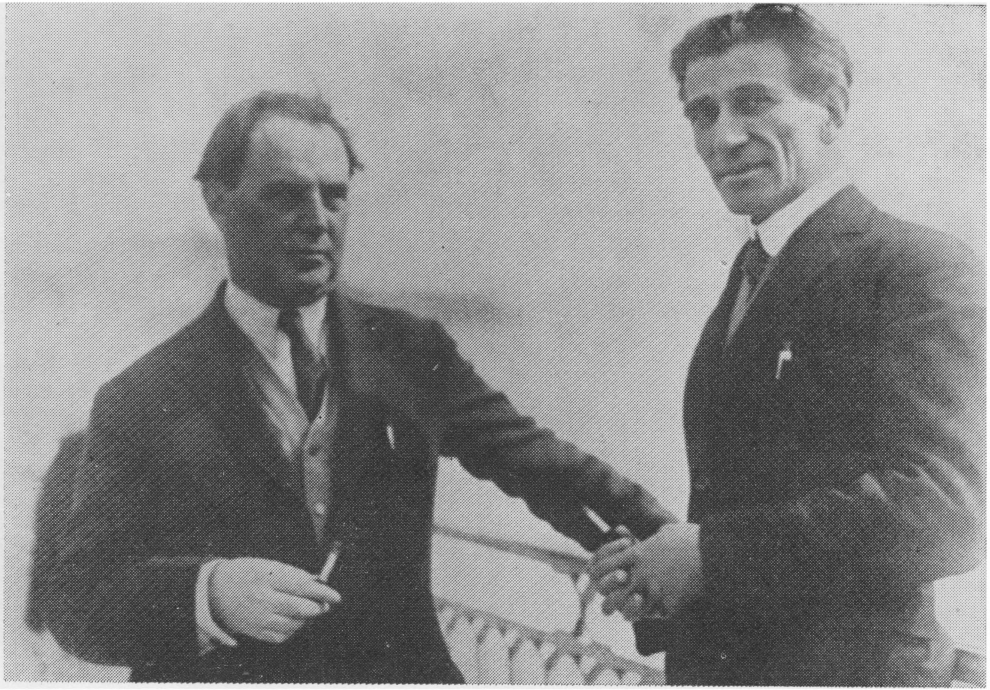

Partener al discuțiilor: Iacob Rozenthal, directorul ziarului *Adevărul*.

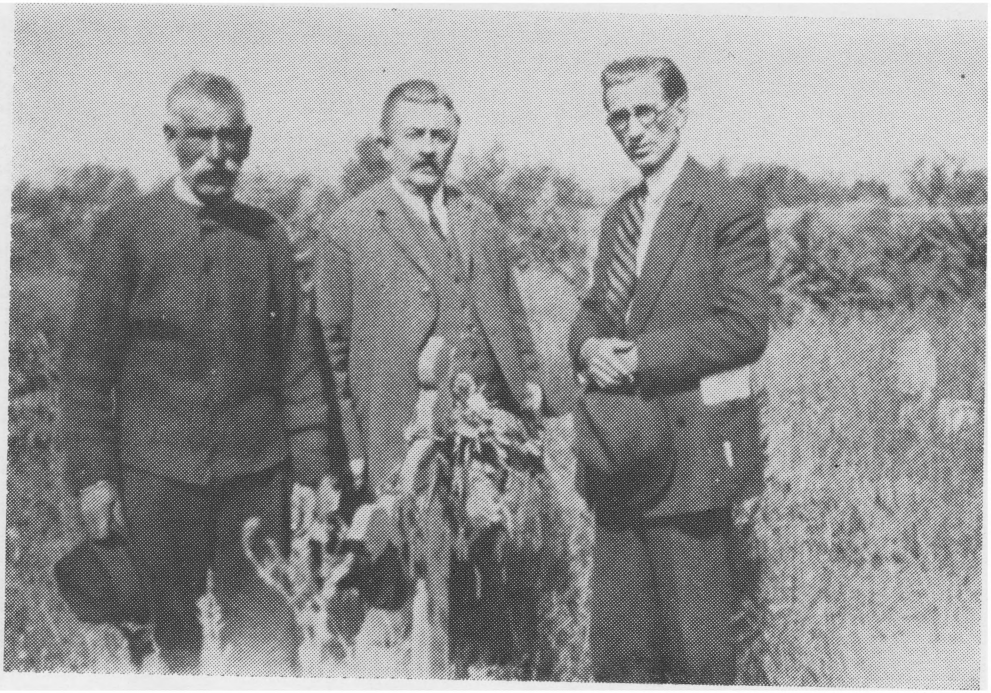

Cu moș Dumitru și N. Constantinescu la mormîntul mamei.

La masa de lucru, în sanatoriul din Montana.

Panait Istrati în ipostaza de „Poeta faber".

Admirînd peisajul Moscovei din balconul hotelului.

Cu Nikos Kazantzakis, în decorul pitoresc de la poalele Akropolei.

Panait Istrati cu Bilili (Marie Louise Baudbovy), în a doua parte a călătoriei în U.R.S.S.

Panait Istrati, peregrin nedomolit: pe înălțimile Caucazului.

Panait Istrati și Bilili, la mormîntul lui Avram Iancu (septembrie, 1929).

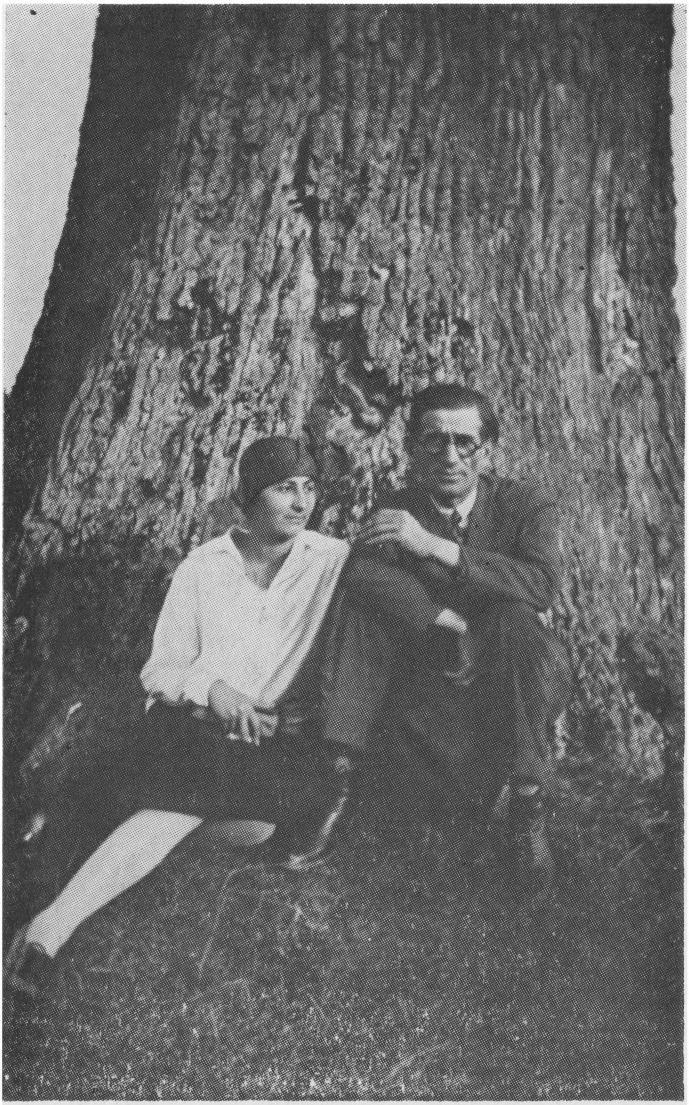

Împreună cu Bilili la gorunul lui Horia.

În piața din Brad.

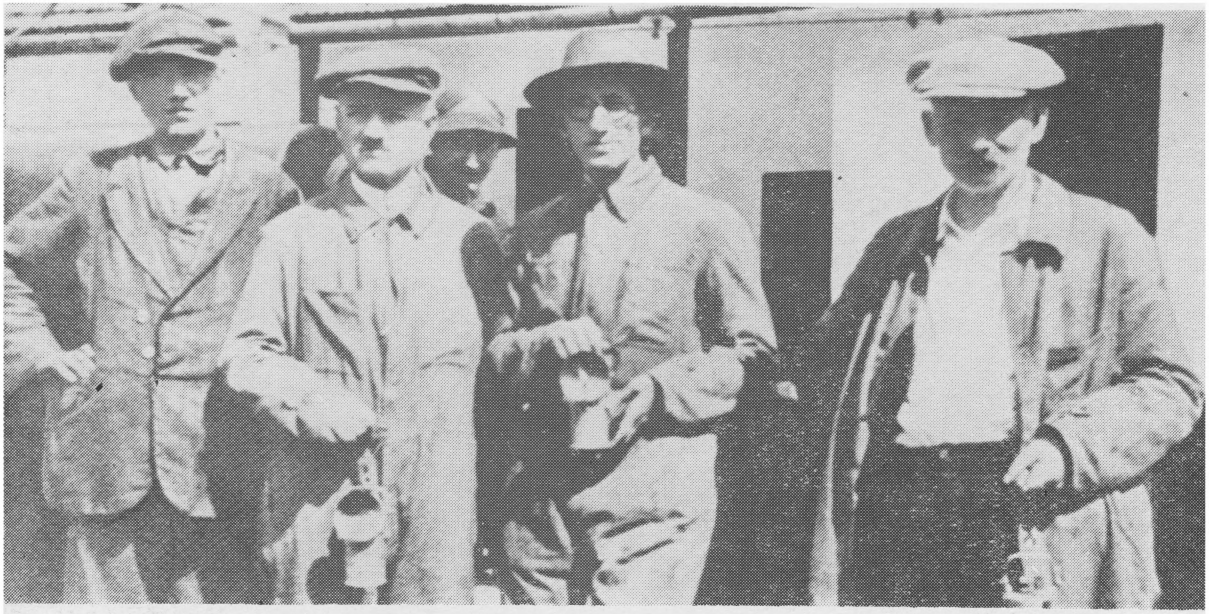

Panait Istrati și Romulus Cioflec, travestiți în mineri, cu prilejul anchetei făcute la Lupeni (1929).

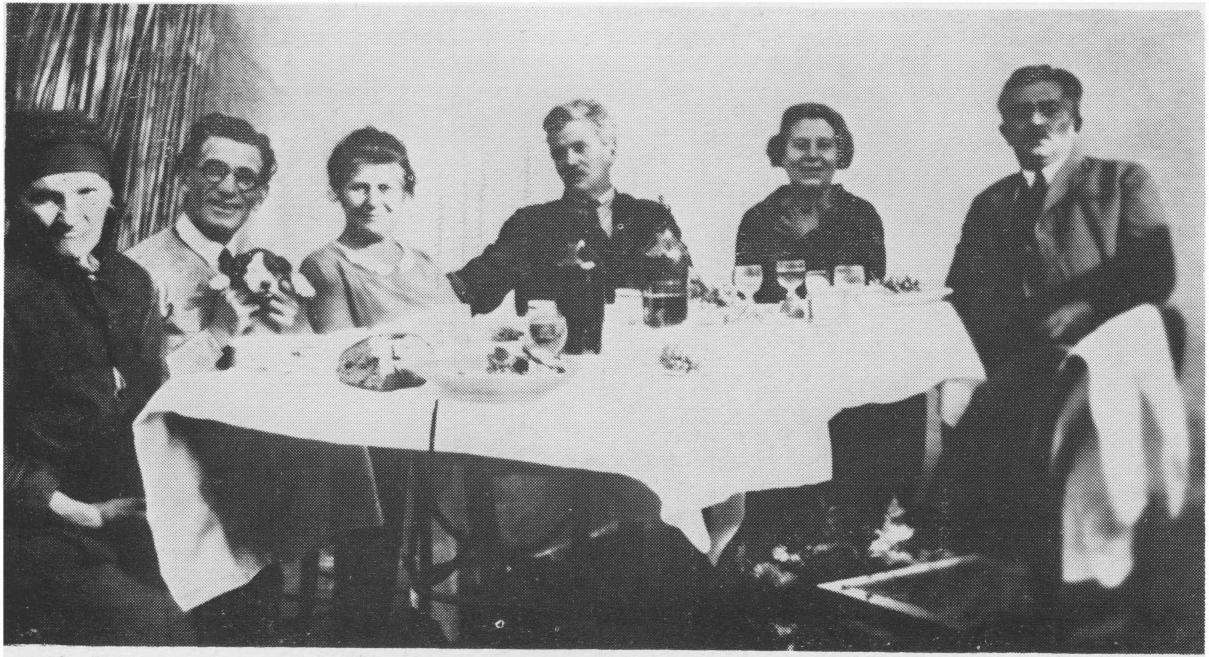

Panait își regăsește prietenii brăileni.

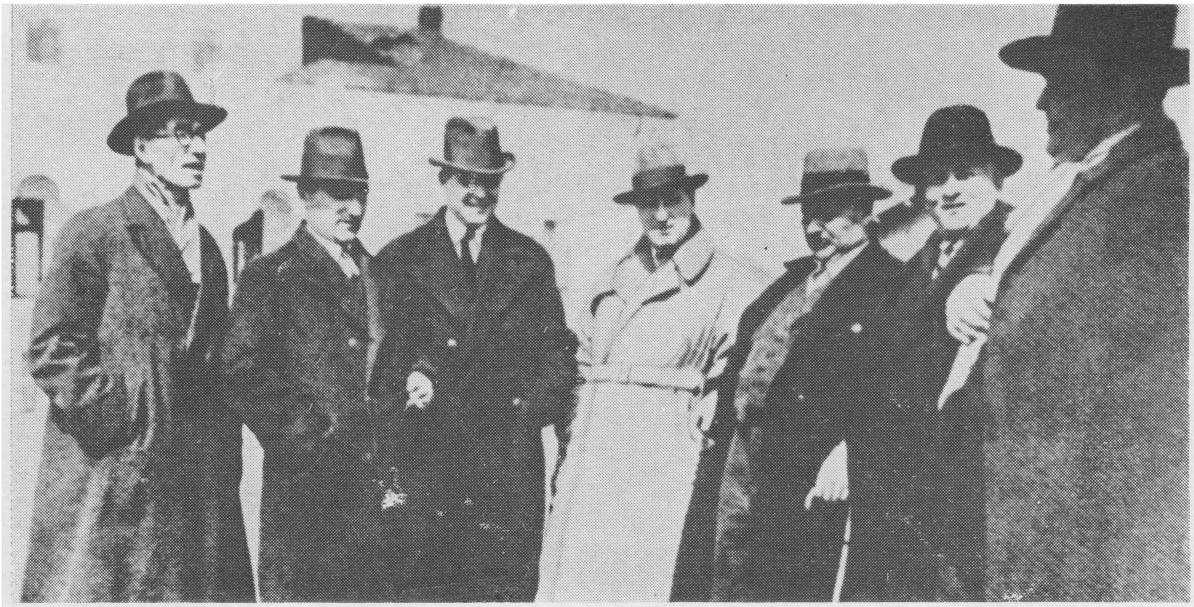

Scriitorii ieşeni în vizită la Brăila. De la stînga la dreapta: Panait Istrati, G. Topîrceanu, un necunoscut, Demostene Botez, Dr. N. Mironescu, Nicu Constantinescu şi Mihail Sadoveanu.

La arie. X: Panait Istrati; XX: moș Dumitru; O: țața Tinca, soția lui moș Dumitru.

Cu moș Dumitru la Baldovinești, în fața casei construite după stabilirea definitivă în țară.

Cu ultima sa soție, refăcînd itinerariul peregrinărilor prin Franța.

Conciliabul amical cu Frédéric Lefèvre.

Clipe de meditație la Tavernay, Le Hêtre Rouge (23 iulie 1933).

Tot la Tavernay, Le Hêtre Rouge, consumînd, țărănește, căpșuni.

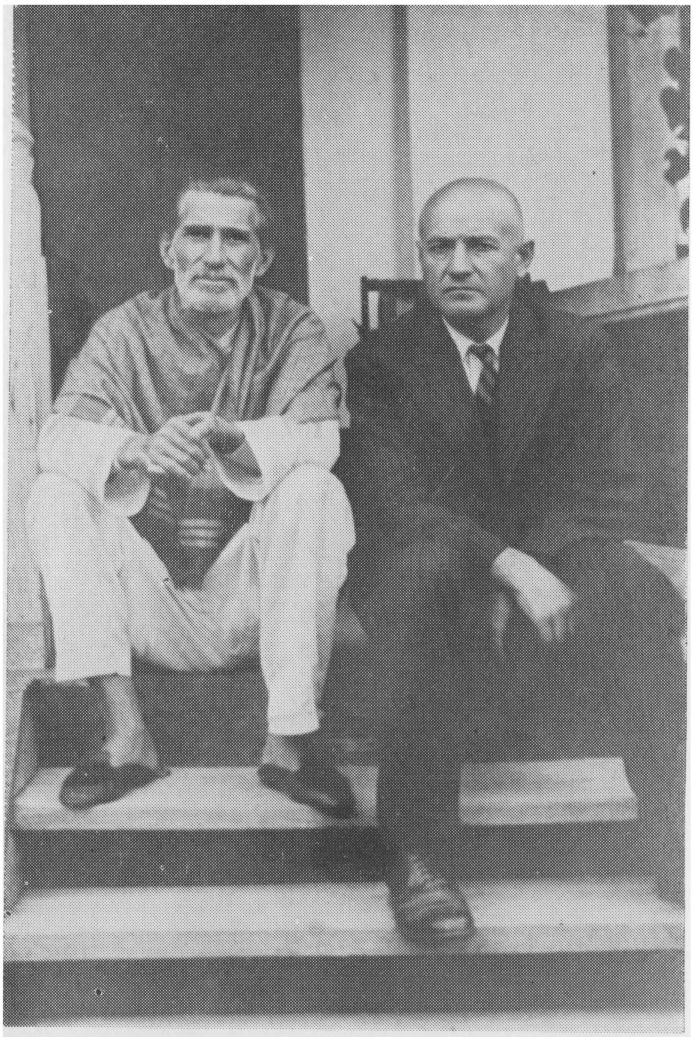

La Mănăstirea Neamț. Alături de Romulus Cioflec, un Istrati măcinat de boală.

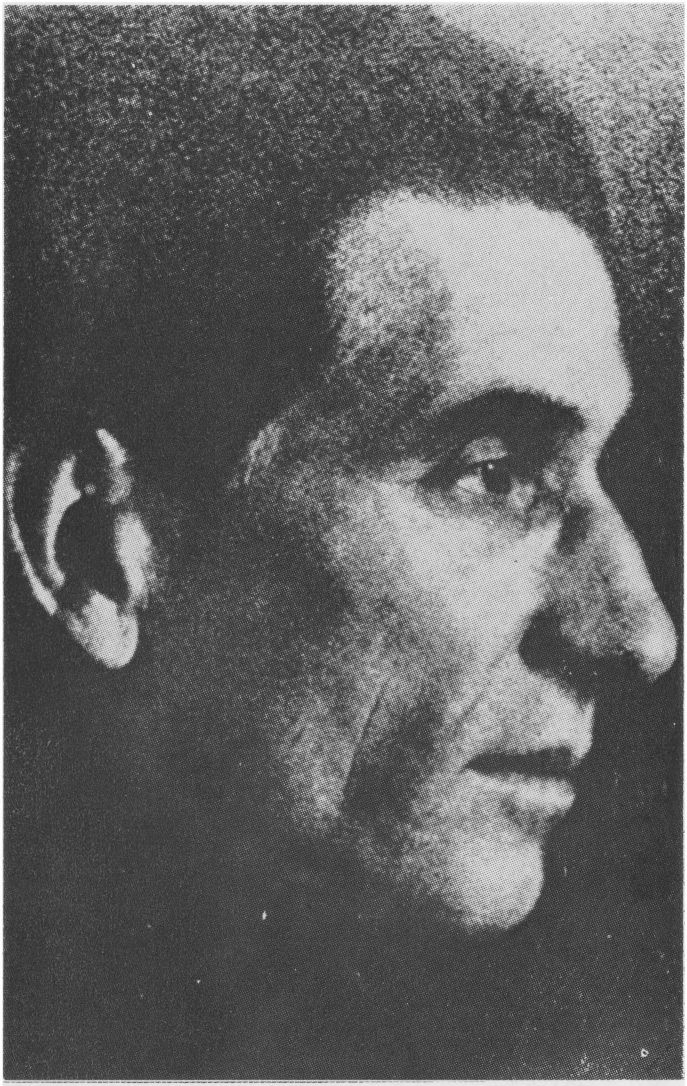

Panait Istrati.

Lector: MARIA SIMIONESCU
Tehnoredactor: MINA CANTEMIR

Bun de tipar 28 X 1976. Tiraj 8615 ex broşate. Coli ed. 25,87. Coli tipar 24. Planşe tipo 16.

Tiparul executat sub comanda
nr. 623 la
Întreprinderea Poligrafică
„13 Decembrie 1918"
str. Grigore Alexandrescu nr. 89—97
Bucureşti
Republica Socialistă România